

Құрылтайшы:
«ҚҰҚЫҚТЫҚ МИССИЯ» ҚОҒАМДЫҚ ҚОРЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ

Учредитель:
ОБЩЕСТВЕННЫЙ ФОНД «ПРАВОВАЯ МИССИЯ»
МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ
КЛУБ

Founder:
PUBLIC FOUNDATION «LEGAL MISSION»
INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

Халықаралық ғылыми - көпшілік журнал
Международный научно - популярный журнал
International popular - science journal

№1 (35) 2016

Бас редактор — Е.О. Алауханов
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор — Алауханов Е.О.
«Заслуженный деятель РК», доктор юридических наук, профессор

Editor-in-chief — Alaukhanov Y.O.
«Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», Doctor of Law, professor

Астана 2016

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Абдукаримов О.А. — ҚР қоғам қайраткері
Абдрасилов Б.С. — б.ғ.д., профессор
Абдурасулова К.Р. — з.ғ.д., проф. (Ташкент)
Байделдинов Д.Л. — з.ғ.д., профессор
Байдаулет И.О. — мед.ғ.д., профессор
Бектұрғанов Н.С. — х.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Бисенов К.А. — тех.ғ.д., профессор
Бішімбаев У.Қ. — тех.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Бурханов К.Н. — с.ғ.д., профессор
Букалерова Л.А. - з.ғ.д., проф. (Мәскеу)
Ведерникова О.Н. — з.ғ.д., проф. (Мәскеу)
Гаипов З.С. — с.ғ.д., профессор
Голик Ю.В. — з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Дулатбеков Н.О. — з.ғ.д., профессор
Елешов Р. — а-ш.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Есім Ғ. — ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Елубаев Ж.С. - з.ғ.д., профессор
Жұрынов М.Ж. — ҚР ҰҒА академигі,
ҰҒА Президенті
Зарипов З.С. — з.ғ.д., профессор (Рязань)
Ыдырысов Д.А. — т.ғ.д., профессор
Қасымбеков М.Б. с.ғ.д., профессор
Құл-Мұхаммед М.А. — з.ғ.д., профессор
Комиссаров В.С. — з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Лебедев С.Я. — з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Лиховая С.Я. — з.ғ.д., профессор (Киев)
Майлыбаев Б.А. — з.ғ.д., профессор
Мацкевич И.М. — з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Мухамедиұлы А. - ф.ғ.д., профессор
Мұсақожаева А.К. - профессор
Оразалин Н.М. - ҚР Парламенті Сенатының
депутаты
Сартаев С.С. — з.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Сәрсембаев М.А. — з.ғ.д., профессор
Сұлтанов Қ.С. — с.ғ.д., профессор
Сыдыков Е.Б. — т.ғ.д., профессор
Рустемов Б.Т. — жазушы, публицист
Сматлаев Б.М., з.ғ.д., профессор
Тұрсынов С.Т. - з.ғ.д., профессор
Усманов А. — п.ғ.д., профессор
Шестаков Д.А. - з.ғ.д., профессор, жазушы

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

Абдиров Н.М. — з.ғ.д., профессор
Ағыбаев А.Н. — з.ғ.д., профессор
Аманбаев Ә.Т. — 3-ші сыныпты мемлекеттік
әділет кеңесшісі
Айтжанов Б.Д. — вет.ғ.д., профессор
Әбішев Т.Д. — з.ғ.к.
Әбішев Х.А. — з.ғ.д., профессор
Байменов А.М. — тех.ғ.к., профессор
Бишманов Б.М. — з.ғ.д., профессор
Бектұрғанов Е.Ө. — ҚР Парламенті
Мәжілісінің депутаты
Борбат А.В. - РФ еңбек сіңірген заңгері, з.ғ.к.
Джансараева Р.Е. — з.ғ.д., профессор
Жақып Б.Ө. — филол.ғ.д., профессор
Ивона Массакки — профессор (Польша)
Кәрібаев Б.Б. — т.ғ.д., профессор
Кленова Т.В. — з.ғ.д., профессор (Самара)
Корконосенко С.Г. — с.ғ.д., профессор
(Санкт-Петербург)
Қанжігітов Е.Қ. — вет.ғ.д.
Құрманалиев К.А. — ф.ғ.д., профессор
Лопашенко Н.А. — з.ғ.д., проф. (Саратов)
Мажейка Кипрас И. — МЕАТР акад. (Мәскеу)
Маткаримова Г.С. — з.ғ.д., профессор
Мельник Г.С. — с.ғ.д., проф. (Санкт-Петербург)
Миндагулов Ә.Х. — з.ғ.д., профессор
Омаров Б.Ж. — фил.ғ.д., профессор
Саданов А.Қ. — б.ғ.д., профессор
Сапиев О.С. — ҚР қоғам қайраткері
Сопыбеков А. — ҚР Жазушылар Одағының
мүшесі, ақын
Старостин С.А. — з.ғ.д., проф. (Мәскеу)
Сұлтанмұрат Е. — академик
Тоғжанов Е.Л. — з.ғ.к.
Тойлыбаев Б.А. - п.ғ.д., профессор
Тұрғараев Б.Т. — з.ғ.д., профессор
Рүстемова Г.Р. — з.ғ.д., профессор
Шаукенова З.К. — ө.ғ.д., профессор
Усманов С.У. — т.ғ.д., профессор
Челадзе Г. — құқық докторы, әкімшілік
бизнес докторы, профессор (Грузия)
Нгу Thin - Вьетнам Жазушылар Қауым-
дастығының Төрағасы (Вьетнам)

ТМД елдеріндегі редакция өкілдігі:

Мәскеу: доцент Мыктыбаев Т., ұялы тел.: +7-926-2190830
Рязань: проф. Зарипов З.С. ұялы тел.: +7-960-5726474
Краснодар: проф. В.П. Коняхин: ұялы тел.: +7-918-443 56 21
Киев: проф. Лиховая С.Я. ұялы тел.: +7 380674469485
Харьков: проф. Харченко В.Б. ұялы тел.: +7 380932339968
Ташкент: Абдурасулова К.Р., ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51
Баку: тел.: (99412) 5962144; (99455) 715 63 99
Душанбе: проф. Бахриддинов С.Э., ұялы тел.: + 992907702120
Бішкек: проф. Сыдыкова Л.Ч., ұялы тел.: + 996555753058

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Абдукаримов О.А. — общественный деятель
Республики Казахстан
Абдрасилов Б.С. — д.б.н., профессор
Абдурасулова К.Р. — д.ю.н., проф. (Ташкент)
Байдельдинов Д.Л. — д.ю.н., профессор
Байдаулет И.О. — д.мед.н., профессор
Бектурганов Н.С. — д.х.н., академик НАН РК
Бисенов К.А. — д.т.н., профессор
Бишимбаев В.К. — д.т.н., академик НАН
Бурханов К.Н. — д.п.н., профессор
Букалерова Л.А. - д.ю.н., проф. (Москва)
Ведерникова О.Н. — д.ю.н., проф. (Москва)
Гаипов З.С. — д.п.н., профессор
Голик Ю.В. — д.ю.н., профессор (Москва)
Дулатбеков Н.О. — д.ю.н., профессор
Елешов Р. — д. с-х.н., академик НАН РК
Есим Г. — д.ф.н., академик НАН РК
Елюбаев Ж.С. — д.ю.н., профессор
Журынов М.Ж. — академик, Президент НАН РК
Зарипов З.С. — д.ю.н., профессор (Рязань)
Идрисов Д.А. — д.т.н., профессор
Касымбеков М.Б. - д.полит.н., профессор
Кул-Мухаммед М.А. — д.ю.н., профессор
Комиссаров В.С. — д.ю.н., проф. (Москва)
Лебедев С.Я. — д.ю.н., профессор (Москва)
Лиховая С.Я. — д.ю.н., профессор (Киев)
Майлыбаев Б.А. — д.ю.н., профессор
Мацкевич И.М. — д.ю.н., профессор (Москва)
Мухамедиулы А. - д.ф.н., профессор
Мусаходжаева А.К. - профессор
Оразалин Н.М. - депутат Сената
Парламента Республики Казахстан
Сартаев С.С. — д.ю.н., академик НАН РК
Сарсембаев М.А. — д.ю.н., профессор
Султанов К.С. — д.полн., профессор
Сыдыков Е.Б. — д.и.н., профессор
Сматлаев Б.М. - д.ю.н., профессор
Рустемов Б.Т. - писатель, публицист
Турсынов С.Т. - д.э.н., профессор
Усманов А. — д.п.н., профессор
Шестаков Д.А. — д.ю.н., профессор, писатель
Харченко В.Б. — д.ю.н., профессор (Харьков)

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Абдиров Н.М. — д.ю.н., профессор
Агибаев А.Н. — д.ю.н., профессор
Аманбаев А.Т. — гос.советник юстиции
3-класса
Айтжанов Б.Д. — д. вет.н., профессор
Абишев Т.Д. — к.ю.н.
Абишев Х.А. — к.ю.н., профессор
Байменов А.М. — к.тех.н., профессор
Бишманов Б.М. — д.ю.н., профессор
Бектурганов Е.У. - депутат Мажилиса
Парламента РК
Борбат А.В. - Заслуженный юрист РФ, к.ю.н.
Джансараева Р.Е. — д.ю.н., профессор
Жакып Б.О. — д.фил.н., профессор
Ивона Масаки — профессор (Польша)
Карибаев Б.Б. — д.и.н., профессор
Кленова Т.В. — д.ю.н., профессор (Самара)
Корконосенко С.Г. — д.полн., профессор
(Санкт-Петербург)
Канжигитов Е.К. — д.вет.н.
Қурманалиев К.А. — д.ф.н., профессор
Лопашенко Н.А. — д.ю.н., проф. (Саратов)
Мажейка Кипрас И. — академик МЕАТР
(Москва)
Маткаримова Г.С. — д.ю.н., профессор
Мельник Г.С. — д.полн., профессор
(Санкт-Петербург)
Миндагулов А.Х. — д.ю.н., профессор
Омаров Б.Ж. — д. фил.н., профессор
Саданов А.К. — д.б.н., профессор
Сапиев О.С. — общественный деятель РК
Сопыбеков А. — член Союза писателей РК, поэт
Старостин С.А. — д.ю.н., профессор (Москва)
Султанмурат Е. — академик
Тогжанов Е.Л. — к.ю.н.
Тойлыбаев Б.А. - д.п.н., профессор
Тургараев Б.Т. — д.ю.н., профессор
Рустемова Г.Р. — д.ю.н., профессор
Шаукенова З.К. — д.соц.н., профессор
Усманов С.У. — д.т.н., профессор
Челадзе Г. — доктор права, доктор бизнес
админ., профессор (Грузия)
Нуи Think - Председатель Ассоциации
писателей во Вьетнаме (Вьетнам)

Представительство редакция по СНГ:

Москва: доцент Мыктыбаев Т., моб.: +7-926-2190830
Рязань: проф. Зарипов З.С. моб.: +7-960-5726474
Краснодар: проф. В.П. Коняхин: моб.: +7-918-443 56 21
Киев: проф. Лиховая С.Я. моб.: +7 380674469485
Харьков: проф. Харченко В.Б, моб.: +7 380932339968
Ташкент: Абдурасулова К.Р., моб.: +7 998 909 63 92 51
Баку: тел.: (99412) 5962144; (99455) 715 63 99
Душанбе: проф. Бахриддинов С.Э., моб.: + 992907702120
Бишкек: проф. Сыдыкова Л.Ч., моб.: + 996555753058

EDITORIAL BOARD:

Abdulkarimov O.A. — public figure of the RK
Abdrasylov B.S. — Dr. of biology, professor
Abdurasulova K.R. — Dr. of Law, prof. (Tashkent)
Baideldinov D.L. — Dr. of Law, professor
Baidaulet I.O.— Dr. of medical science, prof.
Bekturganov N.S. — academician of NAN RK
Bisenov K.A. — Dr. of technology, professor
Bishimbaev B.K.- Dr. of history, acad. NAS.RK
Burhanov K.N. — Dr. of polit., professor
Bukaleroval L.A. - Dr. of Law, prof. (Moscow)
Vedernikova O.N. — Dr. of Law, prof (Moscow)
Gayipov Z.S. — Dr. of political sciences, prof.
Gollik Y.V. — Dr. of Law., Professor (Moscow)
Dulatbekov N.O. — Dr. of Law, professor
Eleshov R. — Dr. of agricultural sciences, acad.
NAS RK
Esim G.— Dr. of Philology, acad. NAS RK
Elubaev G.S.- Dr. of Law, professor
Zhurinov M.Zh.— acad. NAS RK, President of
NAS RK.
Zaripov Z.S. — Dr. of Law, professor (Ryazan)
Udyrysov D.A. — Dr. of history, professor
Kasimbekov M.B. - Dr. of political sciences, prof.
Kul-Muhammed M.A.— Dr. of Law, professor
Komissarov V.S. — Dr. of Law, prof. (Moscow)
Lebedov S.Y.— Dr. of Law, professor (Moscow)
Lihovaya S.Y.— Dr. of Law, professor (Kiev)
Mailybaev B.A.— Dr. of Law, professor
Matskevich I.M.— Dr. of Law, prof. (Moscow)
Mukhamediuly A. — Dr. of philosophy., prof.
Musakhodzhaeva A.K - professor
Orazalin N.M - Member of the Senate
Parliament of the Republic of Kazakhstan
Sartayev S.S.— Dr. of Law, acad. NAS.RK
Sarsembaev M.A. — Dr. of Law, professor
Sultanov K.S.— Dr. of political sciences, prof.
Sydykov E.B. — Dr. of history, professor
Smatlaev B.M. - Dr. of Law, professor
Rustemov B.T. — writer, publicist
Tursunov C.T.- Doctor of Economics, professor
Usmanov A.— Dr. of political sciences, professor
Shestakov D.A.— Dr. of Law, professor, writer
Harchenko B.V.— Dr. of Law, prof. (Harkov)

EDITORIAL COUNCIL:

Abdirov B.D.— Dr. of Law, professor
Agibaev A.N. — Dr. of Law, professor
Amanbaev A.N. — State counselor
of Justice of 3-rd class
Aitganov B.D. — a doctor of betener
sciences is a professor
Abishev T.D. — candidate of Law
Abishev H.A. — Dr. of Law, professor
Baimenov A.M.— candidate of tech, professor
Bishmanov B.M.— Dr. of Law, professor
Bekturganov E.U.— Member of the
Parliament of Kazakhstan Majilis
Borbat A.V. - Deserved Lawyer of the Russian
Federation, candidate of Law
Jansaraeva R.E.— Dr. of Law, professor
Zhakyp B.U. — Dr. of philology, professor
Ivona Massaki — professor (Poland)
Karibaev B.B.— Dr. of history, professor
Klenova T.V. — Dr. of Law, professor (Samara)
Korkonosenko S.G. — Dr. of polit, professor
(St.-Peterburg)
Kangigitov E.K. — a doctor of betener sciences
Kurmanaliev K.A. — Dr. of philology, prof.
Loopachenko N.A. — Dr. of Law, prof.
(Saratov)
Mazheika Kipras I.— acad.PANS (Moscow)
Matkarimova G.S.— Dr. of Law, professor
Melnik G.S.— Dr. of polit, professor
Mindagulov A.N.— Dr. of Law, professor
Omarov B.Zh.— Dr. of philology, professor
Sadanov A.K.— Dr. of biology, professor
Sapiev O.S.— The public figure of RK
Sopybekov A. - a member of the Writers'
Union of Kazakhstan, poet
Starostin S.A.— Dr. of Law, prof. (Moscow)
Sultanmurat E.— academic
Toqshanov E.L. — Dr. of Law, professor
Toilybaev B.A. - Dr. of pedagog., professor
Turgaraev B.T.— Dr. of Law, professor
Rustemova G.R. — Dr. of Law, professor
Shaukenova Z.K.— Dr. of soc., professor
Usmanov S.U.— Dr. of history, professor
Cheladze G.— Dr. of Law, professor (Gruzia)

Representative revision of the CIS:

Moscow: Associate professor Myktybayev T. , mob .: + 7-926-2190830
Ryazan: prof. Zaripov Z.S. mob .: + 7-960-5726474
Krasnodar: prof. Konyahin V.P.: mob .: + 7-918-443 56 21
Kiev: prof. Likhov S.Y. mob .: +7 380674469485
Kharkov: prof. Kharchenko V.B., mob .: +7 380932339968
Tashkent Abdurasulova K.R., mob .: +7 998 909 63 92 51
Baku: tel .: (99412) 5962144; (99455) 715 63 99
Dushanbe: prof. Bahridinov S.E., mob .: + 992907702120
Bishkek: prof. Sydykov L.Ch., mob .: + 996555753058

**«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»**

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 — 333X, Париж, наурыз)
2009 жылдан бастап жылына 6 рет шығады.

Международный научно-популярный журнал
(Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 — 333X, Париж, март 2009 г.)
Периодичность издания журнала выходит 6 раз в год.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, философия, өнертану, экономика және жаратылыстану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық авторлардың еңбектеріне міндетті түрде сілтеме берілу керек.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10» июля 2012 года № 1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: юриспруденция, филология, педагогика, философия, искусствоведение, экономика и естественные науки.

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы. Материалы редакцией не возвращаются.

В статье обязательно сопровождение ссылок на работы отечественных авторов.

Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

Веб-сайт: www.nauka-zan.kz

e-mail: nauka-zan@mail.ru;

Журнал редакциясының мекен жайы:

Астана қ., Алматы ауданы, Оңтүстік-Шығыс, оң жағалау, Түлкібас көш., 49 үй

Адрес редакции журнала:

г. Астана, Алматинский район, Юго-Восток, правая сторона, ул. Тулкибас, д.49.

Главный редактор: д.ю.н., профессор Алауханов Есберген Оразович +7 701 111 8828;

Научный редактор: к.ф.н., доцент Абдиева Роза Серикбаевна +7 701 33 234 07.

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека университетского комплекса Сорбонны
2. Польша. Польский университет имени Николая Коперника
3. Библиотека Стамбульского университета
4. Библиотека Венгерского государственного университета
5. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
6. Библиотека университета Карлова в Чехии
7. Библиотека Московского университета им. М.В. Ломоносова
8. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
9. Библиотека Московской государственной юридической академии
10. Библиотека Московского университета МВД России
11. Библиотека Российской правовой академии МЮ РФ
12. Библиотека института государства и права России
13. Библиотека ВНИИ МВД России
14. Библиотека Московского университета МВД России
15. Библиотека Российской академии правосудия
16. Московский библиотечно-информационный комплекс Финансовой академии при Правительстве РФ
17. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
18. Библиотека Рязанской академии права и управления
19. Библиотека юридического факультета Санкт-Петербургского университета
20. Библиотека Санкт-Петербургского юридического института Генеральной прокуратуры РФ
21. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
22. Библиотека Омской академии МВД РФ
23. Библиотека Томского государственного университета
24. Библиотека Академии Полиции Министерства Внутренних Дел Азербайджанской Республики
25. Библиотека Саратовской государственной академии права
26. Библиотека Саратовского центра по исследованию проблем организованной преступности и коррупции
27. Библиотека Самарского государственного университета
28. Библиотека Дальневосточного государственного университета
29. Библиотека Киевского государственного университета
30. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
31. Библиотека Северо-Кавказская академия государственной службы
32. Библиотека Национальной академии наук Кыргызской Республики
33. Библиотека Университета Кыргызско-Российский славянский университет имени Б.Н. Ельцина
34. Академия МВД Кыргызской Республики имени генерал-майора милиции Э.А. Алиева
35. Библиотека Белорусского государственного университета
36. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
37. Библиотека Таджикского государственного университета
38. Национальная библиотека Азербайджана
39. Библиотека Ереванского государственного университета
40. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
41. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
42. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
43. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
44. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н.Гумилева
45. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического института
46. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
47. Библиотека Алматинской академии МВД РК
48. Библиотека Казахского Национального Университета имени аль-Фараби
49. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета имени Абая
50. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета имени Х.А.Ясави

**Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың
Қазақстан халқына Жолдауы. 2015 ж. 30-қараша.
Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева
народу Казахстана. 30 ноября 2015 г.**

**ҚАЗАҚСТАН ЖАҢА ЖАҒАНДЫҚ НАҚТЫ АХУАЛДА:
ӨСІМ, РЕФОРМАЛАР, ДАМУ**

**«ҚАЗАХСТАН В НОВОЙ ГЛОБАЛЬНОЙ РЕАЛЬНОСТИ:
РОСТ, РЕФОРМЫ, РАЗВИТИЕ»**

**Қымбатты қазақстандықтар!
Құрметті Парламент депутаттары мен Үкімет мүшелері!
Ханымдар мен мырзалар!**

Санаулы күндерден кейін біз азаттық туын желбіретіп, Тәуелсіз Мемлекет атанғанымыздың 25 жылдығына аяқ басамыз. Бұл – тәуелсіздікті нығайту жолындағы өлшеусіз еңбегіміздің ширек ғасырлық белесін қорытындылайтын мерейлі сәт. Тәуелсіздікті баянды ету – оған қол жеткізуден де қиын. Мемлекеттігіміздің тұғырын мызғымастай нығайта түсу үшін бізге әлі талай өткелі күрделі, өкпегі көп бұралаң жолдардан өтуге тура келеді.

Заманның беталысын өздеріңіз көріп отырсыздар. Аса күрделі, қиын кезеңге аяқ бастық. Жаңа қатерлері мен тың мүмкіндіктері қатар өрбіген жаһандық ахуал біздің көз алдымызда өзгеруде. Алпауыт елдердің текетіресі мен өзара санкциялар алмасу дүниені тұйыққа қарай бастауда. Біздің басты экспорттық өнімдеріміздің дүниежүзілік нарықтағы бағасы еселеп құлдырады. Бүгінгі ахуал – біздің жетістіктерімізді сынға салып, елдігімізді шыңдай түсетін уақыт тезі. Жауапты сәтте бірлігімізді сақтап, еліміздің игілігі үшін аянбай тер төгуіміз керек. Біріміз – бәріміз үшін, бәріміз – біріміз үшін деген қағиданы ұстанып, еңбек етуге тиіспіз.

Сәт сайын құбылған аласапыран заманға сай амал болуы керек. Ең жақсы жоспар – уақыт талабына бейімделе алатын жоспар. Біз де заманның беталысына қарай межелерімізді белгілеп, жоспарларымызды жөндеп отырамыз. Біздің мақсатымыз – елі бақытты, жері гүлденген қасиетті Отанымыз Қазақстанды «Мәңгілік Ел» ету!

Әлемдегі ең дамыған 30 мемлекеттің қатарына қосылып, бай да қуатты елдермен иық түйістіру. Біз бұл мақсатымызға міндетті түрде жетеміз. Мен бүгін жаңа қатерлері мен тың мүмкіндіктері қатар өрбіген жаңа жаһандық нақты ахуалда дамудың басты бағыттарын айқындайтын Қазақстан халқына Жолдауымды жария етпекпін.

**Дорогие казахстанцы!
Уважаемые депутаты Парламента, члены Правительства!
Дамы и господа!**

Через несколько дней история начнёт отсчёт 25-го года Независимости страны. Всего за четверть века Казахстан состоялся и как суверенная национальная экономика, включённая в глобальные хозяйственные связи, и как государство, ставшее полноценным участником мировой семьи наций. Мы вместе выдержали немало испытаний, закалились и окрепли. Мы добились невиданных во всей нашей истории темпов успешного экономического развития. Никогда прежде наш народ не жил так хорошо, как живёт сейчас. Мы достигли немало.

Сейчас мир меняется быстрыми темпами. Наступает другая эпоха. На наших глазах возникает новая глобальная реальность с иными возможностями и рисками. Сегодня на экономику Казахстана негативно влияет ряд внешних факторов, вызванных обвалом на мировых рынках. Происхождение глобальных кризисов не зависит от нас. Никто не застрахован от влияния глобальных кризисов.

I. Вызовы новой глобальной реальности

Сейчас нам также важно видеть все вызовы развития мира.

Во-первых, нынешний глобальный кризис имеет всеохватывающий характер. Нестабильны практически все мировые рынки - финансовый, углеводородный, металлов, продовольствия и другие. Это основная причина снижения спроса на нашу экспортную продукцию.

Во-вторых, замедление экономического роста происходит во всех экономиках мира. Уже никого не удивляет постоянное снижение прогнозов по росту глобального ВВП. С осени 2011 года Международный валютный фонд уже 6 раз пересматривал прогнозные показатели, снизив их с 5 до 3 процентов. И, по всей видимости, это не предел.

В-третьих, нефтяных супердоходов сегодня нет.

В-четвертых, глобальная экономика испытывает давление политических факторов. Мир стал нестабильным. Ведущие державы ввели санкции друг против друга. Между ними резко снизилось доверие. Нестабильность и конфликты в регионе Ближнего и Среднего Востока, Северной и Центральной Африки привели к масштабным потокам беженцев. Каждый день приносит сообщения о террористических актах и гибели десятков людей. Серьезную угрозу миру представляет сейчас международный терроризм. Это результат разрушения государственности путем вмешательства внешних сил во внутренние дела суверенных государств.

Развитие мира будет происходить на фоне жесткой конкуренции мировых и региональных центров силы. Вызовам новой глобальной реальности мы должны противопоставить целостную стратегию действий на основе наших реальных возможностей.

II. Антикризисные возможности Казахстана

Глобальный кризис – это не только опасность, но и новые возможности. Большинство компаний мирового масштаба стали удачными в кризисные периоды развития. Практически все страны, добившиеся успеха за последние полстолетия, начинали буквально с нуля. Да и наш Казахстан родился в кризисную эпоху. Первое десятилетие - самый трудный период становления Независимости - мы жили, в основном, «без нефти». Независимый Казахстан всегда развивался наперекор внешним экономическим стихиям. Разве была благоприятной для нас первая половина 90-х годов прошлого века, когда мы провозгласили свою Независимость? Во время остановилось производство, люди оказались без работы и средств к существованию. Мы достойно, шаг за шагом преодолели этот кризис. Едва наша страна начала ощущать первые результаты перемен, грянул финансовый кризис в Юго-Восточной Азии 1997-1998 годов.

Важное позитивное значение имели принятые в то время стратегические решения и действия. Это широкомасштабная приватизация и приход в нашу экономику большинства транснациональных компаний. В тот период мы взяли за строительство новой столицы - Астаны, начал работать Каспийский трубопроводный консорциум, стартовала Стратегия «Казахстан - 2030». Важность решения о создании Национального фонда стала абсолютно ясной, когда разразился всемирный финансовый кризис 2007-2009 годов. Почти 20 миллиардов долларов, - 14 процентов ВВП Казахстана, - было выделено на поддержание занятости, ремонт и строительство дорог, благоустройство городов и сел. Помощь получили банковский сектор, фермерские хозяйства, малый и средний бизнес. Тысячи обманутых недобросовестными застройщиками участников долевого строительства смогли благодаря доброй воле государства получить новое жильё.

Мы разработали и последовательно реализовали два Антикризисных плана. Это наш огромный и успешный опыт преодоления экономических трудностей. Нынешний глобальный кризис не свалился неожиданно нам на голову. Я неоднократно говорил, что новая волна практически неизбежна. В этот раз Казахстан впервые применяет упреждающую антикризисную стратегию.

Во-первых, мы начали уже вторую пятилетку индустриально-инновационного развития, то есть создаем экономику, независимую от сырьевых ресурсов.

Во-вторых, мы приняли Государственную программу инфраструктурного развития «Нұрлы Жол». Важный аспект антикризисных мер связан с переходом национальной валюты тенге к плавающему курсу.

В-третьих, мы реализуем «План Нации. Сто конкретных шагов по реализации 5-ти институциональных реформ». Парламент работает над законотворческим обеспечением Плана Нации. Это более 80 законов. Они начнут работать с 1 января 2016 года, как мы и планировали. Устраняются административные барьеры для малого и среднего предпринимательства, совершенствуются государственное управление, образование и здравоохранение. Все эти меры также придадут запас прочности государству, обществу, нашей экономике.

В-четвертых, мы накопили необходимый государственный фонд и золото-валютные резервы.

В-пятых, по моему поручению разработаны продуманные варианты действий, как я говорил раньше, на случай снижения цен на нефть и до 30, и до 20 долларов за баррель.

В-шестых, драйверами экономического роста в Казахстане становятся новые сектора экономики, создаваемые в рамках инновационной индустриализации. Многие обрабатывающие отрасли демонстрируют рост. За пять лет обрабатывающая

промышленность выросла в 1,3 раза, химическая промышленность и производство строительных материалов - в 1,7 раза. Выпуск продукции машиностроения увеличился в 2,2 раза, а экспорт - в 3 раза. Реализовано более 800 индустриальных проектов. В этом году металлургическая промышленность выросла сразу на 15 процентов, химическая - на 3,2 процента. Производство минеральной продукции - на 3,2 процента, одежды - на 4 процента. Всемирный Банк и Азиатский Банк Развития прогнозируют для Казахстана более высокие темпы экономического роста в 2016 году.

В-седьмых, меняется экономическое поведение казахстанцев. Отмечается рост производительности труда, более чем на 60 процентов.

***

Біздің халқымыз ешқашан бүгінгідей бақуатты тұрмыс кешіп көрген жоқ. Тәуелсіздік алғаннан бері 1300-ден астам денсаулық сақтау нысаны мен 1700-ден астам білім беру ошағын салдық. Олардың барлығын ең соңғы үлгідегі құралдармен жабдықтадық. Аса күрделі операцияларды өз елімізде, өз дәрігерлеріміз жасайтын жағдайға жеттік. Жалпы халықтың тұрмысының, денсаулығының түзелуі, санының өсуінің нәтижесінде қазақстандықтардың орташа өмір ұзақтығы 72 жасқа жуықтады.

Мемлекет қандай жағдайда да әлеуметтік міндеттемелерін шашау шығармай орындап келеді. Тарихымызды түгендеп, мәдениетімізді өркендетуге қол жеткіздік. Жаңа жылдан бюджет қызметкерлерінің жалақысы, әлеуметтік жәрдемақылар мен шәкіртақы орташа алғанда 30 процентке дейін көбейеді. Осының барлығы халықтың болашаққа сеніммен қарап, алаңсыз өмір сүруіне толық негіз болады.

Уважаемые казахстанцы!

Два года назад я обнародовал Стратегию «Казахстан – 2050». За это время мы уже добились выдающихся результатов по её реализации, даже несмотря на негативное влияние глобального кризиса.

Во-первых, по показателю Индекса глобальной конкурентоспособности Давосского экономического форума Казахстан занял 42 место в мире.

Во-вторых, в мировом рейтинге стран, создающих самые благоприятные условия для бизнеса, Казахстан занял 41 позицию.

В-третьих, сегодня, 30 ноября, Казахстан де-юре становится полноправным членом Всемирной торговой организации. Об этом официально будет объявлено на заседании Генерального совета ВТО. Это событие является важной вехой в истории независимого Казахстана. Оно свидетельствует о признании нашей страны как равноправного торгово-экономического партнёра. Вступление Казахстана в ВТО открывает новые возможности, как

для наших экспортеров, так и для иностранных инвесторов, которые придут в ключевые сектора нашей экономики.

III. Наша главная антикризисная стратегия

Сегодня многое зависит от нас, начавших наш Великий Казахстанский путь и идею Мәңгілік Ел. У нас есть стратегии действий на долгосрочную, среднесрочную и ближайшую перспективу.

Сейчас и в любое другое время наша главная антикризисная стратегия тождественна трём простым, но важным понятиям: рост, реформы, развитие.

Первое – это рост. Речь, прежде всего, идет об экономическом росте. Применительно к текущим задачам нам необходимо восстановить такие темпы роста экономики, которые обеспечат вхождение Казахстана в тридцатку наиболее развитых стран мира. Мы должны найти новые внутренние источники роста через раскрытие частной инициативы.

Второе – это реформы. Они обеспечивают стабильность экономики, общества и государства. Сейчас мы реализуем «План Нации. Сто конкретных шагов». Они сопоставимы по своему масштабу с теми масштабными реформами, которые мы проводили в 90-х годах. Нам жизненно необходимо более глубокое реформирование государственного и корпоративного менеджмента, финансового и фискального секторов.

Третье – это развитие. В XXI веке главным фактором развития становится непрерывная модернизация всех сфер общества. Мы ведем работу по масштабному преобразованию всех государственных, общественных и частных институтов на принципах Общества Всеобщего Труда, высокой социальной ответственности, адресной помощи наиболее уязвимым слоям населения.

IV. Пять направлений антикризисных и структурных преобразований

В ближайшее время нам необходимо осуществить комплексные антикризисные и структурные преобразования по следующим пяти направлениям.

ПЕРВОЕ. Стабилизация финансового сектора

Наша важнейшая задача – быстро стабилизировать финансовую систему, привести её в соответствие с новой глобальной реальностью.

Во-первых, надо обеспечить эффективное функционирование финансового сектора в условиях плавающего курса тенге. Принципиальный момент заключается в том, что возврата к практике бесконечного поддержания курса национальной валюты за счёт средств Национального фонда не будет. Национальному банку необходимо провести стресс-тестирование всех субъектов банковского

сектора на предмет неработающих кредитов. По его результатам надо принять меры по их признанию и списанию. Банки, не сумевшие решить проблему капитализации, должны «уходить» из финансовой системы. Казахстанские банки должны соответствовать всем международным стандартам, в том числе, Базельского комитета и Международного валютного фонда. Важно добиться укрепления доверия к национальной валюте через расширение инструментов «дедолларизации».

Во-вторых, в рамках инфляционного таргетирования Национальный банк должен снизить уровень инфляции до 4 процентов в среднесрочной перспективе. Для этого должен полноценно использоваться механизм гибкого изменения процентных ставок.

В-третьих, надо устранить имеющиеся у Национального банка институциональные дефекты. Из-под его контроля надо вывести Единый Пенсионный фонд, Фонд проблемных кредитов и другие финансовые институты.

В-четвертых, в 2016 году пенсионные активы должны быть переданы под управление частных казахстанских или иностранных компаний. В целях повышения доходности пенсионных накоплений надо пересмотреть подходы к инвестированию пенсионных средств. Надо относиться и управлять Пенсионным фондом так же, как и Национальным фондом.

Нацбанку следует регулярно предоставлять обществу и финансовым учреждениям исчерпывающую информацию по вопросам своей деятельности. Важно наладить нормальный рабочий диалог со всеми участниками финансового сектора. Только после принятия всех указанных неотложных мер можно приступить к стимулированию экономики, в том числе и монетарными методами. Я верю, что новое руководство будет грамотно управлять Национальным банком. Нам всем надо поверить в национальную валюту - тенге. Вклады в тенге - сейчас это лучшее средство для хранения накоплений граждан.

ВТОРОЕ. Оптимизация бюджетной политики

«Жить по средствам» – это наш проверенный принцип и правильная модель бюджетной политики, особенно в условиях влияния глобального кризиса.

Сейчас мы констатируем снижение налоговых поступлений в бюджет почти на 20 процентов. Объемы уплаты НДС упали четверть, а по корпоративному налогу на доходы – на 13 процентов. Повышение налогов – не выход из сложившейся ситуации. Это будет означать лишь дополнительное давление на бизнес. Покрывать бюджетные расходы за счёт Национального Фонда – недальновидно. Мы не знаем, какой ещё стороной обернутся к нам следующие годы. Поэтому моя позиция

принципиальна – использование средств Национального Фонда на текущие расходы должно быть прекращено. Единственным механизмом должен остаться ежегодный гарантированный, фиксированный трансферт из Национального фонда в республиканский бюджет. Поручаю Правительству разработать новую концепцию формирования и использования средств Национального Фонда в условиях новой глобальной реальности.

Нам необходимо пересмотреть всю систему государственных доходов и расходов. Прежде всего, следует расширить доходную базу бюджета. В 2017 году надо ввести вместо нынешнего НДС налог с продаж. Следует отменить все неэффективные налоговые льготы. Налоговые режимы надо оптимизировать - оставить только три уровня. Это – общий, патент для индивидуальных предпринимателей и специальный налоговый режим для малого и среднего бизнеса, а также аграрного сектора. Такой механизм будет выводить «теневую экономику» на свет.

Главной задачей Правительства должно стать повышение прозрачности налоговой сферы. Только так каждый субъект экономики будет заинтересован в том, чтобы платить налоги в полном объеме.

Правительство должно обеспечить эффективность налогового администрирования. Сейчас сроки легализации имущества продлены до 31 декабря 2016 года. Приняты дополнительные стимулы для возврата имущества и денег в легальный оборот. Гарантируются конфиденциальность и защита от судебного преследования. Поручаю Правительству еще раз проанализировать условия легализации и, при необходимости, усилить гарантии её участникам. Я призываю всех, кто ещё раздумывает об участии в легализации имущества, воспользоваться этой возможностью.

С 1 января 2017 года вступит в силу всеобщее декларирование доходов и расходов. После этого будут приняты меры по раскрытию счетов и активов, где бы они не находились, для выяснения их происхождения и налогообложения, в том числе и с помощью ОЭСР.

Теперь о мерах по оптимизации бюджетных расходов. Поручаю Правительству провести полную ревизию всех бюджетных программ. В условиях кризиса важен каждый тенге. Неэффективные расходы или те расходы, которые могут быть покрыты за счёт частного сектора, должны исключаться из бюджета. Нужно пересмотреть расходы на программы регионального и индустриального развития.

Следует пересмотреть систему государственных расходов и субсидий. Сейчас целый ряд отраслей живет за счет государства. В то же время, например, инструменты господдержки через корпорацию «КазАгро» недоступны для половины

всех сельскохозяйственных производителей. Для «разгрузки» бюджетных расходов надо активнее применять механизмы государственно-частного партнерства. Нужно проработать дополнительные меры по поощрению частных инвестиций в приоритетные сферы экономики. Важно шире привлекать частных инвесторов не только к строительству дорог, газопроводов, больниц, школ и других объектов, но и к их реконструкции и техобслуживанию. Все высвобождаемые при оптимизации бюджетных расходов средства надо направлять, в первую очередь, на проекты, которые принесут реальные результаты для населения.

ТРЕТЬЕ. Приватизация и стимулирование экономической конкуренции

Сегодня важно максимально высвободить внутренние ресурсы для обеспечения стабильного экономического роста. Для этого мы должны использовать два эффективных инструмента – масштабную приватизацию и расширение конкуренции. Что сегодня сдерживает рост и конкуренцию?

Прежде всего, большой государственный сектор - более 7 тысяч предприятий. Холдинги «Самрук-Казына» и «КазАгро» неэффективно контролируют огромные активы промышленности и сельского хозяйства. Активы фонда «Самрук-Казына» составляют более 40 процентов ВВП, включают более пятиста «внучек» и «правнучек». Холдинги «КазАгро» и «Байтерек» превратились в неэффективных посредников между бюджетом и банками. Всё это сопровождается раздутыми штатами и потреблением огромных бюджетных ресурсов, и в то же время приводит к вытеснению частных инвестиций и инициативы.

Сейчас важно снять ограничения на приватизацию объектов госсектора. Необходимо пересмотреть ряд положений Закона «О государственном имуществе» и Гражданского кодекса, сократить перечень стратегических объектов, не подлежащих приватизации. Поручаю Правительству разработать новую Программу приватизации, включив в неё все организации, находящиеся в государственной собственности. В том числе, входящие в «Самрук-Казына», «Байтерек» и «КазАгро». После приватизации все три управляющих холдинга должны быть преобразованы в компактные организации.

Приватизация должна осуществляться по справедливой рыночной стоимости, открыто и конкурентно. Ключевыми механизмами должны стать размещение акций на фондовом рынке и открытые аукционы. Надо создать условия для максимального участия в ней казахстанских и иностранных инвесторов. Поручаю Правительству отменить преимущественные права всех акционеров на приобретение отчуждаемых активов.

Далее, Правительство должно создать условия

для свободной и здоровой конкуренции.

Во-первых, поручаю Правительству выработать конкретные предложения по усилению антимонопольной деятельности. Нам нужен отдельный закон об антимонопольном ведомстве, с четкой регламентацией его статуса и порядка работы.

Во-вторых, необходимо устранить искажение рыночных стимулов в виде искусственного регулирования цен. Поручаю Правительству продолжить дальнейший переход на рыночное ценообразование во всех секторах экономики.

В-третьих, политика в области конкуренции должна идти рука об руку с эффективным регулированием процессов банкротства и реабилитации неэффективных компаний. Рыночная экономика - это конкуренция сильных. Проигравшие должны иметь возможность уйти с рынка или начать заново. У нас такого нет. Неэффективные компании выстраиваются в очередь за разного рода субсидиями и льготами от государства. Ни в одной развитой стране банкротство компании не приводит к развалу отрасли или остановки предприятия с увольнениями работников. На место неэффективных менеджеров приходят новые собственники, которые приносят с собой инвестиции. Мы не должны «тянуть» неконкурентные компании за счет государства. Поручаю Правительству разработать четкие и понятные процедуры банкротства для физических и юридических лиц. Она должна быть максимально облегчена.

***

Кәсіпкерлер, іскер азаматтар!

Мемлекет сіздердің бизнестеріңізді дамытып, аяққа нық тұруларыңызға барлық жағдайды жасады. Бүгінгідей сын сағаттарда сіздерге үлкен жауапкершілік артылады. Жекешелендірудің жаңа легіне белсенді қатысыңыздар, қаржыны заңдастырып, ашық жұмыс істеніздер. Қуатты ел болу – бәсекеге қабілетті болу деген сөз. «Қазақстанда жасалған» әрбір бұйымда төрт қасиет – сапалы, ыңғайлы, әдемі және арзан болуы керек. Сонда ғана ісіміз өнімді, затымыз өтімді болады. Өзімізді өзіміз қамшылауымыз керек, бізді сырттан келіп ешкім жарылқамайды.

***

Я хочу обратиться к предпринимательскому классу, всем состоятельным казахстанцам, всем бизнесменам и деловым людям. Государство идёт на беспрецедентные в нашей истории меры по приватизации и экономической либерализации. Страна уже дала многим из вас возможность зарабатывать и быть на первых страницах деловых журналов. Я призываю вас активно участвовать в легализации капиталов, приватизационных тендерах. Этим вы поможете себе и Казахстану, всему нашему народу.

ЧЕТВЕРТОЕ. Основы новой инвестиционной политики

В ближайшее десятилетие Казахстану необходимо:

- обеспечить ежегодный рост экономики на уровне 5 процентов;
- увеличить экспорт обработанных товаров не менее чем в 2 раза по сравнению с 2015 годом и довести его до 30 миллиардов долларов в год;
- увеличить ежегодный объем инвестиций в экономику более чем на 10 миллиардов долларов, а в целом за 10 лет – не менее чем на 100 миллиардов долларов;
- создать более 660 тысяч новых рабочих мест, увеличить производительность труда в 2 раза.

Такие темпы экономического роста могут быть обеспечены только за счёт формирования новых драйверов, обеспечивающих приток экспортных доходов.

Аксиома новой глобальной реальности состоит в том, что только диверсифицированная экономика может эффективно противостоять последствиям глобального кризиса. Поэтому мы реализуем программу индустриализации. Нам нужна новая инвестиционная политика.

Во-первых, важно привлекать частные инвестиции с акцентом на транснациональные корпорации. Мы должны формировать благоприятную среду для привлечения «сложных инвестиций». В этом году принято решение о создании Международного финансового центра «Астана». Он станет региональным хабом в сфере исламского финансирования, приват-банкинга и перестрахования. Казахстан должен стать страной-лидером региона с сильными институтами, компетентным, эффективным и предсказуемым правительством. У нас должны быть лучшие технические кадры, инфраструктура мирового уровня, обеспечены общественный порядок и личная безопасность людей.

Дальнейшее проведение реформ, направленных на совершенствование инвестиционного климата, должно проводиться совместно с ОЭСР и другими международными финансовыми институтами. Поручаю Правительству в трехмесячный срок представить детальный план по улучшению инвестклимата. Кроме того, для активизации работы с инвесторами поручаю создать Правительственный Совет, ориентированный на привлечение инвесторов и улучшение инвестиционного климата. В регионах надо создать аналогичные Советы по привлечению инвестиций для реализации проектов местного значения.

Во-вторых, важно сформировать региональные драйверы экономического роста. Все инвестиционные проекты реализуются непосредственно в регионах. Поэтому необходимо разработать отдельные программы для 6 макрорегионов - Южно-

го, Северного, Центрально-Восточного, Западного, Алматы и Астаны. Вокруг крупных региональных проектов необходимо развивать малый и средний бизнес. Поэтому программа поддержки предпринимательства «Дорожная карта бизнеса - 2020» должна стать частью инвестиционных программ макрорегионов. Необходимо предусмотреть меры по повышению мобильности трудовых ресурсов, в первую очередь, направленных на стимулирование миграции из трудоизбыточных в трудодефицитные регионы.

Макрорегионы должны объединяться единой транспортной, логистической и коммуникационной архитектурой, создаваемой в рамках Программы «Нұрлы Жол». В настоящее время реализуются 11 проектов по ключевым направлениям «Центр-Юг», «Центр-Восток», «Центр-Запад». Ведется строительство железнодорожных линий «Боржакты - Ерсай», «Алматы - Шу» и паромной переправы в порту Курык. Эти проекты уже сегодня обеспечили рабочими местами 72 тысячи человек. Поручаю Правительству активизировать реализацию данной программы.

В то же время, учитывая экономическую конъюнктуру, необходимо диверсифицировать источники финансирования. В ходе моего визита в КНР были достигнуты договоренности с ЭксимБанком о привлечении займов на сумму 2,6 миллиарда долларов. Сейчас за счет государственного бюджета строится много дорог. Но надо привлекать к этим проектам иностранных и местных инвесторов. В ближайшей перспективе проекты программы «Нұрлы Жол» необходимо привести к модели финансирования с привлечением частного капитала.

В-третьих, сейчас следует активнее осваивать экспортные ниши на мировом и региональном рынках. Мы должны эффективно использовать экономический потенциал близлежащих стран. В первую очередь, это Китай, Россия, Иран, Монголия, Индия, Пакистан, страны Центральной Азии и Кавказа. Данные страны ежегодно импортируют товаров и услуг более чем на 3,5 триллиона долларов. Необходимо заключить соглашения о свободной торговле Евразийского экономического союза с ключевыми региональными рынками. Правительство должно проработать эти вопросы с нашими партнерами и решать их с выгодой для всех. МИДу необходимо подключить все ресурсы казахстанских загранучреждений к выполнению этой задачи.

В-четвертых, нам необходимо максимально развивать систему подготовки технических кадров. Техническое и профессиональное образование должно стать одним из основных направлений инвестиционной политики. Для этого необходимо создать центры по подготовке кадров совместно с Германией, Канадой, Австралией и Сингапуром. Они станут моделью системы технического и про-

фессионального образования для всей страны.

В-пятых, следует повысить инновационный потенциал казахстанской экономики. Важно заложить основы для построения экономики будущего. Необходимо развивать компетенции в сфере smart-технологий, искусственного интеллекта, интеграции киберфизических систем, энергетики будущего, проектирования и инжиниринга. Это можно сделать только через построение эффективной научно-инновационной системы. Её основой будут мощные исследовательские университеты и инновационные кластеры, формируемые на базе хайтек-парка «Астана бизнес кампус» Назарбаев Университета и технопарка «Алатау» в Алматы. Проведение в Астане Международной специализированной выставки ЭКСПО – 2017 дает нам хорошую возможность активно развивать новую энергетику, основанную на «зеленых технологиях».

ПЯТОЕ. Новая социальная политика

Многие годы динамичный экономический рост позволял нам проводить активную социальную политику, в несколько раз повысить качество жизни людей. Несмотря на все трудности, которые наша экономика испытывала из-за негативного влияния всех глобальных кризисов, мы всегда повышали благосостояние казахстанцев. За десять лет государственные расходы на социальную сферу выросли в реальном выражении почти в 3 раза. Численность занятых в социальной сфере и в государственном управлении превышает 1,2 миллиона человек. Государство обеспечивает большой объём пособий и выплат. Их получают свыше 1,5 миллиона граждан.

На фоне экономических рисков, несмотря ни на что, мы продолжим реализацию мер социальной поддержки населения. Я объявляю, что с 1 января 2016 года будут повышены зарплаты работникам здравоохранения – в среднем до 28 процентов, образования - до 29 процентов, социальной защиты - до 40 процентов. При этом целесообразно применить дифференцированный подход к различным категориям бюджетников. В будущем году будет обеспечено 25-процентное повышение размеров социальных пособий по инвалидности и утере кормильца, а также стипендий. С 1 января 2016 года мы индексируем солидарную пенсию с опережением уровня инфляции на 2 процента. В 2016 году будет повышена зарплата государственным служащим корпуса «Б» - на 30 процентов. Средства на эти цели мы сэкономим после оптимизации бюджетных расходов. Таким образом, мы находим средства для роста зарплат и выполняем свои социальные обязательства перед народом!

Я обращаюсь ко всем социально уязвимым слоям населения. Мы всегда помогали нуждающимся. Но в то же время социальная справедливость не

должна искажаться. Ведь каждая социальная выплата - это дополнительная нагрузка не просто на бюджет, а на каждого работающего казахстанца. Надо чётко понимать, что идея социальной справедливости не должна превращаться в социальную несправедливость по отношению к работающим казахстанцам. Это их деньги!

Сегодня только Общество Всеобщего Труда способно стать реальной основой эффективной экономики, устойчивой к внешним потрясениям. В целях расширения социальной поддержки граждан поручаю Правительству до конца первого квартала 2016 года разработать новую Дорожную карту занятости. Объем финансирования программы должен быть увеличен по сравнению с аналогичной Дорожной картой, реализованной в 2009-2010 годы. Это обеспечит стабильность рынка труда за счёт проектов по развитию местной инфраструктуры и благоустройству населенных пунктов. Будут снова организованы масштабная краткосрочная переподготовка кадров и повышение квалификации. Расширится микрокредитование для развития предпринимательства.

Сегодня я ставлю задачу разработать новую социальную политику. Роль государства в социальной сфере должна быть ограничена поддержкой социально уязвимых граждан и обеспечением инвестиций в человеческий капитал. Государственная адресная поддержка будет оказываться только нуждающимся гражданам, на основе оценки их реальных доходов и условий жизни. Все остальные должны зарабатывать сами, своим трудом. Учитывая особые потребности отдельных категорий наших граждан необходимо установить разные величины прожиточного минимума с пересмотром его структуры. Поручаю Правительству в течение трех месяцев внести предложения по оптимизации системы социального обеспечения.

Государственная поддержка тем, кто может трудиться, должна предоставляться только на основе их участия в переобучении или программах занятости. Поручаю Правительству внедрить такие виды социальной помощи, начиная с 2017 года. Приоритетом государства в социальной политике должны быть масштабные инвестиции в развитие человеческого капитала. Мы должны продолжать модернизацию сфер образования и здравоохранения, согласно ранее принятым программам. Я объявляю, что с 2017 года будет дан старт новому проекту - «Бесплатное профессионально-техническое образование для всех». Правительству поручаю приступить к его разработке.

Қазақстанның жас азаматтары!

Білімді, еңбекқор, бастамашыл, белсенді болуға қазірден бастап дағдыланындар. Жұмыс пен сұраныс бар өңірге батыл барындар. Шеберліктің

шыңына жете білсеңдер мамандықтың бәрі жақсы. Қазір техникалық мамандықтардың, ғылым мен инновацияның күні туған заман. Ерінбей еңбек еткен, талмай ғылым іздеген, жалықпай техника меңгерген адам озады. Тұрмысы жақсы, абыройы асқақ болады. Біз жүзеге асырып жатқан түбегейлі реформалар мен атқарып жатқан қыруар істердің бәрі сендер үшін, болашақ үшін жасалуда.

***

Я призываю нашу молодежь активно осваивать рабочие специальности. Надо осваивать рабочие профессии. В своё время я тоже начинал с рабочей спецовки, стоял у горнила доменной печи. Берите пример! Пройдут годы, но этот жизненный опыт обязательно вам пригодится, какую бы судьбу вы не выберёте.

В целом, все выдвигаемые в Послании меры носят реальный характер и, как всегда, обеспечены надёжным финансированием. В 2014-2015 годах на развитие малого и среднего бизнеса уже выделен 1 триллион тенге. На проекты программы «Нұрлы жол» - 2,7 триллиона тенге. Еще 2,7 триллиона тенге выделены Казахстану международными финансовыми организациями. Китайская народная республика предоставила кредит в размере 2,7 миллиарда долларов. В целом на реализацию проектов этого Послания привлекается 7,5 триллиона тенге. Эффективно использовать эти средства – главная задача и ответственность Правительства.

В преодолении трудностей мы не одни. Своей взвешенной внешнеполитической деятельностью мы приобрели много друзей по всему миру. Они поддерживают нас. Вы были свидетелями моих визитов и переговоров с лидерами ведущих стран мира. С КНР достигнута договоренность о сотрудничестве в несырьевом секторе на 23 миллиарда долларов. Это строительство более 40 новых предприятий. Визиты в Лондон и Париж также были успешны в плане экономического сотрудничества. Общая сумма заключенных контрактов составляет 11,5 миллиарда долларов. Визит в нашу страну Президента России показал стабильность и прочность наших традиционных добрососедских отношений и развития экономической интеграции. Визит премьер-министра Японии расширяет перспективы инвестиционного и технологического сотрудничества. Впервые к нам приходит концерн «Тойота», который будет производить автомобили в Казахстане.

Одним из главных результатов является высокое доверие к нам международных финансовых институтов. В это непростое время, поддерживая наши реформы, они открыли нам доступ к финансовым ресурсам в объёме 9 миллиардов долларов. Мы подписали договор с Европейским Союзом об углубленном партнерстве и сотрудничестве. Мы едины с мировым сообществом в борьбе за безъядерный мир, против терроризма и экстремизма. Мы высту-

паем за решение любых конфликтов мирным путем и делаем для этого все, что зависит от нас.

В мире хорошо знают о начатых нами реформах, о 100 шагах, и поддерживают их. Мы не должны разочаровать наших друзей. Эти реформы, а также выполнение взаимосвязанных с ними задач, которые я поставил в данном Послании, будут непростыми и, возможно, даже болезненными. Но им нет альтернативы. Если мы не будем делать всего этого, мы безнадежно отстанем от мирового развития. Но мы, как всегда, сделаем то, что наметили.

Уважаемые соотечественники!

С начала нового 2016 года заработают новые законы, принятые в рамках Плана Нации. Сегодня я объявил о новых мерах, которые призваны укрепить нашу экономику, государство и общество. На всех нас сегодня лежит огромная ответственность за будущее страны. Впереди нас ждёт трудная работа. В реализации всех задач моего Послания народу Казахстана особую роль я отвожу партии «Нұр Отан». Послание должно стать основой действий всех членов партии и программой на ближайшие годы. Надо провести широкую разъяснительную работу, мобилизовать людей, сплотить на выполнение всех поставленных задач. Депутаты от партии должны законодательно обеспечить антикризисные и структурные преобразования. Я призываю все политические партии, общественные объединения, всех граждан проникнуться общей заботой о благополучии нашей Родины, принять активное участие в реализации данного Послания.

Сложный этап, который наступает, будет для нас временем преодоления. Мы обязательно победим новый глобальный кризис. Для этого у нас есть единая воля, прочные традиции единства народа. Мы выведем наш Казахстан на новые рубежи развития!

Қымбатты қазақстандықтар!

Дағдарыстардың бәрі өткінші, өтеді де, кетеді. Ел тәуелсіздігі, ұлт мұраты, ұрпақ болашағы сияқты ұлы құндылықтар ғана мәңгі. Мен айтып өткеннің барлығы жеңуге болатын, біз жеңе алатын бөгеттер. Біз көлденең шыққан кедергілерге кідірмей, дамыған 30 елдің қатарына қосылу мақсатына қадам басамыз.

Рухы биік, еңбегі ерен, бірлігі мығым Мәңгілік Ел болу үшін бізде бәрі бар. Тәуелсіздіктің туын желбіретіп, тұғырын нығайтқан біздің тарих алдында жүзіміз жарқын! Біздің тірегіміз – тәуелсіздік, тілегіміз – тұрақтылық, білегіміз – бірлік!

Мен халқыма сенемін. Көк байрағымыздағы алтын қырандай еліміз қанатын кенге жайып, асқар биіктерден көрінсін! Барды бағалап, жоқты жасай білген жасампаз жұртымыздың көк байрағы әрдайым биікте желбіресін! Алға Қазақстан!

Коняхин Владимир Павлович,
заведующий кафедрой уголовного права и криминологии
Кубанского государственного университета, доктор юридических наук, профессор,
председатель Оргкомитета конференции

Феоктистов Максим Викторович,
доцент кафедры уголовного права и криминологии
Кубанского государственного университета, кандидат юридических наук, доцент,
член Оргкомитета конференции

Куфлева Валентина Николаевна
доцент кафедры уголовного права и криминологии Кубанского государственного
университета, кандидат юридических наук, член Оргкомитета – координатор конференции

**Международная научно-практическая конференция
«Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1845 года:
концептуальные основы и историческое значение
(к 170-летию со дня принятия)»**

2-3 октября 2015 г. под эгидой председателя Программного комитета – ректора Кубанского государственного университета М.Б. Астапова кафедрой уголовного права и криминологии на базе филиала названного учебного заведения в г. Геленджике была организована и проведена международная научно-практическая конференция «Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1845 года: концептуальные основы и историческое значение (к 170-летию со дня принятия)». В качестве председателя Оргкомитета непосредственное руководство работой данной конференции осуществлял заведующий указанной кафедры, вице-президент Российского конгресса уголовного права, заслуженный юрист РФ, доктор юридических наук, профессор В.П. Коняхин при активном участии заместителя председателя Оргкомитета – директора филиала Кубанского государственного университета в г. Геленджике, заслуженного учителя РФ Р.С. Масловой и члена Оргкомитета – координатора конференции, доцента кафедры уголовного права и криминологии, кандидата юридических наук В.Н. Куфлевой.

В работе конференции в очной и заочной форме приняли участие более 100 ученых-юристов, а также ее гостей, представлявших 25 вузов и научно-исследовательских учреждения, 11 субъектов и 20 городов Российской Федерации (Владивосток, Геленджик, Екатеринбург, Краснодар, Комсомольск-на-Амуре, Майкоп, Москву, Нижний Новгород, Ростов-на-Дону, Самару, Санкт-Петербург, Сочи, Ярославль и др.). В их числе 37 докторов наук и (или) профессоров; 34 кандидата наук, включая 21 доцента; 1 заслуженный работник высшей школы РФ, 3 заслуженных деятеля науки РФ, 8 заслуженных юристов РФ.

Это известные отечественные ученые-юристы, доктора юридических наук, профессора – заведующий кафедрой уголовного права и криминологии МГУ им. М.В. Ломоносова, президент Российского Конгресса уголовного права В.С. Комиссаров; профессор кафедры уголовного права и криминологии Всероссийского государственного университета юстиции Министерства юстиции РФ А.В. Наумов; заведующий кафедрой уголовно-правовых дисциплин Южно-Российского института управления Российской академии народного хозяйства и государственной службы при Президенте РФ А.И. Бойко; заведующий кафедрой уголовного права Уральского государственного юридического университета, заслуженный деятель науки РФ И.Я. Козаченко; заведующий кафедрой уголовного права и криминологии юридической школы Дальневосточного федерального университета, заслуженный деятель науки РФ А.И. Коробеев; заведующий кафедрой уголовного права и криминологии Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова, заслуженный деятель науки РФ Л.Л. Кругликов; заведующая кафедрой уголовного права и криминологии Самарского государственного университета Т.В. Кленова; заведующий кафедрой уголовного права и криминологии Всероссийского государственного университета юстиции Министерства юстиции РФ, заслуженный юрист РФ Н.Г. Иванов; заведующий кафедрой уголовно-правовых дисциплин Академии Генеральной прокуратуры РФ К.В. Ображиев; профессор кафедры уголовного права и процесса Нижегородского государственного университета им. Н.И. Лобачевского, заслуженный юрист РФ Г.О. Петрова; профессор кафедры уголовного права и криминологии Московского государственного юридического университета им. О.Е. Кутафина А.И. Чучаев; профессор кафедры уголовного права и криминалистики Научного исследовательского университета «Высшая школа экономики» Ю.В. Грачева; профессор кафедры уголовного права, процесса и криминалистики Российского государственного университета дружбы народов Т.Ф. Миняева и др.

Особенно важно подчеркнуть, что в работе конференции приняли участие 10 зарубежных ученых из 5 стран, в том числе: директор научно-практического центра Генеральной прокуратуры Республики Беларусь, доктор юридических наук, профессор В.М. Хомич (Республика Беларусь); президент международного Казахстанского криминологического клуба, доктор юридических наук, профессор Е.О. Алауханов; доктор юридических наук, профессор Евразийского национального университета Л. Гумилева Б.М. Смаглаев; исполнительный директор Казахстанского криминологического клуба, кандидат юридических наук Салтанат Сансызбайқызы (Республика Казахстан); декан факультета уголовной юстиции и безопасности, заведующий кафедрой криминологии Мариборского университета, доктор криминологии, профессор Горазд Мешко (Республика Словения); доцент кафедры криминологии Университета ХафенСити, доктор криминологии Ольга Зигмунт (Федеративная Республика Германия); профессора кафедры уголовной юстиции Вильнюсского университета, доктора юридических наук, профессора Йонас Прапиестис, Арманас Абрамовичюс, Гинтарас Швядас (Литовская республика) и др.

В работе конференции также приняли участие представители ведущих юридических вузов Краснодарского края – декан юридического факультета Кубанского государственного аграрного университета, кандидат юридических наук, профессор, заслуженный юрист Кубани С.А. Куемжиева, руководитель программ магистерской подготовки юридического факультета, доктор юридических наук, профессор, заслуженный юрист РФ В.Д. Зеленский и заведующий кафедрой уголовного права названного университета, кандидат юридических наук, доцент А.В. Шульга; начальник кафедры уголовного права и криминологии Краснодарского университета МВД России, доктор юридических наук, профессор К.В. Вишневецкий; доцент кафедры уголовного права Северо-Кавказского филиала Российского государственного университета правосудия, кандидат юридических наук, доцент А.А. Ключев.

Кафедра уголовного права и криминологии Кубанского государственного университета помимо ее заведующего, профессора В.П. Коняхина была представлена докторами юридических наук, профессорами Л.А. Прохоровым, М.Л. Прохоровой, А.В. Грошевым; доктором юридических наук, доцентом Н.И. Костенко; кандидатом юридических наук, профессором Чугаевым А.П.; кандидатами юридических наук, доцентами Н.В. Огородниковой, М.В. Феоктистовым, С.Г. Дзиконской, М.Л. Грековым, А.А. Жинкиным, Е.А. Елец, А.В. Петровским; кандидатами юридических наук В.Н. Куфлевой, А.К. Князькиной, В.В. Полтавец, О.А. Ругиной, М.Т. Гигинейшвили, а также преподавателем кафедры Р.М. Пшипий.

Профессорско-преподавательский состав филиала Кубанского государственного университета в г. Геленджике делегировал для участия в конференции помимо директора этого филиала Р.С. Масловой, заместителя директора филиала по учебной работе, кандидата социологических наук Т.А. Резуненко, доцента кафедры уголовного права и криминалистики, кандидата юридических наук, доцента А.Я. Тупицу, заведующего кафедрой экономики и менеджмента, кандидата экономических наук К.А. Блохина, доцента этой же кафедры, кандидата физико-математических наук Ю.А. Вакуленко.

Практическую направленность работе конференции придали представители органов законодательной, исполнительной и судебной власти, в частности, вице-губернатор Краснодарского края А.А. Саурин ; первый заместитель главы муниципального образования город-курорт Геленджик, заслуженный юрист Кубани Т.П. Константинова; председатель Верховного суда Республики Адыгея, доктор юридических наук, профессор, заслуженный юрист РФ А.И. Трахов; и.о. председателя Геленджикского городского суда К.В. Дроздов; прокурор Тихорецкого района Краснодарского края, старший советник юстиции, доктор юридических наук М.С. Жук; руководитель следственного отдела по г. Геленджику СУ СК РФ по Краснодарскому краю, подполковник юстиции Д.В. Дремлюга, начальник управления МВД России по городу-курорту Геленджику, полковник полиции В.Н. Чикин и др.

Уникальная возможность стать слушателями выступлений (своего рода мастер-классов) участников конференции представилась присутствовавшим на ее заседаниях аспирантам и докторантам кафедры уголовного права и криминологии, а также студентам филиалов Кубанского государственного университета в г. Геленджике и Новороссийске.

Работа конференции проводилась в форме пленарного и секционных заседаний. Всего было

организовано 3 секции: 1) «Общая часть Уложения о наказаниях уголовных и исправительных 1845 года: основные черты и значение» (сопредседатели — доктор юридических наук, профессор, Т.В. Кленова; — доктор юридических наук, профессор Л.А. Прохоров); 2) «Особенная часть Уложения о наказаниях уголовных и исправительных 1845 года: основные черты и значение» (сопредседатели — доктор юридических наук, профессор В.С. Комиссаров; доктор юридических наук, профессор М.Л. Прохорова); 3) «Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1845 года и современное уголовное законодательство РФ: преемственность и диалектика развития» (сопредседатели — доктор юридических наук, профессор А.И. Бойко, доктор юридических наук, профессор В.П. Коняхин).

Пленарное заседание конференции проходило 2 октября 2015 г. в киноконцертном зале «Базового санатория им. М.В. Ломоносова». В 10 часов председатель Оргкомитета, профессор В.П. Коняхин объявил об открытии пленарного заседания. На сцену поднялись члены почетного Президиума пленарного заседания. В ознаменование открытия конференции зазвучали фанфары и под барабанную дробь, яркие в такт музыке вспышки стробоскопа перед присутствующими промаршировал с оригинальной программой ансамбль юных барабанщиков. Затем был продемонстрирован фильм, посвященный юридическому факультету Кубанского государственного университета.

Далее со словами приветствия выступили члены почетного Президиума пленарного заседания: первый заместитель главы администрации муниципального образования город-курорт Геленджик, заслуженный юрист Кубани Т.П. Константинова; проректор Кубанского госуниверситета по воспитательной работе и социальным вопросам Н.В. Редькин; декан юридического факультета, доктор юридических наук С.А. Жинкин; председатель Верховного суда Республики Адыгея, доктор юридических наук, профессор, заслуженный юрист РФ А.И. Трахов.

Затем слово для приветствия было представлено президенту Российского конгресса уголовного права, заведующему кафедрой уголовного права и криминологии Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова, доктору юридических наук, профессору В.С. Комиссарову и заместителю декана по научной работе юридического факультета Кубанского государственного аграрного университета, доктору юридических наук, профессору, заслуженному юристу Кубани А.А. Тушеву.

Первым с докладом «Кодификация и декодификация: судьба уголовных законов 1845 и 1996 годов» выступил заведующий кафедрой уголовно-правовых дисциплин Южно-Российского института управления Российской академии народного хозяйства и государственной службы при Президенте РФ, доктор юридических наук, профессор А.И. Бойко.

Вторым докладчиком на тему: «Пенитенциарное законодательство Российской империи середины XIX - начала XX в.в.» был представитель казахской доктрины права, доктор юридических наук, профессор, президент международного Казахстанского криминологического клуба Е.О. Алауханов. Завершила первую часть пленарного заседания заведующая кафедрой уголовного права и криминологии Самарского государственного университета, доктор юридических наук, профессор Т.В. Кленова с докладом на тему «О возобновлении концепции множественности уголовных законов».

После кофе-брейка слово для доклада в форме презентации на тему: «Влияние идей и теорий русской школы уголовного права середины XIX – начала XX вв. на становление и развитие криминологии в Словении» было предоставлено декану факультета уголовной юстиции и безопасности, заведующему кафедрой криминологии Мариборского университета, доктору права, профессору Горазду Мешко. Синхронный перевод его выступления с английского на русский язык осуществляла кандидат юридических наук, преподаватель кафедры уголовного права и криминологии Кубанского государственного университета (по совместительству) М.Т. Гигинейшвили.

**В зале заседаний
во время выступлений**

Следующими на тему «Ответственность за совершение кибер- или интернет-преступлений по уголовному законодательству ФРГ и РФ» выступили профессор криминологии, доцент кафедры криминологии Университета ХафенСити (г. Гамбург) Ольга Зигмунт и доцент кафедры уголовного права и криминологии Кубанского государственного университета, кандидат юридических наук, доцент А.В. Петровский.

Криминологические дебаты

Затем перед собравшимися на тему «Концепция правовой политики в новом Уголовном кодексе Республики Казахстан» выступил доктор юридических наук, профессор Евразийского национального университета им. Л. Гумилева, доктор юридических наук Б.М. Сматлаев.

**Среди участников
конференции ученые
и практики**

Далее эстафета выступлений перешла к заведующему кафедрой уголовно-правовых дисциплин Академии Генеральной прокуратуры РФ, доктору юридических наук, доценту К.В. Ображиеву, который выступал с докладом «Абстрактное и казуальное формулирование уголовно-правовых запретов: поиск оптимального баланса».

Следующее слово для выступления с докладом «Техника конструирования составов преступлений в Уложении о наказаниях уголовных и исправительных 1845 года» было предоставлено доценту кафедры уголовного права и криминологии Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова, кандидату юридических наук, доценту А.В. Иванчину.

В ходе пленарного заседания конференции состоялась презентация кафедрального учебника «Российское уголовное право. Особенная часть» (под ред. доктора юридических наук, профессора, заслуженного юриста РФ В.П. Коняхина и доктора юридических наук, профессора М.Л. Прохоровой. М.: издательство «КОНТРАКТ», 2015). Под аплодисменты присутствующих председатель Оргкомитета представил всех членов авторского коллектива, после чего учебники были преподнесены в дар отечественным и зарубежным гостям-участникам конференции.

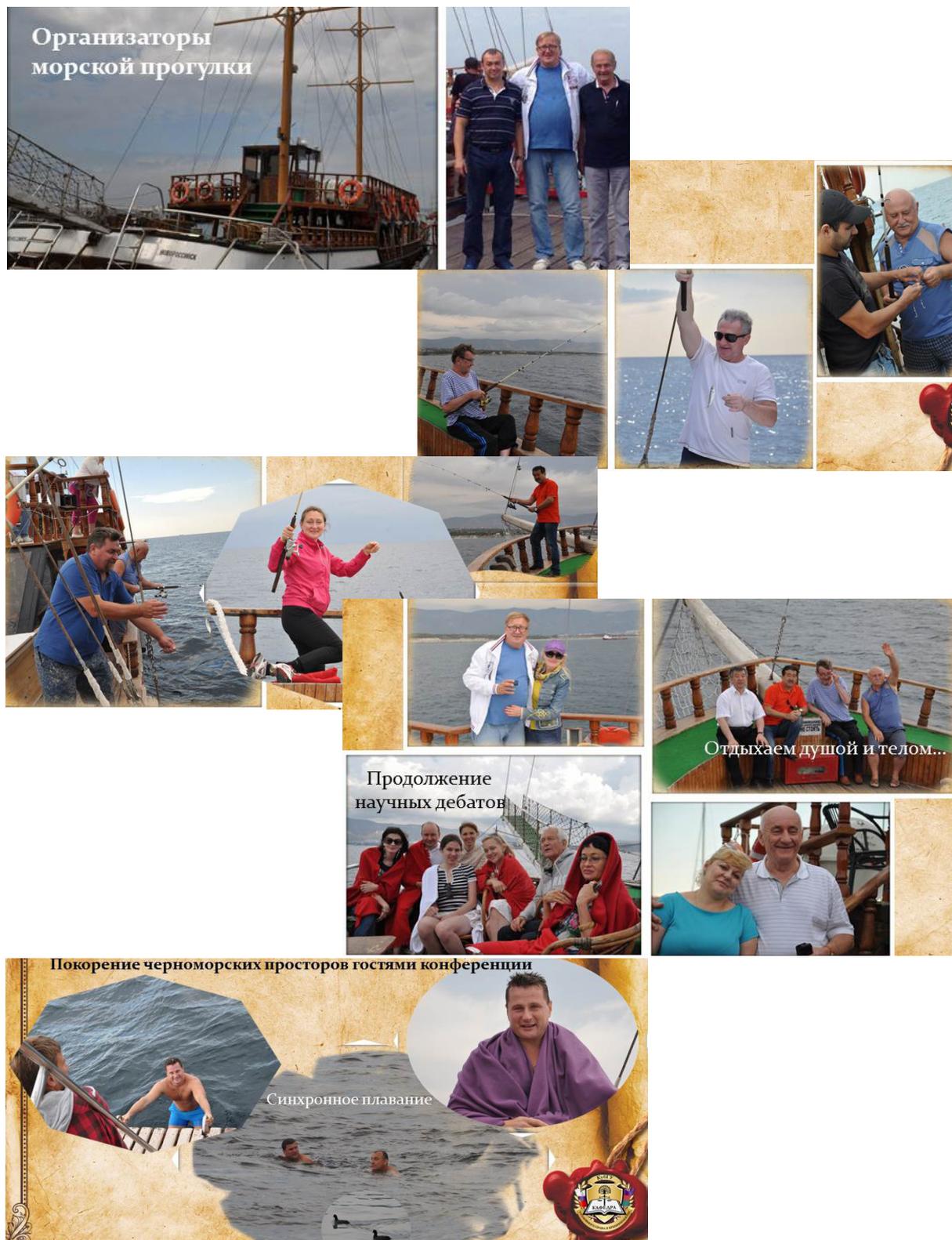
Подводя итоги работы первого дня конференции и резюмируя заслушанные доклады, председатель Оргкомитета, заведующий кафедрой уголовного права и криминологии Кубанского государственного университета, доктор юридических наук, профессор В.П. Коняхин отметил, в частности, что принятие Уложения о наказаниях уголовных и исправительных 1845 г. – это историческое событие эпохального значения, на многие годы вперед определившее алгоритм и стратегию развития отечественного уголовного законодательства. Оно явилось «рекордсменом» по объему нормативного материала и продолжительности своего применения – более 70 лет (вплоть до 30 ноября 1918 г.). Профессор Коняхин В.П. также акцентировал внимание на том, что в отличие от Книги 1 тома 15 Свода законов Российской империи 1833 г. («кодификация в рамках инкорпорации»), Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1845 года стало итогом второй кодификации отечественного уголовного законодательства, впервые получившей автономную форму своего внешнего выражения («кодификация вне рамок инкорпорации»). Благодаря Уложению о наказаниях уголовных и исправительных 1845 г. произошло окончательное, четкое и теоретически аргументированное, легальное закрепление основополагающих институтов российского уголовного права; обособление последнего от уголовно-процессуального права; оформление соответствующего тому времени содержательного «каркаса» уголовно-правовой отрасли и определение ее места в системе права в целом. Присущие Уложению о наказаниях уголовных и исправительных 1845 г. недостатки (в частности, громоздкость, многостатейность, казуистичность) с позиции сегодняшнего времени в определенной мере воспринимаются как продолжение его достоинств, связанных с концепцией отказа от применения уголовного закона по аналогии, последовательного ограничения судейского усмотрения и обеспечения максимальной объективности и справедливости при рассмотрении конкретных уголовных дел. Профессор

Коняхин В.П. солидаризировался с обеспокоенностью участников конференции по поводу состояния современного уголовного законодательства страны и выразил надежду, что в ходе грядущего его реформирования будут учтены «уроки истории» – достижения и нереализованные возможности Уложения о наказаниях уголовных и исправительных 1845 г.

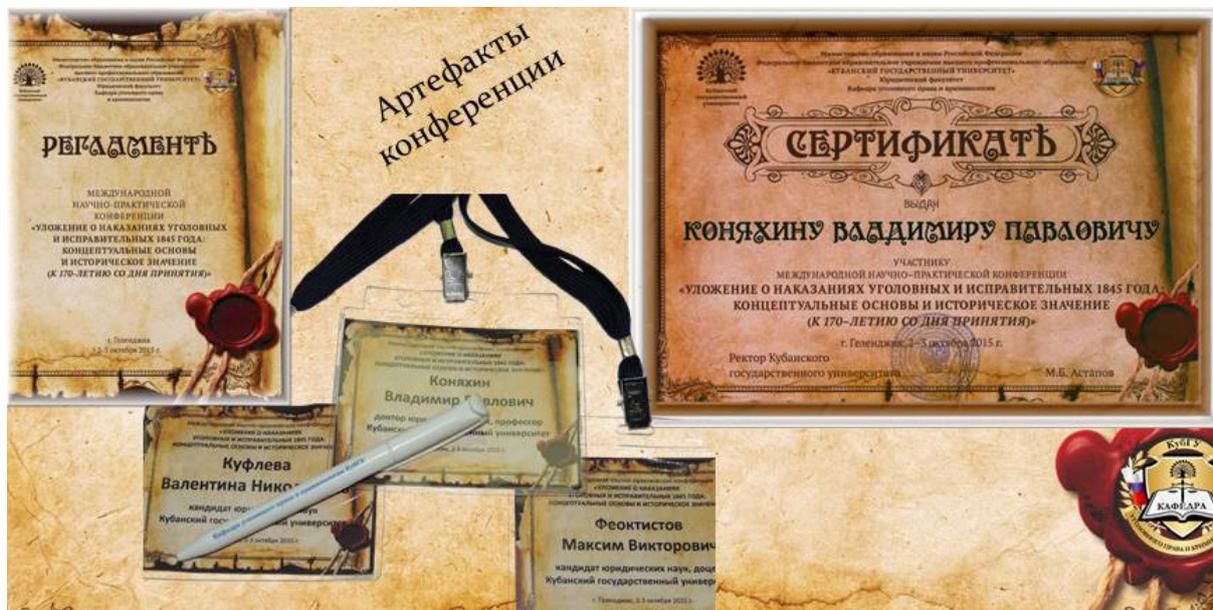
Вечером все участники пленарного заседания конференции были приглашены на торжественный ужин, посвященный открытию конференции, который прошел в теплой и непринужденной обстановке.

Второй день работы конференции (3 октября 2015 г.) наряду с секционными заседаниями был проведен на борту комфортабельного парусника «Корсар». Это позволило ее участникам в рамках созданных секций не только в неформальной обстановке обменяться впечатлениями от пленарного и секционных заседаний, задать вопросы выступавшим на них коллегам, но и увидеть Геленджик со стороны моря, полюбоваться незабываемыми природными пейзажами, искупаться в море, половить на удочку черноморскую ставриду. Вечером все участники секционных заседаний конференции были приглашены на торжественный ужин, посвященный завершению работы конференции.

Каждому участнику конференции был вручен именной сертификат. Было еще раз озвучено решение Оргкомитета о том, что в ближайшей перспективе по итогам конференции планируется издание сборника ее материалов, который по сложившейся традиции будет разослан в качестве дара в национальные библиотеки всех стран СНГ и Балтии, федеральные библиотеки РФ, региональные и национальные библиотеки всех ее субъектов, библиотеки ведущих юридических вузов РФ и зарубежных стран.

Итак, конференция завершилась, ее участники разъехались по домам, но в ее кулуарах зародились новые контакты, оригинальные идеи, которые будут положены в основу будущих научных статей, исследований, монографий. Хочется верить, что воспоминания о конференции, затронутых на ней проблемах и кафедре уголовного права и криминологии Кубанского государственного университета навсегда останутся в сердцах, каждого кто принял участие в ней.

ЗАҢТАНУ ЮРИСПРУДЕНЦИЯ JURISPRUDENCE

Букалєрова Людмила Александровна

доктор юридических наук, профессор, заведующий кафедрой уголовного права, уголовного процесса и криминалистики Юридического института Российского университета дружбы народов, член редколлегии международного журнала «Наука и жизнь Казахстана», Россия, Москва, Миклухо-Маклая д. 6
Тел/факс 8(495) 434-41-12 (11-44), ugolovnoe_pravo@list.ru

Сорочкин Роман Александрович

кандидат юридических наук, Директор федерального унитарного предприятия (ФГУП) "Научно-информационный центр "Планирование. Экономика. Управление"
Россия, Москва, Миклухо-Маклая д. 6
Тел/факс 8(495) 434-41-12 (11-44), ugolovnoe_pravo@list.ru

ПРОБЛЕМЫ ИСПОЛНЕНИЯ НАКАЗАНИЙ ЗА КОРРУПЦИОННЫЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ В РОССИИ

Түйін: Бұл зерттеудің пәні болып Ресей Федерациясында жемқорлыққа қарсы күрес жүйесі танылады. Авторлардың пікірінше Ресейдің қылмыстық заңнамасы, қылмыстың түрі ретінде, сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұрудың мемлекетаралық құқықтық жүйесінің бірыңғай қызмет етуін қамтамасыз ету мақсатында шет мемлекеттердің қылмыстық заңнамасымен сай үйлесуі қажет. Ол заманауи сыбайлас жемқорлық сын-тегеуріне жауап беруі және қоғам үшін ең қауіпті сыбайлас жемқорлық түрлерін уақытында қылмыстандыруы қажет. Және де ол, туындайтын сыбайлас жемқорлықтың жаңа тәсілдеріне, әдістеріне және нысандарына қылмыстық заңмен қарастырылған қылмыс құрамдары шеңберінде тез әрекет етуге мүмкіндік беретін белгілі бір қағидалардан тұруы керек.

Резюме: Предметом настоящего исследования стала система противодействия коррупции в Российской Федерации. Российское уголовное законодательство должно, по мнению авторов, органично сочетаться с уголовным законодательством зарубежных государств в целях обеспечения функционирования единой межгосударственной правовой системы противодействия коррупции как виду преступности. Оно должно отвечать современным коррупционным вызовам и своевременно криминализовать самые опасные для общества формы коррупции. Также оно должно содержать в себе определенные принципы, позволяющие незамедлительно реагировать в рамках уже предусмотренных уголовным законом составов преступлений на появляющиеся новые способы, методы и формы коррупционных преступлений.

Summary: In this article the authors examine the system of combating corruption in the Russian Federation. The authors, based on comparative legal method, analyzed a wide range of materials, scientific literature, materials of the periodical press. Russian criminal legislation should, according to the authors, organically combined with the criminal law of foreign countries in order to ensure the functioning of the interstate unified legal system to counter corruption as a type of crime. It should meet the modern challenges of corruption and promptly to criminalize the most dangerous forms of corruption to society. It should also contain certain principles to respond immediately in the framework already provided by the criminal law offenses to emerging new ways, methods and forms of corruption crimes.

9 декабря - Международный день борьбы с коррупцией, который в России тоже отмечают. Однако, несмотря на усилия законодательной, исполнительной, судебной власти в России ощутимых результатов противодействия этому злу не так много. Согласно опубликованным итогам опроса ВЦИОМ, каждый второй россиянин уверен, что победить коррупцию невозможно, 44% полагают, что сделать это реально, но нужна политическая воля, решительность властей и всего общества, 38% граждан не видят реальных результатов борьбы с коррупцией, 13% считают, что ситуация только ухудшается, и лишь 7% думают, что в стране делается много для борьбы с коррупцией/1/.

Динамика и масштаб коррупции не благоприятны, особенно обращает на себя неэффективность уголовной ответственности за коррупционные преступления.

Не оправдало надежды наложение штрафов, кратных размеру взятки, которые массово стали применяться судами с 2010 года, так как практически одновременно возникла существенная проблема – не выплата штрафов. Судебные приставы-исполнители были вынуждены обращаться в суды с требованием о замене штрафа лишением свободы в отношении каждого второго осужденного к штрафу за взяточничество.

Несмотря на негативную тенденцию уклонения от исполнения наказания в виду штрафа, в 2011 г. каждому третьему (35%) назначался штраф, а в 2012 г. - число таких лиц увеличилось в полтора раза и составило более половины от всех осужденных за взяточничество. Так, в 2011 году штраф как основное наказание по уголовным делам был назначен почти 120 тыс. осужденных на общую сумму 1,826 млрд руб., из нее не было исполнено наказаний на сумму 1,161 млрд руб., или 63,6%/2/.

Председатель Верховного суда России В. Лебедев подтвердил, что с 2012 г. судебные приставы обращались в вышестоящие суды с требованиями заменить штраф лишением свободы/3/.

В 2013 году Президент России В.В. Путин указал, что либерализация уголовного законодательства работает не так, как было задумано, в первой половине 2013 года за получение взяток были осуждены почти 700 человек, и только 8% взяточников - к реальным срокам лишения свободы, большинство приговорено к штрафам, которые, виновные не платят, находя всевозможные нормативные лазейки/4/.

Приведем мнение Ю. Чайки - Генерального прокурора России об этой проблеме, что успешное уклонение осужденными от уплаты многомиллионных штрафов подрывает принцип не-

ответственности наказания виновных и саму идею активизации противодействия коррупции/5/.

Впоследствии, в 2014 году было выявлено более 32 000 коррупционных преступлений, 6500 служащих разного уровня сообщили о попытках дачи взятки, по ним возбуждено почти 2900 уголовных дел, к уголовной ответственности привлечено почти 2000 граждан, кроме того, уволено почти 300 служащих, отказано в приеме на службу 600 кандидатам. Было суждено почти 11 000 лиц, к реальному лишению свободы было приговорено более 1300 лиц, к штрафам – почти 6400. Общая сумма наложенного по основным наказаниям штрафа превысила 2 млрд 200 млн рублей, из них почти 2 млрд было назначено в качестве ответственности за взяточничество. Прекращено около 250 исполнительных производств, остался не возмещенным ущерб в размере 1 млрд. 400 млн/6/. Как мы видим цифры достаточно солидные, поэтому с 2014 года для уклоняющихся от штрафов стали чаще применять реальные сроки решения свободы.

За 9 месяцев 2014 года сотрудниками Следственного комитета РФ рассмотрено более 32,5 тысяч сообщений о коррупционных преступлениях, по результатам возбуждено 21 137 уголовных дел, всего за 9 месяцев текущего года в производстве следователей СК РФ находилось 26 088 уголовных дел о преступлениях коррупционной направленности, завершено расследование по 10 233 уголовным делам. В общем количестве уголовных дел, направленных в суд, преобладали дела о даче и получении взятки, мошенничестве, присвоении, растрате и злоупотреблении должностными полномочиями. В ведомстве расследованы уголовные дела о коррупционных преступлениях, совершенных лицами, обладающими «особым правовым статусом», из числа которых к ответственности привлечены 22 следователя органов внутренних дел, 1 следователь наркоконтроля, 10 прокуроров, 40 адвокатов, 32 члена избирательных комиссий, 139 депутатов органов местного самоуправления, 188 выборных должностных лиц органов местного самоуправления, 9 депутатов органов законодательной власти и 2 судей.

Заслуживают внимания расследованные СК России громкие коррупционные дела относительно высокопоставленных чиновников, например, в отношении заместителя мэра г. Читы В. Шуляковского, который, возглавляя аукционную комиссию по приобретению жилья для детей-сирот, получал от работников и руководителей риэлтерских фирм «Домакс» и «Кредитлайн» взятки за обеспечение победы в аукционах по

покупке городской администрацией квартир для сирот. В Новгородской области первый заместитель главы администрации А. Шалмуев похитил обманным путем 22 млн. рублей бюджетных денежных средств, выделенных на содержание и ремонт автомобильных дорог в регионе.

В судах рассматриваются уголовные дела по обвинению бывшего депутата Омского городского совета депутатов А. Дмитриева, совершившего 86 эпизодов мошенничества, и бывшего главы сельского поселения Кутузовское Солнечногорского района Московской области А. Стрельцова, который совместно с бывшим заместителем начальника Солнечногорского отдела кадастровой палаты Е. Ковешниковой похитил 990 тыс. рублей путем продажи 8 земельных участков, незаконно оформленных на своих родственников.

Солидные реальные сроки лишения свободы - 9 лет лишения свободы с отбыванием наказания в колонии строгого режима, а также штраф в размере 500 млн. рублей были назначены главе администрации г. Ставрополя И. Бестужему, признанному виновным во взяточничестве на сумму более 50 млн. рублей за предоставление в аренду земельного участка и 7,5 лет лишения свободы в исправительной колонии строгого режима - главе Энгельсского района Саратовской области М. Лысенко за получение взятки свыше 92 млн. рублей за оказание содействия представителям коммерческой организации в выделении необходимого им земельного участка. Наказание в виде 5 лет лишения свободы и штраф в размере 5 миллионов рублей было назначено заместителю мэра города Ярославля Е. Розанову, получившему взятку в размере 1 миллиона рублей за оказание содействия при продлении договора аренды находящегося в государственной собственности земельного участка, а наказание в виде 10 лет лишения свободы и штрафа в размере 500 млн. рублей - мэру г. Астрахани М. Столярову, получившему от представителя одной из коммерческих организаций взятку в размере 10 млн. рублей за предоставление в аренду земельного участка.

В этой связи, на первый взгляд, можно признать чрезмерно мягким наказание, вынесенное Верховным судом Республики Татарстан от 23 января 2012 г. Тимофееву - виновному в совершении преступления, предусмотренного ч. 6 ст. 290 УК РФ - штраф в размере 300 млн. руб., с лишением права занимать должности на государственной службе и в органах местного самоуправления, связанные с осуществлением функций представителя власти или с выполне-

нием организационно-распорядительных либо административно-хозяйственных полномочий сроком на 3 года. Тимофеев, являясь главой Верхнеуслонского муниципального района Республики Татарстан, получил взятку в особо крупном размере за содействие предоставлению ООО "Метрополис" и ООО "Метрополис-плюс" участков земель сельскохозяйственного назначения, находящихся на территории муниципального района.

Однако, в связи со злостным уклонением от уплаты штрафа судебный пристав-исполнитель обратился в Верховный суд Республики Татарстан с представлением о замене Тимофееву штрафа другим видом наказания. Постановлением Верховного суда Республики Татарстан наказание, назначенное по приговору суда, в виде штрафа в размере 300 млн. руб. заменено лишением свободы сроком на 4 года с отбыванием в исправительной колонии строгого режима/7/. На наш взгляд, такая практика должна быть повсеместной. При этом надо иметь в виду, что в ответах на вопросы, поступившие из судов, по применению федеральных законов от 7 марта 2011 года N 26-ФЗ "О внесении изменений в Уголовный кодекс Российской Федерации" и от 7 декабря 2011 года N 420-ФЗ "О внесении изменений в Уголовный кодекс Российской Федерации и отдельные законодательные акты Российской Федерации", утв. Президиумом Верховного Суда РФ 27.06.2012 г. было подчеркнуто, что по смыслу ч. 5 ст. 46 УК РФ, на осужденных к наказанию в виде штрафа за преступления, предусмотренные ст. 204, 290, 291, 291.1 УК РФ, не распространяется положение о невозможности замены штрафа лишением свободы. Таким образом, в отношении этих лиц замена штрафа лишением свободы возможна/8/.

В Определении Конституционного Суда РФ от 25.09.2014 N 2178-О

"Об отказе в принятии к рассмотрению жалобы гражданина Чеванина Николая Андреевича на нарушение его конституционных прав частью пятой статьи 46 Уголовного кодекса Российской Федерации" было рассмотрено дело Н.А. Чеванина, осужденного за совершение преступления, предусмотренного пунктом "в" части пятой статьи 290 УК Российской Федерации, к наказанию в виде штрафа в размере семидесятикратной суммы взятки с лишением на два года права занимать должности на государственной службе и в органах местного самоуправления, связанные с осуществлением организационно-распорядительных функций. Постановлением суда от 3 апреля 2012 года ему была установлена рас-

срочка выплаты штрафа. 24 апреля 2013 года суд отказал в удовлетворении представления судебного пристава-исполнителя о замене осужденному наказания в виде штрафа иным видом наказания. Однако в связи с тем, что Н.А. Чеванин не уплатил штраф в установленный срок, судебный пристав-исполнитель вновь обратился в суд с представлением о замене этого наказания, которое постановлением суда от 28 апреля 2014 года было заменено лишением свободы на срок пять лет. Апелляционным определением от 31 июля 2014 года данное решение изменено: наказание в виде штрафа заменено наказанием в виде лишения свободы на срок семь лет.

Конституционный Суд РФ жалобу отклонил и пояснил, что злостное уклонение от уплаты назначенного штрафа (признаки такого уклонения определены в статье 32 УИК Российской Федерации) явно свидетельствует о невозможности достижения закрепленных частью второй статьи 43 УК Российской Федерации целей наказания - восстановления социальной справедливости, а также исправления осужденного и предупреждения совершения новых преступлений. Поскольку же в настоящее время одной из системных угроз безопасности Российской Федерации признается коррупция (подпункт "а" пункта 7 Национальной стратегии противодействия коррупции, утвержденной Указом Президента Российской Федерации от 13 апреля 2010 года N 460), включающая в себя дачу и получение взятки (подпункт "а" пункта 1 статьи 1 Федерального закона от 25 декабря 2008 года N 273-ФЗ "О противодействии коррупции"), предусмотренная частью пятой статьи 46 УК Российской Федерации замена штрафа, назначенного в качестве основного наказания за совершение коррупционного преступления, в случае злостного уклонения от его уплаты наказанием в пределах санкции, предусмотренной соответствующей статьей Особенной части данного Кодекса (в том числе статьей 290), направлена на достижение целей наказания и позволяет учесть законодательную оценку общественной опасности таких деяний (Определение Конституционного Суда Российской Федерации от 17 июля 2014 года N 1794-О).

К сожалению, до настоящего времени нет легальных правил по применению замены штрафа лишением свободы. Л.И. Гаманенко предлагает соотносить лишение свободы до пяти лет и штраф в размере до пятисот тысяч рублей. На основании этого получается следующее примерное соотношение лишения свободы и штрафа:

один год - 100000 руб., один месяц - 8333 руб., один день - 277 руб. С целью удобства расчетов мы предлагаем следующую пропорцию: 300 руб. штрафа приравниваются к одному дню лишения свободы^{9/}. Однако данная схема имеет недостаток в связи с плавающим курсом валют, а, значит, себестоимости рубля.

Не совсем правильно запретить саму возможность замены штрафа лишением свободы^{10/}, оптимальным следует признать мнение В.П. Малкова, что Пленуму ВС РФ, а затем и законодательно необходимо разработать и принять соответствующие рекомендации о критериях расчета заменяемой какой-то суммы штрафа по отношению к определенному сроку лишения свободы^{11/}.

Так, в первом полугодии 2015 года было выявлено более 20 тысяч преступлений коррупционной направленности, здесь можно проследить явную правоприменительную тенденцию замены штрафа другим видом наказания. По сравнению с 2012 годом, когда в суды поступило 105 представлений о подобном изменении меры наказания, в 1 полугодии 2015 года – 934. При этом более чем в 3 раза возросла доля удовлетворенных судами представлений о замене штрафа другим видом наказания. Всего в 1 квартале 2015 года за преступления коррупционной направленности к штрафам были приговорены 1 190 человек^{12/}.

Помимо трудностей при взыскании штрафов следует указать на не новую проблему отсутствия конфискации как вида наказания в уголовном законе РФ. Только в 2013 за получение взятки при отягчающих обстоятельствах, в т.ч. в значительном, крупном, особо крупном размере было осуждено 343 человек, а конфискация имущества (как иная мера наказания) применялась лишь к десяти лицам (менее, чем в 3% случаев). К сожалению, из 34 осужденных за получение взятки, занимающих государственную должность Российской Федерации, конфискация имущества не была применена ни к одному из них^{13/}.

Следственный комитет России поддерживает законопроект, внесенный в Государственную Думу РФ о возвращении в Уголовный кодекс конфискации имущества как вида наказания, так как сейчас, согласно действующему законодательству конфискованным может быть только имущество, признанное вещественным доказательством, при этом фактически не подлежит конфискации имущество виновного, даже если его стоимость в разы превышает легальный доход преступника.

В целом, совершенствование норм о назначении и исполнении наказаний за коррупционные преступления в России должно быть продолжено с целью повышения эффективности исполнения законодательных актов и управленческих

решений в области противодействия коррупции в соответствии с положениями программных национальных документов по противодействию коррупции.

Литература:

1. Алауханов Е. Антикоррупционная правовая политика. - Алматы: Заң әдебиеті, 2009.-254 с.
2. Алауханов Е.О. Борьба с коррупцией в государственных органах Республики казахстан: учебное пособие. - Алматы : КазАТК, 2008. - 286 с.
3. Гаманенко Л.И. Уголовно-правовое обеспечение реализации назначенного штрафа // Человек: преступление и наказание. 2010. – № 1.
4. Долотов Р.О. Взаимосвязь между штрафом и лишением свободы в российской системе уголовных наказаний // Адвокат. 2015. – № 8.
5. Малков В.П. Правовое регулирование назначения и исполнения штрафа и замены его другим наказанием в случае злостного уклонения осужденного от его уплаты по российскому уголовному и уголовно-исполнительному законодательству и пути его совершенствования // Материалы международной научно-практической конференции "Международный правопорядок в современном мире и роль России в его укреплении", – М.: Статут, 2014.

Ссылки:

1. <http://www.korrossia.ru/state-duma/5935-uzhes-tochenie-nakazaniya-za-korruptsiyu-do-20-let.html>.
2. <http://sledcom.ru/news/item/886773>.
3. <http://sledcom.ru/news/item/886773>.
4. <http://er.ru/news/107617>.
5. Генеральный прокурор РФ считает необходимым ужесточить наказание за коррупцию. По его мнению, система штрафов в этой области себя не оправдала.
6. <http://er.ru/news/133069>.
7. Бюллетень Верховного Суда РФ», 2013, N 3.
8. «Бюллетень Верховного Суда РФ», N 11, ноябрь, 2012.
9. Гаманенко Л.И. Уголовно-правовое обеспечение реализации назначенного штрафа // Человек: преступление и наказание. 2010. N 1.
10. Долотов Р.О. Взаимосвязь между штрафом и лишением свободы в российской системе уголовных наказаний // Адвокат. 2015. N 8.
11. В.П. Малков Правовое регулирование назначения и исполнения штрафа и замены его другим наказанием в случае злостного уклонения осужденного от его уплаты по российскому уголовному и уголовно-исполнительному законодательству и пути его совершенствования // Материалы международной научно-практической конференции «Международный правопорядок в современном мире и роль России в его укреплении», посвященной 90-летию профессора Д.И. Фельдмана, г. Казань, Казанский (Приволжский) федеральный университет, 11 - 12 октября 2012 г. / А. Абай, А.Х. Абашидзе, А.И. Абдуллин и др.; ред. коллегия И.А. Тарханов, А.И. Абдуллин, Г.И. Курдюков, Р.Ш. Давлетгильдеев. М.: Статут, 2014. 527 с.
12. <http://er.ru/news/136180/>
13. <http://er.ru/news/126860>.

БОЙКО Александр Иванович

д.ю.н., профессор,
зав. кафедрой ЮРИ-Ф РАНХиГС
(Ростов-на-Дону)

ЯЗЫК ЗАКОНОДАТЕЛЯ БОЛЬШЕ, ЧЕМ ЯЗЫК

«Вначале было Слово, и слово было у Бога, и слово было Бог» (Ин. 1,1). Всевышнему было благоугодно так распорядиться, чтобы созданный им человек получил в качестве бонуса и речь. А еще Зиждитель попустил на Землю публичную власть, в компетенцию которой вошло управление этносами посредством языка. Письменные правила поведения для обывателей, или «первая сигнальная система государства», изготавливаются парламентами. После монархов эпохи абсолютизма представительные учреждения утратили, конечно, ореол божества, но пока еще числятся первосвященниками (П.И. Люблинский). Понимается это так: депутатов как выборных слуг народа уважать следует, но не до уровня механического прославления; допускаются сомнения в их пригодности и порядочности, в профессионализме, в том числе по разряду пользования речью. В этом свете наша статья.

Язык давно объявлен видовой принадлежностью (признаком) человека/1/; наряду с приручением огня, прямохождением, способностью изготавливать орудия труда и пр. Появление языка (вначале в форме устной речи, а позже – как письменности) составило беспрецедентный эволюционный рывок человечества, а ныне он стал «драгоценнейшим достоянием народа»/2/, без которого уже невозможно представить жизнь во всех её проявлениях. Вот как объяснял значимость одной из форм языка виднейший европейский филолог XX века: «без письма не было бы культуры. В наше время оно настолько тесно связано с развитием цивилизации, что мы вообще не можем представить себе цивилизацию без письма; письмо является её необходимой частью, так как только благодаря ему сохраняются для будущего мысли и достижения человека, плоды настоящего. Письму мы обязаны и сравнительно быстрой эволюцией человечества от

начала исторического бытия до наших дней»/3/.

Сегодня в мире насчитывается от 3 до 5 тысяч языков (в этот пантеон включаются так называемые мировые, зональные и региональные, официальные и прикладные виды)/4/. Один из них – русский, который в соответствии с Конституцией РФ (ч. 1 ст. 68) и специализированными законами/5/ является символом нации, наряду с гербом, флагом, гимном, но в отличие от последних самым работающим. Он же, как тень прошлого величия СССР, ещё используется в аппарате ООН в качестве официальной речи. Это обстоятельство требует бережного обращения с русским языком всеми пользователями, но более всего – со стороны законодателей, для которых язык – испытанное и незаменимое средство легального управления. Любые лингвистические небрежности в практике нормотворчества непростительны, заслуживают безусловного порицания от населения, т.е. управляемого сообщества, и от юристов/6/. Диалектика: вначале законодатель признал язык государственным, а теперь должен покоряться собственному нормоустановлению; «в сфере законотворчества проявляется обратное – влияние русского языка на российское законодательство»/7/.

Ab ovo. Так что же такое язык и что он дает людям? История человеческой мысли, которая сама живёт и развивается с помощью языка, хранит множество ярких определений, которые концентрируются лишь на одной какой-либо стороне человеческой (в том числе юридической) речи: а) «согласие ощущения вещи с ощущением звука» (стоики); б) красивый труднодостижимый феномен или «живая ртуть»/8/; в) фиксатор прошлого, когда «на всех словах – события печать» (С.Я. Маршак); г) продукт нужды или «матери всех изобретений» (Т. Гоббс); д) «собрание знаков» (И. Бентам); е) «клавиатура мысли и слога» (А.Н. Толстой); ж) «официальный язык

государственной власти, на котором она «разговаривает с гражданами»/9/; з) «первоэлемент законодательной мысли и вещественность законодательной воли»/10/ и пр.

Назначение языка усматривается в нескольких важнейших функциях: а) коммуникативная – язык служит надёжной формой духовной и поведенческой связи людей, их общению на производстве и в быту/11/; б) генетическая – на основе праязыков ученые реконструируют жизнь предков и тем объясняют преемственность, сохранение этнической родословной; в) мыслительная – с помощью языка отраженные в сознании объекты окружающего мира трансформируются в понятия – идеальные образы, которые ускоряют и развивают интеллект; г) информационная – в речи хранится память о предметах и событиях прошлого (в том числе о полностью утраченных либо уже не подлежащих восстановлению культурных памятниках, исчезнувших биологических видах и пр.); д) управленческая – на языке отдаются команды и принимаются сообщения об их выполнении; е) аллегорическая – письменная и устная речь способна нести много смыслов одновременно, олицетворяет ситуации, когда «какое-либо выражение, обладающее меняющимся значением, означая одну вещь, в то же время означает и другую вещь, не переставая при этом означать первую»/12/; ж) номинационная – используемые в речи слова обозначают предметы и выражают понятия, т.е. служат средствами номинации, как и другие знаковые символы/13/; слова – «одежда всех фактов и мыслей»/14/.

Представители искусства, в первую очередь поэты и прозаики, изо всех сил прививают народам культ бережного, почти священного обращения со словом, а своим коллегам по цеху даже грозят уголовными карами за беспардонность в литературном творчестве. «Если бы я был царь, – фантазировал Л.Н. Толстой, – я издал бы закон, что писатель, который употребит слово, значения которого он не может объяснить, лишается права писать и получает 100 ударов розг»/15/.

Это благоговение к слову его кудесников продуцируется и на юриспруденцию: «слово необходимо законодателю, так же, как... мрамор ваятелю, музыка композитору/16/; «юриспруденция... невозможна без консолидирования самого материала права в форме права писаного»/17/, а право не может жить без языка/18/, в современных условиях право не может выступать иначе как знаковая форма, источником и воплощением которой служит определённый язык/19/; «язык закона – его воплощённая форма»/20/, логика и язык, смысл и его стилистическое оформление

крепко спаяны, образуют в исполнении законодателя и юристов единый логико-языковой процесс/21/. Но рельефнее всех в пользу письменного существования права высказался проф. В.М. Савицкий: «воля законодателя должна объективироваться, получить выражение вовне. Другого способа материализации, кроме переложения этой воли на естественный язык и записи её с помощью определённых знаков, человеческое общество не знает. Следовательно,... без языка не может быть права»/22/.

Надо прямо сказать, что мнений и публикаций о свойствах и особенностях законодательного языка накоплено в юридической науке за прошлое время предостаточно, что большинство специалистов напирает не на сущее, а на должное. Учёные и просветители преимущественно требуют от законодателя соблюдения неких идеальных стилистических правил: а) Монтескье – «законы предназначены для людей посредственных и содержат в себе не искусство логики, а здоровые понятия простого отца семейства»/23/; б) ст. 158 Наказа Екатерины 1767 года – «законы должны быть писаны простым языком, и уложение, все законы в себе содержащее, должно быть книгою весьма употребительною и которую за малую цену достать можно было, на подобие букваря. В противном случае, когда гражданин не может сам собою узнать следствий, сопряжённых с собственными своими делами и касающихся до его особы и вольности, то будет он зависеть от некоторого числа людей, взявших себе в хранение законы и толкующих оные»; в) Иеремиа Бентам – «нужно, чтобы предложение было изложено в надлежащей форме, могло... выдержать критику во всех своих деталях и... допускало поправки»/24/; г) Н.С. Мордвинов – «закон должен писан быть, чтобы каждый читающий понимал точный и определительный смысл онаго и не мог ничто иное вообразить, как то, что закон желает ему внушить»/25/; д) Д.Н. Блудов в объяснительной записке к проекту Уложения о наказаниях уголовных и исправительных 1845 года – нужно «избегать по возможности выражений слишком отвлечённых... Ибо закон должен быть доступен всякому, и толь при совершенной ясности онаго можно требовать, чтобы никто не оговаривался его неведением»/26/; е) П.Г. Каховский – «ясность и краткость оных (законов – А.Б.) не допускает запутывать дела; они легко запечатлеваются в памяти и делаются известными всем; через них каждый знает свою обязанность, свои права»/27/; ж) Г.Ф. Шершеневич – «законы должны быть написаны доступным языком»/28/; з) П.И. Люблинский – выделял

такие атрибутивные свойства законодательного языка, как точность (дабы «не оставлять сомнений относительно подлинной воли» правотворца), краткость (только при этом условии закон «будет всем понятен и предписания его могут быть легко усвоены»), простота и ясность (нужно «дать возможность каждому гражданину непосредственно понимать закон, а не знакомиться с ним чрез посредство чужого переложения, комментариев и т.п.»)/29/; и) М. Презент – текст закона должен быть понятен, ибо правило «незнание закона не освобождает от ответственности» окажется морально подорванным/30/; к) языковые правила законодательства от М.Д. Шаргородского в изложении М.Б. Костровой – полнота, чёткость, ясность и простота нормативных формулировок/31/; л) В.А. Каминская – язык закона должен удовлетворять двум требованиям, которые могут вступать и в конфликт между собой – максимальная точность и определённость, с одной стороны, доступность для понимания гражданами, с другой/32/; м) Н.Ф. Кузнецова – сослалась на совместное постановление ЦИК и СНК СССР от 29. 07. 1929 года и безоговорочно присоединилась к нему в части предъявления всего трёх требований к законодательным текстам – точности (однозначности), простоты (понятности для обывателя) и популярности (распространённости выбираемых парламентом слов и выражений среди населения страны)/33/.

Пишите коротко и неясно (Наполеон → французским законодателям). Учёные спорят и творят, пишут и говорят, а парламент – принимает законы, не особенно оглядываясь на доктринальные предложения и критику в свой адрес. Его продукция с точки зрения лингвистического качества всё чаще оказывается значительно ниже тех кондиций, которые выставляет наука. Вот одно из последних «достижений» Федерального Собрания РФ: российские власти, по справедливости озабоченные сексуальными посягательствами на подрастающее поколение, в пожарном порядке приняли № 14-ФЗ, по которому в законодательный оборот введено словосочетание «половая неприкосновенность несовершеннолетних, не достигших четырнадцатилетнего возраста»/34/, что противоречит общему определению «несовершеннолетних» в УК как «лиц, которым ко времени совершения преступления исполнилось четырнадцать, но не исполнилось восемнадцати лет» (ч. 1 ст. 87). Виднейший эстет русской словесности XIX века князь П.А. Вяземский сказал бы, что здесь «слова воют от совокупления»; мальчишки и девчонки до 14 лет

– это малолетние, а не несовершеннолетние.

Что за мелочь! – воскликнет приваженный детективами и прочей, исполненной с расчетом на нездоровый ажиотаж, пищей читатель. Да, нет. По упомянутому выше закону негодное словосочетание вошло не только в его название, но и введено аж в 24 статьи УК, которые применяются для защиты фактических «малолетних» под вывеской «несовершеннолетние». Применяются, как ни в чем не бывало – потому что языковая подготовка обвинителей, адвокатов и судей не сильно отличается от лингвистического уровня депутатов. Применяются до первой жалобы в Европейский Суд по правам человека.

Сотворю здесь первое отступление. В прежнем Уголовном кодексе не было дефиниции «несовершеннолетних», но определялся стартовый возраст уголовной ответственности по следующей логике: в общем порядке – с 16 лет, а вот «лица, совершившие преступления в возрасте от четырнадцати до шестнадцати лет, подлежат уголовной ответственности лишь за...» (далее следовал исчерпывающий перечень злодеяний). Этот же метод и его лингвистическое оформление были перенесены в проект УК РФ начала 90-х годов прошлого века. На одном из научных форумов, посвященных обсуждению проекта, автору настоящей статьи удалось убедить коллег-ученых из состава рабочей группы в необходимости ремонта заготовленного текста. Нельзя, говорил я, обозначать верхний календарный рубеж второй возрастной группы (словами «до шестнадцати лет»); иначе буквально закон нужно читать как запрет на привлечение к уголовной ответственности лиц старше 16 лет за известные из Заповедей Моисея деяния (перечислены в ч. 2 ст. 10 УК РСФСР 1960 года или в нынешней ч. 2 ст. 20 УК РФ 1996 года). Тогда (1995 год) меня поняли, текст законопроекта подправили и теперь он звучит так: «лица, достигшие к моменту совершения преступления четырнадцатилетнего возраста, подлежат уголовной ответственности...». Заметьте, поняли представители науки, а не парламента. Можно только представить ситуацию, когда лица старше 16 лет, осужденные за ограниченный круг преступлений по специальному списку законодателя (а их миллионы), понесли бы претензии к властям или в ЕСПЧ за незаконное осуждение. Никакого нефтегазового бюджета не хватит на компенсации.

2. В недавно принятом и поднявшем столько шума в обществе Законе «Димы Яковлева» (№ 272-ФЗ от 28. 12. 2012 г.), которому безальтернативно гарантировалась пристрастная экспертиза в России и за рубежом, и это обстоятель-

ство депутаты не могли ни принимать в расчет, вновь допущены филологические и смысловые погрешности. Нормативный акт именуется «О мерах воздействия на лиц, причастных к нарушениям (курсив наш – А.Б.) основополагающих прав и свобод человека, прав и свобод граждан Российской Федерации». Однако воздействию на «лиц» прямо адресуется только статья 1 этого Закона, ст. 3 – посвящена только «организациям», а ст. 2 – и лицам, и организациям. А ведь и стоило-то употребить в наименовании акта общеизвестное словосочетание «физические и юридические лица», и оснований для попреков не было бы.

Дальше. Судя по названию, закон реагирует на лиц, только «причастных» (лично не совершивших деликты) только «к нарушениям»; но в тексте упоминается и о нарушениях, и о преступлениях, и о причастности, и о самоличном совершении злодеяний. Чему верить – вывеске или содержанию, названию акта или его тексту? И это не все. Немногочисленная, но самая активная часть человечества, сама себя гордо именуемая прогрессивно думающей интеллигенцией, давно запустила в оборот новое идеологическое знамя – «права и свободы человека и гражданина». Данная идеология закреплена в международных актах и Конституции России (глава 2), в которой же оговорено, что общепризнанные принципы и нормы международного права» являются частью нашей правовой системы (ч. 4 ст. 15). Привередливый читатель может ощутить целую гамму неприятных ощущений (от чувства собственной неполноценности до стыда за Отечество), когда заметит в тексте закона расщепление космополитического стандарта на две половины – основополагающие права и свобод (любого – А.Б.) человека планеты, (простые – А.Б.) права и свобод граждан России. Вот дела.

Чтобы усилить представления о важности законодательных слов и терминов, сотворим второе отступление. 1980 год. В бывшей моей стране принимается общесоюзный закон – «Об иностранных гражданах в СССР». Прежний ходовой термин жизни и юриспруденции «иностранец», охватывавший и граждан, и подданных зарубежья, вдруг «похудел» наполовину. На мой недоуменный вопрос известнейший конституционалист проф. В.А. Ржевский смущенно отвечает, что «подданные на планете, конечно, остались, но данный правовой статус землян – всего лишь декоративная отделка политического фасада тех государств, где жутко уважают традиции своего прошлого». А вот студенты нефтесосущих государств Ближнего Востока на тот же

вопрос отвечали не столь корректно (привожу без купюр): «гражданство – это выдумка протитуированной Европы. Мы гордимся личной правовой унией с родом своего короля (шейха, эмира) и, если надо, готовы отдать жизнь за него, потому что знаем кому адресовать свои претензии, ежели что. А как можно спросить с целого госаппарата из тысяч людей?».

Настоящий юрист, конечно, для решения вопроса прибегнет не к опросам, а к формальностям, к текстам. В паспортах же многих иностранцев, прибывающих в Россию и совершающих здесь преступления, по-прежнему значит: подданный Его (Ея) Величества... Доступны ли такие лица нашей Фемиде? Нет. Хорошо, что в принятом законе говорится (и правильно) только о гражданах России и США. Но в политических и парламентских коридорах обсуждаются перспективы расширения адресата федерального закона. Вдруг завтра запретят въезд в РФ, совершение любых сделок с собственностью и инвестициями, введут арест финансовых и иных активов «граждан» Великобритании, Испании, Монако, Люксембурга, Испании... (а в мире на сегодня существует 38 государств с монархической формой правления). Какой приработок адвокатам и какой пай в уставные фонды правозащитных организаций да «иностранных агентов»? Какие размеры исков к государственному фиску! Спаси и сохрани.

Цепляйтесь к тексту, злорадствуйте противники российских властей; депутаты дарят вам по-барски таковую возможность!

В результате такой деятельности лиц с «повышенным среднестатистическим разумом»/35/ даже среди тех специалистов, которые милостиво допускаются к законопроектным работам, гуляет обидная поговорка, будто на входе в Госдуму (или другое высшее представительное учреждение стран СНГ и т.д.) полуфабрикат всегда бывает лучше, чем на выходе из неё. Читай: нас не слушают; ум, уши и очи депутатов застилает страсть к политической и прочей (корыстное участие в распределении бюджетных средств) выгоде, но никак не конституционная обязанность кропотливо шлифовать готовящиеся к принятию тексты. Наверняка, так было и прежде, так будет и в дальнейшем. Соглашаться с очевидным браком парламента, конечно, нельзя, но доктрине придётся смирить свой пыл и укоротить надежды; придётся признать, что некоторые из выдвигаемых в науке требований заведомо не выполнимы никаким депутатским корпусом, выглядят как идеалы, а другая часть – реализуема лишь при комплексе условий, кото-

рые бывает трудно совместить в положительном виде единовременно (пресловутая политическая воля, высокий культурный фон нации, интеллектуальный уровень парламентариев, квалификация думских экспертов, активность отраслевой науки и пр.).

В силу этого можно поддержать М.Б. Кострову в её суждениях о том, что наиболее часто пропагандируемое «требование ясности, простоты и доступности языка закона для всех людей никогда не сможет быть реализовано в российском уголовном законодательстве», что «законодатель... и не стремился реализовать в уголовном законе» эти требования «для всех граждан», что эти сводные надежды не осуществлены «даже для уровня специалистов-юристов»/36/. Понимая разумность таких оценок и соглашаясь с ними в принципе, всё-таки скажем, что идеальные состояния желательны и к ним нужно стремиться, что именно такая постановка вопроса не позволяет нормативным текстам пасть в своем качестве ещё ниже, но напротив оживляет ремонтные работы в области (уголовного) законодательства, а равно способна сближать народ и обслуживающую его власть, что консолидируемые в науке уголовного права кондиции для правовых текстов имеют заведомо различные ступени удовлетворения (в отношении специалистов и обывателей).

Кто в доме хозяин? Итак, законодательному языку не суждено быть идеальным. В эпохи же реформ, особенно в России и других странах прежнего СССР с их генетической страстью искать истину за границей (исключительно на Западе), судьба языка и вовсе печальна. В XIX веке наши предшественники пережили увлечение галломанией; теперь настал черед янкомании. Геополитическая победа американцев привела к триумфальному шествию по планете английской речи. Однако расхождения между письменной и устной речью у англосаксов столь велики, что они сами шутят: если написано «Манчестер», то читать следует «Ливерпуль»/37/. Как в таких условиях быть реципиентам, даже суперпреданным Западу и его ценностям? и поймет ли позже сам донор (США) законодательную речь заемщика его слов? не рассыплется ли международное правосудие на первом же повороте, при первом резком столкновении по-ковбойски развязной лексики янки с размеренной жизнью европейского бюргера и бесшабашной – российского/ казахского обывателя?

Относительно недавно журналист М. Королева сообщила общественности об итогах заседания «Международного круглого стола в

Госдуме (7 ноября 2006 г. – «Финансовые инновации и судьба русского языка»), посвящённого проблемам адаптации англо-американских финансовых терминов к российской жизни/38/. С началом рыночных реформ, оказывается, только в кредитно-банковской сфере появилось около тысячи новоязов, «значение которых с трудом представляет себе лишь узкий круг (курсив наш – А.Б.) специалистов». Задача вроде бы ясна: «эту область нужно срочно регулировать, в противном случае люди потонут в терминологическом хаосе». Не сгущаются ли краски? Нет: профессор кафедры русского языка МГУ предложила студентам экономического факультета головного (!) вуза страны 3 новых термина для толкования – «диверсификация», «экстремизм» и «коррупция». Вопреки ожиданиям, именно финансово-экономический термин «диверсификация» вызвал наибольшее затруднение у респондентов: «из 180 студентов лишь трое приблизительно представляют себе, что это может быть. Остальные полагали, что это нечто вроде «хорошо спланированной диверсии». И это будущие специалисты в области менеджмента, маркетинга, банковского дела! – восклицает журналист. Да, и самые фартовые. Не зря директор Института русского языка РАН предупреждает думающих и искренне радеющих за будущее страны соотечественников, что горячее заимствование иностранных слов прямо «ведёт к потере национального самосознания»/39/.

Все болезни – от докторов (Н.И. Амосов)? Есть недомогание, нужно лечение, а начинается оно с анамнеза. В юридической и филологической литературе выдвинута тьма пожеланий и масса практических руководств депутатам, но «Васька слушает, да ест». Значит, есть объективные фоновые факторы, провоцирующие негативные процессы в языке. Назовем их. Во-первых, если криминальный промысел процветает практически без препон, то возможности современной русской речи для регуляции преступного поведения практически уже исчерпаны. Дело в том, что сегодня юридический тезаурус достиг трети национальной лексики (60 тысяч слов)/40/; это значит, что мы подошли к тому рубежу, когда наша специализация и наш профессионализм поставлены под сомнение; это значит, нужно искать внутренние резервы уже освоенной терминологии, возвышаться до очередных интеллектуальных обобщений и речевых абстракций. Потянем ли сей воз? – зело сомневаемся. Во-вторых, словарный фонд любой нации в эпоху миграционных и информационных обменов становится все более многозначным; так примерно

80% слов любого современного европейского языка, имеющего длительную литературную традицию, а русский язык к таковым безусловно относится, полисемичны/41/. Реагировать праву на данное обстоятельство возможно только двумя способами – либо конкретизацией (дальнейшим ростом) лексики, либо большей свободой употребления законодательных текстов (аналогия, прецедент). Скоро нам предстоит нелегкий выбор между ними в пользу одного, магистрального пути адаптации уголовного права к особенностям языковой среды его функционирования. В-третьих, депутатский корпус всегда располагается в столицах, т.е. в городах, в наибольшей степени заряженных «революционным духом» в части затаскивания на отечественную литературную ниву иностранных слов и надёжно отгороженных спесью от «лапотной провинции». Здесь исконно русский дух и культура, народный язык вытравливаются даже со злорадством. В результате национальными ликургами как бы забывается, что закон применяется по преимуществу юристами с тмудараканьих окраин, где безоговорочное (иных вариантов просто нет) предпочтение отдается исконно русскому слогу и местным диалектам, где искусственные новоязы вместе с иностранщиной не приживутся даже под принуждением. На этом фоне нашим депутатам никогда не усвоить древнюю заповедь, что государство может даровать гражданство людям (Ж. Депардьё, например), но не словам (Марцелл → Тиберию в эпоху античности).

Полвека назад В.Н. Кудрявцев и Е.А. Лукашёва оповестили профессиональное сообщество криминалистов, что примерно 25% всех нарушений законности вызваны несовершенством правовых актов – их неполнотой, неясностью, противоречивостью/42/. Но то было давно, при парадном, а не постоянно работающем парламенте, когда в стране под названием СССР (большой стране!) насчитывалось около полумиллиона нормативных актов/43/. Но теперь-то их – для одной Российской Федерации – около 2 млн. (включая продукты локального правотворчества). А ещё ведь качество юридического образования стремительно падает, коррупция в правоохранительных структурах растёт, а на службу в них всё чаще принимают за деньги, то есть самых худших и проходимистых. Как в воду смотрит В.Г. Беляев, когда пишет, что «все нарушители закона не причинили, да и не могли причинить столько вреда, сколько его злонамеренные или просто неумелые «применители», что юридическая некомпетентность власти на сегодня в основном объясняется «отсутствием

грамотности – сначала общей, а уж потом вторичной, производной от нее, профессиональной»/44/.

Критика легка – искусство мудрено (Буало). Что делать? Как упредить погрешности парламента в части соблюдения канонов законодательного стиля? Когда-то дельные предложения, напоминающие в совокупности некое системное единство, были внесены проф. Н.Ф. Кузнецовой: соблюдать однозначность терминологии (отказываться от полисемии, синонимии, омонимии); разъяснять специальную терминологию; общеупотребительные термины использовать в их прямом значении, принятом в литературном языке; своевременно исключать архаизмы, историзмы, неологизмы, вульгаризмы, просторечия и не ставшие общеупотребительными иностранные слова; не нарушать правила синтаксиса и пунктуации; придерживаться выработанной уже законодательной стилистики, исключая, в частности, экспрессивные или эмоциональные лексические конструкции; не допускать усложнённой терминологии/45/. Примерно в это же время С.А. Боголюбов рекомендовал законодателям следить за миграцией слов из области активного употребления в пассив либо наоборот, а ещё устраивать широкое обсуждение законопроектов/46/. «Сильным средством» совершенствования стиля нормативных актов у Е.А. Прянишникова почитается штатный редактор правотворческих инстанций/47/, но данное предложение, судя по публикации С.К. Магомедова/48/, уже реализовано. Общие соображения, базирующиеся на презумпции знания закона потребителями, высказывал А.А. Ушаков: поскольку «законодатель говорит, что никто не может ссылаться на незнание, то, следовательно, необходимо сделать так, чтобы каждый сам, без посторонней помощи мог прочесть, узнать, понять его содержание и ясно представить себе права, обязанности и последствия, вытекающие из закона»/49/.

Конечно, существенные возможности обещает начавшаяся машинизация языка – в форме развития технических каналов сбора, хранения и передачи юридической информации. Потребности ее автоматизированного поиска (вероятно, с опорой на ключевые слова и улучшенную систематизацию нормативного материала) приведут к необходимости устранения заведомо неинформативных либо частично информативных единиц текста, привычных слов нашей речи. Хорошие результаты прогнозируются и от межотраслевой селекции – в пользу общих (объединительных) терминов/50/. Профессор

В.Б. Исаков еще в 1997 году оповестил просвещённую публику, что Правовым управлением Государственной думы совместно с фирмами «Гарант» и «Консультант-плюс» созданы электронные словари дефиниций российского законодательства. Тем самым уже сегодня депутаты, эксперты, разработчики при желании могут узнать, какие термины есть в российском законодательстве, каким правовым актом и в каком значении они введены/51/. Конечно, компьютеры освобождают юридический ум от необходимости длительного поиска нужной правовой информации и вообще от рутины. Но ЭВМ не могут избавить юриста от обязанности знать содержательную сторону своего языка, что и обещает только успех его развития и безошибочность пользования им.

Специалисты нашей профессии, пребывающие на верхних этажах управления, видят выход в том, чтобы «при издании любого закона», при «завершающей стадии работы» над его текстом в обязательном порядке присутствовали юристы – для адекватного формулирования законодательной воли и полнокровной «систематизации норм»/52/. А речевое оформление? Современные праведы, особенно ангажированные властью, могут и не справиться с подобной нагрузкой. Посему примем смелость выдвижения другого рецепта для завершающей стадии работы над текстом закона: когда парламент понял, что он хочет приказать людям, и даже посоветовался по поводу содержания акта с юристами, надлежит

пригласить для перевода готового законопроекта на породистый национальный язык седую «русистку» из провинциальной школы. И тогда уж законодательная воля точно станет понятной обывателю и юристам на местах/53/.

И последнее. В условиях, когда уголовный закон официально объявлен единственным источником уголовной ответственности (ст. 3 УК РФ), высокие требования к его языковой форме неизбежны, ибо язык выражает и заложенный в тексте смысл, и волю властей. К сожалению, специалисты уголовного права давно пришли к мнению, что действующий УК не может быть признан оптимальным юридическим документом для борьбы с преступностью. Причин тому много, а среди них, в русле и под влиянием временного господства в отечественной культуре вкусов лавочников, проныр и менял, – грехопадение учёной юриспруденции. Тяжёл, но справедлив приговор М.Б. Костровой на сей счёт; порождён он обращением к памяти М.Д. Шаргородского: «при общей известности, что уголовный закон имеет письменную форму, немногие представители уголовного права чётко обозначают эту форму (именно – А.Б.) как языковую.., а стиль уголовного закона (для них – А.Б.) – феномен не исследованный вообще»/54/. И перспективы безрадостные: в ближайшее столетие в юридических вузах России будут выращиваться ельцины и черномырдины, но появление такого самородка, как Кони, исключено. Спаси и сохрани.

Литературы:

1. См.: Blumenbach J.F. *On the natural variety of mankind*. – London, 1865. – P. 83-84.
2. Чуковский К.И. *Живой как жизнь*. – М., 1963. – С. 38.
3. Лоукотка Ч. *Развитие письма / Перев. с чешского*. – М.: *Иностр. литература*, 1950. – С. 13.
4. Леонтьев А.А. *Путешествие по карте языков мира*. – М.: *Просвещение*, 1990., С. 39.
5. Имеются в виду Закон РФ от 25 октября 1991 г. «О языках народов Российской Федерации» («Ведомости СНД и ВС РСФСР». 12. 12. 1991. № 50. Ст. 1740.) и ФЗ от 1 июня 2005 г. «О государственном языке Российской Федерации» («Собрание законодательства РФ». 06. 06. 2005. № 23. Ст. 2199).
6. См. суждения на сей счет в статье известнейшего отраслевого специалиста по юрислингвистике: Кострова М. *Русский язык и российское законодательство // Уголовное право*. 2008. № 1. – С. 108-112.
7. Цит. соч., С. 109.
8. Вяземский П.А. *Литературная исповедь // Книжные страсти. Сатирические произведения русских и советских писателей о книгах и книжниках*. – М.: «Книга», 1987. – С. 56.
9. *Язык закона / Под ред. А.С. Пиголкина*. – М.: *Юрид. литература*, 1990. – С. 9.
10. Атарищикова Е.Н. *Герменевтика в праве: история и современность*. – СПб., 1998. – С. 192.
11. «Язык, – писали К. Маркс и Ф. Энгельс, – так же древен, как и сознание... возникает... из настоящей необходимости общения с другими людьми» (Соч., т. 3. – С. 29).
12. Рикер П. *Двойственный смысл как герменевтическая и семантическая проблема*. – М., 1995. – С. 97.
13. Лейчик В.М. *Люди и слова*. – М.: *Наука*, 1982. – С. 113.
14. М. Горький. *О литературе*. – М.: *Госполитиздат*, 1953. – С. 666.
15. *Развивайте дар слова*. – М.: *Просвещение*, 1982. – С. 54.
16. Ушаков А.А. *Очерки советской законодательной стилистики: Учебное пособие*. – Пермь, 1967. – С. 79.
17. Фельдштейн Г.С. *Главные течения в истории науки уголовного права в России / Под редакцией и с предисловием В.А. Томсинова*. – М.: *Изд-во «Зерцало»*, 2003. – С. 10.

18. Губаева Т.В. *Язык и право. Искусство владения словом в профессиональной юридической деятельности*. – М.: Норма, 2004. – С. 1,3,15,28.
19. Грязин И. *Текст права (опыт методологического анализа конкурирующих теорий)*. – Таллин, 1983. – С. 29-30.
20. Крюкова Е.А. *Язык и стиль законодательных актов*. – М., 2003. – С. 14.
21. Кострова М.Б. О «языковом» толковании уголовного закона // *Правоведение*. 2002. № 3. – С. 137.
22. Савицкий В.М. *Язык процессуального закона. Вопросы терминологии*. – М.: Наука, 1987. – С. 1.
23. Монтескье Ш. *О духе законов // Избр. произведения*. – М., 1955. – С. 160.
24. Бентам И. *Тактика законодательных собраний*. – СПб., 1907. – С. 75.
25. *Архив графов Мордвиновых*. – СПб., 1902, том V. – С. 6.
26. Цитата позаимствована у М.Б. Костровой: *Язык уголовного закона: ясность, простота, доступность // Уголовное право в XXI веке: Материалы Международной научной конференции на юридическом факультете МГУ им. М.В. Ломоносова 31 мая – 1 июня 2002 г.* – М.: «ЛексЭст», 2002. – С. 163-164.
27. Щеголев П.Е. *Петр Григорьевич Каховский*. – СПб., 1916. – С. 24.
28. Шершеневич Г. *О чувстве законности // Ученые записки Казанского ун-та*. 1898. т. 65. кн. 2. – С. 64.
29. Люблинский П.И. *Техника, толкование и казуистика уголовного кодекса*. – Пг.: Типо-лит. Руманова, 1917. – С. 8, 9.
30. Мих. Презент. *Язык законов // Советское строительство*. 1931. № 4/57. – С. 139.
31. Кострова М.Б. *Теория языка и стиля уголовного закона: от М.Д. Шаргородского до современности // Российское уголовное право: традиции, современность, будущее: Материалы научной конференции, посвящённой памяти профессора М.Д. Шаргородского / Под ред. проф. Н.М. Кропачева; проф. Б.В. Волженкина*. – СПб.: Издательский Дом С.-Петербур. гос. ун-та, Издательство юридического факультета С.-Петербур. гос. ун-та, 2005. – С. 147.
32. Каминская В.А. *О структурном анализе уголовно-процессуального права (в порядке обсуждения) // Вопросы борьбы с преступностью, вып. 14*. – М.: Юрид. литература, 1971. – С. 27, 28.
33. Кузнецова Н.Ф. *Эффективность уголовно-правовых норм и язык закона // Соц. законность*. 1973. № 9. – С. 29-33.
34. *Федеральный закон от 29 февраля 2012 г., № 14-ФЗ – «О внесении изменений в Уголовный кодекс РФ и отдельные законодательные акты РФ в целях усиления ответственности за преступления сексуального характера, совершенные в отношении несовершеннолетних» // «Собрание законодательства РФ». 05. 03. 2012. № 10. Ст. 1162.*
35. *По словам депутата Госдумы ФС РФ от «Единой России» И. Костунова, облетевшими всю страну и вызвавшими массу нареканий в Интернете, «самый тупой депутат умнее среднестатистического гражданина»*. – <http://www.kp.ru/daily/25984/2916402/>
36. *Язык уголовного закона: ясность, простота, доступность*, С. 168, 169, 172.
37. Вартаньян Э.А. *Путешествие в слово*. – М.: Просвещение, 1987. – С. 39.
38. Марина Королева. *Хорошо спланированная диверсия // Российская газета*. 2006. 24 ноября. – № 264 (4230).
39. Ширяев Е. *Русский язык серьезно болен // Известия*. 1995. 2 ноября.
40. Савицкий В.М. *Язык процессуального закона*, С. 286.
41. См.: Будагов Р.А. *Человек и его язык*. – М., 1976. – С. 236-244.
42. См.: Савицкий В.М. *Язык процессуального закона*, С. 8.
43. *Данные привожу по работе: Ушаков А.А. Очерки советской законодательной стилистики*, С. 12.
44. Беляев В.Г. *Применение уголовного закона: Учебное пособие*. 2-е изд. – М.: ЮПИТЕР, 2006. – С. 140, 45.
45. Кузнецова Н.Ф. *Эффективность уголовно-правовых норм и терминология закона // Соц. законность*. 1973. № 9. – С. 32-33.
46. Боголюбов С.А. *Стиль правовых актов // Сов. государство и право*. 1973. № 10. – С. 104.
47. Прянишников Е.А. *О языке правовых актов // Учен. записки ВНИИСЗ, вып. 6*. – М., 1966. – С. 165-166.
48. См.: Магомедов С.К. *Технико-правовые аспекты правотворчества // Адвокат*. 2002. № 7.
49. Ушаков А.А. *Очерки советской законодательной стилистики*, С. 152.
50. См.: Ковалева Н.М. *О межотраслевых понятиях в уголовном праве // Российская юстиция*. 2007. № 12. – С. 49-52.
51. См.: Исаков В. *Подготовка и принятие законов в правовом государстве: российские проблемы и решения // Российская юстиция*. 1997. № 7.
52. Шувалов И.И. *Правотворчество в механизме управления обществом: необходимость комплексного исследования*. – М.: Норма, 2005. – С.75.
53. См. об этом наше: Бойко А.И. *Сдержанные поздравления современному депутатскому корпусу (научно-публицистическое эссе) // Северо-Кавказский юридический вестник*. 2005. № 4. – С. 136-145.
54. Кострова М.Б. *Теория языка и стиля уголовного закона: от М.Д. Шаргородского до современности*, С. 145, 150.

Тихонова Светлана Сергеевна
кандидат юридических наук, доцент,
заместитель декана юридического факультета
Нижегородского государственного университета
им. Н.И. Лобачевского по научной работе,
доцент кафедры уголовного права и процесса.
г. Н.Новгород, Россия.

Титушкина Елена Юрьевна
кандидат юридических наук,
доцент кафедры уголовной политики
и организации предупреждения
преступлений Академии
управления МВД России.
г. Москва, Россия.

ПОНЯТИЕ МЕТОДОЛОГИИ И ВОПРОСЫ КЛАССИФИКАЦИИ МЕТОДОВ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ТЕОРИИ ПРАВА

Резюме: В настоящей статье анализируются существующие в отечественной правовой науке подходы к определению понятия методологии, а также подходы к распределению методов научного познания по классификационным группам, основанным на сфере применения соответствующих методов.

Ключевые слова: методология, научное познание, научный метод, общенаучный метод, философский метод, частнонаучный метод, частноправовой метод.

Түйін: Мақалада отандық құқық теориясының ғылыми танымдық әдіс жіктемелерін және әдістемелік түсініктері жайлы мәселелерді қозғайды. Олардың қолданыс аясын қарастырады.

Кілт сөздер: әдістеме, ғылыми таным, ғылыми әдіс, жалпығылыми әдіс, философиялық әдіс, жекеғылыми әдіс, жекеқұқықтық әдіс.

Summary: This paper analyzes existing in the national legal science approaches to the definition of methodologies and approaches to distribution methods of scientific knowledge on the classification groups, based on the scope of the relevant techniques.

Keywords: methodology, scientific knowledge, scientific method, scientific methods, philosophical method, chastonauchno method, the method of private law.

В отличие от житейского познания, характеризующегося аметодией, научное познание не может осуществляться аметодически. Напротив, под научным познанием понимается познание при помощи специфических научных методов [7, 17, С.137].

Под методом вообще в словарной литературе понимается либо «способ познания явлений природы и общественной жизни», либо «система приемов в какой-либо деятельности» [26, С.261]. Научный метод представляет собой способ получения, построения и обоснования теоретических знаний, способствуя их «углублению и развертыванию» [11, С.314]. Теория же представляет собой «результат процесса познания, объединяющий некоторую предметную область и тем самым отражающий действи-

тельность» [24, С.29]. Главными функциями теории выступают (1) обобщение информации и (2) объяснение явления (отображение существенных связей и сторон того или иного класса объектов) [9, С.148]. Соответственно научный метод и теория не тождественны друг другу, а выступают как взаимообусловленные проявления научного познания. Более того, значимость любой теории определяется в науке именно ее методологическим значением [15, С.78].

Однако нельзя не отметить, что известный русский философ-богослов П. Флоренский в начале XX века и американский философ П. Фейнрабенд в конце XX века высказывали критические замечания в отношении научного метода, рассматривая его в качестве ограничителя мысли из-за присущих каждому методу стан-

дартов [31, с. 91-117]. Действительно, можно согласиться с тем, что «любые средства методологии имеют пределы своего применения» [5, с. 60]. Но именно в этой связи в процессе научного познания используется не один, а несколько методов, позволяющих всесторонне рассмотреть исследуемый объект: «методология любого исследования представляет собой полный набор исследовательских инструментов» [12, с. 5].

Термин «методология» произведен от латинских слов «methodos», то есть «метод», и «logos», то есть «изучение», и буквально означает «учение о методах» [33, с. 258]. Однако, обращаясь к понятию методологии, необходимо отметить отсутствие единого подхода к его определению в современной науке.

Так, по мнению одних ученых методология представляет собой систему методов познания и преобразования действительности [1, с.230]. При таком подходе к пониманию методологии ее предметом выступают «приемы, непосредственно представляющие собой исследовательские действия познающего субъекта» [38, с.21]. Однако разделяющие данный подход представители научной общественности не имеют единства взглядов на круг методов научного познания, включаемый в понятие методологии. Есть те, кто предлагает понимать под методологией любые методы и средства познания [3, с.23-26, 29, с. 6-10, 30, с. 16]. Есть и те, кто придает методологический статус только тем методам и средствам, которые задают общее направление научной деятельности, определяя принципы подхода к объекту (Ф. Н. Фаткуллин и др.), в связи с чем выводит за рамки методологии частнонаучные методы и методики (процедуры) их использования [24, с. 26].

По мнению других ученых методология – это не сами методы познания и преобразования действительности, а учение (наука) о них («теория методов» [9, с. 6]), а также о приемах и средствах познания [27, с. 156, 35, с. 12, 32, с. 7]. Именно такое определение методологии представлено в словарной литературе [19, с. 362]. При таком подходе главной задачей методологии признается исследование познавательной деятельности, осуществляемой в разных областях науки, выявление общих закономерностей функционирования и развития научной мысли [26, с. 25]. Однако сторонники данного подхода не имеют единого взгляда на степень самостоятельности методологии как науки. Одни отождествляют методологию с филосо-

фией (так называемый «философский подход к методологии» [10 с. 7, 23, с. 9-33], «методология на уровне философской рефлексии» [23, с.24]). Другие (начиная с Г.П. Щедровицкого, основавшего в 1952 году так называемое «методологическое движение») рассматривают ее в качестве самостоятельной науки со своим понятийным аппаратом [3, с.270, 38, с. 4].

Третья группа ученых объединяет 2 первых позиции и рассматривает методологию одновременно и как систему методов научного познания и как учение об этой системе [1, с. 23, 28, с. 25].

Четвертая группа ученых рассматривает методологию не как систему методов познания либо учение о них, а как систему существенных аспектов мировоззрения, определяющих исследовательские принципы науки [6, с. 83].

Близким к данному определению можно считать определение пятой группы ученых, рассматривающих методологию, как «тип рационально-рефлексивного сознания, направленный на изучение, совершенствование и конструирование методов в различных сферах духовной и практической деятельности» (В.С. Швырев и др.) [28, с. 24].

Подытоживая, можно сделать вывод о том, что в настоящее время единое определение понятия методологии в теории отечественного права отсутствует. Однако отсутствует не только единый подход к определению понятия методологии, но и распределение методов научного познания по классификационным группам, выделяемым в зависимости от сферы применения соответствующих методов: всеобщие (базовые, мировоззренческие, философские); общенаучные; частнонаучные; частнопровые.

Всеобщие методы научного познания – это методы, которые могут использоваться во всех науках, в связи с чем образуют так называемый «высший уровень» методологии [13, с.49]. К числу таких методов в отечественной правовой науке принято относить:

- аксиологический, т.е. способ познания права, в основе которого лежит ценностное восприятие социально правовой действительности, а критерием истинности правового выступают общечеловеческие начала;

- аналитический, который состоит в том, что от доказываемых положений переходят к основаниям;

- герменевтический метод истолкования исторических фактов на основе филологических данных;

диалектический, т.е. рассмотрены разнообразные явления во взаимодействии противоположных сил, разнообразии связей в процессе своего развития;

- идеалистический, исходящий из первичности идеи по отношению к материи;

- интуитивный – непосредственное постижение истины без логического анализа, основанное на воображении, эмпатии и предшествующем опыте;

- материалистический – предполагает первичность экономического, и вторичность политического и правового.;

- метафизический, который рассматривает явления и предметы, как обособленные и неизменные структуры;

- прагматический, исходящий из того, что синтез познания и преобразования составляет характерную черту философствования;

- феноменологический, который исходит из того, что индивидуальный опыт может быть научно изучен, а потому является источником надежной информации и др. [8, с. 9, 28, с. 42-43].

Общенаучные методы научного познания – это методы, которые не имеют философского (мировоззренческого) статуса, но могут использоваться в большинстве наук в процессе познания группы однотипных объектов, в связи с чем образуют так называемый «промежуточный» («средний» [13, 49]) уровень методологии, выступая в качестве специальных по отношению к всеобщим методам научного познания. К общенаучным методам научного познания принято относить: метод абстрагирования (В.Г. Громов и др.); метод наблюдения (Г.Н. Горшенков и др.); исторический (или «общеисторический») метод, включающий такие разновидности, как историко-генетический, историко-системный, историко-сравнительный и историко-типологический (В.В. Сверчков и др.); логический метод, включающий осуществление таких операций, как анализ (в т.ч. системный и факторный), аналогия, дедукция, индукция, моделирование, синтез и сравнение (О.Ю. Рыбаков и др.); математический метод; метод обобщения (О.Г. Антонова и др.); метод описания (Г.Н. Горшенков и др.); системный метод, включающий в себя в т.ч. системно-структурный, структурно-функциональный (или «функциональный») методы (В. И. Цыганов и др.); метод сравнения (В.И. Цыганов и др.); метод экстраполяции (В. В. Сверчков и др.) [21, с.33, 28, с. 43, 36, с. 18,22].

Остановившись более подробно на логическом методе следует дать определение составляющих его логических операций:

анализ – расчленение целого объекта на составные элементы и изучение их в отдельности; дедукция – переход от общего знания об объекте к частному;

индукция – получение общего вывода об объекте на основании вывода, полученного при исследовании составляющих его частей (в случае, когда исследуются не все составляющие объект части, индукция называется неполной);

моделирование – мысленное идеальное воспроизведение исследуемого объекта;

синтез – обобщение данных, полученных в результате исследования отдельных элементов целого объекта.

В этой связи не вполне понятно, почему некоторые ученые относят такие логические операции логического метода, как анализ и синтез к разряду частнонаучных методов [4, с. 7, 36, с.11, 39, с. 7].

Частнонаучные методы научного познания – это методы, которые могут использоваться в ряде наук в процессе познания специфики отдельных объектов (именно поэтому данные методы нередко именуются специальными. Кстати, нет единства и в определении оснований классификации методов. Так, если в ряде случаев термины «частнонаучные», «специальные» методы используются как синонимы, то в других – при классификации этих методов используется соединительный союз «и», из чего следует, что авторы данной классификации выделяют две самостоятельных группы методов, однако в чем их различие не всегда поясняется.), в связи с чем образуют так называемый «низший уровень» методологии [13, с. 49]. В числе частнонаучных методов научного познания ученые называют: метод аналогии (В. И. Цыганов и др.); документальный метод (В.В.Сверчков и др.); историко-сравнительный метод (М.С. Рыбак и др.); кибернетический метод (В. И. Цыганов и др.); математический метод (В.С.Сырых и др.); метод обобщения (В.И. Цыганов и др.); педагогический метод (Г.Н. Горшенков и др.); прогностический метод (Г.Н. Горшенков и др.); психологический метод (М.Н. Марченко и др.); системно-структурный метод (Ю.В. Бочкарева и др.); социологический метод, включающий такие разновидности, как анализ документов, наблюдение, опрос (анкетирование и интервьюирование) и социальный эксперимент (В. Г. Громов и др.); статистический метод (В. И. Цыганов и др.); метод экспертных оценок (Ю.В. Бочкарева и др.); эмпирический метод (Г.Н. Горшенков и др.) [28, с. 43, 36, с.11, 37, с. 18,21].

Однако следует отметить, что ряд ученых

относит историко-сравнительный (В.В. Сверчков и др.) [14, с.169, 25, с. 9], математический (М.Н.Марченко и др.) и системно-структурный (О.Ю. Рыбаков и др.) [8, с. 9, 16, с. 183, 21, с. 33] методы к разряду общенаучных.

Отраслевые науки имеют в своем распоряжении конкретные методы анализа конкретных предметов своих интересов. Конкретные методы юридической науки именуется частноправовыми, то есть применимыми только в юриспруденции. В этой связи, например, не «социологический», а «конкретно-социологический» метод, равно как и «метод выработки правовых решений» не могут быть отнесены к частнонаучным (иной позиции придерживается М. Н. Марченко) – они являются частноправовыми. К числу частноправовых методов научного познания также можно отнести: метод государственного и правового моделирования (В. И. Цыганов и др.); историко-правовой («историко-юридический») метод (М.С. Жук и др.); конкретно-статистический (В. В. Сверчков и др.); логико-юридический метод (М. С. Жук и др.); политико-правовой метод; метод социально-правового эксперимента (В. И. Цыганов и др.); специально-криминологический, представляющий собой разновидность социологического метода, относящегося к разряду частнонаучных (П.В. Шмарион и др.); специ-

ально-юридический метод (Н.А.Орловская и др.); сравнительно-правовой метод (В.С. Сырых и др.); методы толкования (М. Н. Марченко и др.); формально-юридический метод (В. К. Бабаев и др.) [18, с. 46, 28, с. 43, 37, с. 18]. Кроме того, следует отметить, что в работах П.Н.Панченко выделяется логико-интуитивно-правовой метод, под которым предлагается понимать «трудно объяснимый приём научного творчества, в основе которого как познание с доказательствами, так и познание, основанное лишь на интуиции, то есть без доказательств, посредством одного только пытливого взгляда» [20, с. 18-109].

Рассматривая то, каким образом ученые именуют и классифицируют методы научного познания, следует отметить как встречающееся зачастую отсутствие унификации в наименовании методов, так и в определении принадлежности метода к той или иной классификационной группе. Указанное делает затруднительным оценку комплекса применяемых конкретным исследователем методов научного познания. В этой связи перед отечественной теорией стоит задача определения своеобразного «списочного состава» методов, относящихся к каждой классификационной группе, а также уточнения самих оснований классификации методов.

Литература:

1. Андреев И. Д. Теория как форма организации научного знания. – М., 1979
2. Алексеев Н. Г. Конструктивно-инновационный смысл методологии // *Методология: вчера, сегодня, завтра.* – М., 2005
3. Алексеев С. С. *Общая теория права.* - М., 1981. Т.1
4. Бочкарева Ю. В. *Проблемы совершенствования системы наказаний в уголовном законодательстве Российской Федерации: Дис... канд.юр.наук: 12.00.08.* – Саратов, 2009
5. Денисова А. В. *Системность российского уголовного права: проблемы философской и юридической интерпретации: Монография.* – Самара: Изд-во Самарск.ун-та, 2014
6. Дядькин Д. С. *Теоретико-методологические основы назначения уголовного наказания // Правонарушения и юридическая ответственность: Матер. Всерос.научно-практ.конф., г.Тольятти, 3-4 декабря 2009 г.* – Тольятти: Изд-во ТГУ, 2009
7. Евдеева Н. В., Перов О. Ю. *Юридическое научное знание: постановка проблемы // Вестник Владимирского государственного университета им. А. Г. и Н. Г. Столетовых.* – 2014. - №1(1)
8. Жук М. С. *Институты российского уголовного права: понятие, система и перспективы развития: Автореф.дис... д-ра юр.наук: 12.00.08.* – Краснодар, 2013
9. Зотов А. Ф. *Структура научного знания.* – М., 1973
10. Казимирчук В. П. *Право и методы его изучения.* – М., 1965
11. Капица П. А. *Эксперимент. Теория. Практика.* – М., 1987
12. Карасев В. И. *Методологическое обеспечение правовых исследований: социально-философский подход к системности современнонаучнознания // Системность в уголовном праве: Матер. II Российского Конгресса уголовного права, г. Москва, 31 мая-1 июня 2007 г./ Отв.ред. В. С. Комиссаров.* – М.: Проспект, 2007
13. Керимов Д. А. *Методология права.* – М., 2000
14. Ковальченко И. Д. *Методы исторического исследования.* – М., 1987
15. Колдин В. Я. *Методология криминалистики/ Криминалистика: Учебник/ Отв.ред. Н.П. Яблоков.* – М., 2005

16. Кохановский В. П. *Философия и методология науки*. – Ростов-на-Дону, 1999
17. Лебедев С. А. *Философия науки: Словарь основных терминов*. – М.: Академ.проект, 2004
18. *Общая теория права: Курс лекций/Отв.ред. В. К. Бабаев*. – Н.Новгород.: Изд-во НВШ МВД России, 1993
19. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. *Толковый словарь русского языка*. – М., 1993
20. Панченко П.Н. *Государственно-правовые закономерности в истории и теории государства и права и уголовное право*. – М.: Юриспруденция, 2014.
21. *Правовая политика как научная теория в историко-правовых исследованиях/ Под ред. О. Ю. Рыбакова*. – М.: Статут, 2011
22. Протасов В. Н., Протасова Н. В. *Лекции по общей теории права и государства*. – М., 2010
23. Руткевич М. Н., Лойфман И. Я. *Диалектика и теория познания*. – М., 1994
24. Ситникова А. И. *Законодательная текстология уголовного права*. – М.: Юрлитинформ, 2011
25. Сверчков В.В. *Концептуальные основы решения проблем освобождения от уголовной ответственности: Автореф. дис... д-ра юр.наук: 12.00.08*. – Н. Новгород, 2008
26. *Словарь русского языка в 4 т.* – М., 1988. Т.2
27. Стефанов Н. *Теория и метод в общественных науках*. – М., 1967
28. Сулейманов Б. Б. *Методология исследования правовой политики//Правовая политика России: общетеоретические и отраслевые проблемы: Учеб.пособие/ Под ред. А. В. Малько*. – М.: Юрлитинформ, 2014
29. Сырых В. М. *Метод правовой науки (основные элементы, структура)*. – М., 1980
30. *Теория государства и права/ Под ред. А. И. Королева, Л. С. Явича*. – М., 1987
31. Фейерабенд П. *Наука в свободном обществе*. – М., 2010
32. Фельдман Д. И., Курдюков Г. И., Лазарев В. В. *Теоретические проблемы методологии исследований государства и права*. – Казань, 1975
33. *Философский словарь/ Под ред. И. Т. Фролова*. – 6-е изд., перераб.и доп. – М., 1991
34. Флоренский П. *У водоразделов мысли: черты конкретной метафизики*. – М., 2009
35. Халфина Р.О. *Общее учение о правоотношении*. – М., 1974
36. Цыганов В.И. *Идея русского самодержавия и её развитие в творчестве Л.А.Тихомирова: Автореф. дис... канд.юр.наук: 12.00.01*. – Н. Новгород, 2000
37. Цыганов В. И. *Теория государства и права: Тезисы лекций*. – 3-е изд., перераб.и доп. – Н. Новгород: Кириллица, 2012
38. Швырев В. С., Юдин Б. Г. *Методологический анализ науки, его сущность, основные типы и формы*. – М., 1980
39. Шмарион П. В. *Криминологическая характеристика и предупреждение насильственных преступлений, совершаемых в семье в отношении несовершеннолетних: Дис...канд.юр.наук: 12.00.08*. – Тамбов, 2010

Черняков Сергей Анатольевич
адъюнкт Академии управления МВД России

ВИДЫ МОШЕННИЧЕСТВА, СОВЕРШАЕМЫЕ В СФЕРЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИСПОЛНЕНИЯ ОБЯЗАТЕЛЬСТВ БАНКОВСКИМИ ГАРАНТИЯМИ

Резюме: В статье автором, на основе анализа сведений, полученных в ходе исследования, произведена классификация и описание основных видов мошенничеств, совершаемых в сфере обеспечения исполнения обязательств банковскими гарантиями. Представлена хронология их появления и развития.

Ключевые слова: государственный заказ, торги, банковская гарантия, мошенничество.

Түйін: Автор банктік кепілдіктер бойынша міндеттемелерін орындауды қамтамасыз ету үшін жасалған алаяқтықтың негізгі түрлерінің жіктелуі және сипаттамасын зерттеу барысында алынған мәліметтерді талдайды. Олардың пайда болуы мен даму хронологиясын талдайды.

Кілт сөздер: мемлекеттік тапсырыс, сауда, банктік кепілдеме, алаяқтық.

Abstract: In this article the author, based on the analysis of data obtained during the study, a classification and description of the main types of fraud committed in ensuring the fulfillment of obligations by bank guarantees. The chronology of their appearance and development.

Keywords: government orders, trades, bank guarantee, fraud.

Банковская гарантия, как правовой институт и финансовый инструмент обеспечения обязательств появился в мировой коммерческой практике в 60-е годы прошедшего века. В нашем государстве, как самостоятельный правовой институт, банковская гарантия закреплена Гражданским кодексом 1996 года. По сути содержания главы 23.6 ГК РФ, банковская гарантия – это письменное обязательство кредитной организации выплатить предусмотренную денежную сумму, в случае неисполнения каких-либо обязательств, надлежащее исполнение которых гарантировалось кредитной организацией, выдавшей гарантию.

Как востребованный инструмент обеспечения исполнения обязательств банковская гарантия заявила о себе после ее включения Федеральным законом от 21.07.2005г. №94-ФЗ «О размещении заказов на поставки товаров, выполнение работ, оказание услуг для государственных и муниципальных нужд», в перечень способов удовлетворения требования заказчика об обеспечении заявок на участие в конкурсе и исполнения государственных и муниципальных контрактов, путем альтернативного предоставления участником конкурса банковской гарантии, договора страхования ответственности по контракту, договора поручительства или денежного залога. Это же обстоятельство, обеспечив востребованность банковской гарантии, превратило ее в средство совершения мошенничества в сфере обеспечения исполнения обязательств.

Всплеск мошенничеств с использованием банковских гарантий произошел в связи с изменениями, внесенными в Федеральный закон от 21.07.2005г. №94-ФЗ «О размещении заказов на поставки товаров, выполнение работ, оказа-

ние услуг для государственных и муниципальных нужд», которые исключили страхование ответственности по контракту и существенно ужесточили требования к юридическим лицам, выступающим поручителем в обеспечении государственного или муниципального контракта [5], превратив поручительство в неприемлемый способ и максимально увеличив востребованность банковской гарантии.

За непродолжительный период времени с момента принятия указанного закона и до настоящего времени появилось несколько видов мошенничества с использованием банковских гарантий. В связи с чем, для уяснения их социальной природы, понимания взаимной связи между этими преступлениями и их различием возникает необходимость их классификации.

Классификация преступлений представляет собой процесс разделения преступлений по категориям в зависимости от определенного критерия (основания), положенного в его основу [3, с. 293].

В настоящей статье, опираясь на результаты опроса экспертов - практических сотрудников подразделений экономической безопасности и противодействия коррупции, специализирующихся на выявлении и документировании фактов совершения преступлений с использованием поддельных и необеспеченных банковских гарантий, а также сотрудников следственных подразделений, в производстве которых находились дела данной категории в различных регионах РФ мы предлагаем описание процесса формирования различных видов рассматриваемого мошенничества.

Изначально мошенники использовали несложные способы совершения хищений. Обман

заклучался в изготовлении поддельной банковской гарантии от имени банка, фактически ведущего деятельность по выдаче банковских гарантий. В этих случаях банковские гарантии были полностью фальсифицированы – бланки, подписи, печати, остальные реквизиты, все являлось подделкой. Этот способ можно назвать примитивным, однако, на его основе совершены многие преступления.

Описанный способ, естественно, не выдерживал никакой проверки и нарастающий контроль, заключающийся в стремлении проверить подлинность гарантии заинтересованными сторонами, усовершенствовал механизм совершения данного вида мошенничества.

Появились фирмы-однодневки, с названиями, созвучными наименованиям известных банков. Именно от лица этих фальшивых «банков» велась раздача поддельных банковских гарантий. Обман строился на схожести наименований организаций. Firmenное наименование юридического лица должно содержать указание на его организационно-правовую форму и собственно наименование юридического лица. Например, Общество с ограниченной ответственностью КБ «Банк» (ООО КБ «БАНК») - это совсем не то же самое, что Закрытое акционерное общество «Банк» (ЗАО «БАНК»). Эти фирмы – однодневки эмитировали соответствующую банковскую деятельность. В бланках гарантий указывались реально существующие данные юридического лица и, если проверка проводилась по инициативе лиц, не знакомых с банковской деятельностью, включая запросы в адрес фирмы – однодневки, то она не выявляла фальшивку.

Чрезмерно большой спрос на банковские гарантии и их высокая стоимость способствовали тому, что данные преступления стали совершаться организованными группами, в состав которых вводились сотрудники банков, имеющие доступ к входящей, исходящей корреспонденции, печатям, бланкам. С их участием изготавливались гарантии, внешне не отличимые от оригиналов. Эти же сотрудники контролировали поступление запросов, ответы на которые подтверждали выдачу гарантии, но мнимое подтверждение давалось уже не самим банком, а лишь от его имени.

Следующим этапом в эволюции рассматриваемого мошенничества стало появление банков, готовых выдавать не обеспеченные банковские гарантии. Размеры выдаваемых ими гарантий превышали нормативы Центробанка (норматив Н6, отражающий максимальный кредитный риск). Указанный норматив обя-

зывает банки выдавать гарантии размером, не превышающим 25 % от всего капитала банка. Равно совокупная сумма выданных гарантий, не должна превышать эти же 25 % [1]. Выполнение таких нормативов под силу только крупным банкам, имеющим достаточный капитал. Оговоренный норматив Н6 обязателен для ежедневного исполнения банками. Нарушение его числового значения по состоянию на любой операционный день неотвратимо повлечет за собой применение к банку санкций со стороны ЦБ. В этих условиях недобросовестные банки, стремясь зарабатывать на этом рынке финансовых услуг, выдают банковские гарантии в совокупной сумме значительно превышающие их капиталы. Для того, чтобы избежать санкций за это нарушение, банки не проводят финансовые операции, нарушающие норматив Н6 Центробанка в своей отчетности. Если же возникает необходимость обеспечения выданных гарантий, банки заявляют о своей не причастности к гарантийным обязательствам, что по своей сути образует состав мошенничества.

Одной из задач вступившего в силу 01.01.2014 г. Федерального закона от 5.04.2013г. №44-ФЗ «О контрактной системе в сфере закупок товаров, работ, услуг для обеспечения государственных и муниципальных нужд», было исключение из оборота поддельных и необеспеченных банковских гарантий. В соответствии с ч.8 ст.45 этого закона предусмотрено ведение реестра банковских гарантий - базы данных в единой информационной сети, которая содержит всю полноту информации о гарантийных обязательствах банков РФ. Банк, выдавший гарантию, в суточный срок обязан внести необходимые сведения о гарантии в реестр. По мнению законодателя, эта мера должна была исключить возможность использования неучтенных в реестре гарантий. Однако уже зарегистрированы факты подделки реестра - создание его копий с внесением недостоверных сведений и предоставлением электронной ссылки на поддельный реестр приобретателю фальшивой гарантии. Не многие владеют IT технологиями в степени достаточной для распознавания поддельного реестра, поэтому новый способ мошенничества «набирает обороты».

Рассматриваемая нами эволюция изменила и субъект данного преступления. Если ранее имущественный вред причинялся исключительно приобретателю гарантии, то теперь потерпевшими от описываемых мошенничеств становятся сами банки.

Мошенник от лица созданной для этих целей фирмы – однодневки, выбирая государственные и муниципальные заказы, которые предусматривают авансирование исполнения контракта, участвует в конкурсе с предложением, близким к демпинговому, что обеспечивает ему победу. После чего приобретается «настоящая» (обеспеченная) банковская гарантия, предоставив которую, мошенник заключает контракт и получает аванс, значительно превышающий стоимость гарантии. Полученный аванс похищается, фирма-однодневка прекращает свое существование, а банк – гарант, в связи с обоснованными требованиями заказчика, выплачивает последнему заявленную в гарантии денежную сумму, покрывая убытки, связанные с преднамеренным невыполнением контракта.

Описанные процессы позволяют на основании сходства и различия между преступлениями в сфере обеспечения исполнения обязательств определить основные виды преступлений данной категории.

В научной литературе встречаются различные виды классификации преступлений в финансово-кредитной сфере, в системе экономических преступлений [2, с.17-18]. Применительно к рассматриваемым преступлениям мы берем за основу классификацию, предложенную Г.П. Новоселовым, Т.Ю. Погосян, в основу которой положены субъект и способ совершения преступления [4, с. 267-345].

Исходя из типологии, предложенной на основании способа совершения рассматриваемого мошенничества в финансово-кредитной системе, предлагается использовать следующую классификацию этих преступлений:

- мошенничество, выделяемое по содержанию банковской гарантии, использующей все сведения недостоверными;

- мошенничество, совершаемое юридическими лицами, не являющимися кредитными организациями, эмитирующими финансово-кредитную деятельность;

- мошенничества, совершаемые в условиях официальной деятельности кредитной организации, с участием персонала и без ведома руководства банка;

- мошенничество, совершаемое в ходе официальной деятельности кредитной организации, с участием руководства банка, без постановки банковской гарантии на централизованный учет.

Относительно субъекта рассматриваемого вида мошенничества их можно классифицировать на следующие виды:

- мошенничества, совершаемые субъектами, не являющимися участниками правоотношений, возникающих в ходе финансово-кредитной деятельности;

- мошенничества, совершаемые служащими кредитной организации;

- мошенничества, совершаемые исполнителями государственного и муниципального заказа.

Библиографический список

1. Инструкция Банка России от 16 января 2004 г. N 110-И "Об обязательных нормативах банков" (с изменениями и дополнениями) <http://base.garant.ru/584347/>
2. Карпович О.Г. финансовое мошенничество (преступления в кредитно-финансовой сфере). М., 2010.
3. Осокин Р.Б. Классификация преступлений против собственности – залог успешной квалификации мошенничества // Научные труды Российской академии юридических наук. Вып. 5. В 3-х томах. Том 3. - М.: Издательская группа «Юрист», 2005.
4. Уголовное право. Особенная часть / Отв. ред. И.Я. Казаченко, З.А. Незнамова, Г.П. Новоселов, Т.Ю. Погосян. М., 1998.
5. Федеральный закон от 27.07.2010г. №240-ФЗ «О внесении изменений в Градостроительный кодекс Российской Федерации и отдельные законодательные акты Российской Федерации», ст. 5, которого вносит изменения в п.4 ст.29 Федерального закона от 21 июля 2005 года №94-ФЗ «О размещении заказов на поставки товаров, выполнение работ, оказание услуг для государственных и муниципальных нужд» в соответствии с которыми в качестве обеспечения обязательств предусматривается банковская гарантия, поручительство и залог. При этом к поручительству предъявлялись следующие требования:
  - 1) капитал и резервы поручителя, должны составлять не менее чем 300 млн. рублей и превышать размер поручительства не менее чем в 10 раз;
  - 2) чистая прибыль поручителя, должна превышать не менее чем в 3 раза размер поручительства или размер чистой прибыли поручителя должен составлять более чем 100 млн. рублей;
  - 3) стоимость основных средств поручителя, должна составлять не менее чем 300 млн. рублей и превышать не менее чем в 10 раз размер поручительства или стоимость указанных основных средств должна составлять более чем один миллиард рублей.

Катцова Татьяна Михайловна

подполковник милиции,
старший преподаватель Академия МВД, Республики Беларусь.
тел. 8 (029)6108146, e-mail: kattsova@tut.by

**ПОНЯТИЕ И ОСОБЕННОСТИ ОБРАЗОВАНИЯ
ОСУЖДЕННЫХ К ЛИШЕНИЮ СВОБОДЫ**

Резюме. Образование осужденных к лишению свободы отличается от аналогичного процесса, касающегося других категорий граждан, целью, особенностями организации, управления, объектом, субъектом, механизмом реализации, особенностями нормативного регулирования и т.д.

Түйін. Сотталғандарға білім берудегі мақсаттың сипаттамалары, басқарылу, нысаны, пәні, іске асыру тетігі, нормативтік ерекшеліктері, т.б. ұқсас процесінің айырмашылығы өзге санаттағы азаматтармен салыстырылады.

Summary. Education convicts differs from a similar process concerning other categories of citizens, the purpose, characteristics of the organization, management, object, the subject, the mechanism of implementation, regulatory features, etc.

Образование – это право человека, и распространяется оно, в том числе, и на лиц, отбывающих наказание в местах лишения свободы.

Статья 49 Конституции Республики Беларусь утверждает, что «каждый имеет право на образование» [3].

Государственные гарантии обеспечения прав всех граждан на получение образования закреплены в статье 3 Кодекса Республики Беларусь об образовании. Одним из принципов государственной политики является обеспечение равного доступа к получению образования (статья 2 Кодекса Республики Беларусь об образовании) [2].

Несмотря на то, что вышеуказанные нормативные правовые акты гарантируют право на образование всем гражданам Республики Беларусь, включая осужденных, до сих пор существуют проблемы, связанные с обеспечением этого права в местах лишения свободы.

Развитие и предоставление образования в местах лишения свободы во многом зависит от того, как мы определяем образование осужденных к лишению свободы.

Понятие образования осужденных к лишению свободы имеет свои отличительные черты, поскольку осужденные к лишению свободы имеют правовой статус, отличающийся от общегражданского.

Одним из первых ученых, давших определение образованию осужденных к лишению свободы, был И.Я. Фойницкий. Он определил данную категорию как «совокупность мер тюремной

деятельности, просвещающих ум арестанта, сообщающих упругость его мысли, расширяющих его умственный кругозор, знакомящих его с нравственными идеалами, восполняющих сумму его практических сведений» [4, с. 373].

В современной пенитенциарной науке российский исследователь Я.И. Ивасенко предлагает следующее определение: «образование как средство исправления осужденных к лишению свободы – специально организованный в интересах человека, гражданина, общества и государства, осуществляемый в учреждениях, исполняющих наказание в виде лишения свободы, нормативно урегулированный, управляемый и контролируемый активный процесс обучения и воспитания, направленный на нейтрализацию отрицательных черт характера, искоренение негативных потребностей (исправление), а равно последующую социальную адаптацию, сопровождающийся констатацией достижения лицом, получающим образование, установленных законодательством образовательных уровней (образовательных цензов)» [1, с. 41].

Кодекс Республики Беларусь об образовании определяет образование как «обучение и воспитание в интересах личности, общества и государства, направленные на усвоение знаний, умений, навыков, формирование гармоничной, разносторонне развитой личности обучающегося» (статья 1 часть 1.6) [2]. При этом, обучение понимается как «целенаправленный процесс организации и стимулирования учебной деятельности обучающихся по овладению ими

знаниями, умениями и навыками, развитию их творческих способностей» (статья 1 часть 1.12), а воспитание как «целенаправленный процесс формирования духовно-нравственной и эмоционально ценностной сферы личности обучающегося» (статья 1 часть 1.1.) [2]. Данные структурные элементы образования имеют некоторые особенности, если речь идет об осужденных к лишению свободы.

Так, воспитание, наряду с формированием духовно-нравственной и эмоционально ценностной сферы, имеет еще и исправительную направленность, т.е. целями воспитательного воздействия в рамках образовательного процесса в исправительных учреждениях также являются исправление, возвращение обществу законопослушного члена, профилактика преступлений.

Что касается обучения, то наряду с овладением знаниями, умениями и навыками, развитием творческих способностей, оно также должно способствовать личностной трансформации, ресоциализации и социальной адаптации осужденных к лишению свободы путем приобретения опыта применения знаний в повседневной жизни, формирования мотивации получения образования в течение всей жизни.

Кроме того, и воспитание, и обучение имеют особый объект с присущим ему правовым положением, субъект, а также нуждаются в специфическом механизме реализации в местах лишения свободы.

На наш взгляд, образование осужденных к лишению свободы – это обучение и воспитание обучающихся, находящихся в местах лишения свободы, организованные особым образом и направленные на усвоение знаний, умений, навыков, формирование разносторонне развитой личности обучающихся, способствующие их исправлению и социальной реабилитации.

Образование осужденных к лишению свобо-

ды отличается от аналогичного процесса, касающегося других категорий граждан, целью, особенностями организации, управления, объектом, субъектом, механизмом реализации, особенностями нормативного регулирования и т.д.

Поскольку основным нормативным правовым актом, регулирующим образовательные отношения в Республике Беларусь, является Кодекс Республики Беларусь об образовании, целесообразно было бы включить главу в указанный нормативный правовой акт, касающуюся образования осужденных к лишению свободы.

Данный шаг позволит, с одной стороны, признать осужденных к лишению свободы в качестве особой категории граждан, которым гарантируется право на образование, с другой, – создаст законодательную основу для организации получения образования в местах лишения свободы с учетом всех особенностей, обеспечит подготовку педагогических кадров для работы с осужденными к лишению свободы, разработку новых методик и образовательных программ для работы с данной категорией граждан, распределение обязанностей между органами образования и органами, исполняющими наказание в виде лишения свободы.

Что касается уголовно-исполнительного законодательства, то в его компетенции следует отставить вопросы привлечения осужденных к обучению; разработки мер, стимулирующих осужденных к получению образования; регламентации получения образования отдельными категориями осужденных к лишению свободы в зависимости от режима отбывания наказания; взаимодействия с местными исполнительными и распорядительными органами в сфере организации образования осужденных и органами социальной защиты в сфере последующей социальной адаптации.

Библиографические ссылки

1. Ивасенко Я.С. *Общее и профессиональное образование, профессиональное обучение как средства исправления осужденных к лишению свободы* : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.08. – Рязань, 2014. – 276 с.
2. Кодекс Республики Беларусь об образовании : 13 янв. 2011 г. № 243-З : [принят Палатой представителей 2 дек. 2010 г. : одобр. Советом Респ. 22 дек. 2010 г.], по сост. на 04 янв. 2014 г. // Консультант Плюс : Беларусь [Электронный ресурс] / ООО «ЮрСпектр», Нац. Центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2015.
3. Конституция Республики Беларусь 1994 года : с изм. и доп., принятыми на респ. референдумах 24 нояб. 1996 г. и 17 окт. 2004 г. // Консультант Плюс : Беларусь [Электронный ресурс] / ООО «ЮрСпектр», Нац. Центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2015.
4. Фойницкий И.Я. *Учение о наказании в связи с тюремоведением*. – С.-Пб., 1889. – 504 с.

Агыбаев Арыкбай Нусупалиевич

д.ю.н., профессор КазНУ им.аль-Фараби,
Заслуженный деятель РК

УГОЛОВНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА ВЗЯТОЧНИЧЕСТВО

Резюме: В статье исследуется понятие и виды взяточничества совершенствования уголовных норм против взяточничества, актуальность борьба с взяточничеством.

Ключевые слова: взятка, подкуп, продажность, дача взятки, посредничество взятки, вымогательство взятки

Түйін: Мақалада паракорлықтың түрі мен түсінігі, паракорлыққа қарсы қылмыстық құқықтық норманы жетілдіру, паракорлықпен күрестің өзектілігі зерттеледі.

Кілт сөздер: пара, праға сатылу, сатқындық, пара беру, паракорлыққа делдал болу, пара талап ету

Summary: The article explores the concept of bribery. improving criminal laws against bribery, the urgency of combating bribery.

Keywords: bribe, bribery, venality, mediation bribery, extortion

Взяточничество наиболее опасный вид коррупционного преступления. Опасность его обусловлена тем, что оно нередко переплетается с совершением других корыстных преступлений. Посягая на нормальную деятельность государственного аппарата, взяточничество к тому же подрывает их авторитет, дискредитирует органы власти и управления, извращает принципы законности, ведет к нарушениям принципа справедливости, ущемляет конституционные права и интересы граждан, препятствует проведению социально-экономических, политических реформ в стране.

Взяточничество есть одно из разновидностей коррупции. По новому Уголовному Кодексу Республики Казахстан ответственность за взяточничество предусмотрена специальными нормами уголовного закона. Понятием взяточничество охватывается 3 самостоятельных состава преступления: получение взятки (ст.366 УК); дача взятки (ст.367 УК); и посредничество во взяточничестве (ст.368 УК РК).

Статья 366 . Получение взятки

1.Получение лицом, уполномоченным на выполнение государственных функций, либо приравненным к нему лицом, или лицом, занимающим ответственную государственную должность, либо виновным лицом, а равно виновным лицом иностранного государства или международной организации лично или через посредника взятки в виде денег, ценных бумаг, иного имущества, права на имущество или выгод имущественного характера для себя или других лиц за действия (бездействие) в пользу взяткодателя или представляемых им лиц, если такие действия (бездействие) входят в служебные полномочия этого лица, либо оно в силу виновного положения может способствовать

таким действиям (бездействию), а равно за общее покровительство или попустительство – наказываются штрафом в размере пятидесятикратной суммы взятки либо лишением свободы на срок до пяти лет, с конфискацией имущества, с пожизненным лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью.

2.То же деяние, совершенное в значительном размере, а равно получение взятки за незаконные действия (бездействие) – наказываются штрафом в размере шестидесятикратной суммы взятки либо лишением свободы на срок от трех до семи лет, с конфискацией имущества, с пожизненным лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью.

3. Деяния, предусмотренные частями первой или второй настоящей статьи, если они совершены:

- 1) путем вымогательства;
- 2) группой лиц по предварительному сговору;
- 3) в крупном размере;

4) неоднократно, – наказываются штрафом в размере семидесятикратной суммы взятки либо лишением свободы на срок от семи до двенадцати лет, с конфискацией имущества, с пожизненным лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью.

4. Деяния, предусмотренные частями первой, второй или третьей настоящей статьи, если они совершены преступной группой, а равно в особо крупном размере, – наказываются штрафом в размере восьмидесятикратной суммы взятки либо лишением свободы на срок от десяти до пятнадцати лет, с конфискацией имущества, с пожизненным лишением права занимать определённые должности или заниматься определенной деятельностью.

Примечание: не является преступлением в силу

малозначительности и преследуется в дисциплинарном или административном порядке получение впервые лицом, указанным в части первой настоящей статьи, имущества, права на имущество или иной имущественной выгоды в качестве подарка при отсутствии предварительной договоренности за ранее совершенные законные действия (бездействием), если стоимость подарка не превышала двух месячных расчётных показателей.

Объектом получения взятки является нормальная деятельность государственного аппарата, ее авторитет. Объективная сторона получения взятки заключается в получении виновным лицом лично или через посредника взятки за совершение в пользу взяткодателя действий (или бездействия) с использованием своего служебного положения. Необходимым признаком данного состава является его предмет – взятка.

Взятка как предмет посягательства представляет собой незаконную выгоду имущественного характера. Извлечение виновным лицом благодаря служебному положению выгод неимущественного характера (характеристика, отзыв, рецензия, рекомендация, аттестация и др.) не может рассматриваться как взятка. Предметом взятки могут быть деньги, ценные бумаги, материальные ценности, оказываемые безвозмездно, подлежащие оплате услуги, дорогие вещи и техника, антикварные и коллекционные предметы, а также льготы, дающие право на имущество (производство строительных, реставрационных, ремонтных работ; предоставление санаторных или туристических путевок; проездных билетов; предоставление на льготных условиях ссуд или кредитов и т.п.).

В современных условиях огромные трудности в проведении реформ по переходу к рыночной экономике породили новые формы взяточничества: взятки, во-первых, берутся за получение помещений, офисов, земли, за возможность перевести безналичные деньги в наличные, получение выгодного банковского кредита. Во-вторых, сама взятка приобрела новое содержание. За оказание со стороны виновных лиц названных и иных услуг им открываются счета в банках, приобретается недвижимость, под разными предложениями организуется выезд за рубеж в качестве специалистов, консультантов не только с оплатой поездок, но и с выдачей больших денежных сумм в СКВ.

В качестве взятки могут передаваться автомобили, валюта, скот, промтовары, продукты, предметы роскоши, а равным образом и представление иных выгод материального характера (например, взяткой может быть предоставление квартиры, бесплатное угощение, если последнее имело место исключительно в выгодном для взяткодателя направлении). Для квалификации взяточничества размер вознаграждения так же имеет значение, последний учитывается следственно-судебным органом лишь при определении наличия особо квалифицирующих

обстоятельств, а также учитывается судом при назначении меры наказания.

Передача вознаграждения может быть произведена в различных формах. В ст.366 УК говорится о получении взяток лично или через посредника. Состав данного преступления налицо, когда виновное лицо получает взятку непосредственно от взяткодателя, так и в случаях, когда он получает ее и через посредника. Не исключается состав данного преступления и тогда, когда предмет взятки вручается членам семьи виновного лица или его близким (ценные подарки, антикварные вещи и т.п.), при этом необходимо лишь чтобы предмет взятки вручался с ведома и согласия виновного лица и именно за использование им своего служебного положения в интересах взяткодателя.

В законе не указывается форма получения взятки. Отсутствие примерного перечня способа получения взятки вполне оправданно, так как невозможно заранее предусмотреть все многообразие конкретных способов взяточничества.

Судебной практике РК известны две формы получения взятки: открытая и замаскированная. При открытой форме налицо непосредственная дача-получение предмета взятки. Замаскированная форма облекает получение взятки по внешне законному виду: совместительство, получение виновным лицом денег займа без последующего возвращения, премии, различные разовые выплаты, мнимый проигрыш в карты, фиктивное оформление на работу членов семьи или родственников взяткополучателя, передача материальных ценностей должностному лицу за якобы выполненную им работу по трудовому соглашению, контракту или как члену кооператива, а также оплата должностному лицу в явно завышенном размере фактически выполненной работы или оказанной услуги, даже не входивших в его служебные обязанности и т.д. Однако во всех случаях обязательным условием для признания в качестве взятки переданной материальной выгоды является ее одобрение со стороны взяткополучателя, хотя бы путем молчаливого согласия. Таким образом, получение взятки, независимо от ее форм, - это всегда принятие виновным лицом вознаграждения в частном, не предусмотренном законом порядке, носящее характер личного вознаграждения данного виновного лица со стороны заинтересованных в его действиях лиц.

Взятка получается виновным лицом за совершение или несвершение каких-либо действий в пользу взяткодателя или представляемых им лиц с использованием служебного положения. Действия, совершаемые за взятку, могут быть разными: 1) совершаемые действия могут входить в служебную компетенцию виновного лица; 2) эти действия могут не входить в обычные служебные полномочия виновного лица, но в силу своего авторитета, влияния лицо, получившее взятку, может воздействовать на тех, кто непосредственно совершает действия в

пользу взяткодателя или представляемого им лица.

Таким образом, под использованием служебного положения понимается не только совершение (несовершение) действия, входящего в служебные полномочия виновного лица, но и использованием служебного авторитета. При этом формы использования виновным служебного положения в широком смысле могут быть разнообразными. Однако при всем этом обязательным является наличие между виновным лицом и другими лицами отношений, которые обусловлены именно служебным положением взяткополучателя. Ведь только благодаря этому субъект получает возможность воздействовать на тех, кто непосредственно совершает действия в его пользу. Виновное лицо за взятку может оказывать общее покровительство (например, продвижение по службе взяткодателя, незаконное предоставление трудового отпуска, представление его к незаслуженным наградам и т.п.).

За взятку виновное лицо может оказывать попустительство, то есть не пресечение незаконных действий взяткодателя, не реагирование на явку на работу в нетрезвом состоянии.

Для состава рассматриваемого преступления не имеет значения время получения взятки – до или после совершения виновным желательного взяткодателя действия (бездействия).

Получение взятки относится к преступлениям с формальным составом. Состав получения взятки считается с момента ее обусловленности или принятия предмета взятки (или хотя бы ее части). Если же обусловленная взятка не была получена виновным по не зависящим от его воли обстоятельствам, содеянное должно квалифицироваться как покушение на получение взятки. Покушением считается и одностороннее предложение или требование взяткополучателя дать взятку. Вызывающий в практике затруднения вопрос о том, можно ли считать пресеченную правоохранительными органами взятку в момент ее дачи-получения оконченным составом взяточничества, всегда следует решать положительно. И вот почему: с субъективной стороны получение взятки, исходя из специфики данного состава, может характеризоваться только прямым умыслом и корыстной целью. Виновный сознает, что он получает взятку за совершение деяний по службе (или воздержание от них) с использованием служебного положения и желает получить ее. Косвенный умысел взятки вообще невозможен. Умысел взяткополучателя заключается прежде всего в представлении о том, что вознаграждение, получаемое им, совершение в интересах взяткодателя действий, возможных исключительно вследствие его служебного положения.

Субъектом получение взятки является только специально указанные в ст.366 УК РК. Закон предусматривает целый ряд квалифицирующих и особо квалифицирующих признаков получение взятки (ч.2,3,4 ст. 366 УК).

Если за взятку виновное лицо совершает действие (бездействие), содержащее состав какого-либо преступления, то его опасность повышается. С учетом этого обстоятельство в новом Уголовном кодексе РК (ст.366 ч.2) данный признак предусмотрен как квалифицированный вид получение взятки. Таким образом, новый УК РК возродил “деление взяточничества на мздоимство и лихоимство, известное дореволюционному русскому уголовному законодательству”.

Пленум Верховного суда РК в постановлении “О практике применения судами законодательства” об ответственности за взяточничество от 22 декабря 1995 г. разъяснил, что ответственность за дачу и получение взятки не исключает одновременного привлечения к уголовной ответственности за действия, хотя и связанные со взяточничеством, но образующие самостоятельное преступление (злоупотребление служебным положением, соучастие в хищениях чужого имущества и т.п.). В таких случаях содеянное необходимо квалифицировать по совокупности преступлений. Это указание высшей судебной власти вносит полную ясность в рассматриваемый вопрос: действие, совершаемое за взятку, не охватывается составом получения взятки; если они образуют самостоятельный состав преступления, совершенное следует квалифицировать по совокупности; как получение взятки и как преступление, совершенное за взятку.

Следующий квалифицирующий признак получение взятки в значительном размере (ч.2 ст. 366 УК РК). Значительный размер—в статье 366 и 367 – сумма денег, стоимость ценных бумаг, иного имущества или выгоды имущественного характера от пятидесяти до трех тысяч месячных расчетных показателей (п.2 ст.3 УК РК).

Квалифицированные виды получение взятки (ч.3 ст.366 УК):

- а) путем вымогательства;
- б) получение взятки по предварительному сговору или организованной группой лиц;
- в) в крупном размере;
- г) неоднократно получение взятки в крупном размере.

В Постановлении Пленума Верховного суда РК “О практике применения судами законодательства об ответственности за взяточничество” от 25 декабря 1995 г. говорится, что вымогательство означает требование виновным лицом взятки под угрозой совершения таких действий по службе, которые могут причинить ущерб законным интересам взяткодателя, либо умышленное постановление последнего в условия, при которых он вынужден дать взятку для предотвращения вредных последствий его правоохраняемым интересам. Во всех случаях вымогательства дать взятку, чтобы добиться осуществления своих прав.

Вымогательство может проявляться в двух формах: открытой и завуалированной. Открытая фор-

ма вымогательства предполагает наличие прямого требования со стороны виновного лица взятки под угрозой совершения незаконных или невыполнения законных действий по службе в отношении взяткодателя. Пример такого вымогательства: требование взятки под угрозой незаконного увольнения с работы, отказ в восстановлении на прежней работе по решению суда, перевод без имеющихся к тому оснований на нижеоплачиваемую или невыгодную работу, отказ в выдаче банковского кредита при наличии у лица права на него и т.п.

Примером такого вымогательства является уголовное дело И., осужденного Актюбинским областным судом 12 июля 1995 г. И. признан виновным в том что, работа деканом лечебного факультета Актюбинского государственного медицинского института, путем вымогательства неоднократно получал взятки, в частности, в конце октября – в начале ноября 1994 г. от гражданина Е. 5000 тенге за продолжение обучения в институте брата последнего, а также 7 декабря 1994 г. от гражданки Г. 20000 тенге за выдачу академической справки студентке О.Б., работая старшим экономистом отделения народного сбербанка г. Жезказгана, путем вымогательства получила в качестве взятки золотую цепочку с кулоном в виде крестика от Б. за оформление кредита под залог квартиры на имя С. В сумме 55 тыс.тенге осуждена за вымогательство взятки Жезказганским областным судом 7 февраля 1996 г.

Замаскированная форма вымогательства проявляется в создании лицу вынуждено дать взятку, чтобы предотвратить вредные последствия своих конкретных правоохраняемых интересов. В данном случае отсутствует прямое требование взятки и открытой угрозы ущемления правоохраняемых интересов взяткодателя. Однако взяткодатель вынужден дать взятку для предотвращения вредных последствий его правоохраняемым интересам. С этой целью, к примеру, виновное лицо, с целью получения взятки, искусственно ухудшает условия работы подчиненного, умышленно затрудняет решение каких-либо важных для лица вопросов (жилищные вопросы, прием на работу, учебу, решение вопроса прописки, выдача различных свидетельств и т.п.).

Открытая и замаскированная форма обоснованно расценивается Пленумом Верховного суда республики как вымогательство, поскольку лицо и в том, и в другом случае различными способами принуждается дать взятку. Тем самым для “взяткодателя исключается добровольность дачи взятки, а для взяткополучателя возрастает опасность совершенных действий, сопряженных с подавлением воли потерпевшего, с принуждением его к взяточничеству”. Следует особо подчеркнуть, что требование дать взятку, не подкрепленное открытой или замаскированной (скрытой) угрозой ущемить законные интересы взяткодателя, не может рассматриваться как вымогательство взятки. Если вымогательство взятки со стороны виновного лица не привело к

желаемому результату, то эти действия виновного квалифицируются как покушение на получение взятки, совершенное с вымогательством.

К квалифицированным видам получения взятки также относится получение взятки в крупном размере. Крупным размером взятки признается сумма денег, стоимость ценных бумаг, иного имущества или выгод имущественного характера – свыше трех тысяч до двести тысяч месячных расчетных показателей, установленных законодательством РК. Имея в виду, что от размера взятки зависит квалификация преступления, любой предмет взятки должен получить денежную оценку на основании договорных (рыночных) цен или тарифов на услуги, а при их отсутствии –на основе заключение эксперта.

Если обусловленная крупная сумма взяток получается виновным лицом частями, но эти действия представляют собой эпизоды одного продолжаемого преступления, содеянное должно квалифицироваться как получение единой взятки в крупном размере. Особо квалифицирующий признакам получение взятки также является – неоднократность (понятие неоднократность в ст.12 УК РК).

Другом особо квалифицирующим признакам данного состава является получение взятки—если они совершены преступной группой, а равно в особо крупном размере. Понятие преступной группы дано в п.24 ст. 3 УК РК. Особо крупной размер – сумма денег, стоимость ценных бумаг, иного имущества или выгоды имущественного характера от пятнадцати до трех тысяч месячных расчетных показателей(п 2 ст. 3 УК РК).

Не является преступлением в силу малозначительности и преследуется в дисциплинарном или административном порядке получение впервые лицом указанным в части первом настоящей статьи имущества, права на имущества или иной имущественной выгоды в качестве подарка при отсутствии предварительной доверенности за ранее совершенные законные действия (бездействие), если стоимость подарка не превышала двух месячных расчетных показателей (применение к ст. 366 УК).

Статья 367. Дача взятки

1. Дача взятки лицу, уполномоченному на выполнение государственных функций, либо приравненному к нему лицу, или лицу, занимающему ответственную государственную должность, либо должностному лицу, а равно должностному лицу иностранного государства или международной организации лично или через посредника -

наказывается штрафом в размере двадцатикратной суммы взятки либо лишением свободы на срок до трех лет, с конфискацией имущества или без таковой, с пожизненным лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью.

2. То же деяние, совершенное в значительном размере, -
наказывается штрафом в размере тридцатикрат-

ной суммы взятки либо лишением свободы на срок до пяти лет, с конфискацией имущества или без таковой, с пожизненным лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью.

3. Деяния, предусмотренные частями первой или второй настоящей статьи, если они совершены:

- 1) группой лиц по предварительному сговору;
- 2) в крупном размере;
- 3) неоднократно, -

наказываются штрафом в размере сорокакратной суммы взятки либо лишением свободы на срок от семи до двенадцати лет, с конфискацией имущества, с пожизненным лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью.

4. Деяния, предусмотренные частями первой, второй или третьей настоящей статьи, если они совершены в особо крупном размере или преступной группой, -

наказываются штрафом в размере пятидесятикратной суммы взятки либо лишением свободы на срок от десяти до пятнадцати лет, с конфискацией имущества, с пожизненным лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью.

Примечания.

1. Не влечет уголовной ответственности передача впервые лицу, указанному в части первой статьи 366 настоящего Кодекса, за ранее совершенные им законные действия (бездействие) подарка в сумме или стоимостью, не превышающей двух месячных расчетных показателей, если совершенные этим лицом действия (бездействие) не были обусловлены предварительной договоренностью.

2. Лицо, давшее взятку, освобождается от уголовной ответственности, если в отношении него имело место вымогательство взятки со стороны лица, указанного в части первой статьи 366 настоящего Кодекса, или если это лицо добровольно сообщило правоохранительному или специальному государственному органу о даче взятки.

Дача взятки предусмотрена ст.367 УК РК, в которой, однако, не дается законодательного определения этого преступления.

Под дачей взятки следует понимать в передаче должностному лицу предмета взятки или в предоставлении ему выгод имущественного характера лично или через посредника за выполнение (или невыполнение) последним в интересах взяткодателя действий с использованием своего служебного положения.

С объективной стороны данное преступление выражается в различных способах передачи или вручения взяткодателем должностному лицу материального вознаграждения (или предоставления имущественных выгод за выполнение), действий по службе или воздержание от их выполнения в интересах дающего взятку. Способ передачи или

вручения взятки для состава преступления не имеет значения. Взятка может быть передана лично взяткополучателю или по договоренности с ним его близким родственникам. Она может быть переслана по почте, в виде зарплаты за работу, которую взяткополучатель фактически не выполнял.

Замаскированными формами дачи взятки являются подарки и незаконная выплата премий, преднамеренный проигрыш взяткополучателю в карты определенной суммы денег или ценной вещи.

В некоторых случаях взятка дается в форме оказания взяткополучателю бесплатной услуги. Так, в качестве дачи взятки судебная практика рассматривает вручение взяткополучателю бесплатной путевки в санаторий, туристической путевки, билета на проезд в поезде, на самолете, пароходе или в другом транспортном средстве.

Предоставление должностному лицу выгод нематериального характера не образует состава рассматриваемого преступления. В частности, не может квалифицироваться как дача взятки опубликование по собственной инициативе или просьбе должностного лица в печати хвалебного отзыва о нем или его работе, явно не соответствующего истине, или нахождение с ним в интимных отношениях.

Состав дачи взятки по своей законодательной конструкции – формальный. Преступление считается оконченным с момента принятия должностным лицом взятки, независимо от того, выполнило ли оно обусловленное действие в пользу дающего или не выполнило. Следовательно, время дачи взятки на состав преступления не оказывает влияния. Взятка может быть передана до совершения обусловленного с должностным лицом действия (или воздержания от действия) в интересах дающего. Таким образом, состав рассматриваемого преступления будет иметь место как при взятке-подкупе, так и взятке-вознаграждении.

Для оконченого состава дачи взятки не обязательно, чтобы она была вручена должностному лицу за один раз и в полном размере. У судов в ряде случаев возникают затруднения при отграничении оконченой дачи взятки от покушения на нее. Передачу отдельных частей заранее обусловленной взятки суды иногда ошибочно квалифицируют как покушение на дачу взятки. В связи с этим следует напомнить, что пленум Верховного суда РК в своем постановлении от 25 декабря 1995 г. разъяснил, что преступление – получение, дача взятки и посредничество во взяточничестве – считается оконченным с момента принятия получателем хотя бы части взятки.

Покушением следует считать и дачу взятки лицу, ошибочно принятому за должностное, хотя таковым оно не являлось. Как покушение необходимо квалифицировать передачу взяткодателем денег или иных ценностей мнимому посреднику, который принял деньги или ценности якобы для передачи должностному лицу, но присвоил их. В таких случаях суду надлежит квалифицировать действия

виновного по совокупности преступлений как мошенничество и подстрекательство к даче взятки.

В тех же случаях, когда имело место вымогательство взятки и до передачи взятки взяткодатель заявил об этом правоохранительным органам, предмет взятки подлежит возврату.

Таким образом, если лицо получает от взяткодателя деньги или ценности якобы для передачи должностному лицу в качестве взятки и, не намереваясь этого делать, присваивает их, содеянное следует квалифицировать как мошенничество (ст.190 УК). Когда же в целях завладения ценностями склоняют к даче взятки, то действия виновных, помимо мошенничества, должны дополнительно квалифицироваться как подстрекательство к даче взятки (ст. 190, 28, 367 УК)

Действие или бездействие, за выполнение которых либо невыполнение которых даётся взятка, может носить как правомерный, так и преступный характер. Предложение взятки за правомерные действия также образует покушения на дачу взятки.

С объективной стороны дача взятки может быть совершена как единолично, так и в соучастии двумя или несколькими лицами в форме соисполнительства. Соисполнителями дача взятки бесспорно следует признавать лиц, которые по договорённости между собой совместно дали взятку одному и тому же должностному лицу за совершение действий, в которых были заинтересованы все взяткодатели. Если два лица, заинтересованные в освобождении от уголовной ответственности своих близких, совершивших совместно одно преступление, дали взятку следователю, они будут рассматриваться в качестве соисполнителей дачи взятки. При даче взятки возможны и другие формы соучастия. Так, взяткодатель может действовать совместно с подстрекателем или пособником либо тем и другим одновременно.

Дача взятки возможна и в форме организованной группы. Например, организационная группа расхитителей чужого имущества может вступить в сговор о том, чтобы распределить между собой «расходы», связанные с дачей взятки должностному лицу, которое знает о преступлениях этой группы и имеет возможность оградить их от привлечения к уголовной ответственности.

С субъективной стороны дача взятки характеризуется прямым умыслом. Виновный сознает, что незаконно вручает или передаёт должностному лицу предмет взятки, на что оно не имеет права; вознаграждение вручается или передаётся за совершение должностным лицом (или за воздержание) от совершения действий в его интересах; эти действия (или воздержание от них), связанные с использованием должностным лицом своего служебного положения.

Мотивы дачи взятки могут быть самыми разнообразными: стремление виновного незаконным путём обеспечить не только свои личные, но и ин-

тересы его родственников, близких знакомых или учреждения, на котором работает взяткодатель.

Субъектом дачи взятки может быть любое вменяемое лицо, достигшее 16-летнего возраста (частное или должностное).

Квалифицированными видами дачи взятки являются (ч.2.ст.367 УК):

1. дача взятки в значительном размере (сумма денег, стоимость ценных бумаг, иного имущества или выгоды имущественного характера от пятнадцати до трёх тысячи месячных расчётных показателей) (п. «2» ст. 3 УК РК)

Другие квалифицирующие дачи взятки являются (ч.3 ст.377 УК РК):

дача взятки по предварительному сговору; (п.22 ст.3 УК РК)

в крупном размере (п.38 ст. 3 УК РК)
неоднократно

Дача взятки считается неоднократной в том случае, если виновный совершил это преступление не менее двух раз, и при этом не истекли предусмотренные законом сроки давности привлечения к уголовной ответственности. Неоднократной также признается дача взятки одному и тому же должностному лицу, если за каждую из них оно совершило действия в интересах дающего, и эти взятки не были частями заранее обусловленной одной, более крупной. Неоднократной признается и дача взятки несколькими должностным лицам, если каждое из них совершило в интересах взяткодателя отдельные действия или воздержалось от определённого действия. Особо квалификация или унификация дачи взятки указаны в ч.4 ст. 367 УК РК:

дача взятки в особо крупных размерах (п.3 ст. 3 УК РК)

дача взятки преступной группой (п.4 ст.3 УК РК)

Закон (примечание к ст. 367 УК) устанавливает основания освобождения от уголовной ответственности за дачу взятки. Одним из таких оснований являются вымогательство взятки. Понятие «вымогательство» в данном случае аналогично тому, которое имеет место при получении взятки. Ведь действия лица при передаче взятки в такой ситуации являются вынужденными, воля его подавляется незаконным действием взяткополучателя, он вынужден дать взятку во избежание вреда для его правоохраняемых интересов, поэтому привлечение его к уголовной ответственности нецелесообразно. Основанием освобождения взяткодателя от ответственности является его добровольное сообщение о факте дачи взятки взяткодателем независимо от мотивов (боязнь ответственности, осознание вины, раскаяние и т.п.), но не в связи с тем, что о совершенном им преступлении уже стало известно этим органам.

При добровольном заявлении о совершенном преступлении от уголовной ответственности освобождаются не только взяткодатели, но и их соучаст-

никами. Следует иметь в виду, что освобождение взяткодателя от уголовной ответственности по указанным в законе основаниям не означает отсутствия в действиях этих лиц состава преступления, поэтому они не могут признаваться потерпевшими и не вправе претендовать на возвращение им ценностей, передаваемых в виде взятки.

В тех же случаях, когда имело место вымогательство взятки и до передачи взятки взяткодатель заявил об этом правоохранительным органам, предмет взятки подлежит возврату.

Не влечёт уголовной ответственности передачи впервые должностному лицу за ранее совершенные им законные действия (бездействия) подарка в сумме или стоимостью, не превышающей двух месячных расчётных показателей, если совершенные должностным лицом действия (бездействие) не были обусловлены предварительной договорённостью.

Статья 368. Посредничество во взяточничестве

1. Посредничество во взяточничестве, то есть способствование взяткополучателю и взяткодателю в достижении или реализации соглашения между ними о получении и даче взятки, –

наказывается штрафом в размере десятикратной суммы взятки либо лишением свободы на срок до двух лет, с конфискацией имущества или без таковой, с пожизненным лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью.

2. То же деяние, совершенное неоднократно либо преступной группой или лицом с использованием своего служебного положения, –

наказывается штрафом в размере двадцатикратной суммы взятки либо лишением свободы на срок до шести лет, с конфискацией имущества, с пожизненным лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью.

Ответственность за посредничество во взяточничестве предусмотрена ст.368 УК РК.

Посредничество во взяточничестве, то есть способствование взяткополучателю и взяткодателю в достижении или реализации соглашения между ними о получении или даче взятки.

В постановлении пленума Верховного суда РК от 25 декабря 1995 г. указывается, что «посредником является лицо, которое, действуя по поручению взяткодателя и взяткополучателя, непосредственно передаёт предмет взятки».

Объективная сторона данного преступления заключается в непосредственной передаче по поручению взяткодателя или взяткополучателя предмета взятки. При этом для признания такого лица виновным и посредничестве во взяточничестве не имеет значения, получил ли он от взяткодателя или взяткополучателя вознаграждение.

Посредничество являет собой особый вид пособничества в даче и получении взятки, выделенный в самостоятельный состав преступления. Оно

выражается в содействии путем активных действий по достижению или осуществлению соглашений о даче и получении взятки, причем посредник действует не по своей инициативе, а по просьбе или поручению взяткодателя или взяткополучателя, непосредственно передает взятку.

Однако он может осуществить такую передачу и через третье лицо при условии, что последнему не известно о том, что передаётся взятка. Особенность посредничества заключается прежде всего о том, что субъект оказывает содействие совершению одновременно двух преступлений – даче и получения взятки. Посредник – связующее звено между двумя основными субъектами (взяткополучателем и взяткодателем), так как содействует достижению и реализации соглашения, то есть посредник действует не по своей инициативе, а по инициативе (просьбе или поручению) взяткодателя или взяткополучателя. При наличии двух признаков – связь с обоими субъектами взяточничества и действия по инициативе взяткодателя или взяткополучателя – субъект должен рассматриваться как посредник во взяточничестве.

Посредничество во взяточничестве является собой преступление с формальным составом, состав считается оконченным с момента фактической передачи взятки (или хотя бы ее части). Если взяткополучатель отказался принять предмет взятки, действие посредника будет квалифицироваться как покушение на посредничество (ст. ст. 24, 368 УК), а действие взяткодателя – как покушение на дачу взятки (ст. ст. 24, 367 УК) Посредничество во взяточничестве необходимо отличать от соучастия во взяточничестве – организаторов дачи или получения взятки, подстрекателей к получению или даче взятки, пособников во взяточничестве.

Все иные (кроме непосредственной передачи предмета взятки) формы содействия даче либо получению взятки не могут рассматриваться как посредничество. В связи с этим пленум Верховного Суда РК в упомянутом постановлении указал, что должностное или иное лицо, организуя дачу или получения взятки, подстрекает к этому либо является пособником дачи или получения взятки и одновременно выполняет посреднические функции, несёт ответственность за соучастие в даче или получении взятки, т.е. по ст. ст. 28, 366 или по ст. ст.28и 367 УК. При этом вопрос о квалификации действия соучастника должен решаться с учётом направленности его умысла, исходя из этого, в чьих интересах, на чьей стороне и по чьей инициативе – взяткодателя или взяткополучателя – он действует. Дополнительной квалификации по статье, предусматривающей ответственность за посредничество во взяточничестве, не требуется.

В отличие от посредника во взяточничестве пособник связан только с взяткодателем или только с взяткополучателем (например, предоставив средства для дачи взятки или квартиру для встречи

взяткодателя с взяткополучателем к достижению соглашения и т.п.).

Организатор дачи и получения взятки, а так же подстрекатель к данным преступлениям могут одновременно выполнять и посреднические функции (например, передать взятку), но их роль в преступлении не ограничивается, подстрекатель склоняет соответственно взяткодателя или взяткополучателя к преступлению.

Организатор взяточничества, как правило, связан обоими субъектами преступления, но, в отличие от посредника, сводит взяткополучателя и взяткодателя по собственной инициативе. Таким образом, субъект, передавший взятку, но ранее склонивший одного дать, а другого – принять ее, является организатором взяточничества, и его действия должны квалифицироваться по п.3 ст.28 и 366 УК РК.

Так, президиум Верховного суда РК признал обоснованной квалификацию действий С., склонившей взяткодателя Ж. и Т. К даче взятки ответственного работнику Министерства народного образования У., за содействие в преступлении их детей в высшее учебное заведение, как организацию в даче взятки, а не посредника (архив Верховного суда РК за 1995 год).

Субъектом посредничества могут быть частное и должностное лица. Согласно указанию п.4 постановления пленума Верховного суда РК от 25 декабря 1995 года должностные лица, действия которых ограничиваются лишь передачей взятки по указанию руководителей предприятий или учреждений, должны быть привлечены к уголовной ответственности за посредничество, а их руководители – за дачу взятки.

С субъективной стороны посредничество характеризуется прямым умыслом. Посредник сознает, что он, действуя по поручению взяткодателя или взяткополучателя, передает предмет взятки и желает этого. Однако при отсутствии у лица сознания того, что оно передает предмет взятки, состав преступления исключается.

Мотивы посредничества могут быть самыми разнообразными: корысть, родственные, приятельские отношения, служебная зависимость, угодничество и т.п. Характер мотива не влияет на квалификацию деяний и обязательно учитывается судом при назначении наказания.

В законе (ч.2 ст.366 УК) предусмотрены три квалифицирующих признака посредничества во взяточничестве: неоднократность, посредничество организованной группы, посредничество с использованием служебного положения виновного. Понятия «неоднократность» и «организованной группы» совпадают с аналогичным понятием «при получении и даче взятки». Под использованием своего служебного положения для совершения данного состава преступления (посредничество во взяточничестве) следует понимать посреднические действия виновного, использовавшего свои права и

полномочия должностного лица.

Посредничество следует отграничить от случаев так называемого «мнимого посредничества», когда виновный получает от взяткодателя деньги или иные ценности якобы для передачи виновному лицу, но фактически их присваивает. Квалификация лжепосредничества зависит от того, является ли организатором дачи взятки мнимый посредник или взяткодатель. Когда субъект, обещая взяткодателю свои услуги в качестве посредника в целях завладения деньгами или ценностями, такое мнимое посредничество образует мошенничество и подстрекательство к даче взятки (ст. ст. 190, 28, 366 УК). От изложенного следует отличать случаи, когда инициатором дачи взятки является сам взяткодатель, а лжепосредник не проявил инициативы, не склонял взяткодателя к даче взятки, а лишь выполняя его просьбу, согласился передать ценности взяткополучателю, а затем их присвоил, и такие действия лжепосредника квалифицируются как мошенничество (ст.190 УК). Поэтому действия взяткодателя в обоих случаях подлежат квалификации как покушение на дачу взятки.

Ответственность за получение взятки без учета от различного способа его получения, характера и общественной опасности деяния предусмотрена только лишь в одной статье в ст.366 УК. Сущность данного состава заключается в получении виновным лицом государственного аппарата незаконного вознаграждения за выполнение(или невыполнение) определенных действий по службе в интересах взяткодателя.

В борьбе со взяточничеством важная роль принадлежит совершенствованию уголовно-правовых норм, повышению эффективности их применения. По результатам проведенного нами теоретического исследования проблем уголовной ответственности за получения взятки в Республики Казахстан установлено, что по времени вручения взятки, по характеру деяний, осуществляемых за взятку, получение взятки подразделяется на следующие виды: взятка – вознаграждение; взятка – подкуп; получение взятки за предоставление должности; вымогательство взятки. Характер и степень общественной опасности их неодинаково.

Исходя из этого, предлагается внести в действующий Уголовный Кодекс Республики Казахстан следующий вариант редакции состава поучения взятки:

Ст.366-1. Взятка-вознаграждение.

1)получение лицом, уполномоченным на выполнение государственных функций, либо приравненным к нему лицом, либо должностным лицом, а равно должностным лицом иностранного государства или международной организации лично или через посредника взятки в виде денег, ценных бумаг, иного имущества, права на имущество или выгод имущественного характера для себя или других лиц за действия (бездействие) в пользу взят-

кодателя или представляемых им лиц, если такие действия (бездействие) входят в служебные полномочия этого лица, либо оно в силу должностного положения может способствовать таким действиям (бездействию), а равно за общее покровительство или попустительство по службе наказываются.

2) деяния, предусмотренное в части первой настоящей статьи, если оно совершено: а) должностным лицом, занимающий ответственную государственную должность, б) неоднократно, в) крупном размере г) за незаконное действия (бездействия) неоднократно наказываются.

3) деяния, предусмотренное частью первой, второй настоящей статьи, если они совершены преступной группой, а равно в особо крупном размерах-наказываются.

Понятие крупного размера и особо крупного размера дано в п 3 и п 38 ст.3 УК РК.

Ст. 366-2. Взятка-подкуп.

1. Получение лицом, уполномоченным на выполнение государственных функций, либо приравненный к нему лицом, либо должностным лицом, а также должностным лицом иностранного государства или международной организаций лично или через посредника обусловленной заранее взятки в виде денег, ценных бумаг, иного имущества, права на имущество или выгод имущественного характера за действия(бездействия) в пользу взяткодателя или представляемых им лиц, если такие действия (бездействия) входят в служебные полномочия виновного лица либо оно в силу служебного положения может способствовать такому действию(бездействию), а равно за общее покровительство, попустительство по службе – наказываются.

2. То же деяние, совершенное:

А) группой лиц по предварительному сговору

Б) организованной группой

В) должностным лицом, занимающим ответственную государственную должность

Г) неоднократно

Д) в крупной размере –наказываются.

Ст. 366-3 Получение взятки за предоставление должности.

1. Получение лицом уполномоченные на выполнение государственных функций, либо приравненные к нему лицо, либо должностным лицом взятки лично или через посредника за предоставление должности в системе государственной службы – наказываются.

2. То же деяние, совершенное:

А) неоднократно

Б) в крупном размере

В) должностным лицом, занимающим ответственную государственную должность – наказываются.

Ст.366-4. Вымогательство взятки.

1. Вымогательство взятки, то есть требование лицом, уполномоченном на выполнение государ-

ственных функции, либо приравненных к нему лицом, либо должностным лицом взятки за выполнение или невыполнение в интересах дающего действия (бездействия), нарушающего его законные права, а равно постановление его в такие условия, которые его вынуждают дать взятку с целью предотвращения наступления вредных последствий его правоохраняемым интересам – наказываются.

2. Вымогательство взятки:

А) неоднократно

Б) в крупном размере

В) должностным лицом, занимающим ответственную государственную должность – наказываются.

Неоправданно различаются меры наказания взяткодателей и взяткополучателей. На наш взгляд, меры наказания взяткополучателя и взяткодателя должны быть равным, поскольку без дачь не может быть получение взятки, поэтому общественная опасность эти деяние равно ценны.

По действующему уголовному законодательству субъектом получения взятки является только лицо уполномоченные на выполнение государственных функций, либо приравненные к нему лицо государственных органов. Однако материалы следственно-судебной практики нередко показывают, что получают взятки государственные служащие и служащие органов местного самоуправления (помощники акимов, референты должностных лиц, работники канцелярий и т.д.). Их деяния не менее общественно опасны, чем продажность участников профессиональных спортивных соревнований и зрелищных коммерческих конкурсов. Несмотря на это, указанные категории государственных служащих избавлены от уголовной ответственности за получение взятки. В связи с этим предлагается признать субъектом получения взятки всех государственных служащих, независимо от занимаемой должности и в ст.3 УК РК дать соответствующие понятия государственного служащего как субъекта преступления.

В действующим Уголовном Кодексе Республики Казахстан предусматривается освобождение от уголовной ответственности только взяткодателя, если он добровольно сообщил о даче взятки органу, имеющему право возбудить уголовное дело или если имело место вымогательство взятки со стороны виновного лица. Но не предусмотрено освобождение от уголовной ответственности взяткополучателя, добровольно сообщившего о получении взятки органу, имеющему право возбуждать уголовное дело, даже в том случае, если подкуп сопровождался шантажом, угрозой, применением физического насилия. Исходя из вышеизложенного, предлагается введение в Уголовный Кодекс РК специальную норму, предусматривающую освобождение от уголовной ответственности взяткополучателей.

Сматлаев Бауыржан Мамытбекович

Доктор юридических наук, профессор кафедры
уголовно-правовых дисциплин ЕНУ им. Л.Н. Гумилева,
Почетный работник органов прокуратуры
Республики Казахстан, sgo_63@mail.ru

**СОБЛЮДЕНИЕ КОНСТИТУЦИОННЫХ ПРАВ
ГРАЖДАН ПРИ НАЛОЖЕНИИ АРЕСТА
НА ИМУЩЕСТВО В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ
(сравнительный аспект)**

В рамках реализации Концепции правовой политики Республики Казахстан в июле 2014 года было принято четыре кодифицированных закона, в числе которых кардинальной переработке подвергся Уголовно-процессуальный кодекс нашей страны.

Главной целью концептуально новой редакции кодекса являлось упрощение и повышение экономичности уголовного процесса, приведение его в соответствие с международными стандартами и наиболее полная защита конституционных прав граждан.

В новый закон был внесен ряд поправок, в том числе расширение полномочий защитника и судьи, а также была внесена норма, гарантирующая равные условия участия сторон при депонировании показаний свидетеля и потерпевшего. Стадии доследственной проверки и возбуждения уголовного дела заменены на стадию досудебного производства.

Нововведения не обошли и меры процессуального принуждения, к числу которых относятся и наложение ареста на имущество.

Первым изменением, имеющим отношение к процедуре наложения ареста на имущество в уголовном процессе, является то, что данная мера теперь не право следователя, дознавателя или суда, а обязанность лица, ведущего уголовный процесс, выполняемая в целях обеспечения исполнения приговора в части гражданского иска, других имущественных взысканий или возможной конфискации имущества. Данная норма закреплена в ч. 1 ст. 161 УПК РК и выступает инструментом для устранения коррупционной составляющей, когда лицо, ведущее уголовный процесс, путем непринятия мер по наложению ареста на имущество уже не может действовать в интересах лица, подвергнутому уголовному преследованию, и способствовать уклонению его от уголовной и материальной ответственности. Законодатель установил четкое требование и вменил в обязанности лица, ведущего уголовный процесс, наложение ареста на имущество.

Однако следует отметить, что в этой же норме закона (ч. 1 ст. 161 УПК РК) законодатель устанавливает право суда наложить арест на имущество, если основания для применения данной меры возникли в ходе судебного следствия (например, гражданский иск был предъявлен только на стадии судебного следствия). По нашему мнению, наблюдается дисбаланс правомочий и полномочий правоохранительных и судебных органов. Если наложение ареста на имущество является для правоохранительных органов обязанностью, за неисполнение которой предусмотрена ответственность, то почему вменение данной обязанности не коснулось суда?

Следует вывод, что законодатель в отношении правоохранительных органов устраняет коррупциогенные факторы, а для суда эти нормы действуют «по старинке».

Второе изменение в процессе наложения ареста на имущество коснулось участия прокурора. Согласно ч. 1 ст. 161 УПК РК, принятом в 1997 году, в случаях, предусмотренных частью третьей статьи 232 УПК РК, (т.е. в исключительных случаях, когда имеется реальное опасение, что разыскиваемый и подлежащий изъятию объект может быть из-за промедления с его обнаружением утрачен, поврежден или использован в преступных целях) наложение ареста на имущество могло быть произведено без санкции прокурора, но с последующим направлением ему в течение двадцати четырех часов сообщения о произведенном аресте на имущество. В соответствии с ч. 1 ст. 161 действующего УПК РК в случаях, не терпящих отлагательства, лицо, осуществляющее досудебное расследование, вправе с согласия прокурора установить временное ограничение на распоряжение имуществом на срок не более десяти суток.

Из вышеуказанного следует, что в любом случае согласие прокурора обязательно, тем самым наблюдается расширение полномочий прокурора, в то время как ранее со стороны органа уголовного преследования требовалось только

уведомление прокурора о наложении ареста на имущество в течение 24 часов.

Третьим нововведением является определение порядка осмотра и хранения имущества, подлежащего конфискации (ч. 3 ст. 161 УПК РК), что ранее нормами уголовно-процессуального законодательства Республики Казахстан не регламентировалось.

Часть четвертая статьи 161 УПК РК гласит: «Не допускается принятие мер к обеспечению исполнения приговора в части гражданского иска о наложении ареста на имущество подозреваемого, обвиняемого или лиц, несущих по закону материальную ответственность за их действия, являющихся кредиторами финансовых организаций, обязательства которых подлежат реструктуризации в случаях, предусмотренных законами Республики Казахстан, регулирующими деятельность финансовых организаций».

Данная норма является свидетельством эффективности и рациональности применения такой меры процессуального принуждения, как наложение ареста на имущество. Следовательно, арест на имущество накладывается только при наличии достаточных оснований, и по гражданским искам финансовых организаций, обязательства которых подлежат реструктуризации, меры их обеспечения не применяются.

Следующим нововведением является солидарная ответственность по обеспечению гражданского иска при наличии нескольких обвиняемых, подозреваемых. Согласно ч. 5 ст. 161 УПК РК при определении доли имущества, подлежащего аресту, у каждого из нескольких подозреваемых, обвиняемых или отвечающих за их действия лиц учитывается приписываемая подозреваемому, обвиняемому степень участия в совершении уголовного правонарушения, однако арест в обеспечение гражданского иска может быть наложен и на имущество одного из соответствующих лиц в полном размере, если у других отсутствует имущество.

В данном случае, если преступление совершено в составе группы лиц и к ним предъявлен гражданский иск, то отвечать по иску будет тот, у кого есть имущество, на которое можно обратиться взыскание. Остальные же соучастники, у которых нет имущества, подлежащее аресту, несут только уголовную ответственность. В интересах гражданского истца данная норма закона является гарантией возмещения причиненного вреда, но в отношении лиц, подвергшихся уголовному преследованию, наблюдается ущемление интересов лица, имеющего имущество на праве собственности, которое подлежит аресту.

Другие его соучастники несут только уголовную ответственность, в то время как владелец арестованного имущества несет и уголовную, и материальную ответственность.

Законодатель ввел еще одну новую норму (ч. 8 ст. 161 УПК РК), которая гласит: «Арест может быть наложен на имущество, находящееся у других лиц, если есть достаточные основания полагать, что оно получено в результате преступных действий подозреваемого, обвиняемого либо использовалось или предназначалось для использования в качестве орудия уголовного правонарушения либо для финансирования экстремизма, терроризма, организованной группы, незаконного воинского формирования, преступного сообщества. Арест может быть наложен на имущество и других лиц в случаях, когда они в соответствии с законом несут материальную ответственность за вред, причиненный действиями подозреваемого, обвиняемого, подсудимого».

Данная норма является эффективным механизмом обеспечения гражданского иска, а также представляет гарантию невозможности оттока имущества, подлежащего конфискации.

Однако, поскольку наложение ареста на имущество занимает определенный период времени, законодатель предусмотрел возможность принятия неотложных мер для обеспечения ареста имущества. Согласно ч. 9 ст. 161 УПК РК в случаях, когда имеются основания полагать, что имущество, подлежащее аресту, может быть сокрыто или утрачено, лицо, осуществляющее досудебное расследование, вправе вынести постановление о приостановлении совершения сделок и иных операций с имуществом либо оно может быть изъято до получения санкции суда с уведомлением прокурора и суда в течение двадцати четырех часов.

Статья 162 УПК РК регламентирует порядок наложения ареста на имущество.

«При необходимости наложения ареста на имущество лицо, осуществляющее досудебное расследование, выносит постановление о возбуждении перед судом ходатайства о наложении ареста на имущество подозреваемого или лиц, несущих по закону материальную ответственность за их действия. К постановлению прилагаются заверенные копии уголовного дела, подтверждающие обоснованность ходатайства.

Постановление должно содержать краткую фактуру уголовного правонарушения, квалификацию, данные о подозреваемом, обвиняемом или лице, несущем ответственность за вред, причиненный уголовным правонарушением или запрещенным Уголовным кодексом Республики

Казахстан деянием неимущественного, при наличии предъявленного иска, стоимость имущества, на которое предлагается наложить арест, его месте нахождения и выводы о необходимости наложения ареста на имущество.

Постановление лица, осуществляющего досудебное расследование, о возбуждении ходатайства о наложении ареста на имущество и материалы к нему должны быть представлены прокурору не позднее сорока восьми часов с момента установления имущества, подлежащего аресту.

При решении вопроса о поддержании ходатайства о наложении ареста на имущество прокурор обязан ознакомиться со всеми материалами, содержащими основания для наложения ареста на имущество. В течение шести часов после поступления ходатайства прокурор принимает решение о поддержании ходатайства о наложении ареста на имущество и направлении постановления и соответствующих материалов в суд либо отказывает в поддержании ходатайства.

В случае поддержания ходатайства о санкционировании ареста на имущество прокурор согласовывает постановление лица, осуществляющего досудебное расследование, а в случае отказа выносит мотивированное постановление.

Постановление прокурора об отказе в поддержании ходатайства о наложении ареста на имущество может быть обжаловано лицом, осуществляющим досудебное расследование, вышестоящему прокурору либо участниками процесса, защищающими свои или представляемые права и интересы в порядке статьи 105 УПК РК».

Вышеизложенная норма закона свидетельствует о кардинальном изменении порядка наложения ареста на имущество. Важнейшим новшеством является то, что арест имущества санкционируется судом, точнее, следственным судьей. Если раньше лицо, ведущее предварительное следствие, выносило постановление о наложении ареста на имущество, то в реалиях настоящего времени данная процедура усложнилась, что говорит о возросшей серьезности поставленного вопроса. Так, согласно новой процедуре действует схема «лицо, ведущее досудебное расследование – прокурор – следственный судья». Причем прокурор, по нашему мнению, имеет в данном вопросе большие полномочия, нежели суд, поскольку он решает судьбу постановления лица, ведущего досудебное расследование, о возбуждении ходатайства: дать согласие и направить ходатайство в суд или отказать в его поддержании. Но во избежание произвола со стороны прокурора законодатель

предусматривает право участников уголовного процесса на обжалование действий прокурора в порядке статьи 105 УПК РК.

Примечательным также является установление законодателем требований к содержанию ходатайства о наложении ареста на имущество, и сроков обращения с ним прокурору, которые должны строго соблюдаться лицом, ведущим досудебное расследование.

Новый порядок наложения ареста на имущество говорит о возросшем значении рассматриваемого института, ведь возмещение вреда гражданским истцам всегда было актуальной проблемой в уголовном процессе, поскольку процент их исполнения составлял малую долю от общего числа предъявленных требований.

Изменение отношения к наложению ареста на имущество со стороны государства также связано с введением института конфискации имущества до вынесения приговора.

С учетом нововведений в закон данная проблема должна быть решена, если не в полном объеме, то в большей ее части.

Статья 163 УПК РК регламентирует порядок санкционирования ареста на имущество. Согласно данной норме закона право санкционирования ареста на имущество принадлежит следственному судье районного и приравненного к нему суда или в установленных законом случаях судьей областного и приравненного к нему суда.

Постановление лица, осуществляющего досудебное расследование, о возбуждении ходатайства о наложении ареста на имущество, поддержанное прокурором, подлежит рассмотрению единолично следственным судьей районного или приравненного к нему суда в судебном заседании с участием прокурора по месту производства досудебного расследования либо по месту обнаружения имущества подозреваемого, обвиняемого в течение двадцати четырех часов с момента поступления материалов в суд. В судебном заседании вправе также участвовать защитник подозреваемого, обвиняемого и специалист, определяющий стоимость имущества. неявка участников процесса в случае своевременного их извещения судом о месте и времени судебного заседания не препятствует проведению судебного заседания.

В ходе судебного заседания ведется протокол.

В начале заседания следственный судья объявляет, какое ходатайство подлежит рассмотрению, разъясняет явившимся в судебное заседание лицам их права и обязанности. Затем прокурор обосновывает необходимость санкционирования ареста на имущество, после чего

заслушиваются другие явившиеся в судебное заседание лица.

Рассмотрев ходатайство о санкционировании ареста на имущество, следственный судья выносит постановление о санкционировании либо об отказе в санкционировании ареста на имущество.

При решении вопроса о наложении ареста на имущество для обеспечения возможной конфискации имущества следственный судья должен указать на фактические обстоятельства, свидетельствующие о том, что имущество принадлежит подозреваемому, обвиняемому и использовалось им при совершении уголовного правонарушения либо получено в результате его совершения.

При наличии достоверных данных о том, что имущество добыто преступным путем, но установление данного имущества не представляется возможным, следственный судья вправе наложить арест на другое имущество, эквивалентное по стоимости.

Указанные нормы являются новеллами, коснувшимися процедуру санкционирования и наложения ареста на имущество. В остальном же процесс исполнения постановления о наложении ареста на имущество изменений не претерпел.

В действующем УПК РК законодатель также предусмотрел право участников уголовного процесса на обжалование постановлений следственного судьи о санкционировании или отказе

в санкционировании ареста имущества (ст. 164 УПК РК).

Из вышеизложенного следует, что в целом изменения, которым подверглась такая мера процессуального принуждения, как наложение ареста на имущество, отвечают требованиям концепции правовой политики Республики Казахстан и существенно улучшают правовое положение потерпевших, гражданских истцов, государства.

Единственным «но» остается право суда налагать арест на имущество. Нередки случаи, когда гражданский иск предъявляется лишь на стадии судебного расследования, при таких условиях, полагаем, суду должна быть вменена обязанность налагать арест на имущество подсудимого или иных лиц, несущих материальную ответственность за действия лица, совершившего противозаконное деяние.

Кроме того, учитывая действие нового УПК РК с 01 января 2015 года, некоторые нормативно-правовые акты также подлежат пересмотру и редактированию. В частности, относительно института ареста имущества в уголовном процессе изменения следует внести в следующие нормативные постановления Верховного Суда: № 4 от 25 июня 2010 года «О судебной защите прав, свобод человека и гражданина в уголовном судопроизводстве», № 1 от 20 июня 2005 года «О рассмотрении гражданского иска в уголовном процессе».

Аюпова Зауре Каримовна
доктор юридических наук,
профессор кафедры международного права
факультета международных отношений
КазНУ им. аль-Фараби
e-mail: zaure567@yandex.ru

Кусаинов Дауренбек Умирбекович
доктор философских наук,
профессор кафедры социально-гуманитарных
дисциплин КазНПУ им. Абая
сот. тел. 8701-423-41-54
факс (87272) 386-76-77

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНИНА В РОССИИ И КАЗАХСТАНЕ

Резюме. В данной статье проводится сравнительный анализ истории развития прав и свобод человека и гражданина в России и Казахстане. Авторы изучают историю развития прав и свобод человека и гражданина в трудах российских революционеров-демократов и, вместе с тем, показывают аналогичные идеи у представителей казахской демократической интеллигенции. Всесторонне доказывается преемственность данных идей у народов России и Казахстана.

Түйін. Бұл мақалада Ресей мен Қазақстандағы азаматтардың және тұлғаның құқықтары мен еркіндіктерінің қалыптасуы тарихына салыстырмалы талдау жасалған. Мақала авторлары Ресей революционер-демократтарының еңбектеріндегі азаматтар мен тұлғалар еркіндігі мәселесіне тоқтала отырып, олардың қазақ демократиялық интеллигенциясы өкілдерінің көзқарастары мен сабақтастықтарын жан-жақты дәлелдеп берген.

Resume. This article presents a comparative analysis of the history of the rights and freedoms of man and citizen in Russia and Kazakhstan. The authors studied the history of the development of rights and freedoms of man and citizen in the scientific research works of Russian revolutionary democrats, and at the same time, show the similar ideas of the representatives of the Kazakh democratic intelligentsia. Was really proved the continuity of these ideas among the people of Russia and Kazakhstan.

Глава государства Н.А.Назарбаев в своем Послании народу Казахстана «Через кризис к обновлению и развитию» отмечал следующее: «...Сейчас не на словах, а на деле проверяется, кто действительно думает о народе, а кто - нет. Давайте объединимся ради преодоления жесточайшего в истории планеты кризиса! Поможем людям словом и делом. Именно это сейчас делает государство. Важной задачей остается сохранение мира и согласия в стране» [1].

Мы думаем, что нет нужды отслеживать историю возникновения и развития идей, связанных с концепцией правового государства в России и Казахстане, т.к. в этом смысле она зафиксирована во многих источниках, содержится в средневековых законодательствах, в высказываниях, трудах политических деятелей, богосло-

вов и т. д. Как они ни оригинальны, самобытны, интересны, все же связывать их с современным пониманием концепции правового государства будет большой натяжкой.

Нам кажется, наиболее правильным и объективным будет начинать эту историю с конца XVIII- начала XIX века. Именно к этому времени идеи правового государства получили свое конкретное воплощение и обоснование в трудах великих политических мыслителей Запада, в законодательстве и частично в самом государственном строительстве европейских стран: Англия, Франция, а также в США и т.д. Все это оказывало колоссальное влияние на политических деятелей, передовых представителей дворянской, а впоследствии и разночинной интеллигенции России в целом, и в особенности

- представителей ее политической и правовой мысли.

Вместе с новой европейской политической терминологией: империя, император- вместо царства и царя, министры и губернаторы- вместо дьяконов и воевод и т.д. и т.п. - в России стали пропагандироваться современные западные теории естественного права, общественного договора, разделения властей и т. д. Эти теории излагались профессорами С.Е. Десницким, А.П. Куницыным и другими- в Московском, Петербургском университетах, Царскосельском лицее.

Пионер освободительного движения в России А.Н. Радищев (1749-1802 гг.) в оде «Вольность» говорил об общественном договоре, делал акцент на идее свободы, поскольку он был последовательным противником крепостничества и самодержавного деспотизма. Граф М.М. Сперанский - один из самых видных сподвижников императора Александра I, начального периода его царствования- в своем «Плане государственных преобразований в России» выдвигал идею разделения властей, как одну из основ предлагаемых им преобразований.

Впоследствии, перед великими реформами 60-х годов, своеобразное понимание принципа разделения властей для его внедрения в российское государственное устройство предложили славянофилы: А.С. Хомяков, братья Кериевские и др. Они выдвинули тезис, согласно которому сословно-представительному, или, как они писали, народному представительному органу должна быть вручена «сила мнения - народу, сила власти - царю». Дальше проектирования законосовещательного органа при императоре славянофилы пойти были не в состоянии. Зато «западники» в большинстве стояли на почве полного разделения властей независимо от формы правления- монархии или республики. Наиболее крайнюю позицию занимали революционные демократы во главе с Н.Г. Чернышевским. Н.Г. Чернышевский и его последователи были сторонниками республиканской формы правления. В этом смысле они взяли от западных теорий правового государства все самое передовое, демократическое. Их требование заключалось в том, чтобы в России была установлена демократическая республика со всеобщим избирательным правом, с полной свободой экономической, общественной, политической деятельности народа. Государство должно было быть основано на принципе разделения властей во главе со всенародно избираемым всероссийским старостой.

Проблема правового государства стала обсуждаться в России отдельными представите-

лями государственно-правовой науки не только в теоретическом, но и в практически-рекомендательном смысле. Выдающийся русский философ- теолог христианства В.С. Соловьев (1853-1900 гг.) в своих сочинениях затронул один из самых существенных принципов правового государства- проблему правового и нравственного положения личности в обществе и государстве. Гуманистически-нравственный подход к проблемам государства и права определял его отношение к личности. В «Критике отвлеченных начал» (1880 г.) В.С. Соловьев выдвинул формулу: «Никому не вреди, но всем, насколько можешь, помогай». Первая часть этой формулы относилась, по мнению мыслителя, к области права, вторая же относилась к нравственности. В работе «Оправдание добра» (1897 г.) и в брошюре «Право и нравственность» (1897 г.) он подчеркивал, что требования права строго нормированы, а стало быть, определенно ограничены. А требования нравственности полагают добровольное их исполнение, в то время как право допускает их принуждение. В идеале нормы права должны составлять «минимум нравственности». Эти и другие нравственно-правовые положения В.С. Соловьева явились основанием для многих его современников и последователей: Б.Н. Чичерина, Б.А. Кистяковского, П.И. Новгородцева, Л.И. Петражицкого, С.И. Гессена, создания ими особого направления в русской политико-правовой теории, получившего название «нового либерализма».

«Новый либерализм» ставил в центр внимания именно проблему прав и свобод личности, их гарантированности, обеспеченности средствами морали, нравственности, права и государства. Утверждение права как императивно содержащего требования нравственности повышает идейный статус норм права, служит укреплению законности в обществе и государстве. В особенности это касается нормированных правом законных интересов и свобод личности.

По мнению известных ученых-правоведов, докторов юридических наук, профессоров В.В. Лазарева, С.В. Липеня, А.Х. Саидова «в до-революционной России мы наблюдаем методологический плюрализм. Правовые явления исследовались с использованием самых разных подходов: и собственно формально-юридического, и философского, и сравнительного, и нравственного, и социологического, и психологического. Однако затем, начиная с 20-х гг. XX в. И далее, за несколько десятилетий своего развития советская правовая наука стремилась создать единый методологический подход к изу-

чению юридических явлений. Сам этот факт дал определенные познавательные результаты (как позитивные, так и негативные) [2].

Одним из крупных представителей науки общей философии права в России, принимавших концепцию правового государства, был профессор Б.Н. Чичерин (1828-1904 гг.). Чичерин Б.Н. разделял позиции классического либерализма учения о безусловной и абсолютной ценности человеческой жизни, свободе и независимости личности в ее связях с обществом и государством, должных гарантировать неукоснительную реализацию широких прав личности и исполнение обязанностей.

В основном Б.Н. Чичерин смотрел на закон, как на систему общих правил поведения, защищающих и ограничивающих личную свободу. Он следовал И. Канту, также утверждавшему, что закон создает условия, при которых возможно согласование воли одного человека с волей другого в соответствии с универсальным законом свободы. Закон неотделим от свободы, он определяет свободу, обусловленную определенными правилами, и потому он есть не средство, а цель. Б.Н. Чичерин неоднократно повторял: «Индивидуализм есть свобода человека».

Гражданские права, по мнению Б. Н. Чичерина, должны иметь большее значение, чем права политические. Гражданская свобода, т.е. свобода от политического контроля, важнее свободы политической.

Нужно отметить, что Б.Н. Чичерин был сторонником конституционной монархии. В своих идеях Чичерин исходил из признания неизбежности тех основных начал, которые лежали в основе общественной жизни. Среди них он выделял свободу и закон, как противоположные элементы, поскольку свобода является моментом личным, а закон - общим, отвлеченным.

Чичерин был сторонником теории разделения властей. Он выделял четыре власти: законодательную, правительственную, судебную и власть монарха, которую он отделял от правительственной. Законодательная власть устанавливает законы, правительственная обеспечивает внешнее единство государства, судебная власть охраняет законы и право. «Четвертая власть, - писал Чичерин, - власть умеряющая, или княжеская, которая, при разделении властей, представляет государственное единство, воздерживает партии, успокаивает страсти, охраняет права и интересы меньшинства, имея всегда в виду высшее благо целого, а не какой-либо части».

Заслуга Чичерина Б.Н. состоит в том, что он, как крупнейший политический деятель и теоре-

тик-государствовед, юрист, внедрил в сознание российского общества два основных компонента концепции правового государства: неизбежность интересов, прав и свобод личности и принцип разделения властей как гаранта от произвола и беззакония.

Если так можно выразиться, недостатком его взглядов является отсутствие в его рассуждениях последовательных, демократических начал. В условиях того времени он или не хотел, или не мог развивать положения о необходимости борьбы за всеобщее избирательное право, равенство наций и конфессий, о полной отмене цензуры и т. д., без которых невозможно строить действительно полноценное правовое государство.

Младшим современником Б.Н. Чичерина был профессор Санкт-Петербургского университета Б.А. Кистяковский (1868-1920 гг.). В своих работах Кистяковский уже определенно развивал идеи правового государства, как одну из ближайших задач его реализации на русской почве. Он последовательно разделял основные положения школы естественного права, признавал священными и неприкосновенными права и свободы человека-личности. Его научная и популяризаторская деятельность имели большой положительный резонанс среди образованной части русского общества.

Почти на аналогичных позициях стояли и другие представители нового либерализма в России, современники Б.Н. Чичерина и Б.А. Кистяковского, профессора российских университетов, видные политические деятели, авторы многочисленных работ и учебников по праву: П.И. Новгородцев (1866-1924 гг.), С.А. Муромцев (1850-1910 гг.), Н.М. Коркунов (1853-1904 гг.) и другие.

Все они были сторонниками постепенного эволюционного развития русского общества и государства, сторонниками либеральных реформ, противниками революционных потрясений. Их идеалом являлось правовое государство с разделением властей, признанием и гарантированием личных прав и свобод подданных-граждан, установлением твердого порядка и режима законности.

Общей для них ограниченностью их взглядов являлось игнорирование демократических движений, отсутствие в их взглядах подлинно демократических начал в жизни российского общества, без которых, как было сказано выше, невозможно строительство действительно правового государства.

Идея справедливого государства, в котором бы господствовал закон, при-суща всем наро-

дам мира и их признанным мыслителям. Эта идея содержится в трудах великого казахского философа-мыслителя аль-Фараби (870–950 гг.), в его учении о просвещенном правителе, опирающемся в своей государственной деятельности на справедливые законы, гуманное отношение к подданным [3].

Политическая мысль в Казахстане, к сожалению, не может быть нами прослежена через века, отделяющие нас от выдающихся просветителей казахского народа XIX века. Опустошительные завоевания монголов разрушили центры городской цивилизации Казахстана, надолго задержали развитие политической мысли в наиболее совершенной, зафиксированной в памятниках письменности, форме.

Великие казахские просветители середины и второй половины XIX столетия, несомненно, и конечно, в первую очередь, Ч. Валиханов (1835-1865 гг.), И. Алтынсарин (1841-1889 гг.), А. Кунанбаев (1845-1904 гг.) были хорошо знакомы с понятием и теорией правового государства. Но они были реалистами, хорошо понимали невозможность ее реализации в России и, тем более, в условиях отсталого колониального Казахстана. Поэтому они ограничивались критикой произвола и беззакония, которые творились царскими чиновниками, администраторами и казахскими феодалами в отношении казахского народа. Главным средством преодоления бедствий народа они считали его просвещение при помощи и содействии русской прогрессивной общественности. Эти идеи мы находим в «Записке о судебной реформе» Ч. Валиханова, в литературных произведениях И. Алтынсарина, в «Гаклиях» («Словах назидания») и других произведениях А. Кунанбаева.

Общественно-политические взгляды Валиханова определялись экономической, социальной, политико-правовой и идеологической реальностью предреформенной России. Противоречия и проблемы ее развития глубоко волновали Валиханова как представителя казахского народа, который связал с Россией свою историческую судьбу. По своим убеждениям к концу жизни он вплотную приблизился к передовой революционно-демократической идеологии, но, оставаясь сыном своего народа, он признавал, что более всего может быть полезен ему как просветитель, заступник перед царским правительством. Это определило сочетание во взглядах Валиханова элементов революционного демократизма и демократического просветительства [4].

Общеизвестна идея Ч. Валиханова о том, что первоначальная общественная организация весьма схожа с высшими формами исторического развития. Так, анализируя аульно-общинный строй казахов, он писал: «Наконец, что всего важнее, форма нашего общественного развития находится на том самом безыскусственном периоде, когда он представляет наибольшую аналогию с результатом высшего культурного развития. На этом факте основаны все наши надежды на будущее» [5].

В заключение отметим, что у казахских мыслителей идеи справедливого государства, законности рассмотрены достаточно широко и сопряжены с положением Казахстана в составе Российской империи и борьбой его передовых сил за социальное и национальное освобождение. Эта борьба соединялась с борьбой прогрессивной русской общественности за преобразование самодержавной России на началах демократии и принципах правового государства.

Литература:

1. *Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана «Через кризис к обновлению и развитию» // Казахстанская правда. – 2009. – 3 марта.*
2. *Лазарев В.В., Липень С.В., Саидов А.Х. Теория государства и права. Учебник для ВУЗов. – Ташкент: АКАДЕМИЯ. – 2007. – С.46.*
3. *Таукелев А.Н., Сапарғалиев Г.С. Государственно-правовые взгляды аль-Фараби. – Алма-Ата. – Наука. –1975. –С.74-75; 88-89; 100-101.*
4. *Сартаев С.С., Ударцев С.Ф. Валиханов Ч.Ч. - ученый востоковед, мыслитель, демократ (к 150- летию со дня рождения) // Советское государство и право. 1986. № 7.–С. 126.*
5. *Валиханов Ч.Ч. Собр.соч. в 5- томах. – Алма-Ата, 1985. Т.4. – С.81.*

Kuanaliyeva Guldana

doctor of law, professor
Chair of Customs, finance and environmental law
Al-Farabi Kazakh National University
Republic of Kazakhstan, Almaty

**SOME PROBLEMS CRIMINAL AN OFFENSE IN THE SPHERE
OF ECONOMIC ACTIVITY OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

Summary. This article is devoted to criminal offenses in the sphere of economic activity. The author places emphasis that economic crimes are considered as object of criminal law, criminalistics and criminal activity of the Republic of Kazakhstan. In article are considered the general characteristic and concept of economic crimes, and also its signs and types.

Keywords: criminal offenses, economic crimes, statistics of criminal offenses, criminalistics, criminal procedure activity, etc.

Резюме. Данная статья посвящена уголовным правонарушениям в сфере экономической деятельности. Автор делает акцент на то, что экономические преступления рассматриваются как объект уголовного права, криминалистики и уголовно-процессуальной деятельности Республики Казахстан. В статье рассматриваются общая характеристика и понятие экономических преступлений, а также его признаки и виды.

Ключевые слова: уголовные правонарушения, экономические преступления, статистика уголовных правонарушений, криминалистика, уголовно-процессуальная деятельность и т.д.

Түйін. Мақала экономикалық қызмет саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтарға арналып жазылған. Мақалада автор экономикалық қылмыстарды қылмыстық құқық, криминалистика және қылмыстық-процестік құқық тоғысында зерделеуге әрекет жасайды. Мақалада экономикалық қылмыстардың жалпы сипаттамсы мен ұғымы, олардың белгілері мен түрлері сиптталады.

Түйінді сөздер: қылмыстық құқық бұзушылықтар, экономикалық қылмыстар, қылмыстық құқық бұзушылықтардың статистикасы, криминалистика, қылмыстық-процессуалдық қызмет және т.б.

The Decree of the President of the Republic of Kazakhstan No. 858 from August 24, 2009 «About the Concept of legal policy of the Republic of Kazakhstan for the period from 2010 to 2020» fixes that, the most important link of legal policy of the state is the criminal policy which improvement is carried out by the complex, interconnected correction of the criminal, φcriminal procedure and criminal and executive law, and also right application [1, p. 2].

In the Message of the President of the Republic of Kazakhstan - the Leader of the Nation N. A. Nazarbayev to people of Kazakhstan «Strategy «Kazakhstan - 2050»: new political course established state» it was requested to prepare and bring drafts of 4 codes in Parliament: Criminal procedure, Penal, Criminal executive and Code of Administrative Offences [2, p. 35]. In the sphere of implementation of the Message of the President in 2014 four codes were adopted at once.

The current Criminal Code of the Republic of Kazakhstan (CCRK) was adopted by the July 3, 2014, and entered into force from 1 January 2015 y.

The new Criminal Code is based on the Constitution of the Republic of Kazakhstan and secured its social values and the generally recognized principles and norms of international law. It contains a number of important provisions that distinguish it from the old Criminal Code of the Republic of Kazakhstan and aimed primarily at protecting the individual, society and the state. Thus, under the new Criminal Code, the only basis to attract a person to criminal responsibility is it committing a criminal offense, that is, an act that contains all the elements of a crime or a criminal offense, under the present Criminal Code of the Republic of Kazakhstan [3, p.9].

The adoption of new legislation, particularly in the field of criminal-law relationship is not an idle question. From the content of the criminal law it depends very much. Mainly, the essence of criminal policy of the state is defined. This follows from the very definition of «criminal policy». In the explanatory dictionary «Criminal» is related to the crime, crimes and their blameworthiness [4, p.824].

According to Russian scientists, the term

«criminal law» is more inclined to punishment than the crime. In this sense, the «Criminal Law» is in fact, synonymous with the right to «punitive» [5, p.14].

One of the most difficult categories of crimes demanding versatile knowledge is economic crimes. Chapter 8 of the Criminal code of the Republic of Kazakhstan is called «Criminal offenses in the sphere of economic activity». It includes 36 structures of a criminal offense (214 - 249 articles). The Criminal code of the Republic of Kazakhstan doesn't give definition to economic crimes. The concept of economic crimes reveals in theories of criminal law. «Crimes in the sphere of economic activity are provided by the criminal law socially dangerous act, encroaching on the public relations developing concerning production, distribution, an exchange and consumption of material and other benefits and services. Norms on responsibility for crimes in the sphere of economic activity are directed on protection of the public relations providing free, forward development of economy of our country» [6, p. 3].

The economy is usually perceived as the life support system created and used by the person, reproduction of life of people, maintenance and improvement of living conditions. Therefore in the most general view the economy can be defined as the system of a social production which is carrying out actually production, distribution, an exchange and consumption of material benefits necessary for society including products and services. The complex of the principles of its implementation is the cornerstone of economic activity. Treat them: principle of legality; principle of freedom of economic activity; principle of fair competition; principle of respectability of subjects of economic activity; principle of a ban of obviously criminal forms of behavior.

The principle of economic activity legally means that the activity is constructed in accordance with the legislation of the various branches of law, does not contradict him. Economic activity is legal if carried out in accordance with the provisions of economic, civil, tax, and customs, financial and other branches of law. Ban deliberately criminal behavior in economic activities as its principle means that under any circumstances, economic operators cannot perform acts of a criminal nature clearly. Criminal behavior (activity) simply unacceptable, even if they can bring the highest profit subject. The prohibition criminal behavior in economic activity is, in fact, a manifestation of the principle of legality of economic activities. The only difference is that the behavior of the subjects is not regulated by other

branches of the law, and criminal law directly. The prohibitions set primarily in the criminal code, and the positive law often simply refers to him, pointing to certain unlawful acts.

In view of this economic crime can be considered under criminal law socially dangerous acts perpetrated in any form of ownership, encroaching on public economic relations. «Therefore, the problem of fighting crime in the sphere of economic activity is acutely relevant, as unlawful conduct in this case is not only unlawful enrichment of individuals, but also undermines the economic foundations of the whole of society» [7].

In kriminologichesky aspect, according to professor E.O.Alaukhanov the main requirement to which the criminological characteristic of economic crimes has to answer, consists in that the data with necessary completeness united in it reflected data on essential signs and properties of the phenomena displayed in them and the related certain circle of circumstances [8, p.365].

The object of economic crimes are the economic relations based on the principle of freedom of economic activity, enshrined in Article 26 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan, which states: «Everyone has the right to freedom of entrepreneurial activity, and free use of his property for any legal entrepreneurial activity» [9, p.10]. Catch the eye of the law enforcement agencies involved in detection and investigation of economic crime, can any individual entrepreneur, any organization that caused suspicion of conducting illegal business or financial activities.

Obligatory sign of a number of the economic crimes specified in chapter 8 of the Criminal code of the Republic of Kazakhstan is the crime subject. For example: trademark (article 222. Illegal use of the trademark), securities (article 224. Violation by the issuer of an order of issue of issue securities; article 228. Violation of the rules of carrying out operations with securities; article 231. Production, storage, movement or sale of counterfeit money or securities); counterfeit money (article 231. Production, storage, movement or sale of counterfeit money or securities), etc.

The objective party of the majority of criminal offenses in the sphere of economic activity is characterized by commission of active actions. Some can will be made and by inaction. For example: article 235. Not return from abroad means in national and foreign currency, article 236. Evasion from customs payment and collecting, article 244. Evasion of the citizen from payment of a tax and (or) other obligatory payments in the budget, article 245. Evasion from payment of a tax

and (or) other obligatory payments in the budget from the organizations, etc.

A mandatory feature of a number of criminal offenses in the sphere of economic activity is provided for by law approach of socially dangerous consequences. They contain material compositions. For example: Article 215. Miss entrepreneurship; Article 216. The commission of acts of the invoice without the actual performance of work, provision of services, the shipment of goods; Article 219. Illegal loan or misuse of budgetary credit and others. In these formulations as a socially dangerous consequences specified - major damage, especially large damage. The amount of damage is determined in accordance with Article 3 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan.

Some of the articles included in the Chapter 8 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan are blanket in nature. For example: Article 241. Violation of the legislation of the Republic of Kazakhstan on accounting and financial reporting.

On the subjective side of all the compositions are characterized by a criminal offense of intentional fault. Mandatory sign subjective part of some of them is the motive and purpose. For example: Article 216. Performance of Action on the invoice without actually works and services, the goods are shipped.

The subject of this category of criminal offenses can be imputed to persons who have reached the moment of committing the crime 16 years of age. The subject of several criminal offenses can only be a special person for example in Article 242. Submission of false information on banking operations in Article 243. Illegal use of bank money, the subject is an employee of the bank.

On direct object criminal offenses in the sphere of economic activity can be subdivided into the following types conditionally:

1) criminal offenses in the sphere of business and other economic activity: illegal business, illegal bank activity (article 214), pseudo-business (article 215), commission of actions on an extract of the invoice without the actual performance of work, rendering services, shipment of goods (article 216), creation and the management of a financial (investment) pyramid (article 217), legalization (washing) of the money and (or) other property received by a criminal way (article 218), monopolistic activity (article 221), illegal use of the trademark (article 222), illegal receiving and disclosure of the data which are a trade, bank secret, and also information connected with legalization of property (article 223), illegal actions at rehabilitation and bankruptcy (article 237), deliberate bankruptcy

(article 238), bringing to insolvency (article 239), false bankruptcy (article 240) violation of the law of the Republic of Kazakhstan about accounting and financial statements (article 241), receiving illegal remuneration (article 247), coercion to transaction or to refusal of its commission (article 248), raiding (article 249).

2) Criminal offenses in the monetary and credit sphere: illegal receiving the credit or inappropriate use of the budgetary credit (article 219), inappropriate use of the money received from placement of bonds (article 220), violation by the issuer of an order of issue of issue securities (article 224), failure to provide information or submission of obviously false data by the official of the issuer of securities (article 225), entering into the register of holders of securities of obviously false data (article 226), submission of obviously false data by professional participants of securities market (article 227), violation of the rules of carrying out operations with securities (article 228), a manipulation on securities market (article 229), illegal actions concerning insider information (article 230), production, storage, movement or sale of counterfeit money or securities (article 231), production or sale of counterfeit payment cards and other payment and settlement documents (article 232).

3) Criminal offenses in the sphere of financial activity: violation of an order and rules of marking of excise goods tax stamps and (or) registration and control brands, a fake and use of tax stamps and (or) registration and control brands (article 233), economic smuggling (article 234), not return from abroad means in national and foreign currency (article 235), evasion from customs payment and collecting (article 236), submission of obviously false data on bank operations (article 242), illegal use of money of bank (article 243), evasion of the citizen from payment of a tax and (or) other obligatory payments in the budget (article 244), evasion from payment of a tax and (or) other obligatory payments in the budget from the organizations (article 245), illegal actions concerning the property limited on hand on account of a tax debt of the taxpayer (article 246).

Unfortunately dynamics of crime in our country doesn't decrease. If addresses to statistics of the criminal offenses registered across the Republic of Kazakhstan from 2010 to 2015 a picture looks as follows: 2010 - 131896, 2011 - 206801, 2012 - 287681, 2013 - 359844, 2014 - 341291, from 2015 to 05.12.2015 - 379245. From them in the sphere of economy: 2010 - 8493, 2011 - 6787, 2012 - 7072, 2013 - 7165, 2014 - 5603, from 2015 to 05.12.2015 - 7961 [10]. For 2010-2015 total of the registered

crimes across the Republic of Kazakhstan - 1700030, from them quantity of criminal offenses in the sphere of economy - 43081, the specific weight of 2, 53%.

As well as any other sets, crimes connected with economic activity can be classified by various bases. In a criminalistic technique of investigation long ago and not without success the classifications based on the accounting of branch specifics of economic activity are based. Such approach allows to allocate and productively to study the crimes committed in the sphere of production, the crimes committed in the sphere of public catering and trade and other groups of crimes. Further classifications are based on the basis of the accounting of internal division of these or those spheres of economy that allows allocating, for example, such groups of crimes as crimes in the sphere of bank activity, crimes in the sphere of industrial production; crimes in the sphere of agricultural production; the crimes connected with construction. At all its importance, this approach to classification of the considered crimes isn't the only thing. The importance for the theory and practice of investigation has also division of the crimes connected with economic activity on violent and nonviolent, on the crimes committed by the special (managing) subjects of economic activity and on the crimes in the sphere of economy committed by other persons.

Same it is possible to tell and about division of the specified crimes into two groups that one of them are made in the sphere of public sector of economy, and others in the sphere of non-state sector of economy. The considerable part of crimes in the sphere of economy is committed by economic entities for which production, distribution, an exchange of inventory items are the main function of their professional economic activity. It gives the grounds to divide made by the specified subjects of act on the crimes connected with resolved, and on the crimes connected with the forbidden economic activity in the sphere of production and a turn of goods. Normal functioning of the enterprises, organizations, individual entrepreneurs in the sphere of economic activity assumes observance by performers of certain laws, norms, rules, orders of the administrative bodies and certain heads concerning the most various parties of their activity, in particular use of material, labor and financial resources, observance of technical and technological norms, etc. The circle of such standards includes the laws, state standards, specifications, technological instructions, production compounding, sanitary and hygienic, sanitary and anti-epidemic and other normative legal acts regulating activity of individual

entrepreneurs, labor staff of the enterprises in the sphere of production, trade and public catering.

Violation of the rules of economic activities permitted under certain conditions, amounts to a crime. Criminal liability for similar violations can come not only under articles included in chapter about criminal offenses in the sphere of economy but also on a number of articles from other sections of the Criminal code of the Republic of Kazakhstan. For example, under articles, violation of the labor legislation of the Republic of Kazakhstan (article 152), release or sale of goods, performance of work or rendering the services which aren't meeting safety requirements (article 306), violation of the rules of safety on explosive objects (article 281), violation of requirements of fire safety (article 292), abuse of powers of office (article 361), excess of the power or powers of office (article 362) and others. Qualification of these criminal offenses can be carried out both on the general, and on special norms, both under separate articles, and on set of several articles of the Criminal code of the Republic of Kazakhstan. At the solution of this question it is necessary to consider, whether treats guilty category of officials or not, which rules of economic activity and at what implementation of a type of economic activity are broken, the fact and character of the come socially dangerous consequences of deeds and some other circumstances.

At all distinction of criminal and legal characteristics and qualification criminal violations of the rules of economic activity are included into one related group of crimes in the criminalistic relation. Point the following circumstances to it: First, subjects of the considered criminal offenses are the employees of production, commercial and other structures realizing the functions in the sphere of economic activity. Secondly, criminal offenses are made by subjects in connection with performance of the office functions, labor duties in the course of performance of these or those works. In the third, violation of the special rules of standard character defining an orientation, regulating an order and conditions of implementation of the related activity, regulating the rights and duties of its participants are the cornerstone of these criminal offenses. In most cases criminal liability for the allowed violations of the specified rules becomes possible on condition of approach of socially dangerous consequences of deeds or at real threat of their approach. First of all it concerns violation of special rules of ensuring ecological, food, financial and other security of the personality, society, the state.

The importance for the identification and disclosure of the crimes in question has a record

of what they are all similar in terms of basic principle in terms of the mechanisms should be education, range and nature of media and sources of forensic meaningful information. This similarity is primarily due to the regular connection with crimes in economic activities, as well as by the laws that underpin these activities.

Therefore, the typical carriers and sources of information gathered in the identification and investigation of these criminal offenses are:

- the financial, operational, technical, technological and other documentation of enterprises, organizations, institutions and enterprises, with them a contractual relationship, the documents of their parent organizations, government, institutional

and social structures that perform control functions in enterprises;

- entities of all kinds of such activities;

- various material objects that operate in the preparation and implementation of the relevant type of professional activities, the implementation of its results, quality control, checking its accuracy and effectiveness.

Economic crimes are recognized as socially dangerous and wrongful acts that cause damage to the economic and business interests of companies and citizens, which are the subject of assault and property relations of production, the economic rights of citizens, legal persons and public entities.

References:

1. *The concept of legal policy of the Republic of Kazakhstan for the period from 2010 to 2020 approved by the decree of the President of Kazakhstan of August 24, 2009 No. 858//the Kazakhstanskaya pravda – on August 27, 2009. – Page 2.*
2. *Strategy «Kazakhstan - 2050»: A new political policy of the taken place state». The message of the President of the Republic of Kazakhstan - the Leader Nation N. A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan - Almaty: YURIST, 2013. - 48 pages.*
3. *Criminal code of the Republic of Kazakhstan. - Almaty: YURIST, 2015 - 208 pages.*
4. *Ojegov S. I. Dictionary of Russian language. – M, 1990. – 1450 pages.*
5. *Full course of criminal law: under the editorship of A. I. Korobeev. T.I. Crime and punishment. - SPB, 2008, with 14.*
6. *Criminal law of the Republic of Kazakhstan: special part. The textbook / Under the editorship of I.Sh.Borchashvili and S. M. Rakhmetova. In 2 parts. Part 2. - Almaty: Daneker institute, 2000. - 418 s.*
7. *Criminal procedure problems of investigation of crimes in the sphere of economic activity / A. V. Grinenko/www.law.edu.ru*
8. *Alaukhanov E.O. Kriminologiya: Textbook. - SPb a.: Izdatelstvo "The legal center - the Press", 2013. Page 365.*
9. *Constitution of the Republic of Kazakhstan. The constitution is adopted on a republican referendum on August 30 1995 goda. Almaty.-2011. - 44 pages.*
10. *Committee on legal statistics and special accounting of the Prosecutor General's Office of Republic of Kazakhstan / pravstat.prokuror.kz*

Қуналиева Гүлдана Амангелдіқызы

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

"Кеден, қаржы және экологиялық құқық" кафедрасының
профессоры, заң ғылымдарының докторы,

kuanalieva.guldanakz@mail.ru

**«ӘДІЛ БИДІҢ ЕЛІН ДАУ АРАЛАМАЙДЫ,
ӘДІЛ ПАТШАНЫҢ ЕЛІН ЖАУ АРАЛАМАЙДЫ»**

Резюме. В статье рассматривается историческая роль и социальное значение института биев в истории казахского народа. Дается анализ терминологии «би», а также особенности качества присущее биям.

Ключевые слова: бии, суд биев, споры, хан, батыры и т.д.

Түйін. Мақалада қазақ халқының тарихындағы билер институтының әлеуметтік маңызы мен тарихи рөлі жөнінде қарастырылған. «Би» терминологиясына талдау, сондай-ақ билерге тән ерекшеліктер зерделенген.

Түйін сөздер: би, билер соты, дау, хан, батырлар және т.б.

Summary. In article the historical role and social value of institute биев in the history of the Kazakh people is considered. The analysis of terminology «bi», and also features of quality inherent in biya is given.

Keywords: bies, court bies, disputes, khan, athletes, etc.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаев: «Біздің сан ғасырлық тарихымыздағы биліктің дәстүрлі институттарына баға бергенде, біз селдіреген ағаштың арғы жағындағы қара орманды да көре білуіміз керек», - деп дәстүрлі институттарды зерттеу мәселесіне мән берген болатын [1, 227-228 бб.]. Әр халықтың өздері мақтан тұтағын, олардың ерліктері, жеңістері, жетістіктері үшін алғыс білдіретін есімдері болады. Қазақ жерінде де өсіп-өнген ұлы тұлғалар аз емес. Тарих тұңғығында бізге дастан болар ата-бабаларымыз, атақты тарихи тұлғалар: қазақ халқының дамуына зор үлес қосқан және болашақ тарихтың қорытындысына әсер еткен тайпа көсемдер, билеушілер, батырлар, билер, аңызшылар, қоғамдық және мемлекеттік қайраткерлер көп болған. Олар ғасырлар бойы бірлікке, тұтастыққа талпынды және осыған үйретуден жалықпады. Бірлік, рухтық, адамгершілік, халықтың игілігі мен тұрақтылығы дала рухының өзіндік кодексінің негізі болып табылады. Қазақ билері олар ең алдымен халық өкілі, билерді қудалау халықты қудалау деп саналды. Сондықтан хандар әуақытта билердің ой-пікірлерімен, көзқарастарымен санасып, ақылдасып отырған. Ел тағдыры туралы хан шығаратын шешімдерге, талай билердің пікірлері арқау болғаны тарихқа мәлім жағдай. Батырлардың рухы да жеңіске шабыттандырады. XVII аяғы мен XVIII ғғ. басында жоңғар шапқыншылығына қарсы қазақ хандығы күресінің күрделі тарихи кезеңімен

көрнекті билердің қызметі байланысты, олар қазақ халқының қоғамдық өмірінде үлкен роль атқарды.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев өткен жылдың желтоқсанында отандық айтулы телеарналардың жетекшілерімен болған кездесуде: «Біз кеше ғана аспаннан салбырап түскен халық емеспіз. Біздің тарихымыз бар. Ол тарих бүкіл Қазақстанның жерінде сайрап жатыр. Мынау Жайықтың бойында, Ұлытаудың төңірегінде қаншама хандардың жерленген орындары бар. Түркістанда қаншама батыр бабаларымыз бен хандарымыз жатыр... Енді жағдайымыз түзелгеннен кейін тарихымызға, руханиятымызға көңіл аударуға тиіспіз. Қазақ хандығының 550 жылдығы осындай мақсат үшін өте қажет. Әсіресе, ол жастарға керек. Олар біздің ата-бабаларымыздан қалған ел болғанын, жұрт болғанын, хандық болғанын, олардың осы жер үшін күресіп, қан төккенін білулері тиіс», - деп орынды атап көрсетті.

Ұлт болып ұйығаннан бері берік қалыптасқан дәстүрлі қазақ қоғамының саяси - әлеуметтік жүйесіндегі демократиялық биліктің иесін би деп атаған. Зерттеушілердің, олардың ішінде В.В.Бартольдтың пайымдауынша, «Би» сөзі шамамен XIV- XV ғасырларда ежелгі түрік тіліндегі «Бек» атауының бір нұсқасы ретінде пайда болған. Сөйтіп, ол басқарушы, ел билеуші мағынасын білдіреді. Уақыт өте келе би сөзі бастапқы семантикалық – тілдік мағынасынан өзгеріп, дау-жанжалды шешетін, кесімді төрелік

айтатын, әділ үкім шығаратын адамды бейнелеу, атау үшін қолданыла бастады. Кейбір деректерге сүйенсек, «Би» термині ежелгі түріктің «білігі» сөзінен шыққан болуы керек, оның екі мағынасы бар: «билеу» және «білу». Моңғол шапқыншылықтары кезеңінде ол сондай-ақ «нақыл сөз», «афоризмдер», «өсиет сөз» мағынасына ие болады. XVII ғасырда өмір сүрген Махмұд ибн Уәли өзінің «Бахр әл-асрар фи манақиб әл-ахйар» атты еңбегінде «Жоғарғы мәртебелі әмірлер мен елге сыйлы, пендәуи тірліктен азат адамдардың» барлығы би деп аталғанын жазып кетті. Ал қазақтардың дәстүрлі түсінігінде би мынандай төрт түрлі мағынаға ие:

1. Ел билеушісі, иелік етуші.
2. Сот, төреші.
3. Батагөй, шешен.
4. Бітістіруші, дипломат, елші.

Ұшса құстың қанаты талатын, шапса тұлпардың тұяғы тозатын Ұлы қазақ даласында Майқы биі, Аяз биі, Мөңке биі, Бейсенбі биі, Әнет биі, Бұхар биі, Төле биі, Қаз дауысты Қазыбек биі, Әйтеке биі, Нияз биі (Тілеуліұлы), Шоң биі, Шеген биі (Мұсаұлы), Мамашәріп биі, Беген биі (Азынабайұлы) және тағы да басқа билері осындай данагөй, қара қылды қақ жаратын ұлы тұлғалар болғанын мәлім. Біз айтып және зерттеп жүрген ірі тұлғалардан басқа әлі де ескерусіз, біз білмей қалып жүрген билер қаншама десеңізші. Қазақ мемлекетінің нығаюына, өркендеп дамуына би-шешендердің қосқан үлесі өте көп. Олар халқының болашағына, тағдырына, ілгері басуына, адамгершілік қасиеттерінің гүлденуіне ерекше еңбек сіңірді. Қазақ билері сонымен қатар рухани тұтастықтың кепілі бола білді, қоғамның рухани жағынан жаңғырып-жаңаруына, бақытты заман орнауына, ұлттың тілімен дінінің құдіретін түсінуге қызмет етті.

Би – рудың билеушісі, әкімі ғана емес сонымен қатар өз ортасының, уақытының беделді, белді азаматы, ақылшысы. Ақылы асқан, ойы түпсіз терең би-шешендердің табиғатына ісқимыл әрекетіне мейірімділік, ізгілік, ақжарқын мінез, байыптылық, көкірек көзімен, есте сақтаушылық, әр нәрсенің обал-сауабын ойлаушылық тән. Бұлар жоқ жерде дана сөзің далаға кетеді. Тыңдаушың ұқпайды. Билік айту, өнерпаздықпен өнегелі. Сөз өрбіту – даналыққа баулу, рухани қорек беру, адамгершілікке шақыру, әдептілікке тәрбиелеу. Тағылым беру деген сөз. Қазақ билері туралы деректер көп емес, бірақ олардың айтқан өткір сөздері және дұрыс әрекеттері халықтың аңыз-әңгімелерінде жақсы сақталып келеді. Солардың өзі де халқымыздың басынан кешкен үлкенді-кішілі оқиғалардың жаңарғанындай, жау-

гершілік замандардың, жауынгер ұрандарындай естіледі, елдің еркіндігі, жерінің бүтіндігі үшін күрескен ерлердің есімдері биік үлгі болып адамгершілікке баулиды. [2, 56 б]

Билерге тән қасиеттер болған.

Біріншісі, би шешендігі. Айтыс-тартыс, дауларда бір ауыз сөзбен құн кесіп, жалғыз уәжбен дау шешкен билер аз емес. Шешендік бұл тума, қанмен берілетін табиғат сыйы. Шешендік жас талғамайды. Мысалы, Нияз бидің он жасынан шешендігімен, тапқырлығымен билікке араласуы соның айғағы. Билердің шешендікпен шебер айтқан ақыл, нақыл сөздері жаратылыста, қоғам өмірінде болған өзгеріс, құбылыстарды жіті көзбен байқап, бақылап айтқан озық ойының жемісі. Әрбір бидің шешендік өнерді қолданғанда сөйлеу мәнері болған. Жалпы билер қатысқан шешендік дауларды: жер дауы, жесір дауы, құн дауы, мал дауы және ар дауы деп беске бөлуге болады. Нияз бидің көп қатысқан айтыс-тартысы негізінен, ел мен жер, ар дауы, құн дауы болыпты.

Екіншісі, би ақындығы. Билер тақпақтап сөйлеген. Өз ойларын, шешімін жыр жолдарымен де толғаған. Өздерін ақынмын деп санамаса да, шешендік пен ақындықты тең ұштастырып сөйлеп халықты аузына қаратқан. Атақты үш заңгер биіміз Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би шығарған шешімдердің жыр боп төгілген жолдары бізе де жеткен.

Мәселен, «Қазыбек би дәстүрлі далалық мәдениетті ортада өсіп-тәрбиеленді, онда оған дарынды ретінде қарады. Оны қоғамдық істерге даярлады, халықтың ауызша рухани байлығын, шешендік негіздері мен техникасын меңгеруге, даналыққа үйретті» [3, с.256].

"Мен сені мейіріммен, махабатпен өсіремін, Саған сүтімді де, қанымды аямаспын.

Сен тек арыңа ғана бас иесің,

Сенің қадірің Сөз болады" деген екен Қазбек би [4, с.12].

Үшіншісі, би заңгерлігі. Билердің бірі айыптау жағын қолдаса, екіншісі қорғау функциясын атқарған. Үлкен істерде төрағалық ететін төре би тағайындалып, дау-дамайды шешуге үш би қатыстырылып отарған. Осы кезде билер төрелік студі, айыптауды, қорғауды, ақтауды жүзеге асырып отырған. Билер сол кездегі әрекет етуші әдет-ғұрып нормаларын, оларда көзделген жазаларды жетік білген. Ол кезде "заңгер" деген ұғым болмаса да, билер тарапынан атқарылатын әрекеттерді осы заңгерлік қызметпен толық ұштастыруға болады.

Төртіншісі, би бітімгерлігі. Билер елші қызметін де атқарған. Мемлекеттермен қарым-қа-

тынас жасаудағы билердің рөлі маңызды болған. Атақты хандар билерді жанынан алып жүргені тарихта мәлім жағдай. Билердің бітімгершілік жасауға қатысуы, көрші елдермен келісім-шарт жасауға байланысты әрекеттері көп. Мәселен, Абылай хан Ресеймен қарым-қатынас жасауда Нияз би Тілеуліұлын жанына ертіп жүрген. Сондай-ақ, ел аузындағы аңыз-әңгімелерге қарағанда, Қазбек би Тәуке ханның белгілі би-батырлары бастаған елшілігіне атқосшы болып алғаш рет қалмақ қоңтайшысы Цэван-Рабданға барғанында 14 жаста екен. Қылышынан қан тамған қаһарлы қалмақ ханының алдында қазақ билері жасқаншақтық танытып, күмілжіңкіреп қалған сәтте жасөспірім Қазыбек: «Дат, тақсыр!» - деп жұлқынып алға шығады да: «Қазақ деген мал баққан елміз, ешкімге соқтықпай жай жатқан елміз. Елімізден құт-береке қашпасын деп, жеріміздің шетін жау баспасын деп, – найзасына жылқының қылын таққан елміз. Дұшпан басынбаған елміз, басымыздан сөз асырмаған елміз. Досымызды сақтай білген елміз, дәм-тұзын ақтай білген елміз. Бірақ асқақтаған хан болса – хан ордасын таптай білген елміз. Атадан ұл туса – құл боламын деп тумайды, анадан қыз туса – күң боламын деп тумайды, ұл мен қызын жатқа құл мен күң етіп отыра алмайтын елміз. Сен темір болсаң, біз көмірміз – еріткелі келгенбіз, қазақ-қалмақ баласын теліткелі келгенбіз. Танымайтын жат елге танысқалы келгенбіз, танысуға көнбесең – шабысқалы келгенбіз. Сен қабылан болсаң, мен арыстан – алысқалы келгенбіз, тұтқыр сары желіммен жабысқалы келгенбіз. Бітім берсең – жөніңді айт, бермесең – тұрысатын жеріңді айт!» – депті [5, с.102].

Тарихта Абылай хан 1743 жылы жоңғар басқыншыларының қолына түсіп қалғанында Қаз дауысты Қазыбек би Ресей үкіметі жолдаған секунд-майор Миллер экспедициясының құрамында елшілікке барған екен. Қазақ биінің суырып салма шеберлегін көріп, Қалдан Серен разы болып, Абылай ханның басына азаттық берген екен. Осындай оқиғаларға байланысты қазақ халқында "Жауластырмақ – жаушыдан, елдестірмек – елшіден", "Елшісіне қарап елін таны", "Елшінің қылышы тіл", "Е, Құдайым, би қыл, би қылмасаң, би түсетін үй қыл" деген мақал-мәтелдер қалыптасқан.

Сонымен қатар, 1755–1799 жылдар аралығында қазақтар Қытайға жиырма алты елшілік аттандырған болса, оның тоғызына аузын айға білеген билер бас болған: Өміртай би, Досай би, Құттыбай би, Мамық би, Байтұрған би, Отаршы би, Бұқар жыраудың баласы Жарылғап би, Қаратоқа би және т.б. Қазақ елшіліктерін басқарған

билерге әрқашан ілтипатпен қарап, молынан сый-сыйапат көрсетуіне қарағанда, Цин өкіметі билердің ел іші, халық арасындағы саяси-әлеуметтік үлес-салмағын жақсы түсінген.

Бесіншісі, би саясаткерлігі. Саясат мәселесіне қатысты билердің атқаратын қызметі орасан зор болған. Хан, сұлтандарға қазақ билері кеңес беріп, ақыл-даналығымен көмектескен. Өз Тәуке хан «Жеті жарғыны» өмірге әкелгенінде Төле би, Қазыбек би, Әйтеке билердің ақыл – кеңестерін басшылыққа алған дейді, тарихшылар. Тарихи деректер бойынша, Абылай ханның жанында үнемі кеңесшісі болып сегіз би бірге жүрген. Солардың бірі – Нияз би Тілеуліұлы. Оны академик Манаш Қозыбаевтың өзі жазып кетті.

Абылай ханның саясаткерлігіне де билердің ықпалы мол болды деп айтуға болады. XIX ғасырдың ең отты жылдары Абылай ұрпағына тұспа-тұс келді. Қазақ халқының тарихында ең соңғы тәуелсіз хандық туын тік ұстаған әйгілі Абылай хан екендігі даусыз. Дүниенің төрт бұрышымен де тіл табысып ымырашылдығымен «қой – үстінде бозторғай жұмыртқалаған» жұмақ дәурен құрғысы келген және де сол ойын көбіне іс-жүзіне асыра білген Абылай саясаткерлігі мен ақылгөйлігімен ерекшеленеді. Бір жағын алпауыт Ресей патшалығы омырып, екінші бүйірін ұлы Қытай кеміріп жатса да, жалпақ қазақ елін қанжығаға байлатпай, бірде егеулі найза ұшымен, бірде уәлі тілдің уытымен қорғап, жер қайысқан жау қолдарынан құтылып кетіп отырған [6, 76-77 бб].

Абылай хан Ресей, Қытай және Орта Азиялық әміршілер арасында тиімді саясат жүргізді. Абылай хан Қазақстанның тәуелсіздігі мен мемлекеттік егемендігі үшін күрес символы ретінде халық жадында қалды. Патша үкіметі ұсынған хан лауазымынан және тіпті Екатерина II хан етіп сайлағаннан кейін де Петропавлда Ресейге ант беруден бас тартып, патша үкіметі ұсынған сыйларын да алмады. Мұндай істер оның көреген мемлекет қайраткері, дана билеуші, ержүрек саясатшы, қазақ халқының дарынды қолбасшысы екенін көрсетті. Бақсақ, Абылай парасатты елбасшы ғана емес, қабырғалы қолбасшы да болған [7].

Алтыншысы, би батырлығы. Еліміз Жәнібек, Малайсары, Наурызбай, Райымбек, Сырым, Мұнасап, Нияз, Шеген тәрізді билердің батырлығымен танымал. Сарыбай би Айдосұлы (1821-1890) Сұраншы батырдың сенімді серігі болған. Кеңгірбай би Жігітекұлы (1720-1808) орыс патшасына тәуелді болмау үшін күрескен. Билердің батырлығы қолына қару алып жауларға қарсы шабуымен ғана емес, қаһарлы хан-сұлтандарға,

елдесуден кеткен дұшпанына, басқа мемлекеттердің басшыларына қорықпай қарсы тұрып, ақиқатты ашық айтуымен де бағаланғаны мәлім.

Би батырларынан бөлек, қазақ елінде жеке батырлар да болған. Ел арасында "Барақ жүнді батырды екі қатынның бірі табады, Ел билейтін асылды (төрәні) мыңның бірі табады" деген сөз бар. Халық түсінігінде, батырдан бидің мәртебесі биік тұрған. «Батыр – анадан, тұлпар – биеден» дегендей, ел қорғайтын айбынды батырды кез келген ана таба бергенімен, "ел бастайтын көсемді, сөз бастайтын шешенді" кез келген ана туа бермейді, мұндай ақыл-парасатты адамдардың дүниеге келуін тектілікке байланысты деп қараған.

Батырлар институтының қалыптасуына қазақ қоғамының көшпелілік жағдайы, сыртқы жаулардан қорғанудың көкейкестілігі әсер етті, дәстүрлі қоғамдағы ерекше тұлғалар - батырлар институтын қалыптастырды. Сондықтан батырлар институтының басты қызметі - елді, мемлекетті, жер мен суды сыртқы жаулардан қорғау. Осыған орай қазақ халқының тарихындағы жаугершіліктің, сыртқы жаулардың шабуылдары күшейген кезеңдерде батырлардың да қоғамдағы орны арта түседі.

Е.Бекмахановтың пікірінше, батырлар институты әскери-феодалдық рубасылары ретінде қалыптасса, Н.Аполлова «XVII-XVIII ғасырларда батырлар әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан күшейеді» [8, с.73-74], Т.Шойынбаев «батырлар, мырзалар, тархандар, ақсақалдар мен билер жаңадан қалыптасып келе жатқан мемлекеттік аппараттың өкілдері болды», - деп атап өтеді [9, с.31]. Жалпы алғанда, қазақ батырлар институтының гүлдену кезеңіндегі батырларды олардың қоғамдық ықпалының артуына байланысты үш топқа бөлуге болады: біріншісі, қазақ-жоңғар соғысы кезіндегі ел азаттығын сақтап қалу жолындағы азаттық күресінің батырлары, екіншісі, Қазақстанның мемлекеттік тұтастығына қауіп төндірген Қоқан, Хиуа хандықтарына қарсы азаттық күресін жүргізген батырлар, үшіншісі, Ресейдің отарлық саясатына қарсы ұлт-азаттық көтерілісті бастаған батырлар.

Жетіншісі, би көріпкелдігі. Билердің болашақты болжай білуі, соған байланысты білімпаздық танытып, ұрпақтарға өсиет қалдыруы да тарихи мән-жайлармен дәлелденеді. Мәселен, Нияз бидің өлер алдында балаларын жанына шақырып алып, Ақмола өңірінің Тілеулі ұрпақтарына тарлық ететінін, олардың Торғай өңіріне де барып қоныстануын, сол жақтың оларға жайлы болатынын өсиет етіп айтып кетуі Нияз бидің ойшылдығының, көріпкелді-

гінің, келешекті болжай білетіндігінің дәлелі. Билер табиғат заңдылықтарын болжай білген, Ғылымнан, білімнен хабардар болып, пайымды пікірлер айтарда соларды салыстырмалы түрде пайдаланып, қанатты сөздерді ел жадында қалдырған.

Қазақ билерінің өзге де қасиеттері көп болған. Сайып келгенде, қазақ биі – көсем, дана, шешен, ақын, заңгер, елші, мәмілегер, батыр, саясаткер, қоғам қайраткері, ойшыл ғалым, психолог, әртіс, тәлімгер тәрбиеші және т.б.

Қазақ "қауымында билерге берілетін атақ-лауазымдардан басқа, олардың жеке басына тән әртүрлі қасиеттеріне қарап ат қойып, айдар тағу дәстүрі де болған. Билерге танылмайтын әртүрлі сипаттама аттар кейде олардың ресми атақ-лауазымынан да жиі айтылып, олардың ел ішіндегі бедел-абыройын айқындай түсетін бағалау (қазіргіше «имиджі») болып та саналған.

Билерді бұлайша бағалаудың өзі де әртүрлі мотивтерге байланысты болған, олардың бәрі халық ауыз әдебиетінде өз өрнегін тауып, би атақ-лауазымына лайықты тұлғалардың бойына тән мына төмендегідей ерекшеліктеріне байланысты қалыптасқан:

1) Адамның бойындағы ең абзал зиялы қасиеттеріне (ақыл-парасатына, игі-жақсы қасиетіне, тегіне т.б.) байланысты: дана би, данышпан би, әділ би, текті би, ақылды би, айлалы би, тура би, шыншыл би және т.б.

2) Адамның табиғи талантына байланысты: шешен би, ділмар би, дүлдүл би және т.б.

3) Адамның жасына байланысты: бала би, жас би, қарт би, кәрі би және т.б.

4) Адамның өмір тәжірибесіне байланысты: сұңғыла би, майтымақ би, ықпалды би, тәжірибелі би және

5) Адамның мінез-құлқына, жағымсыз әдеттеріне байланысты: жымысқы би, даукес би, ұрдажық би, адуынды би және т.б. [10].

Қазақстан Республикасында Қазақ хандығының 550 жылдығына орай көптеген маңызды іс-шаралар өткізіліп келеді. Оның өзі өткен тарихтың тамырына бойлау және жас ұрпаққа ата-дәстүрден қалған бай қазынаны дарыту екені анық. Мәселен, үстіміздегі жылдың мамыр айында рухани астанамыз болып саналатын көне Түркістан қаласында Қазақстан Республикасы Жоғарғы сотының ұйымдастыруымен «Қазақ құқығы мен билер сотының төрелігі – Қазақ мемлекеттілігінің феномені» деген тақырыпта халықаралық ғылыми конференция өткізілді. Қыркүйек айының 11 жұлдызында Астанада «Қазақ құқығы мен билер сотының әлем өркениетіндегі орны» атты Жоғарғы сот төрағасы Қайрат Мә-

мидің төрағалығымен халықаралық конференция болды. Әлемнің әр елінен келген судьялар мен ғалымдар қазақ даласындағы ежелгі билер сотының маңызын нақтылады. Мәселен, Ресей және Италия оқымыстылары қазақ билерінің құқықтық ережелері бүгінгі қоғамда кең қолданылатынын айтты. Бүгінде олардың билер сотының басқару жүйесі туралы бірқатар жинақтары жарық көрген. Сонымен қатар, еліміздің көптеген жоғары оқу орындарында да халықаралық конференциялар өткізілуде.

Қазақ билері бүгінгі мемлекеттік биліктің қызметтерін толықтай атқарды. Олар заң шығарушылық, атқарушылық, сот билігін айтып ел басқару қызметтерінің барлық түрлеріне араласты. Оған қоса мемлекеттің ұлттық идеологиясы мен ел бірлігі, әлеуметтік тұрмыс жағдайы туралы даналық ойлар айтып, ел болашағын болжауда, оған қажет қандай келелі істерді ынтымақтасып істеудің сара жолын бағыттап отырды. "Әділ биліктің елін дау араламайды, әділ патшаның елін жау араламайды" деген нақыл сөз бүгінде өз маңыздылығын жоғалтқан жоқ.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. *Тарих толқынында*. - Алматы: Атамұра, 1999. – 296 б.
2. Зиманов С.З. «Қазақтың билер соты-бірегей сот жүйесі». – Алматы, 2008. – 216 бет.
3. Зиманов С.З. *Древний мир права*. - Алматы: Деректер мен зерттеулер, 2003. - 460 с.
4. Нуркеева С. *Токмеил и ее знаменитый сын Казыбек би // Аружан. № 10*. - Алматы: 2008. - 36 с.
5. *История Казахстана: народы и культуры: Учебное пособие // Масанов Н.Э. и др.* - Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 302 с.
6. Дәуітов С. *Төле би*. - Алматы. - «Мұраттас» ҒЗО. -1991. 276 б.
7. *Абылайдың ақ үйі – халқымыздың бақ үйі дейтін болды енді бұл ғимаратты солтүстік қазақстандықтар // egeken.kz/2008/31/12*
8. Аполлова Н.Г. *Присоединение Казахстана к России в 30-х годах XVIII в.* – Алма-Ата: АН ССР, 1948. – 254 с.
9. Шоинбаев Т.Ж. *Добровольное вхождение казахских земель в состав России*. - Алма-Ата, 1982. – 279 с.
10. Әшімбаева Нағима *"Бұрынғы қазақ қоғамындағы билер институты"* //www.mtdi.kz/til-bilimi

Билялов Берик Султангазинович

начальник Департамента внутренних дел Северо-Казахстанской области
МВД Республики Казахстан, генерал-майор полиции

МЕЖДУНАРОДНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН ПО ПРОТИВОДЕЙСТВИЮ ТЕРРОРИЗМУ

Резюме. Сложность и многосторонность явления современного терроризма и его проявлений требует разработки современного механизма противодействия, сочетающего в себе правовые, политико-дипломатические, экономические, гуманитарные и силовые средства на национальном и международном уровнях.

Түйін. Қазіргі заманғы терроризм құбылысына және оның көріністеріне, күрделілігіне, әмбебаптығына қарсы іс-қимыл қазіргі заманғы ұлттық және халықаралық деңгейде құқықтық, саяси, дипломатиялық, экономикалық, гуманитарлық және құқық қорғау құралдарын үйлестіру, тегігін дамыту өте қажет.

Summary. The complexity and versatility of the phenomenon of modern terrorism and its manifestations requires the development of a modern mechanism of counteraction, combining legal, political, diplomatic, economic, humanitarian and law enforcement tools at the national and international levels.

Начало XXI века характеризуется масштабностью актов терроризма, совершенных на всех континентах Земли. В результате террористической деятельности погибли тысячи ни в чем неповинных людей, уничтожены значительные материальные ценности. Главная опасность терроризма заключается не только в непосредственной вреде, причиняемом им жертвам преступлений. Не меньший ущерб он наносит общественной безопасности и конституционному порядку в целом. Страх, сеемый террористами в обществе, чувство полной беспомощности перед лицом безымянной и вездесущей угрозы, потеря веры в способность государственных структур защитить своих граждан – вот лишь наиболее очевидные последствия недостаточно эффективного противодействия терроризму/1/. Как правило, ни одно государство, в том числе экономически развитое не лишено угрозы террористических актов.

Следует отметить, что в нашем государстве основываясь на Конституции Республики Казахстан создана соответствующая правовая база противодействия терроризму, которая состоит из Уголовного кодекса от 3 июля 2014 года, Закона «О противодействии терроризму» от 13 июля 1999 года, Закона «О противодействии легализации (отмыванию) доходов, полученных преступным путем, и финансированию терроризма» от 28 августа 2009 года, Закона «О религиозной деятельности и религиозных объединениях» от 11 октября 2011 года, Закона «О средствах массовой информации» от 23 июля 1999 года и иных нормативных правовых актов.

Однако, как показывает практика, внутригосударственные меры противодействия терроризму в современных условиях являются недостаточно эффективными. Данное обстоятельство в силу объективной необходимости обусловило

тесное международное сотрудничество в борьбе с терроризмом. Так как только основанная на законах и нормах международного права – международных договорах антитеррористическая деятельность государств может стать эффективным инструментом в противодействии терроризму на современном этапе.

Казахстан является активным участником международного антитеррористического сотрудничества в глобальном и региональном масштабах. Сотрудничество в этой сфере осуществляется через такие авторитетные международные структуры, как Контртеррористический комитет Совета Безопасности Организации Объединенных Наций (далее – ООН), Антитеррористический центр Содружества Независимых Государств (ДАЛЕЕ – СНГ), Региональная антитеррористическая структура Шанхайской организации сотрудничества (далее – ШОС), а также в двустороннем формате.

Необходимо отметить, что только наличие международного договора (конвенции) обязывает государства, его заключившие, к соблюдению его условий и непосредственному исполнению условий данного соглашения. В рамках международного договора государства имеют наибольшие возможности для более детального закрепления своих прав и обязанностей, а также иных положений, подлежащих применению при реализации данного договора. Более того, «любой действительный международный договор имеет юридически обязательную силу для его участников и в этом смысле является нормоустанавливающим»/2/.

Нужно учитывать, что сами международные договоры по противодействию терроризму подразделяются на несколько видов:

- а) многосторонние конвенции ООН;
- б) региональные соглашения (конвенции);

в) двусторонние договоры.

Неизбежное разнообразие, сложность и встречающиеся время от времени пробелы, когда каждая страна имеет свой набор двусторонних договоров, способствовали выработке многосторонних конвенций по противодействию терроризму.

Важное место в противодействии терроризму с самого начала своего создания заняла Организация Объединенных Наций. Еще в 1934 году будучи Лигой Наций был сделан первый главный шаг в объявлении этого явления вне закона, проведя обсуждение проекта Конвенции о предотвращении и осуждении терроризма. Хотя в 1937 году эту конвенцию все-таки приняли, она так и не вступила в силу. С 1963 года под эгидой ООН и ее специализированных учреждений международное сообщество разработало 16 международных соглашений (13 контртеррористических конвенций и трех протоколов), которые открыты для участия всех государств-членов. В 2005 году международное сообщество также внесло существенные изменения в три из этих универсальных документов непосредственно для отражения угрозы терроризма; 8 июля того года государства приняли Поправку к Конвенции о физической защите ядерного материала, а 14 октября они согласовали Протокол 2005 года к Конвенции о борьбе с незаконными актами, направленными против безопасности морского судоходства, и Протокол 2005 года к Протоколу по борьбе с незаконными актами, направленными против безопасности стационарных платформ, расположенных на континентальном шельфе. В декабре 1994 года Ассамблея ООН вновь обратила внимание на вопрос терроризма в Декларации о мерах по ликвидации международного терроризма (A/RES/49/60). В 1996 году в дополнении к этой декларации (A/RES/51/210) был учрежден Специальный комитет по терроризму. С тех пор Ассамблея рассматривала этот вопрос на постоянной основе/3/.

Республика Казахстан, в соответствии со ст. 8 Конституции, уважает принципы и нормы международного права, проводит политику сотрудничества и добрососедских отношений между государствами, их равенства и невмешательства во внутренние дела друг друга, мирного разрешения международных споров, отказывается от применения первой вооруженной силы. Казахстан, вступивший в 1992 году в ООН, принимает активное участие в ее деятельности, в том числе и в сфере противодействия терроризму.

Республика Казахстан за годы своей независимости присоединилась к следующим много-

сторонним конвенциям ООН и ее протоколам:

- Конвенции о преступлениях и некоторых других актах, совершаемых на борту воздушных судов, заключенной в г. Токио 14 сентября 1963 г. (дата присоединения – 13 мая 1994 г.);

- Конвенции о борьбе с незаконным захватом воздушных судов, принятой в г. Гааге 16 декабря 1970 г. (дата присоединения – 13 мая 1994 г.);

- Конвенции о борьбе с незаконными актами, направленными против безопасности гражданской авиации, заключенной в г. Монреале 23 сентября 1971 г. (дата присоединения – 13 мая 1994 г.);

- Конвенции о предотвращении и наказании преступлений против лиц, пользующихся международной защитой, в том числе дипломатических агентов, принятой в г. Нью-Йорк 14 декабря 1973 года (дата присоединения – 23 января 1996 г.);

- Международной конвенции о борьбе с захватом заложников, подписанной в г. Нью-Йорк 18 декабря 1979 г. (дата присоединения – 24 января 1996 г.);

- Конвенции о физической защите ядерного материала, заключенной в г. Вена 3 марта 1980 г. (дата присоединения – 22 декабря 2004 г.);

- Конвенции о борьбе с незаконными актами, направленными против безопасности морского судоходства, и Протоколу о борьбе с незаконными актами, направленными против безопасности стационарных платформ, расположенных на континентальном шельфе, принятых в г. Рим 10 марта 1988 г. (дата присоединения – 27 февраля 2003 г.);

- Конвенции о маркировке пластических взрывчатых веществ в целях их обнаружения, заключенной в г. Монреале 1 марта 1991 г. (дата присоединения – 13 мая 1994 г.);

- Международной конвенции о борьбе с бомбовым терроризмом, подписанной в Нью-Йорке 12 января 1998 г. (дата присоединения – 4 июля 2002 г.);

- Международной конвенции о борьбе с финансированием терроризма, принятой в г. Нью-Йорке 10 января 2000 г. (дата присоединения – 2 октября 2002 г.);

- Международной конвенции о борьбе с актами ядерного терроризма, заключенной в г. Нью-Йорке 14 сентября 2005 г. (дата присоединения – 14 мая 2008 г.);

- Протоколу о борьбе с незаконными актами насилия в аэропортах, обслуживающих международную гражданскую авиацию, дополняющему Конвенцию о борьбе с незаконными актами, направленными против безопасности граждан-

ской авиации, принятую в г. Монреале 23 сентября 1971 г., заключенному в г. Монреале 24 февраля 1988 г. (дата присоединения – 13 мая 1994 г.).

8 сентября 2006 года государствами-членами ООН была принята Глобальная контртеррористическая стратегия. Эта стратегия – в виде резолюции и содержащегося в приложении к ней Плана действий – является уникальным глобальным документом, который укрепит национальные, региональные и международные усилия по борьбе с терроризмом. Впервые все государства-члены согласились с общим стратегическим подходом к борьбе с терроризмом, не только послав четкий сигнал о том, что терроризм неприемлем во всех его формах и проявлениях, но и выразив решимость предпринять практические шаги, как в индивидуальном, так и в коллективном плане, по предотвращению терроризма и борьбы с ним. Эти практические шаги включают широкий круг мер, варьирующихся от укрепления государственного потенциала в деле борьбы с террористическими угрозами до лучшей координации контртеррористической деятельности системы ООН. С принятием этой Стратегии было выполнено обязательство, принятое руководителями стран мира на Всемирном саммите в 2005 году; при этом Стратегия задействует многие элементы, предложенные Генеральным секретарем в его докладе от 2 мая 2006 года, озаглавленном «Единство в борьбе с терроризмом: рекомендации по глобальной контртеррористической стратегии»/4/.

Вторым видом международных соглашений являются региональные договоры. Региональное сотрудничество государств в области борьбы с терроризмом осуществляется в рамках региональных международных организаций. Менее масштабными и, по крайней мере, теоретически более легкими для выработки являются региональные многосторонние соглашения, принятые в рамках региональных межгосударственных организаций или сообществ (союзов) государств.

Региональные договоры (участники которых согласно широкому пониманию, объединены политической и географической общностью) обладают огромными преимуществами институционального характера, связаны с сопоставимыми правовыми и политическими культурами, основываются на взаимной осведомленности и доверии к правовым системам других участвующих в них сторон, что сильно облегчает не только переговоры о выработке соответствующего документа, но и соответствующую практику

противодействия терроризму.

В рамках Содружества Независимых Государств государствами-участниками заключены Договор о сотрудничестве государств-участников СНГ в борьбе с терроризмом, совершенный в г. Минске 4 июня 1999 года (ратифицирован Закон Республики Казахстан от 23 октября 2000 г.), Договор государств-участников СНГ о противодействии легализации (отмыванию) преступных доходов и финансированию терроризма, совершенный 5 октября 2007 года в г. Душанбе (ратифицирован Законом Республики Казахстан от 29 марта 2011 г.), приняты Решение Совета глав государств СНГ от 1 декабря 2000 г. о создании Антитеррористического центра государств-участников СНГ, Решением Совета глав государств СНГ от 26 августа 2005 года принята Концепция сотрудничества государств-участников СНГ в борьбе с терроризмом и иными насильственными проявлениями экстремизма.

В рамках Шанхайской организации сотрудничества приняты: Конвенция ШОС против терроризма, совершенная в г. Екатеринбурге 16 июня 2009 года (ратифицирована Законом Республики Казахстан от 10 января 2011 г.), Шанхайская конвенция о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом, совершенная в г. Шанхае 15 июня 2001 года (ратифицирована Законом Республики Казахстан от 18 апреля 2002 г.), Соглашение о банке данных Региональной антитеррористической структуры ШОС, подписанное в г. Ташкенте 17 июня 2004 года (ратифицировано Законом Республики Казахстан от 22 мая 2006 г.), Соглашение о подготовке кадров для антитеррористических формирований государств-членов ШОС, совершенное в г. Екатеринбурге 16 июня 2009 года (ратифицировано Законом Республики Казахстан от 18 апреля 2011 г.), Соглашение между государствами-членами ШОС о Региональной антитеррористической структуре, совершенное в г. Санкт-Петербурге 7 июня 2002 года (ратифицировано Законом Республики Казахстан от 3 июня 2003 г.), Соглашение о сотрудничестве в области выявления и перекрытия каналов проникновения на территории государств-членов ШОС лиц, причастных к террористической, сепаратистской и экстремистской деятельности, совершенное в г. Шанхае 15 июня 2006 года (утверждено постановлением Правительства Республики Казахстан от 5 июня 2007 г.), Соглашение о порядке организации и проведения совместных антитеррористических мероприятий на территориях государств-членов ШОС, подписанное в г. Шанхае 15 июня 2006 г. (ратифицировано Законом Республики Казахстан от 21 июля

2007 г.), Соглашение о порядке организации и проведения совместных антитеррористических учений государствами-членами ШОС, подписанное в г. Душанбе 28 августа 2008 г. (ратифицировано Законом Республики Казахстан от 8 апреля 2010 г.) и иные.

Международное сотрудничество по противодействию терроризму регулируется не только многосторонними и региональными конвенциями, но и двусторонними договорами. Необходимо отметить, что именно двусторонние договоры, регулирующие вопросы противодействия терроризму, позволяют более полно учесть характер взаимоотношений между двумя государствами, их интересы по каждой конкретной проблеме.

На двустороннем уровне были заключены следующие договора: Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Федеративной Республики Германия о сотрудничестве в борьбе с организованной преступностью, терроризмом и другими опасными видами преступлений от 10 апреля 1995 г. (постановление Правительства Республики Казахстан от 4 апреля 1997 г.), Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Венгерской Республики о сотрудничестве в борьбе с организованной преступностью, терроризмом, незаконным оборотом наркотических средств и психотропных веществ от 7 октября 1996 г. (постановление Правительства Республики Казахстан от 24 апреля 1997 г.), Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Чешской Республики о сотрудничестве в борьбе с организованной преступностью, незаконным оборотом наркотических средств и психотропных веществ, терроризмом и другими опасными видами преступлений от 9 апреля 1998 г. (постановление Правительства Республики Казахстан от 30 июня 1999 г.), Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Исламской Республики Иран о сотрудничестве в борьбе с организованной преступностью и терроризмом от 6 октября 1999 г. (постановление Правительства Республики Казахстан от 15 декабря 1999 г.), Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Литовской Республики о сотрудничестве в борьбе с организованной преступностью, незаконным оборотом наркотических и психотропных веществ, терроризмом и иными видами преступлений от 11 мая 2000 г. (постановление Правительства Республики Казахстан от 19 октября 2000 г.), Соглашение между Правительством Республики Казахстан и

Правительством Республики Польша о сотрудничестве в борьбе с организованной преступностью и иными видами преступлений от 24 мая 2002 г. (постановление Правительства Республики Казахстан от 15 марта 2005 г.), Соглашение между Республикой Казахстан и Китайской Народной Республикой о сотрудничестве в борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом от 23 декабря 2002 г. (Указ Президента Республики Казахстан от 2 июня 2003 г.), Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Румынии о сотрудничестве в борьбе с организованной преступностью, незаконным оборотом наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров, терроризмом и иными опасными преступлениями от 9 сентября 2003 г. (постановление Правительства Республики Казахстан от 2 февраля 2004 г.), Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Республики Болгария о сотрудничестве в борьбе с терроризмом, организованной преступностью, незаконным оборотом наркотических средств, психотропных веществ, их аналогов и прекурсоров и иными преступлениями от 25 сентября 2003 г. (постановление Правительства Республики Казахстан от 30 января 2004 г.), Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Эстонской Республики о сотрудничестве в борьбе с организованной преступностью и иными видами преступности от 2 июня 2004 г. (постановление Правительства Республики Казахстан от 8 декабря 2011 г.), Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Грузии о сотрудничестве в борьбе с терроризмом, незаконным оборотом наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров, организованной и иными видами преступности от 31 марта 2005 года (постановление Правительства Республики Казахстан от 5 декабря 2011 г.), Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Азербайджанской Республики о сотрудничестве в борьбе с терроризмом, незаконным оборотом наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров, организованной и иными видами преступности от 24 мая 2005 г. (постановление Правительства Республики Казахстан от 15 мая 2007 г.), Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Турецкой Республики о сотрудничестве в борьбе с международной террористической деятельностью, организованной преступностью, незаконным оборотом наркотических средств, психотропных веществ, их аналогов, прекурсоров и

инными видами преступлений от 26 мая 2005 г. (постановление Правительства Республики Казахстан от 14 марта 2007 г.), Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Арабской Республики Египет о сотрудничестве в области борьбы с терроризмом, организованной преступностью, незаконным оборотом наркотических средств и психотропных веществ и иными видами преступлений от 12 марта 2007 г. (постановление Правительства Республики Казахстан от 22 июня 2007 г.), Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Республики Хорватия о сотрудничестве в борьбе с организованной преступностью, незаконным оборотом наркотических средств и психотропных веществ, терроризмом и иными видами преступлений от 5 июля 2007 г. (постановление Правительства Республики Казахстан от 14 сентября 2007 г.), Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Словацкой Республики о сотрудничестве в борьбе с организованной преступностью, терроризмом, незаконным оборотом наркотических средств, психотропных веществ, прекурсоров и иными видами преступлений от 21 ноября 2007 г. (постановление Правительства Республики Казахстан от 31 марта 2008 г.), Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Французской Республики о сотрудничестве в борьбе с преступностью от 6 октября 2009 г. (постановление Правительства Республики Казахстан от 28 января 2010 г.), Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Итальянской Республики о сотрудничестве в борьбе с организованной преступностью, незаконным оборотом наркотических средств, психотропных веществ, прекурсоров и химических веществ, используемых для их производства, терроризмом и другими видами преступлений от 5 ноября 2009 г. (постановление Правитель-

ства Республики Казахстан от 25 мая 2010 г.), Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Объединенных Арабских Эмиратов о сотрудничестве в борьбе с организованной преступностью, терроризмом, незаконным оборотом наркотических средств, психотропных веществ, их прекурсоров и аналогов, и иными видами преступлений от 13 мая 2010 г. (постановление Правительства Республики Казахстан от 3 октября 2011 г.), Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Королевства Испания о сотрудничестве в борьбе с преступностью от 17 июня 2011 г. (постановление Правительства Республики Казахстан от 30 декабря 2011 г.).

Таким образом, сложность и многосторонность явления современного терроризма и его проявлений требует разработки современного механизма противодействия, сочетающего в себе правовые, политико-дипломатические, экономические, гуманитарные и силовые средства на национальном и международном уровнях. В этой связи заслуживает особого внимания предложение Президента Республики Казахстан – Лидера нации Н.А. Назарбаева, озвученное на Общих дебатах 70-й сессии Генассамблеи ООН 29 сентября 2015 года о том, чтобы учредить под эгидой ООН единую мировую сеть противодействия международному терроризму и экстремизму. Для реализации этой задачи необходимо разработать и принять всеобъемлющий документ ООН по борьбе с терроризмом/5/. Это по нашему мнению это позволит, помимо непосредственного выявления и пресечения террористической деятельности, раскрытия и расследования террористических преступлений, более предметно осуществлять мероприятия по профилактике терроризма и выработке адекватных мер по урегулированию возникающих кризисных ситуаций, связанных с терроризмом.

Литература:

1. Устинов В.В. *Международный опыт борьбы с терроризмом: стандарты и практика.* – М.: Юрлитинформ, 2002. – С.3.
2. Тункин Г.И. *Теория международного права.* – М., 1970. – С.108.
3. *Международные соглашения по борьбе с терроризмом* // <http://www.un.org/ru/terrorism/instruments.shtml>.
4. *Глобальная контртеррористическая стратегия ООН* // <http://www.un.org/ru/terrorism/strategy-counterterrorism.shtml>.
5. *Выступление Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева на Общих дебатах 70-й сессии Генассамблеи ООН 29 сентября 2015 г.* / http://www.akorda.kz/ru/speeches/external_political_affairs/ext_speeches_and_addresses.

Бытымбаев Аманғали Мұқашұлы

ҚР ПМ Алматы академиясының PhD докторанты, полиция капитаны,
amanbm@mail.ru

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТЫҢ ОБЪЕКТИВТІК ЖАҒЫ БОЙЫНША ЗАРДАПТЫҢ СИПАТТАМАСЫ

Түйін. Аталған мақалада экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтардың объективтік жағы бойынша зардаптың сипаттамасы қарастырылып ұсыныс жасалған.

Кілт сөздер: Экологиялық қылмыстық құқықбұзушылық, Экологиялық қылмыстар, Экологиялық қылмыстық теріс қылық, экология, Экологиялық қылмыстық құқықбұзушылықтың объективтік жағы, зардап.

Резюме: В данной статье рассмотрены характеристики вреда по объективной стороне экологических уголовных правонарушений.

Ключевые слова: экологические преступления, преступления против окружающей среды, экологические уголовного преступления, экология, преступность окружающей среды с объективной стороны.

Summary: In this article descriptions of harm are considered on an objective side ecological criminal offence.

Keywords: environmental crimes, crimes against the environment, environmental criminal offense, the environment, crime, the environment, the objective side.

Қылмыстық құқық бұзушылық құрамының объективтік жағы қылмыстық заңда қарастырылған қылмыстық құқық бұзушылық іс-әрекетінің сыртқы белгісінің жиынтығымен қортындыланады. Осыдан қылмыстық құқық бұзушылық іс-әрекетінің сыртқы белгілері ретінде қоғамға қауіпті, заңға қайшы іс-әрекет, зардап және осы іс-әрекет пен зардаптың өзара байланысы танылады. Қылмыстық құқық теориясында қылмыстық құқық бұзушылық құрамының объективтік жағының белгілері негізгі және қосымша (факультативті) болып бөлініп қарастырылған. Қылмыстық құқық бұзушылықтың объективтік жағының негізгі белгілері ретінде қарастырылады: іс-әрекет (әрекет, әрекетсіздік), зардап және іс-әрекет пен зардап арасындағы өзара байланыс. Объективтік жақтың қосымша (факультативті) белгілері: қылмыстық құқық бұзушылық жасалған орын, уақыт, құрал, жасалу тәсіл. Негізінен қылмыстық құқық бұзушылық құрамының объективтік жағы қылмыстық құқық бұзушылық қарастырылған қылмыстық заң нормасының диспозициясында толығымен белгіленеді. Қылмыстық құқық бұзушылық құрамының объективтік жағының белгілері тек заң нормасының диспозициясында көрсетілген іс-әрекеттен, зардаптан, уақыттан, жерден, құралдан, тәсілден тұрады.

Экологиялық қылмыстық құқық бұзушылық құрамының объективтік жағының міндетті белгілерінің бірі ретінде танылатын қылмыстық құқық бұзушылық іс-әрекетінен (әрекет немесе әрекетсіздік) туындайтын зардаптың болуы. Зерттеп отырған экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтар бойынша қылмыстық құқық бұзушылық іс-әрекет бойынша орын алуы тиіс зардаптар келесідей белгіленеді;

- қоршаған ортаға ірі залал келтіруге әкеп

соққан немесе әкеп соғуы мүмкін болған;

- адамның денсаулығына зиян келтірген;

- қоршаған ортаға аса ірі залал келтіруге әкеп соққан;

- адам өліміне не адамдардың жаппай сырқаттануына әкеп соққан;

- қоршаған ортаға айтарлықтай залал келтіруге әкеп соққан немесе әкеп соғуы мүмкін болған;

- эпизоотиялардың таралуына немесе өзге де ауыр зардаптарға әкеп соққан;

- ауыр зардаптарға әкеп соққан;

- балықтардың немесе басқа да су жануарларының жаппай қырылуына әкеп соқса немесе әкеп соғуы мүмкін болса,

- жануарлар дүниесінің жаппай жойылуына немесе қырылуына әкеп соққан;

- Өсімдіктердің немесе жануарлардың сирек кездесетін және құрып кету қаупі төнген түрлерін, олардың бөліктерін немесе дериваттарын, сондай-ақ пайдалануға тыйым салынған өсімдіктерді немесе жануарларды, олардың бөліктерін немесе дериваттарын заңсыз алу, иемдену, сақтау, өткізу, әкелу, әкету, салып жіберу, тасымалдау немесе жою, сол сияқты олардың мекендейтін жерлерін жою;

- кесу, жою немесе зақымдау

- адам өліміне әкелу қатерін туғызған не адамның денсаулығына ауыр немесе ауырлығы орташа зиян келтіруге әкеп соққан.

06.09.2014 жылы сағат 18.30 шамасында азамат А.Б.-ның Түпқараған ауданы Қызылөзен қыстағындағы Нысанбаева көшесіндегі 25 Б үйге еріксіз түрде жүргізілген тексаеру жүргізу барысында мұздатқыштан 65 дана, жалпы салмағы 181 кило бекіре тұқымдас балық табылып, алынды. Мемлекетке келген шығын 1,5 млн. теңге. Аталған азаматқа қатысты Қазақстан Республикасының 290-бабы бойынша қылмыстық

іс қозғалып, кінәсі дәлелденіп Түпқараған ауданының сотымен 1 жыл 6 айға бас бостандығын шектеу мерзіміне сотталған [1, 28 б.]. Бұл өз кезегінде келген шығынның мөлшеріне және өзара байланысты қылмыстық құқық бұзушылық сараланып отыр.

А. Жаңатауов «БҚО мамандандырылған табиғат қорғау прокуратурасымен Чеботарев ауылының Зеленов ауданы Чеснаков ауылына дейінгі бағытта 1 км қашықтықта шламды анықтау фактісі бойынша жүргізілген 2013 жылдың 27 сәуіріндегі №1348 тергеуалды тексеріс материалдарын зерделеу нәтижелері бойынша ҚР К 278-бабының 2-бөлімімен қарастырылған қылмыстық іс қозғалды.

Осыған байланысты, 03.10.2013 ж. Іс бойынша комиссиялық сот-экологиялық сараптамасы тағайындалды.

Қазіргі таңда аталған аталған сараптаманы тағайындауға байланысты 17.10.2013 жылғы қаулымен қылмыстық іс тоқтатылды (ҚР ҚІЖК 50-бабы 1-бөлімінің 8-тармағы).» дегенді алға қоя отырып, сот-экологиялық сараптаманың жүргізілуіне байланысты тиісті адамдар жауаптылыққа тартылмай отырғанын қарастырады. Қылмыстық құқық бұзушылық бойынша зардапты анықтауда қажетті сот-сараптамасы тағайындалуы міндетті [2, 55 б.].

Ж.Р. Дильбарханова экологиялық қылмыстардың өте күрделі және қазіргі уақыттағы өзекті мәселелердің бірі екендігіне тоқтала келе табиғаттың шығу тегіне жататы объектілер: жер, су, тастар, ауа және тағы басқаларды зерттеу бойынша жүргізілетін кейбір сараптама түрлерін біріктіріп, бөлек экологиялық сараптамалар құру қажеттігін қарастырады [3, 472 б.]. Ж.Р. Дильбарханованың пікірімен толғымен келісе отырып, экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтар бойынша әртүрлі сараптамаларды бірге біріктіріп өзінше бөлек экологиялық сараптама қалыптастыру заман талабы. Себебі экологиялық қылмыстық құқық бұзғушылықтар бойынша бір-біріне санаспайтын бірнеше сараптамалар бөлек-бөлек немесе кешенді түрде тағайындалады.

Қарастырып өткен экологиялық қылмыстық құқық бұзушылық бойынша орын алуы тиіс зардаптарға зерттеу жүргізіп анықтап қарастырайық. Қоршаған ортаға ірі залал келтіруге әкеп соққан немесе әкеп соғуы мүмкін болған зардап бойынша ірі залал келтіруге әкеп соққан немесе әкеп соғуы мүмкін болған зардапқа Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 3-бабының 38-тармағында берілген түсінікке орай ірі залал және ірі мөлшер –экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтар бойынша қоршаған ортаны және табиғи ресурстардың тұтынушылық қасиеттерін қалпына келтіру үшін қажетті шығын-

дардың бір мың айлық есептік көрсеткіштен асатын мөлшердегі құндық көрінісі жататындығы нақтыланған.

Мысалға, «Қарағанды облысының мамандандырылған табиғатты қорғау прокуратурасы және экология Департаменті ЖШС «Silicium Kazakhstan»-ның ҚР экологиялық заңнамасын ұстану мәселесі бойынша тексеріс өткізілді.

Кәсіпорынның басты жұмыс бағыты – жоғары сортты болат өндіру мен металлургиялық кремний дайындайды. Дегенмен, осы шикізаттарды балқытқан кезде және кремний өндірген кезде рудотермиялық пештер атмосфераны ластайды.

Осы жайда тексерген кезде, бұл кәсіпорынның жыл бойына ластағыш заттарды атмосфераға шығарылуына және түгін газын тазалау процесі кезінде жобалық шешімнен ауытқуы және экологиялық талаптардың бұзылуы анықталады.

Экология Департаментінің есептеуі бойынша, ауаның ластануынан болған және сыртқы ортаға тиген залал мөлшерінің экономикалық бағалануы 259 млн. теңге.

Бұл іс бойынша табиғат қорғау прокуратурасы обылыстық мамандандырылған ауданаралық экономикалық сотқа кәсіпорыннан жоғарыдағы сомманы өндіріп алу туралы арызға бастамашылық жасады.

Сөйтіп, Қарағанды облысының мамандандырылған ауданаралық экономикалық сотының шешімі бойынша табиғат қорғау прокуратурасының ЖШС «Silicium Kazakhstan»-ның қоршаған ортаға тигізген залалы бойынша 259 млн. Теңге мөлшердегі ақшаны өндіріп алу туралы арызды толық көлемде қанағаттандырылды» [4, 28 б.]. Бұл жерде негізгі мақсат кінәлі адамдарды жауапқа тарту емес айыппұл салып қазынаны толтыру ма деген сұрақ туындап отыр.

Осындай пікірді Г. Миразовтың Алматы облысы бойынша прокуратура тарапынан табиғатты қорғау саласында жұмыстардың жүріп жатқандығын білдіріп, «Ағымдағы жылдың 1 тоқсанында 40-қа жуық тексерулер жүргізіліп, облыс көлемінде 400 экологиялық заң бұзушылықтар анықталып, нәтижесінде 71 тұлға тәртіптік, 87-і әкімшілік жауапкершілікке тартылып, 3 қылмыстық іс қозғалса, мемлекет кірісіне 7 млн.662 мың 066 теңге өндірілді. Мұның сыртында, өсімдіктің сирек кездесетін түрлерімен, аңдарға да қасақана зиян келтіретін оқиғалар аз емес. Бұл бағытта да прокуратура тарапынан табанды түрде күрес жүргізіліп, ол әрі қарай жалғасын таба бермек» деген пікірінен де аңғаруға болады [5, 27 б.].

М.Г. Малыгин әрекет тек қана тікелей зардап келтіргенде ғана емес, сонымен қатар оны келтірудің нақты қаупін туғызған жағдайда да қылмыстық деп танылуы керек деген пікірімен келісу керек [6. 66 б.]. Себебі, қазіргі уақытта

экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтар бойынша қандайда бір зиянды келтірумен қатар осындай қауіптің төнуі барлық экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтарда болмаса да кейбірінде қарастырылған.

Адамның денсаулығына зиян келтіруге Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасы нақты түсінік бермейді. Сонда да болса, денсаулыққа келтірілген ауыр зиянға, ауырлығы орташа зиянға, жеңіл зиянға өзіндік түсінік берген. Денсаулыққа зиян келтірудің түсінігі Қазақстан Республикасының «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» 2009 жылғы 18 қыркүйектегі № 193-IV Кодексында де қаралмаған. Алайда осы заңнаманың 1-бабының 35-тармағында денсаулыққа аурулар мен дене кемістіктерінің болмауы ғана емес, тұтастай тәни, рухани (психикалық) және әлеуметтік саламаттылық жағдайының жататындығы ашылып қарастырылған [7]. Атап айтқанда экологиялық қылмыстық құқық бұзушылық бойынша адамның денсаулығына зиян келтіру зардабын денсаулыққа келтірілген зиянның ауыр, ауырлығы орташа, жеңіл болуымен ғана қарастырылмай ауруларға, дене кемістіктерінің болуына, тұтастай тәни, рухани (психикалық) және әлеуметтік саламаттылық жағдайының бұзылуына ұшырауымен сипатталуы қажет.

Л.Л. Кругликов экологиялық қылмыстардағы қылмыс құрамының объективті жағының міндетті белгісін құрайтын қылмыстың зардаптарына жататын адам денсаулығына зиян келтірудің белгіленуі денсаулыққа жеңіл зиянды келтіру, денсаулыққа орташа ауырлықтағы және денсаулыққа ауыр зиян келтірумен қатар қолданылатындығын қамтиды осы дұрыс па дегендей сұрағын қояды [8, 288 б.]. Біз, Л.Л. Кругликовтың пікірімен бөлісе отырып, онымен келісетіндігімізді жасырғымыз келмейді. Себебі, денсаулыққа келтірілетін зияндардың дәрежесі әртүрлі болғандықтан осыған байланысты экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтар да осыған орай саралану белгілерін құрауы тиіс.

Экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтар бойынша қоршаған ортаға келтірілген аса ірі залал ретінде Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 3-бабының 3-тармағына сай қоршаған ортаны және табиғи ресурстардың тұтынушылық қасиеттерін қалпына келтіру үшін қажетті шығындардың жиырма мың айлық есептік көрсеткіштен асатын мөлшердегі құндық көрінісі танылады.

Адам өліміне әкеп соққан зардап пен адамдардың жаппай сырқаттануына әкеп соққан зардаптарға заңды тұрғыда түсінік қарастырылмаған. Адам өлімі бойынша Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 99-бабында бел-

гіленгендей басқа адамды қазаға ұшыратумен танылады.

Ю.С. Тимошенко экологиялық қылмыстың белгісі анықталғаннан осы бойынша қылмыстық іс қозғалғанға дейін мамандардың пікірінше адам өміріне және қоршаған ортаға келтіретін елеулі зиянның қауіпі егер ол анық болса іске асуы қажет, яғни елеулі зиянның орын алуы тиіс. Алайда көптеген жағдайда адам денсаулығына және қоршаған ортаға қауіп төндірген елеулі зиянның зардабын келтірмей жатып оның жолын кесу шаралары қабат жүргізіледі де соның салдарынан қылмыстық заңның талабына сай болуы тиіс елеулі зиянның болмауы да мүмкіндігін қарастырады [9, 493 б.].

Қоршаған ортаға айтарлықтай залал келтіруге әкеп соққан немесе әкеп соғуы мүмкін болған зардапқа да Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 3-бабының 2-тармағымен түсінік берілген. Экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтар бойынша айтарлықтай залал болып қоршаған ортаны және табиғи ресурстардың тұтынушылық қасиеттерін қалпына келтіру үшін қажетті шығындардың бір жүз айлық есептік көрсеткіштен асатын мөлшердегі құндық көрінісі танылады.

«Ветеринария туралы» Қазақстан Республикасының заңына сай эпизоотия болып тиісті әкімшілік-аумақтық бірлік аумағында жануарлардың аса қауіпті және басқа да жұқпалы ауруларының жаппай таралуы танылады [10].

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 3-бабының 4-тармағында қарастырылғандай ауыр зардаптарға жатады:

- адам өлімі;
- екі немесе одан да көп адамның өлімі;
- жәбірленушінің немесе оның жақынының (жақындарының) өзін-өзі өлтіруі;
- денсаулыққа ауыр зиян келтіру;
- екі немесе одан да көп адамның денсаулығына ауыр зиян келтіру;
- адамдардың жаппай сырқаттануы, ауру жұқтыруы, сәулеленуі немесе улануы;
- халық денсаулығы мен қоршаған орта жай-күйінің нашарлауы;
- қаламаған жүктіліктің болуы;
- техногендік немесе экологиялық зілзала-ның, төтенше экологиялық ахуалдың туындауы;
- ірі немесе аса ірі залал келтіру;
- жоғары қолбасшылық қойған міндеттерді орындамай қалдыру;
- мемлекет қауіпсіздігіне қатер төндіру, апаттар немесе авариялар;
- әскери бөлімдер мен бөлімшелердің жауынгерлік әзірлігі мен жауынгерлік қабілеті деңгейінің ұзақ уақыт төмендеуі;
- жауынгерлік міндеттерді орындамай қалдыру;

- жауынгерлік техниканың істен шығуы;
- келтірілген зиянның ауырлығын куәландыратын өзге де зардаптар.

Адам өліміне әкелу қатерін туғызған не адамның денсаулығына ауыр немесе ауырлығы орташа зиян келтіру бойынша Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 3-бабының 11-тармағында денсаулыққа ауыр зиян келтіру болып адамның денсаулығына, оның өміріне қауіпті зиян не денсаулыққа: көру, сөйлеу, есту қабілетінен немесе қандай да бір ағзадан айырылуға; ағзаның өз функцияларын жоғалтуына; бет-әлпетінің қалпына келмейтіндей бұзылуына; жалпы еңбек қабілетінің кемінде үштен бірін айтарлықтай тұрақты түрде жоғалтумен ұласқан денсаулықтың бұзылуына; кәсіби еңбек қабілетін толық жоғалтуға; жүктілікті үзуге; психиканың бұзылуына; нашакорлықпен немесе уытқұмарлықпен ауыруға әкеп соққан өзге де зиян танылса осы заң нормасының 12-тармағында денсаулыққа ауырлығы орташа зиян келтіруге адамның денсаулығына, оның өміріне қауіпті емес, денсаулықтың ұзақ уақыт (жиырма бір күннен астам мерзімге) бұзылуына немесе жалпы еңбек қабілетін (үштен бір бөлігінен кем) тұрақты түрде айтарлықтай жоғалтуға әкеп соққан зиян келтіру танылатындығы қарастырылған.

Қарастырылып өткен экологиялық қылмыстық құқық бұзушылық іс әрекеттерінен туындайтын зардаптардың бірі ауыр зардап экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтардың

ішінде тек қана «Ветеринариялық қағидаларды немесе өсімдіктердің аурулары мен зиянкестеріне қарсы күресу үшін белгіленген қағидаларды бұзу» қылмыстық құқық бұзушылық қарастырылған Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 327-бабында ғана өз орнын алып отыр. Алайда, заңмен белгіленген осы ауыр зардаптарға жататын келесі белгілердің:

- адам өлімі;
- денсаулыққа ауыр зиян келтіру;
- адамдардың жаппай сырқаттануы экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтар бойынша туындайтын зардаптардың міндетті белгісі ретінде қарастырылған. Осыған байланысты кейбір экологиялық қылмыстық құқық бұзушылық нормаларының диспозициясында «не адам өліміне не адамдардың жаппай сырқаттануына әкеп соққан іс-әрекеттер» деп қарастырылған экологиялық қылмыстық құқық бұзушылық іс-әрекетінен туындайтын зардаптар Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 3-бабының 4-тармағында көрсетілген ауыр зардаптармен қамтылған.

Жоғарыдағы қарастырылғандарды қортындылай келе экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтар бойынша заң нормасының диспозициясында қарастырылған «не адам өліміне не адамдардың жаппай сырқаттануына әкеп соққан іс-әрекеттер» деген мәтіндегі сөздерді «ауыр зардаптарға әкеп соққан іс-әрекеттер» деген мәтіндегі сөздермен өзгерту қажет.

Қолданылған әдебиеттер тізімі.

1. Сутбаев О. Состояние экологической безопасности в Мангистауской области и борьба с браконьерством в акватории Каспийского моря // Заң және заман. №4 (172). 2015. – 27-30 бб.
2. Жаңатауов А. Табиғат «саулығы» – адамзаттың игілігі // Заң және заман. №02 (158). 2014. – 54-55 бб.
3. Дильбарханова Ж.Р. Вопросы экологического характера в судопроизводстве // 20 лет независимости Республики Казахстан: итоги и перспективы: Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 20-летию независимости Республики Казахстан и 40-летию образования учебного заведения. Костанай: Академия КВИС МЮ РК, 2011, – С. 466-473.
4. Табиғатты қорғау прокуратурасының ЖШС «SILICIUM KAZAKHSTAN»-ның қоршаған ортаны ластаудан болған залалды мемлекеттік табысқа 259 млн. Теңге мөлшерде өндіріп алу арыз – талаптары толық көлемде қанағаттандырылды // Заң және заман. №9 (177). 2015. – 28 б.
5. Миразов Ф. Заң талабының орындалуын қадағалау – прокуратураның басты міндеті // Заң және заман. №5 (173). 2015. – 24-27 бб.
6. Малыгина М.Г. Основания уголовно-правового запрета экологических преступлений.: дисс. ... к.ю.н. – Караганда, 2004. – 182 с.
7. Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 18 қыркүйектегі N 193-IV Кодексі
8. Кругликов Л.Л. Об унификации дифференцирующих признаков в составах экологических преступлений // Экология и уголовное право: поиск гармонии: материалы Междунар. Науч.-практ. конф., посвященной подготовке XXII Олимпийских зимних и XI Паралимпийских зимних игр 2014 г. в г. Сочи (Геленджик, 6-9 октября 2011 г.) / под ред. В.П. Коняхина и М.Л. Прохоровой. – Краснодар: Изд-во «ЭДВИ», 2011. – С. 285-290.
9. Тимошенко Ю.А. Сложные вопросы квалификации нарушения правил обращения экологически опасных веществ и отходов (ст. 247 УК РФ) // Уголовное право: Стратегия развития в XXI веке: материалы восьмой Международной научно-практ. конференции. 27-28 января 2011 г. – Москва: Проспект, 2011. – С. 492-495.
10. «Ветеринария туралы» 2002 жылғы 10 шілдедегі Қазақстан Республикасының заңы

Бекежанов Даурен Нұржанұлы

з.ғ.магистрі, І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
заң факультеті қылмыстық құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы
bek_dauren@mail.ru, +77017895987

Бейсенбиев Мәди Әкімжанұлы

з.ғ.магистрі, І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
Мемлекеттік және азаматтық құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы
mbeisenbi@mail.ru, +77081470152

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢНАМАСЫ БОЙЫНША
ҚЫЛМЫСТЫҢ ҚАЙТАЛАНУЫ БОЙЫНША ЖАЗА ТАҒАЙЫНДАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Түйін. Бұл мақалада Қазақстан Республикасының заңнамасы бойынша қылмыстардың қайталануы мен оларға жаза тағайындау мәселелері жазылды. Қылмыстардың қайталануын саралау, нормативтік құқықтық актілеріге талдау кеңінен жасалған. Сонымен қатар белгілі заңгер ғалымдардың еңбегіне сүйене отырып тұжырымдамалар мен мысалдар жан-жақты келтіріп жазылды.

Кілтгі сөздер: қылмыс, жаза, заң, Қылмыстардың қайталануы, қылмысты саралау, үкім.

Резюме. В данной статье рассматриваются проблемы назначения наказания за рецидив по законодательству Республики Казахстан. Произведён широкий анализ квалификации данного преступления (рецидива) и нормативно-правовых актов. А также всесторонне рассмотрены концепции и примеры в трудах ученых правоведов.

Ключевые слова: преступление, наказание, закон, рецидив, квалификации преступления, приговор.

Summary. This item discusses the problem of punishment for relapsed by the laws of the Republic of Kazakhstan. A wide analysis of the qualification of the crime (relapse), and legal acts is made. And also comprehensively discussed the concepts and examples in the transactions of the law scientists.

Keywords: crime, punishment, law, relapse, qualifications of crime, sentence.

Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасы бойынша ең маңызды және күрделі мәселелердің бірі - қылмыстардың қайталануы. Қылмыстық заңнама бойынша және тергеу тәжірибесінде бұл мәселенің түсінілуі мен шешілуі әрқилы болып келеді.

Қазіргі жағдайда сот-құқықтық реформасын іске асыруда құқықтық мемлекеттің негізгі қағидасын жүзеге асыруды қамтамасыз ету саласында қылмысты ашу мен тергеу процестерін жетілдіру мәселесі ерекше маңызға ие болып отыр.

Қазақстан Республикасының Конституциясының бірінші бабына сәйкес біздің мемлекеттің ең қымбат қазынасы - адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары болып табылады [1].

Біздің елімізде адам бостандығы мен оның жеке басына қол сұғылмаушылық құқығына жауаптылықты белгілейтін қылмыстық заңнама елдегі жүргізіліп отырған қылмыстылыққа қарсы саясатқа сәйкес дамытылып, жетілдіріп отырылуға тиіс. Қазақстан Республикасының құқықтық саясаты концепциясында көрсетіліп кеткендей қылмыстық заңнамада бастама заңмен қорғалатын ең қымбат әлеуметтік құндылық болып табылатын адам құқықтары мен бостандықтарын алынуы керек [2].

Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ атты жолдауынның жетінші бағытында Мемлекеттік институттар жұмысын жетілдіру. Әлемнің дамыған 30 елінің қатарына ұмтылыс кезінде бізге адал бәсекелестік, әділеттілік, заңның үстемдігі және жоғары құқықтық мәдениет ахуалы қажет. Мемлекеттің үкіметтік емес сектормен және бизнеспен өзара іс-қимылының жаңартылған тәсілдері керек.

Заң алдындағы теңдік құқық тәртібінің шынайы негізі болуға тиіс. Сот жүйесі іс жүзінде ашық және қолжетімді, қарапайым және барлық дауды тез шеше алатындай болуға тиіс. Барлық құқық қорғау жүйесі жұмысының сапасын арттыру қажет. Зор өкілеттілік пен құқық иеленген шенділер мінсіз мінез-құлқымен және жоғары кәсіби деңгейімен ерекшеленуге тиіс [3].

ҚР ҚК 59-бабының бірінші бөлігіне сәйкес қылмыстардың қайталануы, қауіпті қайталануы және аса қауіпті қайталануы жағдайында жаза тағайындау кезінде бұрын жасалған қылмыстардың саны, сипаты және қоғамдық қауіптілік дәрежесі, оның алдыңғы жазаның түзеушілік ықпалының жеткіліксіздігіне себеп болған мән-жай, сондай-ақ жаңадан жасалған

қылмыстың сипаты мен қоғамдық қауіптілік дәрежесі ескеріледі [4].

Қылмыстық кодекстің әртүрлі баптарында, ал жеке реттерде баптардың бөлігінде көрсетілген екі немесе одан да көп қылмыстарды істесе, оның бірде біреуі үшін сотталмаса немесе заңмен белгіленген негіздер бойынша қылмыстық жауаптылықтан босатылмаса, онда оның іс-әрекетінде қылмыстың жиынтығы бар деп танылады.

Басқа сөзбен айтқанда, қылмыстардың жиынтығында кінәлі түрде істелген іс-әрекетте екі немесе одан да көп қылмыстың құрамы болады. Кінәлінің істеген іс-әрекеті қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінде көрсетілген баптардың әр түрлі бөлігінің немесе бір баптың неше түрлі тармақшаларында көрсетілген қылмыс құрамының белгілеріне сәйкес болуы керек.

Біздің ойымызша «Әдеттегі» қылмыскер концепциясы мәнді кемшіліктерге қарамастан, оның қолдаушылары тарапынан нақты қылмысты зерттеу талпынысы қайталап қылмыс жасағандарға қатысты олардың жеке басының қасиеттерін ескеретін қылмыстық қағидаттар мен пенитенциарлық саясат құру туралы тиісті тұжырымдар жасалды.

Жоғарыда айтып өткендей бір жайт аса қауіпті рецидивист институтының теориясының негізі бір мың тоғыз жүз елу тоғыз жылға дейін еліміздегі заңнамада алғаш рет бекітілді.

Сол сияқты адамның істеген біркелкі әрекетінің біреуі біткен қылмыста, басқасы қылмысқа дайындалуды, оқталуды немесе қылмысқа қатысуды түзетін болса, онда мұндай әрекет те қылмыстың жиынтығы болып табылады. Заң әдебиетінде қылмыстың жиынтығы идеалдық және нақты (реалды) болып екі түрге бөлінеді.

Қылмыстың идеалдық жиынтығы деп кінәлінің бір іс-әрекетінен бірден қылмыстық заңның әр түрлі баптары, бір баптың әр түрлі бөліктері, тармақшалары бойынша сараланып екі немесе одан да көп қылмыстардың істелуін айтамыз.

Қылмыстың нақты жиынтығы деп адамның әр түрлі іс-әрекеті арқылы қылмыстық заңның әр түрлі бабына (баптың бөлімдеріне, баптың тармақшаларына) жататын қылмыс жасауын айтамыз [5, 77].

Адамды қылмыстық жауапқа тарту оның іс-әрекетінде белгілі, нақты бір немесе бірнеше қылмыс құрамының белгілері бар болған жағдайда ғана жүзеге асырылады. Мысалы, кісі өлтіру, бұзақылық, тағылық, әйелді зорлау, т.б. Қоғамға қауіпті, қылмыстық заңға қайшы

істелген іс-әрекетті нақты бір қылмыс құрамына жатқызу және осы әрекетке Қылмыстық кодекстің Ерекше бөліміндегі тиісті баптар бойынша құқықтық баға беруді қылмыстық құқық теориясы қылмысты саралау - деп атайды [6, 5].

Жасалған қылмысты әрекеттерге қылмыстық-құқықтық баға беру бірнеше сатылардан құралатын және ұзақ уақытты қамтитын құқықтық құбылыс болып табылады. Қылмысты квалификациялауға байланысты қылмыстық құқық нормаларын қолданып, оны қылмыстық іс туралы құжаттарда көрсету - бұл қылмыстық құқықты іс жүзінде қолдануды немесе өмірге енгізуді білдіреді. Қылмыстың жасалу уақытасы бойынша жұмыс істейтін құқық қорғау органдарының түрлеріне және органдардың қылмыстық іс бойынша өз қызметтерін атқару түріне қарай қылмысты әрекеттерді бағалау субъектілері бұл жұмысты өз өкілеттігі шегінде атқарады.

Қылмыстық іс жүргізудің әрбір сатысында, мысалы қылмыстық іс қозғау, айып тағу, прокурорлық қадағалау, істі сотта қарау және үкім шығару кездерінде қылмысты квалификациялауға қатысты мәселелер шешіліп отырады. Мұндай кездерде қылмысқа бастапқыда баға беріп, заң нормасын қолданған органның жұмысына істі кейінгі сатыларда қарайтын органдар бағалау беріп, қате квалификация жасалғанда қайта квалификациялау жүргізіледі.

Қылмыстық іске байланысты атқарылатын құқық қорғау органдарының барлық жұмыстары қылмысты квалификациялауға байланысты деп айтуға болмайды. Құқық қорғау органдары жасалған қылмысқа заң тұрғысынан баға беруден басқа, дәлелдемелерді жинауға, қылмыстың уақытасын толық ашуға, жаза белгілеуге қатысты қызметтерді де атқарады. Сондықтан қылмыстық іс жүргізу сатыларымен қылмысты квалификациялаудың сатылары деген ұғымдар өзара ұқсас деп түсінуге болмайды.

Қылмыстық іс жүргізу сатылары деген әлдеқайда кең ұғым болып табылады, тек қылмыстық іс жүргізудің барлық сатыларында қылмысты квалификациялауға қатысты мәселелер туындап отыруы мүмкін. Қылмысты квалификациялауға байланысты мәселенің іс жүргізудің кейінгі сатыларда да кездесуі, ол барлық жағдайда қылмыстық істі бұрын қараған органның немесе қызметкердің қате бағалау жүргізуіне байланысты бола бермеуі де мүмкін, кейде тергеу жүргізу немесе қылмыстық істі сотта қарау кездерінде квалификацияға әсер ете алатын жаңа мән-жайлар ашылып жатады.

Қылмыстық іс жүргізу сатыларында іс-әрекетті бағалау бойынша құқығы бар органдар

құқық нормаларын қолдануға қатысты мәселелерді атқарып, дәлірек айтқанда, қылмыстық уақиғаның толық мазмұнын ашу, заңның мағынасын түсу және заң нормасын талқылау, ақырында белгілі бір заң нормасына осы қылмысты уақиғаны жатқызу мәселелерін шешеді. Қылмыс уақиғасының мазмұнын толық ашу, ол қылмысқа дұрыс, дәл құқық нормасын қолдануға жағдай жасайды. Қылмыс уақиғасы толық белгілі болғанда квалификацияны дұрыс беру – қылмыстық істі жүргізіп отырған қызметкердің біліміне байланысты.

Қылмыстық істі жүргізу немесе қылмыс бойынша қызмет атқаратын құқық қорғау органдарының тізбектелген жұмыстарына қарай қылмысты квалификациялау субъектілеріне алдын ала тергеу, прокуратура және сот органдары жатады. Ал қылмыстық іс бойынша нақты атқаратын қызметінің түріне қарай бөлгенде анықтаушылар, тергеушілер, прокурорлар және соттар деп бөлуге болады [7, 162].

Заңдылық пен құқықтық тәртіпке байланысты мақсат – міндеттерді шешуде мемлекетіміздің құқықтық жүйесінің бір тармағы болып табылатын қылмыстық заңның рөлі едәуір, ол – заң бұзушылық қылмыс сияқты аса қауіпті түрімен күресуге бағытталған. Жаза – мемлекет қолындағы маңызды құрал, ол арқылы мемлекет адамды, оның құқығын, бостандығын, заңды мүддесін, меншікті, ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін, қоғамдық тәртіпті және қауіпсіздікті, қоршаған ортаны, конституциялық құрылысты, еліміздің аумақтық бүтіндігін, қоғам мен мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін, адамзаттың бейбіт өмірі мен қауіпсіздігін қылмыстық қол сұғушылықтан қорғайды. Ол қылмыстық жауаптылықты жүзеге асырудың басты нысаны және қылмыскерліктің алдын алу шараларының бірі болып табылады.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексінде жазаны бірнеше түрлері қарастырылған, олар: айыппұл, түзеу жұмыстары, қоғамдық жұмыстарға тарту, қамаққа алу, бас бостандығын шектеу т.б. [4].

«Қылмыстардың қайталануы» ұғымын анықтауда заң әдебиеттерінде соттылық институтының қажеттілігі туралы мәселе туындаған. Осыдан қылмыстардың қайталануы мен соттылық арақатынасы мәселесі шығады.

Соттылық мазмұнын сотталған адамға жағымсыз болатын құқық шектеуші салдар құрайды: Қылмыстың қайталануының қылмысты саралауға әсері қылмыстық заң нормаларының осы белгіге арнайы бөлім арнауына немесе жауаптылық белгілеуіне қарай болады.

Қылмыстық-құқықтық және жалпы құқықтық. Жаңа шарттарда соттылық институтының мазмұнын қайта қарау қажеттілігі маңызды. Әдебиеттерде бұл мәселе жайлы ойлар көп.

Е. Алаухановтың пікірі бойынша қоғамдық жұмыстар Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі белгілеген жазаның жаңа түрі болып табылады, ол Қазақ ССР-нің бұрынғы Қылмыстық Заңында аталған жаза түрі қарастырылмаған болатын [8,3].

Жаза дегеніміз соттың үкімі бойынша тағайындалатын мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы. Жазаның өзіне тән қасиеті, оны қылмыс жасауға кінәлі деп танылған адамға қолданылады.

Жаза мемлекеттік мәжбүрлеудің басқа шаралары секілді өзінің экономикалық базисін бекітуге тырысады. Әртүрлі таптық-қоғамдық формацияларды жаза үстем таппен сол экономикалық базисті қоғамдық - қауіпті қол сұғушылықтан қорғау мақсатында қолданылады [9,13].

Қылмыстық заңның 12 бабына сәйкес, бірнеше рет жасалған қылмыс дегеніміз, белгілі бір бабында немесе баптың бөлімінде көзделген екі немесе одан да көп әрекетті жасау болып табылады. Демек бірнеше рет жасалған қылмыстардың мағынасы, әр қайсысы аяқталған болып табылатын бір қылмыс түрін бірнеше рет жасауды білдіреді. Бір адаммен бір қылмыс бірнеше рет жасалғанда және ол қылмыстар бойынша жауаптылыққа тартылмағанда қылмысты квалификациялаудың арнайы ережесі қолданылады және бұл ереженің негізгі мағынасы қылмыстық іс құжаттарында бір қылмыс түрі бір адаммен қайталанып бірнеше рет жасалғандығы үшін бір бапты бір неше рет қолданбауды білдіреді.

Бірнеше рет ұғымы екі – сандық және сапалық белгінің болуымен сипатталады. Сандық белгі бірнеше реттің екі немесе одан да көп қылмыстардың жасалуы барысында орын алатындығын көрсетсе, сапалық – ұқсас, яғни ҚК бір бабымен немесе оның бөліктерімен қарастырылған қылмыстардың жасалуын білдіреді.

Н.Б.Алиевтің пікірі бойынша бірнеше рет – «көп рет» ұғымына ұқсас та, әрекетті екі немесе одан көп рет жасау дегенді білдіреді [10, 28].

И.И. Гореликтің тұжырымдамасы бойынша «Егер, қайталанған қылмыс дегеніміз екінші рет жасалаған қылмыс болса, онда бірнеше рет деп үшінші рет жасалған қылмыс танылады», - деп жазады [11, 87].

Қазақстан Республикасы өзін құқықтық мемлекет ретінде қалыптастыруды мақсат тұтады. Құқықтық мемлекет қашанда қоғамдағы елеулі деп танылатын қоғамдық қатынастарды заң жүзінде реттеумен айналысып қана қоймай,

ол сонымен бірге құқықтық қатынас субъектілерінің құқықтары мен міндеттерін белгілеп, заң нормаларын дұрыс, әрі тиімді қолдану жолдарын арттыруы қажет және олардың бұзылмай сақталуын қамтамасыз етуі керек.

Қылмыстардың қайталануы қылмыстардың көптілігінің өз нысандарымен ұқсас болып келеді, сондықтан оның көптіліктің өзге де нысандарынан ажырата білген жөн. Қылмыстардың қайталануына байланысты ғалымдардың айтқандарын сәйкестендіре отырып, олардың жалпы ортақ белгілерін көрсетуге болады: қылмыстардың қайталануының қылмыстық-құқықтық түсінігін соттылықпен байланысты, яғни ол адам бұрын өзге қылмыстар үшін сотталған

болуы керек. Яғни қылмыстық құқық бойынша қылмыстардың қайталануы тек қана жаңа қылмыс алдыңғы қылмыс үшін айыптау үкімі шыққан кейін жасалған кезде ғана орын алады. Осындай ғана қылмыстардың көптілігі қылмыстардың қайталануы болып саналады.

Сондықтан да, осы мәселелерді шешу қылмыстық-құқықтық терминологияны, қолданыстағы ұғымдық аппараттарды жетілдіруге көмектесіп, көптік қылмыстар институтын қазіргі заман талаптарына сәйкестендіріп, терең зерттеуді және негіздеуді талап етіп, аталған ғылыми тақырыптың өзектілігін және оның арнайы зерттеу объектісіне айналу қажеттілігін көрсетеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995жылы 30 тамыз. - Алматы: Юрист, 2015. - 61 б.
2. Қазақстан Республикасы Президенті. Қазақстан Республикасының құқықтық саясат тұжырымдамасы: Жарлық, 2002 жыл, 20 қыркүйек, №949// Егемен Қазақстан. – 2012. – 25 қыркүйек.
3. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ атты жолдауы. - Астана, 2014 жылғы 17 қаңтар
4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. - Алматы: ЮРИСТ, 2015. - 204 б.
5. Алауханов Е. Қылмыстық құқық Ерекше бөлім. Оқу құралы. - Алматы: Жеті жарғы, 2001. - 224 б.
6. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық. Оқулық. - Алматы: Жеті-жарғы, 1998. -288 б.
7. Мальцев В.В. Проблемы уголовно-правовой оценки общественно-опасных последствий. – Саратов, 1999. - 228 с.
8. Алауханов Е., Рахметов С. Жаза - практикалық оқу құралы. - Алматы: Өркениет, 1999. - 370 б.
9. Дулатбеков Н.О. Қылмыстық жаза тағайындау (теория және практика мәселелері): монография. - Астана: Фолиант, 2002. – 446 б.
10. Алиев Н.Б. Повторность и рецидив преступлений по советскому уголовному праву. – Махачкала, 1978. – 105 с.
11. Горелик И.И. Ответственность за оставление в опасности по советскому уголовному праву. - Минск: Высшая школа, 1998. – 250 с.

Күмісбеков Серікқазы Күмісбекұлы

ҚР ПМ Алматы академиясының PhD докторанты, полиция майоры
skumisbekov@mail.ru, +7 707 769 84 14

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРЫНЫҢ АЛДЫНАЛУДАҒЫ ЖАСӨСПІМДЕРДІ ИМАНДЫЛЫҚ ЖӘНЕ РУХАНИ ЖАҒЫНАН ТӘРБИЕЛЕУДІҢ МАҢЫЗЫ

Түйін. Бұл мақалада кәмелетке толмағандардың қылмыстық құқық бұзушылықтарының алдын алу шаралары зерделенеді. Сонымен қатар, қазіргі уақыттағы кәмелетке толмағандар арасындағы аса ауыр қылмыстық құқық бұзушылықтардың өсіп келе жатқаны қарастырылады. Болашақ ұрпақты имандылық және рухани жағынан дамыту мен тәрбиелеу Тұжырымдамасын дайындау қажеттілігі ұсынылады.

Резюме. В данной статье раскрывается профилактика уголовных правонарушений среди несовершеннолетних. Анализируется уровень увеличения особо тяжких уголовных правонарушений среди несовершеннолетних. В статье затрагиваются вопросы о необходимости разработки Концепции духовно-нравственного воспитания и развития подрастающего поколения.

Resume. This article deals with the prevention of criminal offenses among minors. We analyze the level uvelichina particularly serious criminal offenses among minors. The article raises the question of nebhodimo Concept development of spiritual and moral upbringing and development of the younger generation.

Қазақстан Республикасының Президенті 2012 жылдың 14 желтоқсанындағы «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында: «Балалар – қоғамымыздың ең әлсіз және қорғаныс бөлігі және олар құқықсыз болуға тиіс емес. Елбасы ретінде мен әрбір сәбидің құқығы қорғалуын талап ететін боламын. Біздің топырағымызда туған кез келген сәби – қазақстандық. Және мемлекет оны қамқорлығына алуға тиіс» - деп атап өткен болатын [1].

Қазір Қазақстандағы 14 пен 29 жас аралығындағы жастардың үлес салмағы халықтың жалпы санының 27%-ын, яғни 4,5 миллионнан астам адамды құрайды. Олардың 700 мыңнан астамы – студенттер. Бұл ретте ауылдық жерлердегі 46%-ды құрайтын жастарға қарағанда 56%-ды құрайтын қала жастарының саны көптеу.

Қазіргі жастардың қаталдығы, өз қарабасының мүддесін ғана ойлауы, қылмыстық әлемге араласуы қоғамның өзекті мәселелерінің біріне айналып отыр. Жастар сана-сезімінің дағдарысы мемлекет үшін барлық экономикалық дағдарыстардан да қауіпті. Жасөспірімдердің проблемасына құлақ аспау стратегиялық сипаттағы қателік болып табылады, өйткені олар он бес – жиырма жылдан соң мемлекеттің бетке ұстар азаматтарына айналады.

Қазақстанның болашағы мынандай жағымсыз процестерді басынан кешіруде:

- азаматтық сана мен патриотизмнің әлсіреуі;
- өзіне-өзі қол жұмсауға икемділік;
- компьютерлік тәуелділік немесе интернет-тәуелділік;
- жалғыздық;

- ұлтшылдық.

Адамның жеке басының деградациясының себептерін зерттеу жүргізген отандық ғалымдардың Е.І. Қайыржановтың [2], Е.О. Алаухановтың [3], Г.Р. Рустемованың [4], К.И.Джаянбаевтың [5] және т.б. еңбектерінен көруге болады.

Тұлғаның қалыптасуы үшін жасөспірімдік кезең өте маңызды болып табылады. Осы кезеңде адамның дене бітімі мен рухани қалыптасуы жүреді, мінез-құлқы мен өмірге деген көзқарасы қалыптасады, өміріндегі жаңа проблемалармен кездесе бастайды. Сонымен қатар, қоғамдық өмірге белсене араласа бастайды және әлеуметтік нормалар жүйесін қабылдайды.

Соңғы жылдары зорлық көрсету әрекеттері қоғамның барлық саласына тарала бастады. Оның себебі қоғамдағы, адамдар бойындағы құндылықтар өлшемінің өзгергендігінде болып отыр. Оның үстіне әлеуметтік шиеленіс пен экономикалық дағдарыс та адамда болашаққа деген сенімсіздік тудырады [6, 15 б.]

Қазіргі жастардың көбі үлкенді сыйлау, жасы үлкенге орын беру, бір-бірімен ана тілінде сөйлесу, ұлттық мәдениетті бағалау, қастерлеу, қадірлеуге немқұрайлы қарап бара жатыр. Осыдан келіп ұлттық тіл мен мәдениетті менсінбейтін, тілсіз, дінсіз, ессіз ұрпақтар өркендеп, өсіп келе жатыр.

«Адамға үш жұт бар» дейді халық. Бірі – өлім, екіншісі – кәрілік, үшіншісі – тексіз бала. Біріншісі алмай қоймайды, кәрілік келмей қоймайды, ал баланың тексіз болуы, болмауы – тәрбиеден». Баланы яғни болашағымызды тексіздіктен – ана тілін, ел тарихын білмейтін, оған немқұрайлы қарайтын, ұлттық тәрбиеден мақұрым қалған, мәңгірт етіп жіберу өз қолымызда [7, 12 б.]

1 - кесте. Жалпы қылмыстылықтағы кәмелетке толмағандардың қылмыстық құқық бұзушылықтарының үлес салмағының өзгеруі [8]

Жылдар	Барлық тіркелген құқық бұзушылықтар	Кәмелетке толмағандар құқық бұзушылықтарының саны	Кәмелетке толмағандар құқық бұзушылықтарының үлес салмағы (%)
2011 - барлығы	206801	8896	4,3
онша ауыр емес	17620	878	4,9
ауырлығы орташа	156002	5016	3,2
ауыр	29657	2645	8,9
аса ауыр	3522	357	10,1
2012 - барлығы	276008	8855	3,2
онша ауыр емес	23058	939	4,0
ауырлығы орташа	222470	5692	2,5
ауыр	27669	1967	7,1
аса ауыр	2811	260	9,2
2013 - барлығы	347614	8966	2,5
онша ауыр емес	40555	1334	3,2
ауырлығы орташа	273799	6007	2,1
ауыр	30866	1372	4,4
аса ауыр	2394	253	10,5
2014 - барлығы	332327	7323	2,2
онша ауыр емес	37166	1153	3,1
ауырлығы орташа	267457	5050	1,8
ауыр	25729	891	3,4
аса ауыр	1975	229	11,5
2015 ж.			
I жартыжылдығы	211715	2795	1,3
онша ауыр емес	42480	650	1,5
ауырлығы орташа	129084	964	0,7
ауыр	15794	341	2,1
аса ауыр	1200	214	17,8

Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің мәліметіне сәйкес, кәмелетке толмағандардың қылмыстық құқық бұзушылықтарының деңгейі жыл сайын төмендеп келеді. Мысалы, 2011 жылы – 8896 (4,3%), 2012 жылы – 8855 (3,2%), 2013 жылы – 8966 (2,5%), 2014 жылы – 7323 (2,2%), 2015 жылдың I жартыжылдығында – 2795 (1,3%) қылмыстық құқық бұзушылық тіркелген. Бірақта, қылмыстық құқық бұзушылықтың саны азайғанымен, аса ауыр қылмыс жасағандардың үлес салмағы өсіп келеді. Мысалы, 2011 жылы – 10,1%; 2012 жылы – 9,2%; 2013 жылы – 10,5%; 2014 жылы – 11,5%, 2015 жылдың I жартыжылдығында – 17,8% құрайды (1 - кесте).

Кәмелетке толмағандар тарапынан жасалатын қылмыстық құқық бұзушылықтардың санының азайғанымен бұрын оларға тән емес қылмыстар жасай бастады. Олар тарапынан ішімдік және есірткі заттарын қолдану арқылы және бопсалау, заңсыз бостандықтан айыру, есірткі заттарының заңсыз айналымы, қару қолдану арқылы қылмыс жасауы көбейіп тұр.

Сөзімізді дәлелдеу үшін кәмелетке толмағандар жасаған аса ауыр қылмыстық құқық бұзушылықтардың кейбіреуіне тоқтала кетейік. Мысалы, Астана қаласының 8 сынып оқушысы сыныптасын қаламмен өлтіріп қойды [9], ОҚО-да 9 сынып оқушысы жоғарғы сыныптың оқушысын өлтіргені үшін 8 жылға сотталды [10], Атырау қаласында жасөспірімдер көшеде

кетіп бара жатқан ер адамды соққыға жығып, өлімші етіп сабаған [11] және т.б.

Жалпы осы уақытқа дейін әйел азаматтар, ерлерге қарағанда, әлеуметтік және құқықтық нормаларды дұрыс сақтайды, заңға қайшы іс-әрекеттерге аса үйір емес деп саналып келген. Бірақ, соңғы кездері, тонау, қарақшылық жасау, ауыр дене жарақатын салу, қорқыту, адам өлтіру сияқты негізінен ерлерге тән қылмыстарды әйелдер, тіптен жас қыздар жасайтын болды. Және де, кәмелетке толмаған қыздардың қылмыс жасауға қатысу деңгейінің өсу қарқыны ұлдарға қарағанда әлдеқайда жоғары [12, 6 б.]. Кәмелетке толмаған қыздардың кейбір қылмыстық құқық бұзушылықтарына тоқталайық. Мысалы, Алматы облысында 16 жастағы қыз бала өзінің сыныптасын ақша үшін өлтірмек болған [13], Қарағандыда қуыршақ үшін жанжалдасқан 9 жастағы қыз өз құрбысын тұншықтырып өлтірген [14].

Қазақтың ұлы ойшылы Абай Құнанбаев өзінің қара сөздерінде: «Адам баласын заман өсіреді, кімде-кім жаман болса, оған замандастарының бәрі кінәлі» деп ұлағатты сөз айтты. Бұл жағдаят адам, қоғам, мемлекет дамуының маңызды қырларын ашып көрсетеді. Сондықтан, мемлекеттің жастарды тәрбиелеуге, тәні сау және рухани бай жастар ортасын қалыптастыру үшін қолайлы жағдайлар жасауға ерекше көңіл бөлуі өте маңызды.

Кәмелетке толмағандардың ересек адамдардың моральдік нормаларынан айыратын негізгі ерекшелік тұрақсыздық болып табылады. Әлеуметтену процесі, әсіресе мектеп қабырғасында белсенді түрде жүзеге асады. Мектеп – әлеуметтенудегі алғашқы мемлекеттік институт. Мектеп кәмелетке толмаған тұлғаға тек жалпы орта білім беріп қана қоймай, оның рухани және өмірге деген көзқарасын қалыптастыруды қамтамасыз ететін ерекше әлеуметтік институт. Білім беру және тәрбиелеу – кәмелетке толмағандардың әлеуметтенуінің негізі болып қала береді. Сондықтанда мектеп қызметінде кеткен олқылықтар кейбір индивидтердің әлеуметтенуіне кедергі жасайды [15, 81-82 б.].

Жасөспірімдердің көшеде және Интернетте әлеуметтенуі криминогенді сипат алып отыр. Бірақта, бұл факторлардың кері әсер етуінің алдын алу үшін республикалық немесе аймақтық бағдарламалар жасау арқылы құқықтық және әлеуметтік шаралар қолдану қажет деп ойлаймыз.

Кәмелетке толмағандардың құқықтық сана-сезімін қалыптастыру өте күрделі процесс. Ол қиындықтар әлеуметтік-психологиялық дең-

гейінің жас ерекшелігіне байланысты болып келеді. Кәмелетке толмағандардың жауапсыздық мінез-құлқы мен санасының криминализацияға ұшырауы, заң талаптарын толықтай орындауға дайын болып шықпағандығы салдарынан кәмелетке толмаған тұлға мен мемлекеттік билік аппараты арасында қарама-қайшылық туындайды.

Жас ерекшелігі мен организмнің психологиялық және физиологиялық ерекшеліктеріне байланысты кәмелетке толмағандарда құқықтық талаптарын түсіне білумен және шын өмір арасында интервал пайда болады. Ал құқық оның құқықтық санасына тек құқықтық реттеу процестерін түсініп, дамытқан жағдайда ғана шын әсер етеді. Білімсіздік пен құқықтық ақпараттың дағдарысы әлеуметтік (адамдық нормалардың) және мәдени (жүріп-тұру мен этикет заңдылықтарының) өлшемдердің бұзылуымен түсіндіріледі.

Көптеген криминологтар кәмелетке толмағандар тұлғасына ғана тән өзіндік ерекшеліктері болатынын атап көрсетеді. Олардың пайымдауынша, жиі кездесетін ерекшеліктеріге тез қозу, эмоционалды, өзімшілдік, тұйықтық және т.б. жатады. Кәмелетке толмағандардың мұндай мінез-құлқының көрініс беруін көптеген авторлар жасөспірім жастағы организмнің физиологиялық өзгеруімен байланыстырады.

Бүгінгі жаһандану ғасырында ғаламдық құндылықтарға қауіп төніп отырған сындарлы уақытта жастар тәрбиесі қай уақытта да өзектілігін жоғалтқан емес. Қазіргі кездегі қоғамдағы адам тәрбиесінің нашарлауы, рухани құндылықтардың әлсіреуі, қоғамда адамдардың материалдық жағдайды көбірек ойлап, моральдік құндылықтардың төмендеп кетуі – ғаламдық рухани дағдарыс.

Мемлекетіміздегі адам тәрбиесінің нашарлауы мен рухани құндылықтардың әлсіреуінің детерминанттарына тоқтала кетейік.

Отбасылардың көп мөлшерде ажырасуы салдарынан ересектердің және жастардың ортасында десоциализацияланған қоғамның мүшелері пайда болып, криминогенді факторға айналады. 2010 жылы 146 мың 443 неке тіркелсе, соның 41 мың 617-сі, 2011 жылы 160 мың 494 жұп заңды некеге тұрса, соның 44 мың 862-ы, 2012 жылы 164 мың 681 жұп неке құрса, 48 мың 513-і, 2013 жылы 168 мың 447 неке тіркесе, оның 51 мың 482-і ажырасып кеткен [16]. Демек, орташа есеппен әр 3 отбасының біреуінің шаңырағы ортасына түсіп жатыр деген сөз.

Қазақстандағы аналардың 30% жалғыз басты аналар болса, ал олардың көпшілігі студенттер екен. Олардың 60% некесіз бала туған. Жылына

елімізде 3 мыңға жуық кәмелетке толмағандар жасанды түсік жасатады. Денсаулық сақтау министрлігінің кейбір мәліметтері бойынша аборт жасатқандардың 13% 18 жасқа толмаған қыздарды құрайды.

ҚР Білім және ғылым министрлігінің Балалардың құқықтарын қорғау комитетінің мәліметі бойынша, 72 мың бала некесіз туылған, ал 700 мың бала тек жалғыз шешесімен тұрып жатса, 300 мың бала тек жалғыз басты әкесімен тұрады. Ал 400 мыңнан аса жалғыз басты аналар бар екен [17]. Демек, Қазақстандағы 4,5 млн. жастардың 1 млн. толық емес отбасында өмір сүріп жатыр деген сөз.

Кәмелетке толмағандардың өзін-өзін өлтірулері бойынша статистикаға талдау жасайтын болсақ, суицид жасаған кәмелетке толмағандардың басым бөлігі толық емес отбасында тәрбиеленген. Мысалы, Ақтөбе облысында толық емес отбасылардың балалары өзін-өзі өлтіруге барған, сондықтан кәмелетке толмағандарға ата-анасының болуы өте маңызды [18], суицид жасағандардың 85% толық емес отбасында тәрбиеленген [19], 9 қабаттан секірген Орал қаласының оқушысы толық емес отбасында өскен [20] және т.б.

Әлеуметтік және азаматтық тұрғыдан есею шағында жастар көбіне бізге жат ықпалды күштердің алдында әлсіздік танытады. Әсіресе жастар діни экстремизм мен терроризм субъектілері тарапынан жасалған идеологиялық шабуылдардың алдында қорғансыз болып келеді.

Жастар әділдік пен жақсылық үшін күресте барлық іс-әрекетке, соның ішінде шектен шығушылыққа да бой алдырады. Мысалы, «Хизб-ут-Тахрир», «Орталық Азиядағы моджахедтер жамағаты», «Жунд әл-Халифат», «Таблиғи жамағат» сынды экстремистік және террористік ұйымдардың негізінен ылғи жастардан құралғаны бізді алаңдатып отыр.

Ең қауіптісі, деструктивті діни ағымдар жоғарыда аталған әдіс-тәсілдерді қолдану арқылы жастарды экстремизмге біртіндеп алып барады. Олар жастар арасында өзі ұстанған жолдағылардан басқа мұсылмандармен, туған-туыстарымен, тіпті, әке-шешесімен араласпауға, қарым-қатынастарын үзуге дейін алып бару тәсілін де қолданады. Нәтижесінде әке-шешесінен, туған-туысынан, достарынан қол үзіп қалған жастар оңай

басқарылып, экстремистік, лаңкестік мақсатта қолданылатын дайын тірі өнімге, құралға айналады.

Діни мигранттар Қазақстанның ішкі саяси тұрақтылығына қауіп төндіретіндей және қақтығыстық сипаты жоғары жаңа субмәдениетті қалыптастырады. Мұндай әрекеттің мақсаты – бұқаралық мінез-құлық пен санаға деструктивті әсер ету, басқарылатын (эластикалық) бұқаралық сананы қалыптастыру, бір жағынан бұқаралық сананы жаһандық сипаттағы «шайылған» құндылықтарға қайта бағдарлаумен, екінші жағынан үстемдік етіп отырған мемлекеттік құрылысты өзгертуге ұмтылумен айналысатын құпиялықты сақтау қызмет ететін саяси ұйымдардың торабын құру.

Атақты Пифагордың «жақсы қабылданған заңнан жақсы салт-дәстүр артық» деп айтқанындай, салтынан айрылған жұрт халықтық қалпынан да айрылады екен.

Қазақ халқының ұлттық мінез-құлқы мен тәлім-тәрбиесінің, салт дәстүрінің шетелдіктерді сүйсіндірген түріне олардың қонақжайлығы, үлкенді сыйлағыштығы, достыққа беріктігі, балажандығы, туыстық қарым-қатынасының ойдағыдай болуы, бар ықыласымен сәлемдесуі т.б. жатады. Ерте заманнан түркі ұлыстары ұлдарын ер мінезді, өжет, намысшыл етіп, қыздарын нәзік жанды, қылықты етіп өсіруді мақсат тұтқан.

Қорыта айтқанда, бүгінгі күнде еліміздің үштен бір бөлігін құрайтын жастар - келешек қоғамның жарқын болашағын қалыптастыратын стратегиялық мақсаттарды жүзеге асырушысы екені мәлім. Сондықтан жастардың білімді, дәстүрлермен қатар өз заманның озық діни құндылықтарын меңгерген, бәсекеге қабілетті болғаны абзал. Осы тұста жастардың дұрыс әлеуметтенуімен қоса ұлттық құндылықтарда тәрбиеленудегі маңызы зор. Десек те ізгілікке құштар бүгінгі жастар адамгершілікке жол сілтейтін және олардың жоғалған ішкі жан сұлуы мен әдемі әдептерін қайта қалыптастыратын бағыт-бағдар қажет. Сондықтан, біздің ойымызша, білімді, дәстүрмен қатар өз заманның озық діни құндылықтарын меңгерген, бәсекеге қабілетті жастарды тәрбиеу үшін мемлекеттік деңгейде «Азамат тұлғасын имандылық және рухани жағынан дамыту және тәрбиелеу тұжырымдамасын» дайындау керек.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, Астана қ., 2012 жылғы 14 желтоқсан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1200002050> (дата обращения 17.11.2015).
2. Каиржанов Е.И. Профилактика преступлений несовершеннолетних органами внутренних дел: Учебное пособие. - Караганда: Б.и., 1983. – 95 с.
3. Алауханов Е.О. Криминология. Учебник: Общая и Особенная части. – Алматы: Жеті жарғы, 2008. – 664 с.
4. Рустемова Г.Р. Избранные труды: монография. - Астана: НИИ государства и права имени Г.Сапаргалиева, 2012. – 253 с.
5. Джаянбаев К.И. Криминология. Учебно-методическое пособие. – Б.: «Просвещение», 2003. – 382 с.
6. Е. Алауханов, З. Ажиметова Кәмелетке толмағандардың зорлық істеу арқылы жасаған қылмыстылығы (қылмыстық-құқықтық және криминологиялық аспектілері). Монография. – Алматы, ҚазАқпарат, 2008. – 221 б.
7. Пірәлиев С.Ж. Білім беру үрдісіндегі тәрбиенің бүгінгі таңнан қойылу талабы // Ұлттық тәрбие, 2011, №1. - 11-15 б.
8. Информационный сервис. Статистические данные. [Электронный ресурс] // Сайт Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан. Режим доступа: <http://pravstat.prokuror.kz/> (дата обращения 16.11.2015).
9. Астана қаласының мектеп оқушысы сыныптасын қаламмен өлтіріп қойды [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://astanatv.kz/news/show/id/27176.html> (дата обращения 17.11.2015).
10. На 8 лет осужден школьник за убийство старшеклассника в ЮКО [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://news.mail.ru/inworld/kazakhstan/incident/22087686/?frommail=1> (дата обращения 17.11.2015).
11. Малолетние убийцы забили до смерти прохожего в Атырау [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.zakon.kz/4744652-maloletnie-ubijcy-zabili-do-smerti.html> (дата обращения 17.11.2015).
12. Е.Алауханов, А. Бахаутдинов, Л. Мурсалова Кәмелетке толмаған қыздар жасаған қылмыстардың алдын алу мәселелері Алматы. ҚазАқпарат, 2008. – 263 б.
13. В Алматинской области 16-летняя школьница нанесла однокласснице десять ударов ножом [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nur.kz/760704-v-almatinskoy-oblasti-16-letnyaya-shkolni.html> (дата обращения 17.11.2015).
14. Қарагандыда қуыршақ үшін 9 жастағы мектеп оқушысы құрбысын тұншықтырып өлтірді [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.inform.kz/kaz/article/2563152> (дата обращения 17.11.2015).
15. Сапаргалиев Г., Таранов А. Организационно-правовые и педагогические проблемы общеобразовательной школы. – Алма-ата, 1984.
16. Қазақстан Республикасы Статистика агенттігі, Қазақстанның демографиялық жылнамалығы. Астана, 2014 жыл
17. Более 400 тысяч матерей в Казахстане воспитывают детей в одиночку [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://tengrinews.kz/kazakhstan_news/400-tyisyach-materey-kazahstane-vospityvayut-detey-283056/ (дата обращения 17.11.2015).
18. Подростки Актобинской области из неполных семей идут на самоубийства [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.zakon.kz/4745362-podrostki-aktjubinskoyj-oblasti-iz.html> (дата обращения 17.11.2015).
19. Склонность к суициду погибших в Астане школьниц можно было распознать до трагедии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://incident.zakon.kz/4711578-sklonnost-k-suicidu-pogibshikh-v-astane.html> (дата обращения 17.11.2015).
20. Стало известно содержание последнего сообщения школьницы, прыгнувшей с 9 этажа в Уральске [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.zakon.kz/4748595-stalo-izvestno-soderzhanie-poslednego.html> (дата обращения 17.11.2015).

Мусина Жания

құқықтану магистрі, Қазақстан Республикасы Бас Прокуратура жанындағы
Құқық қорғау органдары Академиясының докторанты, Астана қаласы.
m.mussin@mail.ru, +7 777 700 57 00,

ЖАҢА ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢНАМАДА МҮЛІКТІ ТӘРКІЛЕУ ЖАЗАСЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ ШЕШІМІН ТАПШАҒАН МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. Мақалада автор 2014 жылғы ҚР Қылмыстық кодексіндегі мүлікті тәркілеу жазасын талдауға арналған мақаласында автор жаңартылғын мүлікті тәркілеу шарасы өз бойына қосымша жаза ретіндегі мүлікті тәркілеудің, қауіпсіздік шарасы ретіндегі мүлікті тәркілеудің және арнайы тәркілеудің қасиеттерін біріктіріп отыр деген қорытынды жасайды. Осыған орай мүлікті тәркілеудің мақсаты, қолданудың негізі, мүлікті тәркілеу жазасы тағайындалуы мүмкін қылмыстық құқық бұзушылықтардың түрі, сотталған адам басқа адамдардың меншігіне беріп қойған мүліктің тағдыры туралы мәселелерді көтеріп, оларды шешу жолдарын ұсынады.

Резюме. В статье, посвященной анализу наказания в виде конфискации имущества в Уголовном кодексе РК 2014 года, автор приходит к выводу, что обновленная конфискация имущества вобрала в себя свойства конфискации как дополнительного наказания, конфискации как меры безопасности и специальной конфискации. В этой связи поднимаются проблемные аспекты целей конфискации имущества, основания ее применения, видов уголовных правонарушений, за которые может быть назначена конфискация имущества, судьбы имущества, переданного осужденным в собственность других лиц, предлагаются пути их решения.

Resume. In an article devoted to the analysis of the penalty of Property Confiscation in the Criminal Code of Republic of Kazakhstan 2014, the author concludes that the updated property confiscation absorbed confiscation of property as an additional penalty, as a security measure and a special confiscation. In this regard raised the problematic aspects of the confiscation of property, the grounds of its application, the types of criminal offenses, for which one can be assigned to the confiscation of property, the fate of the property transferred to the ownership of other people by convicted persons, offers solutions.

Мүлікті тәркілеу отандық құқық қолдану тәжірибесінде жиі қолданылатын жаза түрлерінің бірі болып табылады. Мысалы, республика көлемінде 2013 жылы мүлікті тәркілеу жазасы 4 408 адамға (16,4 пайыз) тағайындалса, 2014 жылы 4 206 адамға (16,8 пайыз) тағайындалған [1]. 2014 жылғы ҚР Қылмыстық кодексінің мүлікті тәркілеу туралы бабы 2018 жылғы 1 қаңтардан бастап қолданысқа енгізілетіндіктен, аталған үрдіс сол уақытқа дейін сақталып қалар. Бұдан кейінгі кезеңде мүлікті тәркілеу жазасын қолдану тәжірибесінде ірі бетбұрыстар орын алары сөзсіз.

Өзге де мүліктік жазалар (айыппұл, түзеу жұмыстары) сияқты мүлікті тәркілеу азаматтардың меншік құқығын мәжбүрлеп шектеумен ұштасады. Осыған орай «демократиялық құндылықтарды дәріптейтін мемлекетте қылмыстық-құқықтық тыйымды бұзған адамға жауап шара ретінде оның меншік құқығын мәжбүрлеп шектеуге жол беруге бола ма?» деген сұрақ жиі көтеріледі. Меншік құқығы азаматтардың өзге де құқықтары сияқты ҚР Конституциясымен баянды етілген (26-бап). Дегенмен, ҚР Конституциясында адам және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын шектеу негізі ретінде «консти-

туциялық құрылысты қорғау, қоғамдық тәртіпті, адамның құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен имандылығын сақтау мақсаты» аталған (39-бап). Мүлікті тәркілеу жазасының мазмұнын құрайтын меншік құқығын шектеу нақ осы мақсаттарға бағытталған. Демек, жаза аясында қылмыстық-құқықтық тыйымды бұзған азаматтардың өзге де субъективтік құқықтарын (мысалы, бас бостандығы, тіпті өмірі) шектеу қаншалықты орынды болса, мүліктік шектеулер де соншалықты орынды.

Мүлікті тәркілеу туралы қылмыстық-құқықтық норманың эволюциясы отандық заңшығарушының сотталған адамның меншігін тұтастай немесе ішінара тәркілеу тәжірибесінен біртіндеп бас тартып, қылмыстық жолмен алынған табыстарды, қылмыс қаруы немесе құралы болған заттарды тәркілеу бағытына қарай «ығысып» бара жатқанын көрсетеді. 2014 жылғы ҚР Қылмыстық кодексінің 48-бабында мүлікті тәркілеу «сотталған адамның меншігіндегі, заңсыз жолмен табылған не заңсыз жолмен табылған қаражатқа сатып алынған мүлікті, сондай-ақ қылмыстық құқық бұзушылық жасау қаруы немесе құралы болып табылатын мүлікті мәжбүрлеп өтеусіз алып қою және мемлекеттің

меншігіне айналдыру» деп анықталады.

Қазақстандық заңшығарушының мүлікті тәркілеу жазасының мазмұнының қайта қарауына себепші болған уәждердің қатарында мыналарды атауға болады: ескі нысандағы мүлікті тәркілеу а) халықаралық құқықтың жалпы жұрт таныған нормаларына, Конституцияға, адам-сүйгіштік және әділдік қағидаттарына қайшы келеді; ә) азаматтарды заңды негізде жинаған мүлкінен айырады; б) бұл жаза кінәлі адамның өзіне емес, оның отбасына қарсы бағытталады; в) бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамдардың қоғамға қайта бейімделуін айтарлықтай қиындатады.

Мүлікті тәркілеу жазасын талдағанда тәркілеудің объектісін (кейде «тәркілеудің заты» деп те атайды) анықтау мәселесі туындайды. Заңға сай ол – «сотталған адамның меншігі болып табылатын мүлік». ҚР Азаматтық кодексінің 115-бабына сай азаматтық құқық объектілерінің түрлері ретіндегі мүлікке (мүліктік игіліктер мен құқықтарға) мыналар жатады: заттар, ақша, соның ішінде шетел валютасы, қаржы құралдары, жұмыс, қызмет, шығармашылық-интеллектуалдық қызметтің объектіге айналған нәтижелері, фирмалық атаулар, тауарлық белгілер және бұйымды дараландырудың өзге де құралдары, мүліктік құқықтар мен басқа да мүлік.

Мүлікті тәркілеу жазасының объектісі ретіндегі «мүлік» азаматтық-құқықтық мағынадағы «мүлік» ұғымымен тұспа-тұс келмейтіні бірден көзге ұрып тұр. Қылмыстық заңнамадағы мүлікті тәркілеу туралы нормада мүлікпен қатар «ақша», «табыс» ұғымдарының қолданылуы қылмыстық-құқықтық мағынадағы мүлік азаматтық-құқықтық мағынадағы мүліктің тек бір бөлігі болып табылатын заттар мен ақшаны (шетел валютасын қоса санағанда) ғана қамтитынын көрсетеді. Цивилистикада заттар деп «қатты, сұйық және газ күйінде болып, азаматтық айналымға тауар түрінде түсетін материалдық-тәни субстанция» [2; 4] түсініледі.

Тәркілеу объектісі ретіндегі «ақша» қолма қол да, қолда жоқ та, сондай-ақ электронды (кибер) ақша да, отандық немесе шетел валютасында да болуы мүмкін. Тәркілеу объектісі ретіндегі «табыс» экономикалық мағынадағы табыс ұғымынан ерекшеленеді. Экономикалық мағынада табыс деп шығыстар мен кірістердің арасындағы айырмашылықты құрайтын таза пайда түсініледі. Ал тәркілеу кезінде сотталушының шығындары есепке алынбайды, оның қолына түскен сома толығымен тәркіленеді.

2014 жылғы ҚР ҚК 48-бабында бекітілген тәркіленуге жататын мүліктің тізімін талдау

жаңартылғын мүлікті тәркілеу шарасы өз бойына мүлікті тәркілеудің отандық және шетелдік тәжірибеде бұрыннан белгілі бірнеше дербес түрлерінің қасиеттерін біріктіріп отырғанын көрсетеді:

1) қосымша жаза ретіндегі дәстүрлі мүлікті тәркілеу;

2) арнайы тәркілеу;

3) қауіпсіздік шарасы (жазадан өзге қылмыстық-құқықтық ықпал ету шарасы) ретіндегі мүлікті тәркілеу.

Тәркілеудің бұл түрлері бір-бірінен тәркілеу объектісімен және тәркілеу тәртібімен ерекшеленеді.

Қосымша жаза ретіндегі мүлікті тәркілеудің объектісі – қылмыстық құқық бұзушылық жасау нәтижесінде алынған ақша мен өзге мүлік және осы мүліктен алынған кез келген табыс; қылмыстық құқық бұзушылық жасау нәтижесінде алынған мүлік пен осы мүліктен алынған табыстар ішінара немесе толығымен ауыстырылған немесе айналдырылған ақша және өзге мүлік.

Арнайы тәркілеудің объектісі – қылмыстық құқық бұзушылық жасау қаруы немесе құралы болып табылатын ақша және өзге мүлік. Экстремистік немесе террористік әрекетті не қылмыстық топты қаржыландыруға немесе өзге де қамтамасыз етуге пайдаланылатын немесе арналған ақша және өзге мүлік те іс жүзінде қылмыс жасау құралы болып табылатындықтан, біз оларды да арнайы тәркілеудің объектісіне жатқызамыз.

Тәркілеудің үшінші түрінің объектісі жоғарыда аталған мүліктің кез-келгені бола алады. Қауіпсіздік шарасы ретіндегі мүлікті тәркілеудің тәркілеудің алдыңғы екі түрінен басты айырмашылығы – бұл шара үкім шығарылмаған істер бойынша қолданылады. Мүлікті тәркілеуді қылмыстық-құқықтық ықпал ету шарасы ретінде қолдану мүмкіндігі ҚР ҚК 48-баб. 4-бөлігінде көзделген. ҚР ҚПК 15-бөліміне сай тәркілеудің осы түрін қолдану қажеттігі айыпталушыға халықаралық іздестіру жарияланған немесе оған қатысты қылмыстық қудалау ҚР ҚПК 35-баб. 3), 4) және 11) тармақтары негізінде тоқтатылған жағдайларда пайда болады (ҚР ҚПК 667-бабы). Мүлікті тәркілеуді қылмыстық-құқықтық ықпал ету шарасы ретінде қолдану туралы шешім мүліктің заңсыз жолмен алынғаны туралы жеткілікті дәлелдемелер болған жағдайларда тек қана сот қаулысымен шығарылады.

Осы орайда айта кететін бір жайт, отандық қылмыстық заңнамада «қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларының» мәртебесі айқындалмаған. Егер ҚР ҚК 2-баб. 2-бөлігін басшылыққа

алсақ, қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларының негізгі түрін жаза құрайтынына, ал оның басқа түрлерін заңшығарушы «өзге де қылмыстық-құқықтық ықпал ету шаралары» деген жинақтаушы ұғыммен атайтынына көзіміз жетеді. Заңнамада бұл шаралардың үйлесімді жүйесі жоқ. Ғалымдар дәстүрлі түрде өзге де қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларының қатарына тәрбиелік әсері бар мәжбүрлеу шараларын, медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын және шартты түрде соттауды жатқызады. Айтылғандар тұрғысынан «мүлікті тәркілеуді ҚР ҚПК 15-бөлімінде көзделген жағдайларда қылмыстық-құқықтық ықпал ету шарасы ретінде қолдану дегеніміз не?» деген негізді сауал жауапсыз қалады. Үкім шығарылмаған істер бойынша қолданылатын мүлікті тәркілеу шетел тәжірибесінде «қауіпсіздік шарасы» деп аталады.

2014 жылғы Қылмыстық кодекстің мүлікті тәркілеу жазасын реттейтін нормасы 2014 жылғы Қылмыстық-процестік кодекстің заттай дәлелдемелердің тағдырын реттейтін нормасымен үйлеспейді. ҚР ҚПК 118-баб. 3-бөл. 1 және 4-тармақтарына сай «қылмыстық құқық бұзушылық құралы сот тәртібімен тәркіленуге жатады немесе тиісті мекемелерге белгілі бір тұлғаларға беріледі немесе жойылады», «қылмыстық жолмен жиналған ақша және өзге де құндылықтар, сондай-ақ заңсыз кәсіпкерліктің және контрабанданың нәрселері соттың шешімі бойынша мемлекеттің кірісіне айналдырылуға жатады; қалған заттар заңды иелеріне беріледі, ал иелері анықталмаған кезде мемлекеттің меншігіне өтеді». Аталған жағдайлардың біріншісінде «қылмыстық құқық бұзушылық жасау қаруы немесе құралын» тәркілеу туралы айтылып тұрса, екінші жағдайда басқа тілдік құралдардың көмегімен «қылмыстық құқық бұзушылық жасау нәтижесінде алынған ақша мен өзге мүлік және осы мүліктен алынған кез келген табыс немесе олар ішінара немесе толығымен ауыстырылған немесе айналдырылған мүлікті» тәркілеу туралы сөз болып отырғаны күмән туғызбайды. Қылмыстық заңнамада сотталған адамның меншігі болып табылатын кез келген мүлікті тәркілеу мүмкіндігі көзделген тұста қылмыстық-процестік заңнамада заңсыз жолмен табылған мүлік пен қылмыс қаруы мен құралын мемлекет пайдасына айналдыру мүмкіндігінің көзделуі қисынды еді. Ал қылмыстық заңнамада мүлікті тәркілеу жазасының заты ретінде тек қана заңсыз жолмен табылған не заңсыз жолмен табылған қаражатқа сатып алынған мүлік пен қылмыстық құқық бұзушылық жасау қаруы немесе құралы аталған

жағдайда қылмыстық-процестік заңнама материалдық қылмыстық құқық нормаларымен сәйкестендірілуі керек деп санаймыз.

Жаңа заңнамадағы мүлікті тәркілеу шарасының өз бойына мүлікті тәркілеудің дербес, бір-бірінен ерекшеленетін үш түрін (қосымша жаза, арнайы тәркілеу, қауіпсіздік шарасы) біріктіруі күн тәртібіне бірқатар күрмеуі қиын мәселелерді алып келді.

Бірінші мәселе мүлікті тәркілеудің мақсаттарымен байланысты. Отандық қылмыстық-құқықтық әдебиет беттерінде мүлікті тәркілеудің мақсаттары арнайы қарастырылмайды. Себебі мүлікті тәркілеу жаза түрі болғандықтан, ол жаза діндеген мақсаттарға қол жеткізу үшін қолданылады деп саналады. Дегенмен, арнайы тәркілеу мен жазадан өзге қылмыстық-құқықтық ықпал ету шарасы ретінде қолданылған мүлікті тәркілеу қандай мақсат көздейді деген орынды сауал туындайды.

В.А. Канубриков қылмыстық-құқықтық сипаттағы өзге де шара болып табылатын мүлікті тәркілеу мына мақсаттарда қолданылады деп санайды:

- әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру. Бұл мақсат кінәлі адамның заңсыз жолмен тапқан немесе заңсыз жолмен табылған қаражаттан түскен мүлік мен қылмыстық құқық бұзушылық жасау қаруы немесе құралы болған мүлкін алып қою жолымен жүзеге асырылады;

- жаңа қылмыс жасаудың алдын алу. Бұл мақсатты ғалым жазадан қорқып, жаңа қылмыс жасаудан тайсалу деген мағынада емес, қылмыскерді қылмыстық жолмен табылған мүлікті жаңа қылмыстар жасау үшін пайдалану мүмкіндігінен айыру мағынасында түсіну керек деп санайды;

- келтірілген залалдың орнын толтыру [3]. РФ Қылмыстық кодексінің 104.3-бабына сай тәркіленген мүліктің құнынан алдымен оның заңды иесіне келтірілген залалдың орны толтырылады, ал қалған бөлігі мемлекеттің пайдасына айналдырылады.

Ғалым пікірінің жаны бар болғанымен, онымен толық келісу қиын. Біріншіден, заңсыз жолмен тапқан немесе заңсыз жолмен табылған қаражаттан түскен мүлік пен қылмыстық құқық бұзушылық жасау қаруы немесе құралы болған мүлікті алып қою жаңа қылмыстық құқық бұзушылықтар жасаудың алдын алу мақсатына жетудің құралы болып табылады. Екіншіден, біздің заңнамада да тәркіленген мүлік есебінен жәбірленушілердің мүліктік талаптарын қанағаттандыру мүмкіндігі көзделген: ҚР ҚК 48-баб. 2-бөл. 1-тармағында «заңды иесіне қай-

тарылуға жататын мүлік және одан түскен табыстар» тәркіленетін мүліктің қатарына қосылмайтыны жайлы айтылады. Бұл заңнамалық ереже әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру мақсатына жауап береді.

Біздің ойымызша, қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларының барлығының диттеген мақсаты бір болуы керек. Дегенмен, жазадан өзге қылмыстық-құқықтық ықпал ету шарасы ретінде қолданылған мүлікті тәркілеу мен арнайы тәркілеуге жазалаушылық қасиет тән болмағандықтан, олар әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру, жаңа қылмыстық құқық бұзушылық жасаудың алдын алу мақсаттарына қол жеткізу құралы болып табылады.

Екінші мәселе – қарастырылып отырған жаза түрінің заңнамалық анықтамасында мүлікті тәркілеуді қолданудың негізінің аталмауы. М.А.Алисултанов заңнамалық анықтамада мүлікті тәркілеудің негізі ретінде «соттың заңды күшіне енген айыптау үкімін» атау керек деп санайды [4; 119]. Жазаның «сот үкімі бойынша тағайындалатыны» жайлы ҚР ҚК 39-бабында айтылған. Олай болса, кез келген жаза түрі соттың заңды күшіне енген айыптау үкімінің негізінде қолданылады. Алайда, мүлікті тәркілеуді қылмыстық-құқықтық ықпал ету шарасы ретінде қолданудың негізі туралы мәселе заңнамада шешімін табуы керек.

Үшінші мәселе – жаңа қылмыстық заңнамада мүлікті тәркілеу жазасы тағайындалуы мүмкін қылмыстық құқық бұзушылықтардың түрі нақтыланбаған. Ресейлік ғалымдар бұл заңнамалық шешімге оң баға береді. В.С. Минская мораль мен этика нормалары кез келген қылмысты жасау нәтижесінде алынған мүліктің, оның ішінде ақша мен өзге де құндылықтардың, мәжбүрлеп өтеусіз мемлекет пайдасына алынуын талап етеді деп санайды. Оның ойынша, заңнамада арнайы тізімнің бекітілуі қылмыс жасауға бейім адамдарды мүлікті тәркілеу көзделмеген қылмыстарды жасау жолымен баюға бағыттайды, осылайша бұл шараның алдын алушылық әлеуетін төмендетеді [5; 32].

1997 жылғы ҚР ҚК бүгін де күші жүріп тұрған 51-бабы мүлікті тәркілеуді тек қана Ерекше бөлімнің тиісті бабында арнайы көзделген жағдайларда тағайындауға рұқсат етеді. Жаңа қылмыстық заңнамада мүлікті тәркілеу жазасын қандай жағдайларда тағайындауға болатыны нақты айтылмаған. ҚР Жоғарғы Соты «мүлікті тәркілеу сотталушыны кінәлі деп таныған ҚР ҚК бабының санкциясында қосымша жаза ретінде көзделген жағдайларда ғана тағайындалуы мүмкін» [6] деген түсініктеме береді.

Біздің ойымызша, Жоғарғы Соттың ұстанымы заңға қайшы келеді және жаңартылған мүлікті тәркілеу жазасының мәнін ескермейді. Тәркілеу объектісі қылмыстық жолмен алынған табыстар және қылмыс жасау қаруы немесе құралдары ғана болған тұста сот мүлікті тәркілеу жазасын ҚК Ерекше бөлімінің тиісті бабында көзделмеген жағдайларда да тағайындай алады. Мүлікті тәркілеу жазасын тағайындау мүмкіндігі мәселесінде екіұштылыққа жол бермеу үшін 2014 жылғы ҚР ҚК 48-бабын «Заңсыз жолмен мүлік табумен ұштасқан қылмыстық құқық бұзушылықтар және (немесе) қару немесе құрал қолданумен жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін жаза тағайындағанда сот аталған мүлікті тәркілеу туралы мәселені міндетті түрде қарастыруға тиіс» деген мазмұндағы бөлікпен толықтыру қажет деп санаймыз. Бұл ереже заңшығарушыны ҚК Ерекше бөлімі баптарында мүлікті тәркілеу жазасын арнайы көздеу міндетінен мүлде босатқан болар еді.

Төртінші мәселе – жаңа қылмыстық заңнамада сотталған адам басқа адамдардың меншігіне беріп қойған мүлікті тәркілеу мүмкіндігі көзделмеген. 2014 жылғы ҚР ҚК 48-баб. 1-бөлігіне сай заңсыз жолмен табылған не заңсыз жолмен табылған қаражатқа сатып алынған мүлік «сотталған адамның меншігінде» болуы керек. Ал тергеу және сот тәжірибесі көрсетіп отырғандай, қылмыскерлер өз мүлкін күні бұрын туыстарының немесе өзге тұлғалардың атына рәсімдеп қояды. Жаңа қылмыстық заңнама осындай мүлікті тәркілеудің құқықтық негізін жояды.

Бұл мәселедегі шетел тәжірибесіне жүгінсек, заңнамада сотталған адамдардың бақылауындағы немесе басқа тұлғалардың (жеке немесе заңды) меншігіне беріп қойған мүлкін де тәркілеу мүмкіндігі көзделеді. Мысалы, Таиланд Қылмыстық кодексінің 32-бабында «қылмыскерге тиесілі болып-болмауына, оның жаза өтеп-өтемегеніне қарамастан, қылмыстық жолмен табылған кез келген мүлік толығымен тәркіленуі тиіс» деген ереже тұжырымдалған.

Осыған орай мүлікті тәркілеудің анықтамасында сотталған адамның «меншігі» деген терминді қолданудың орындылығы да күмән туғызады. Азаматтық заңнамаға сай тәркілеу меншік құқығын тоқтату негіздерінің бірі болып табылады (ҚР АҚ 254-бабы). Ал «заңсыз жолмен табылған не заңсыз жолмен табылған қаражатқа сатып алынған мүлік» айыптыға меншік құқығында тиесілі болуы мүмкін емес. Демек, заңшығарушы мүлікті алып қоюдың қарастырылып отырған түрін сипаттағанда «меншік» ұғымын қолдана алмайды. Сондай-ақ ҚР ҚК

48-баб. 1-бөлігінде тәркілеу затының «мемлекеттің меншігіне айналдырылатыны» жайлы айтылады. Ал заңсыз жолмен табылған мүліктің немесе қылмыстық құқық бұзушылық жасау қаруы немесе құралы болған мүліктің бірқатары айналымнан алынған заттар (мысалы, контрафактілік өнім, жасанды ақша, есірткі және т.б.) болуы мүмкін. Бұл заттар мемлекеттің де меншігінде бола алмайды. Демек, оларды мемлекет меншігіне айналдыру туралы айту да қисынсыз.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, 2014 жылғы ҚР ҚК 48-бабының 1-бөлігін мына редакцияда жазу керек деп санаймыз: Мүлікті тәркілеу дегеніміз – сотталған адамның меншігіндегі, бақылауындағы немесе басқа тұлғалардың (жеке немесе заңды) меншігіне беріп қойған заңсыз жолмен табылған не заңсыз жолмен табылған қаражатқа сатып алынған мүлікті, сондай-ақ қылмыстық құқық бұзушылық жасау қаруы немесе құралы болып табылатын мүлікті мәжбүрлеп өтеусіз алып қою және жою немесе мемлекеттің меншігіне айналдыру.

1997 жылғы ҚР ҚК бойынша сотталған адам басқа адамдардың меншігіне беріп қой-

ған мүлікті тәркілеу ережесі тек қана сыбайлас жемқорлық қылмыстарға, ұйымдасқан қылмыстық топтардың құрамында жасалған қылмыстарға, қылмыстық жолмен табылған табыстарды заңдастыруға және террористік қылмыстарға жүреді. Жаңа заңнама бойынша тек қана заңсыз жолмен табылған мүлік тәркіленетіндіктен, бұл ереженің күші жүретін қылмыстық құқық бұзушылық түрлерін арнайы атау қажеттігі жоқ.

Қазақстанның құқықтық жүйесінде мүлікті тәркілеу шарасының (жаза немесе қылмыстық-құқықтық ықпал ету шарасы) қолданылуын қамтамасыз ету, тағайындау және орындау мәселелері түрлі нормативтік құқықтық актілермен реттеледі. Мүлікті тәркілеудің салааралық тетігі қоғамның құқықтық қорғалу деңгейін арттырғанымен, белгілі бір дәрежеде бұл шараның мазмұнын ұғыну мен жүзеге асыруды қиындатады. Сол себепті мүлікті тәркілеудің дұрыс қолданылуы материалдық және процесстік қылмыстық құқық салаларының өзара үйлесімділігіне, құқыққорғау органдары қызметкерлерінің заңдарды кешенді түрде қолдана алу қабілетіне және біліктілігіне тәуелді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Аналитическая справка об отправлении правосудия по уголовным делам судами республики за 2014 год. // URL: <http://sud.gov.kz/rus/content/za-2015-god>.
2. Гражданский кодекс РФ. Часть вторая. Комментарий /Под ред. Т.Е.Абовой, А.Ю. Кабалкина. — М., 2010.
3. Канубриков В.А. Принцип законности и конфискация имущества как средство предупреждения преступлений //URL: <http://www.gramota.net/materials/3/2011/6-1/>.
4. Алисултанов М.А. Проблемы уголовно-правовой регламентации оснований конфискации имущества и процессуального статуса лица, в отношении которого она назначается. //Общество и право. – 2010. - №2(29). – С.117-120.
5. Минская В.С. Законодательная регламентация и порядок применения конфискации имущества //Вестник Академии Генеральной прокуратуры РФ. – 2008. - №5(7). – С. 30-34.
6. «Қылмыстық жаза тағайындаудың кейбір мәселелері туралы» ҚР Жоғарғы Сотының 2015 жылғы 25 маусымдағы № 4 нормативтік қаулысы. //URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P150000004S>.

Григорьев Виталий

магистр права, майор полиции, докторант PhD докторантуры ИПДО
Алматинской академии МВД Республики Казахстан
witas-909@mail.ru, +7 701 524 45 66

**ОБСТОЯТЕЛЬСТВА, ПОДЛЕЖАЩИЕ ДОКАЗЫВАНИЮ ПО ДЕЛАМ
О ПРЕСТУПЛЕНИЯХ, СОВЕРШЕННЫХ ПРИ ЧРЕЗВЫЧАЙНЫХ СИТУАЦИЯХ**

Түйін: Осы мақаланың авторы дәлелдеуге жататын мән-жайларды құру және дәлелдеу және процесінің кейбір аспектілерін қарастырады. Мән-жайларды анықтауға қатысты фактілер мен оқиғаларды, сондай-ақ қылмыстық сот проблемаларына әсер ететін маңызды әрекеттерді құқық қорғау қызметі органдарының мұқият тексеруіне көңіл бөледі.

Аннотация: В настоящей статье автор рассмотрел некоторые аспекты процесса доказывания и установления обстоятельств, подлежащих доказыванию. В процессе правоприменительной деятельности органы уголовного преследования должны тщательно образом определить круг обстоятельств, фактов и событий, имеющих значение по делу, а также влияющих на задачи уголовного процесса.

Summary: In the present article the author considered some aspects of process of proof and establishment of the circumstances which are subject to proof. In the course of law-enforcement activity bodies of criminal prosecution due carefully to define a circle of the circumstances, the facts and events important on business, and also influencing problems of criminal trial.

В ходе уголовного судопроизводства имеет место опосредованное познание обстоятельств ранее совершенного уголовного правонарушения. Эти обстоятельства могут быть установлены только путем получения о них информации – фактических данных, как в виде сведений, исходящих от человека, так и в виде следов – изменений материальных предметов, которые могут отображать исследуемые обстоятельства.

Указанные фактические данные, определенные законодателем, как доказательства по уголовному делу, устанавливаются путем доказывания, представляющего собой процесс их собирания, исследования и оценки, что способствует решению задач уголовного процесса по быстрому и полному раскрытию, расследованию уголовных правонарушений, изобличению и привлечению к уголовной ответственности лиц, их совершивших, справедливому судебному разбирательству и правильному применению закону.

Доказывание обстоятельств преступлений, совершенных при чрезвычайных ситуациях, обладает рядом особенностей, проистекающих из необходимости устанавливать не только сами преступные действия, но и те условия, при которых они были исполнены. В основе данного порядка лежит тот факт, что эти условия в случае их чрезвычайного характера часто влекут повышение степени общественной опасности содеянного, влияющей на его квалификацию и назначение наказания. Чтобы выявить истинную сущность содеянного при такой ситуации, необходимо устанавливать

его вместе с общими условиями совершения.

Причины и условия, способствующие совершению преступлений, устанавливаются на этапе досудебного расследования и в суде путем доказывания (принятие процессуальных решений и производство следственных действий). В свою очередь, правильное уяснение предмета доказывания, его пределов, процессуальных средств и способов собирания, исследования и оценки доказательств приобретает решающее значение в деятельности органов уголовного преследования по выявлению криминогенных обстоятельств, а взаимодействие с др. государственными органами и должностными лицами обеспечивает реальное их устранение и эффективность предупреждения преступлений [1, с. 4].

Преступление исследуется по уголовному делу в тех связях, свойствах и признаках, знание которых необходимо для решения практических задач уголовного судопроизводства. Орган уголовного преследования обязан достоверно установить обстоятельства (причины и условия), способствовавшие совершению преступления, т.е. почему стало возможным совершить его в данном месте, в определенное время и именно этим способом (ч. 4 ст. 113 УПК Республики Казахстан).

Так, из материалов уголовного дела по факту групповых противоправных действий осужденных в исправительном учреждении ЕЦ-166/25 ДУИС по Акмолинской области следует, что причиной конфликта стала чрезмерная концентрация спецконтингента, состоящего на оперативно-профилактическом учете («вор в законе»

- 1 чел., «лидеры» и «авторитеты» уголовно-преступной среды – 8 чел., члены экстремистских и террористических организаций – 10 чел., «смотрящие» - 139 чел.) [2].

Причины и условия, способствовавшие совершению преступления, как правило, тесно связаны с обстоятельствами уголовно-правового характера. Выясняя криминогенные факторы, мы устанавливаем событие деяния, наличие умышленной или неосторожной вины, квалифицирующие признаки, данные, характеризующие личность подозреваемого, что, в свою очередь, позволяет индивидуализировать его ответственность, принять во внимание смягчающие и отягчающие обстоятельства и т.д. Игнорирование криминогенных обстоятельств, может не только отрицательно сказаться на профилактической работе, но и повлечь за собой вынесение необоснованного приговора [3, с. 69].

При доказывании обстоятельств, составляющих объективную сторону преступления, криминологическое значение приобретает не только противоправное деяние и общественно опасные последствия, но и причинная связь между ними, установление которой позволяет проследить взаимосвязь между ними, принять меры к ликвидации причин и условий, породивших преступление [4, с. 71].

Уголовно-процессуальный закон к обстоятельствам, подлежащим доказыванию по каждому уголовному делу, относит время, место и способ, совершения преступления независимо от того, включены ли уголовным законом эти элементы в объективную сторону состава исследуемого преступления.

Криминологическое значение места преступления обусловлено разработкой профилактических мер, создающих невозможность совершения преступлений в указанном месте. При этом, учитывается специфика предприятия, учреждения, района, города и другой административно-территориальной, хозяйственной единицы, где произошло преступление [1, с. 5].

Установление обстановки совершения преступления предполагает исследование конкретной жизненной ситуации, в которой произошло событие, предшествующих ему обстоятельств, взаимодействия участвующих при этом лиц. Изучение конкретной обстановки помогает полнее и всестороннее оценивать степень общественной опасности содеянного, условия, способствовавшие правонарушению. Оно важно, как для правильного решения вопроса об ответственности лица, совершившего престу-

пление, так и для ликвидации причин и условий, породивших преступное деяние [5, с. 34].

Так, корыстное завладение имуществом лица, находящегося в беспомощном состоянии вследствие землетрясения, или проникновение с корыстной целью в жилище гражданина, подвергнувшегося погрому в ходе массовых беспорядков, свидетельствует о большой общественной опасности деяния и лица, его совершившего. В тоже время в условиях общественного бедствия может иметь место завладение товарно-материальными ценностями в силу крайней нужды (взлом хранилища с целью накормить, одеть людей, оставшихся без крова и пищи, и т. д.). В этих ситуациях налицо действия в условиях крайней необходимости.

Преступление не может считаться достаточно исследованным, если не известно способ его совершения.

Так, при выяснении обстоятельств проникновения оружия на территорию исправительного учреждения АК-159/21 ДУИС по Карагандинской области было установлено, что 05.07.2011 года начальником по производству филиала № 36 РГП «Енбек-Караганда» гр-ном Ж., по просьбе осужденного С., было оказано неправомерное содействие в документальном оформлении и доставке на территорию исправительной колонии 12 железнодорожных шпал, как материалов необходимых для производственных нужд филиала РГП. В последующем было установлено, что две шпалы из числа завезенных, были сконструированы кустарным способом и имели в себе пустоты (тайники), позволяющие тайно хранить какие-либо предметы размером до 1,5 метров и диаметром 10-15 см, и в которых было незаконно доставлено оружие и боеприпасы на территорию режимного объекта [6].

Изучение способа совершения преступления связано с установлением нравственных качеств и социально-психологических свойств субъекта преступления. В свою очередь, нельзя раскрыть сущность преступления, причины и условия, ему способствующие, без анализа личности того, кто его совершил. И, наоборот, правильное представление о личности преступника не может быть получено без учета характера и тяжести содеянного. В связи с этим следует определить признаки, характеризующие личность подозреваемого, которые должны быть установлены в процессе следствия: социально-демографические данные, условия жизни и воспитания, морально-нравственные качества, характер и привычки, отношение виновного к содеянному и т.д.

Анализ материалов уголовных дел о массовых беспорядках, погромах и поджогах, имевших место в декабре 2011 года на территории Мангыстауской области (г. Жанаозен, п. Жетыбай, п. Шетпе, п. Тенге и т.д.) выявило определенную криминологическую характеристику субъекта преступления.

Так, основную часть правонарушителей составили лица мужского пола (около 89,2 %), средний возраст участников массовых беспорядков – до 35 лет (93,1 %). Наличие семьи и детей не является существенным фактором, удерживающим от совершения преступления (свыше половины осужденных имели семьи). Доля неработающих среди лиц, осужденных по уголовным делам о массовых беспорядках, составила почти 2/4 [7].

Для массовых беспорядков, особенно возникающих вследствие тяжелого социально-экономического положения, характерно участие в них лиц, впервые совершающих преступление в результате случайного стечения обстоятельств. Сам факт участия названных лиц в указанных эксцессах находится в противоречии с общей линией их предшествующего поведения и образа жизни, что подтверждается судебной практикой.

Внутренними, субъективными причинами совершения преступления являются мотивы

и цели преступления. Они раскрывают смысл преступных действий, дают субъекту яркую криминологическую характеристику. Мотив и соответствующая ему в волевом поведении определенная цель действия должны устанавливаться по каждому уголовному делу. Доказывание мотива и цели должна идти по пути установления их конкретно-индивидуального содержания, обстоятельств возникновения, фактов формирования и обнаружения [8, с. 41-42].

Эффективность предупредительных мер обусловлена достоверностью выводов о причинах и условиях, породивших преступление. Нельзя принимать меры к устранению причин и условий, если они не доказаны.

Самый главный вопрос уголовного судопроизводства – вопрос о наличии уголовно-наказуемого деяния и виновности конкретного лица решается именно при помощи доказательств. Иной подход к решению вопроса может привести к дискредитации принимаемых органами уголовного преследования мер, требующих устранения не тех обстоятельств, которые в действительности способствовали преступлению. Вместе с тем, невыясненные криминогенные обстоятельства будут существовать и способствовать совершению новых преступных деяний.

Список использованных источников:

- 1) Михайлянц А. Г. *Формы и методы выявления и устранения следователем и судом причин и условий, способствующих совершению преступления.* - Ташкент: НИ и РИО ТВШ МВД СССР. 1974. – 89 с.
- 2) *Сведения о чрезвычайных происшествиях в исправительных учреждениях (2009-2012 г.г.) // Комитет уголовно-исполнительной системы МВД Республики Казахстан. 2013. – Астана.*
- 3) Алауханов Е.О., Зарипов З.С. *Профилактика преступлений. Учебник.* – Алматы, 2008. – 261 с.
- 4) Алауханов Е.О. *Криминология. Учебник.* – Алматы. 2008. - 366 с.
- 5) Кудрявцев В. Н. *Объективная сторона преступления. Учебник.* – М.: Юрид. литература, 1960. – 207 с.
- 6) *Сведения о чрезвычайных происшествиях в исправительных учреждениях (2010–2011 г.г.) // Комитет уголовно-исполнительной системы МВД Республики Казахстан. – Астана.*
- 7) *Архивные материалы судебной практики по делам о преступлениях против общественной безопасности и общественного порядка (2010-2014 г.г.) // Восточно-Казахстанская, Жамбыльская, Карагандинская и Мангыстауская области.*
- 8) Петелин Б.Я. *О доказывании мотива и цели преступления // Советское государство и право. – 1970. – № 11.*

Колисных Евгений Юрьевич

магистр права, докторант 3 курса ЕНУ им. Л. Н. Гумилева,
Killy7000@mail.ru , +7 701 519 64 26,

ОСОБЕННОСТИ ДОГОВОРА ВОЗМЕЗДНОГО ОКАЗАНИЯ УСЛУГ ПО ПЕРЕДАЧЕ ЭЛЕКТРИЧЕСКОЙ ЭНЕРГИИ

Түйін: Бұл мақалада электрожелісі арқылы электроэнергия беру және тарату шартының ерекшеліктері көрсетілген. Тараптар арасында шарт жасау кезіндегі пайда болатын ерекше қарымқатынастарды анықтауға айрықша көңіл аударылған. Сонымен қатар электроэнергиямен камту шарты қызмет түрі болып табылатыны дәлелденуде.

Резюме: Данная статья рассматривает особенности договора передачи и распределения электрической энергии по электрическим сетям. Особое внимание отводится определению специфических отношений образующихся при заключении договора между его сторонами. Также обосновывается положение о том, что договор снабжения электрической энергией является услугой.

Summary: This article discusses the features of the contract transfer and distribution of electric energy through the electric grid. Particular attention is paid to the definition of the specific relationship resulting from the conclusion of the contract between the parties. It is also justified by the position that the electric power supply contract is a service.

Договор возмездного оказания услуг по передаче и распределению электрической энергии наряду с иными гражданско-правовыми договорами, опосредующими отношения на рынке электрической энергии, отдельно не регулируется Гражданским кодексом Республики Казахстан.

Традиционно в цивилистике содержание гражданско-правового договора составляют условия, которые определяют права и обязанности его сторон. [1]

К существенным условиям договора возмездного оказания услуг по передаче электрической энергии, то есть к таким, без согласования которых договор нельзя считать заключённым, законодатель относит предмет договора, согласно статьи 393 Гражданского кодекса Республики Казахстан [2], а также ряд иных условий установленных отраслевыми нормативными правовыми актами, такими как Правила пользования электрической энергией Республики Казахстан.

Помимо существенных условий, содержание договора возмездного оказания услуг по передаче электрической энергии могут составлять и другие (обычные) условия, отсутствие которых не лишает договор юридической силы. [3]

Самой главной отличительной особенностью услуг по передаче электрической энергии является также то обстоятельство, что согласно подпункту 3 пункта 2 статьи 3 Закона Республики Казахстан «Об электроэнергетике» деятельность по оказанию услуг по передаче и распределению электрической энергии осуществляется в условиях естественной монополии и под строгим контролем государственного антимонопольного органа. [4]

Учитывая особый контроль со стороны государственного антимонопольного органа и важную социальную роль энергопередающих организаций, постановлением Правительства Республики Казахстан № 1194 от 28 ноября 2003 года была утверждена единая типовая форма договора на оказание услуг по передаче и распределению услуг.

Именно вышеуказанный нормативный правовой акт устанавливает, что предметом договора возмездного оказания услуг по передаче и распределению электрической энергии является непосредственно транспортировка электроэнергии по сетям регионального и местного уровня. [5]

Родовым понятием по отношению к понятию услуг по передаче электрической энергии является понятие услуги.

Квалифицирующие признаки услуги как объекта гражданских прав экстраполируются на услуги по передаче электрической энергии с учётом специфики последних.

Гражданский кодекс Республики Казахстан закрепляет услуги как самостоятельный объект гражданского права в пункте 2 статьи 115.

Исходя из лексического толкования названной статьи услуги составляют самостоятельную группу объектов гражданских прав, наравне с имуществом, включающем в себя деньги, ценные бумаги, иное имущество, в том числе имущественные права, и другими группами объектов гражданских прав.

Таким образом, понятие имущества не охватывает собой услуги, хотя договоры на оказание услуг относят к имущественным договорам.

Поэтому услуги, не являясь собственно имуществом, как любой иной объект гражданских прав, имеет известную имущественную ценность, то есть выступают в экономическом обороте неким благом, а потому попадают в сферу регулирования гражданского права.

Согласно определению договора возмездного оказания услуг исполнитель обязуется по заданию заказчика оказать услуги (совершить определенные действия или осуществить определенную деятельность), а заказчик обязуется эти действия оплатить в соответствии с пунктом 2 статьи 683 Гражданского кодекса Республики Казахстан.

Из данного определения следует, что, во-первых, под услугами законодатель понимает осуществление определённых действий или деятельности по заданию заказчика, во-вторых, что результат этой деятельности, а также тот факт, достигнут либо нет, этот результат в процессе деятельности (действий), правового значения не имеет.

В юридической литературе представлен широкий спектр мнений касательно правовой характеристики понятия «услуги».

Рассмотрение существующих взглядов учёных цивилистов, а также правовой анализ гражданского законодательства Республики Казахстан позволяет выделить следующие отличительные свойства услуги по распределению и передаче электрической энергии:

1) Услуги по передаче электрической энергии не имеют овеществлённого результата, она неосвязаема и этим отличается от других объектов гражданского права - вещей. Безусловно, услуга, как любая иная деятельность, имеет определённый результат, но не в форме вновь созданной или обработанной вещи, при этом результат услуги носит невещественный характер.

Эффект услуги не только может восприниматься в процессе её оказания или по его завершении, но также может выражаться в юридических последствиях, возникающих в ходе оказания услуг. В данном случае, как представляется, правильнее говорить об эффекте услуги, который можно воспринимать в отдельных случаях — наблюдать, но не получать как вещь.

2) Отсутствие овеществлённого результата, отделимого от услуги передачи электрической энергии, не означает, однако, что оказание услуги вообще не может приводить к какому-либо результату, отделимому от процесса её оказания.

То, что такой результат наступил, может при определённых условиях свидетельствовать лишь о качестве услуг. К данному случаю

относятся отдельные виды использования электрической энергии, к примеру заряд батареи или аккумулятора.

3) Услуги по передаче электрической энергии неотделима от источника. Электрическая энергия в сети не может существовать отдельно от своего источника, то есть производителя.

4) Услуги передачи и распределения «синхронна» с потреблением электрической энергии, то есть принятие заказчиком услуги и процесс её оказания исполнителем идут одновременно. Принять услугу спустя какое-то время после того, как она оказана не представляется возможным.

5) Из указанного выше свойства вытекает такое свойство услуг, как несохраняемость услуг. Это свойство позволяет отличить услуги по передаче электрической энергии от иных объектов гражданских прав: имущество, результаты работ, информация и результаты интеллектуальной деятельности, запечатлённые на материальных носителях, - все они могут дольше или меньше сохраняться.

6) Особенности услуги по передаче электрической энергии во многом обусловлены рядом характерных свойств, которыми обладает электрическая энергия.

В частности, как отмечается в литературе, такими свойствами электрической энергии являются: отсутствие телесности (невозможно зрительно обнаружить её как вещь); процесс производства электроэнергии непрерывен; технологическая неразрывная связь с иными объектами (генераторами, трансформаторами, воздушными и кабельными линиями электропередачи, которые вместе с электрическими подстанциями образуют электросети), выполняющими опосредующие функции; электроэнергия при передаче потребляется и не может быть возвращена. [6]

Порядок предоставления услуг по передаче электрической энергии, помимо сложного состава самой такой услуги, характеризуется рядом других существенных особенностей.

Скорость распространения электронов в проводнике (в данном случае в проводе линии электропередачи) такова, что электрическая энергия в принципе ни от кого никому не передаётся. Электрическую энергию, подобно, партии любого другого товара, невозможно отправить (отгрузить, переслать, передать для вручения) и, соответственно, получить. Поэтому с точки зрения физических свойств электрической энергии более точно говорить об услуге по предоставлению электрических связей (аналогично ус-

луге по предоставлению телефонной или иной электрической связи). При этом содержанием обязанности сетевой организации по договору возмездного оказания услуг по передаче электрической энергии является лишь обеспечение необходимых условий для работы электрического тока.

Также считаем необходимым отметить такой много значимый аспект договора передачи и распределения электрической энергии как цена.

Ценой договора возмездного оказания услуг по передаче и распределению электрической энергии является тариф, установленный полномочными государственными органами, а именно антимонопольным органом.

Стороны рассматриваемого договора лишены в установлении (согласовании) цены договора.

Поэтому, представляется целесообразным указывать в договоре возмездного оказания услуг по передаче электрической энергии, что цена (тариф) определяется в соответствии с актами уполномоченного регулирующего органа и считается изменённой с даты вступления в силу актов указанных органов.

Кроме того, стороны рассматриваемого договора вправе самостоятельно определить порядок, форму и сроки оплаты оказываемых сетевой организацией услуг.

Таким образом, можно определить понятие услуги по передаче и распределению электрической энергии как определённые действия или определённую деятельность по транспортировке электрической энергии, по присоединенной сети, которая используется и потребляется в процессе оказания услуг, по цене установленной уполномоченным органом.

Список использованной литературы:

1. См.: *Гражданское право: Учебник в 2т.-Т.1/ Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого.- СПб.: Проспект, -2004г.-588с;*
2. *Гражданский кодекс Республики Казахстан;*
3. *Автореферат диссертации Мамедовой Э. О. «Договор возмездного оказания услуг по передаче электрической энергии», СПб 2009 год;*
4. *Закон Республики Казахстан «Об электроэнергетике» жт 9 июля 2004 года № 588-ІІ*
5. *Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 ноября 2003 года N 1194 «Об утверждении типовых договоров на предоставляемые услуги (товары, работы), относящиеся к сфере естественной монополии»;*
6. См.: *Иоффе О.С. Обязательственное право. - М.: Юридическая литература, 1975.-488- 489 с.*

Колисных Евгений Юрьевич

магистр права, докторант 3 курса ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, г. Астана,
Killy7000@mail.ru, 87015196426,

ПРАВОВАЯ ПРИРОДА ДОГОВОРА ЭНЕРГОСНАБЖЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Түйін: Аталған мақалада Қазақстан Республикасындағы энергиямен жабдықтау шартының құқықтық құрылымы қарастырылған. Атап айтқанда оның жекелеген ерекшеліктері көрсетілген. Сонымен қатар тұтынушы мен энергиямен жабдықтаушының құқықтары мен міндеттері айқындалады. Осы мақалада энергиямен жабдықтау шарты тараптарының жауапкершілік мәселесі толық зерттелген.

Резюме: Настоящая статья посвящена рассмотрению правовой структуры договора энергоснабжения в Республике Казахстан. В частности определены и выделены отдельные его особенности. Также рассмотрены права и обязанности, как потребителя, так и энергоснабжающей компании. Данная статья подробно раскрывает вопрос ответственности сторон договора энергоснабжения.

Summary: This article deals with the legal framework of the treaty power in the Republic of Kazakhstan. In particular, identify and highlight some of its features. It is also considered the rights and obligations as a consumer and utility company. This article in detail reveals the question of responsibility parties to the contract of supply.

Правовой формой, опосредствующей процессы потребления электрической энергии, и выступает договор энергоснабжения.

С точки зрения классификации объектов гражданских прав электрическая энергия является движимой, простой, делимой, потребляемой вещью, определяемой родовыми признаками.

Естественная специфика этого товара обусловливает ряд существенных особенностей его оборота.

А именно непрерывность (неразрывность) процессов производства, транспортировки и потребления электрической энергии, невозможность ее хранения (складирования), наличие единых систем энергоснабжения в масштабах страны в виде сетей передачи электрической энергии.

Передача электрической энергии потребителю невозможна без использования специальных технических средств, соответствующей инфраструктуры: линий электропередач, трансформаторных станций и т.д.

Потребление энергии также требует специального оборудования: инженерных коммуникаций, контрольно-измерительных приборов, средств обеспечения безопасности в случае необходимости.

Система технических устройств, обеспечивающих получение и безопасное использование энергии потребителем, называется присоединенной сетью.

Возможность передачи и потребления энергии только через присоединенную сеть является одной из главных особенностей договора энергоснабжения. Она позволяет отличать его от сходных обязательств, например поставки.

Договор энергоснабжения является консенсуальным, возмездным, взаимным. [1]

В соответствии с пунктом 1 статьи 387 Гражданского кодекса Республики Казахстан договор энергоснабжения является публичным, однако, требовать его заключения потребитель вправе лишь при наличии у него необходимого энергопринимающего оборудования, присоединенного к сетям энергоснабжающей организации. [2]

В числе основных причин, по которым договор энергоснабжения не представляет собой публичный договор в целом, следует назвать порядок заключения данного договора, особенности присущего ему способа исполнения обязательства, его субъектный состав и содержание обязанностей потребителя и энергоснабжающей организации.

Во-первых, в новых условиях многие продавцы не будут иметь возможности обеспечить электроэнергией всех обращающихся к ним абонентов. Тогда как признание договоров на розничном рынке электроэнергии публичными создало бы возможность понуждения к заключению договора любого производителя (продавца) электроэнергии.

Во-вторых, при одновременном существовании на оптовом рынке регулируемого сектора и сектора свободной торговли энергосбытовые компании будут приобретать электроэнергию в этих секторах по различным ценам, что непосредственно отразится на ценах на розничных рынках. Поэтому соблюдение требований п. 2 ст. 387 Гражданского кодекса Республики Казахстан в настоящих условиях оказывается практически невыполнимым.

Исходя из определения понятия сделки, которое дается статьей 147 Гражданского кодекса Республики Казахстан, следует, что сторонами договора энергоснабжения могут выступать

граждане и юридические лица. Продавцом по договору обычно является юридическое лицо - энергоснабжающая организация.

Считаем необходимым отметить, что приведенное выше определение не полностью охватывает субъективный состав данных правоотношений.

Потребителем может выступать как гражданин Республики Казахстан, так и иностранные граждане и лица гражданства не имеющие.

Предметом договора снабжения электрической энергией, который является его единственным существенным условием, выступает электрическая энергия.

Цена договора определяется не самими сторонами, а утвержденными государством тарифами.

Цены (тарифы) на электрическую энергию в силу доминантного положения на рынке энергоснабжающих организаций и социальной значимости, как и отражено в законе должны подлежать государственному регулированию в соответствии с пп. 2 п. 3 ст. 3 Закона Республики Казахстан «Об электроэнергетике». [3]

Государственное регулирование цен (тарифов) на электрическую энергию (мощность) должен осуществлять уполномоченный государственный орган.

Устанавливаются следующие виды цен (тарифов) на энергию:

- закупочная цена (тариф) на электроэнергию;
- оптовая цена (тариф) на электроэнергию, отпускаемую Национальной электроэнергетической системой;
- цена (тариф) на электроэнергию, покупаемую или отпускаемую по импорту и экспорту;
- цена (тариф) на электрическую и тепловую энергию, поставляемую потребителям Центральным органом государственного регулирования цен (тарифов) в электроэнергетике является Государственная регулирующая комиссия в электроэнергетике, в настоящее время ее функции выполняет Антимонопольный Комитет РК.

Договор энергоснабжения, по общему правилу, считается заключенным на неопределенный срок в соответствии с п. 2 ст. 490 Гражданского кодекса Республики Казахстан. Однако договоры с участием юридических лиц обычно содержат условие о сроке, продолжительность которого определяется самими сторонами.

Пункты 1 и 2 ст. 483 ГК устанавливают специальные правила о сроках, направленные на обеспечение бесперебойного снабжения потребителей энергией. Так, договор, заключенный на срок, считается продленным на тот же срок, если

до его окончания ни одна из сторон не заявит об обратном.

Главной обязанностью продавца является подача абоненту электрической энергии:

- а) в определенном количестве;
- б) с соблюдением согласованного режима подачи;
- в) установленного качества.

В договоре энергоснабжения условие о количестве не относится к существенным. Количество подаваемой энергии, как следует из толкования п.п. 1 и 2 ст. 484 Гражданского кодекса Республики Казахстан, относится к существенным условиям договора лишь тогда, когда потребителем является юридическое лицо или физическое лицо, использующее энергию для предпринимательских целей.

Одна из особенностей условия о количестве в договоре энергоснабжения состоит в том, что оно определяет предельное количество энергии, которое вправе получить абонент.

Для электрической энергии в физическом смысле понятие количество и качество взаимозависимые понятия. Поэтому любое нарушение условия о количестве неизбежно влечет изменение качества (при прочих равных условиях). Поэтому подача энергоснабжающей организацией меньшего, нежели согласованное сторонами, количества энергии означает либо перерыв в подаче (т.е. нарушение режима), либо ухудшение качества энергии.

Соответствующим образом определяются и последствия такого нарушения. Режим подачи энергии, т.е. количество и качество энергии, передаваемой в разное время, определяются соглашением сторон.

Потребитель, использующий энергию для бытовых нужд, вправе потреблять ее в любом режиме. Нарушение согласованного режима подачи энергии влечет применение к энергоснабжающей организации мер гражданско-правовой ответственности.

Однако основания ответственности зависят от причины нарушения. Так, ответственность энергоснабжающей организации за перерыв в подаче энергии наступает только при наличии ее вины, если перерыв произошел по причинам, допускаемым законодательством (например, вследствие аварии в присоединенной сети).

Согласно п. 2 ст. 487 Гражданского кодекса Республики Казахстан дополнительные обязанности энергоснабжающей организации предусмотрены для договоров с потребителями, использующими энергию для бытового потребления. В этих случаях энергоснабжающая ор-

ганизация должна обеспечивать безопасность (надлежащее техническое состояние) энергетических сетей и приборов учета потребления энергии.

В соответствии с п. 1. ст. 487 Гражданского кодекса Республики Казахстан обязанности абонента по договору энергоснабжения значительно отличаются от обязанностей покупателя при купле-продаже и включают:

- а) обеспечение безопасности потребления электрической энергии;
- б) соблюдение установленного режима потребления;
- в) оплату принятой энергии;
- г) информирование энергоснабжающей организации о нарушениях, возникающих при пользовании энергией.

Ответственность по договору энергоснабжения. В случаях неисполнения или ненадлежащего исполнения обязательств по договору энергоснабжения, энергоснабжающая организация и потребитель обязаны возместить причиненный этим реальный ущерб в соответствии с п. 4 ст. 9 Гражданского кодекса Республики Казахстан, т. е. понесенные расходы, а также стоимость утраченного или поврежденного имущества.

Наряду с взысканием убытков в виде реального ущерба ответственность за нарушение условий договора энергоснабжения может выражаться и в уплате неустойки (как правило, законной), основные случаи взыскания которой рассмотрены применительно к отдельным обязанностям сторон.

Энергосбытовая компания в случае обнаружения нарушений условий договора со стороны потребителя, касающихся изменения схемы учета потребления электрической энергии, срыва пломб с приборов коммерческого учета и других нарушений, в праве произвести перерасчет потребленной электрической энергии в соответствии с п. 25 Правил предоставления коммунальных услуг. [4]

Договор энергоснабжения не предусматривает обязанности потребителя, использующего энергию для бытового потребления, принимать энергию. Отсюда логически вытекает право такого потребителя расторгнуть договор в одностороннем порядке, уведомив об этом энергоснабжающую организацию в соответствии с п. 4. ст. 490 Гражданского кодекса Республики Казахстан. Аналогичной возможности для юридических лиц и граждан-предпринимателей закон не предусматривает.

Однако в силу общих правил ст. 490 Гражданского кодекса Республики Казахстан, потребители также могут требовать расторжения договора в случаях его существенного нарушения энергоснабжающей организацией или существенного изменения обстоятельств, из которых стороны исходили при заключении договора.

Если потребителем по договору энергоснабжения выступает гражданин, использующий энергию для бытовых нужд, энергоснабжающая организация вправе в одностороннем порядке отказаться от исполнения договора в случаях неоплаты абонентом использованной им энергии при условии предупреждения его не позже чем за месяц до приостановления исполнения договора.

Таким образом, по договору снабжения электрической энергией энергосбытовая организация (генерирующая компания) обязуется передать покупателю права на определенное количество электрической энергии, соответствующей определенным качественным показателям, а потребитель электроэнергии обязуется оплатить приобретаемую электроэнергию.

Исходя из вышеизложенного, основанного на положениях законодательства и анализе отношений на рынке электроэнергии, к существенным условиям данного договора относятся условия о предмете (количестве и качестве реализуемой электроэнергии), а также условие о цене, подлежащей оплате за приобретаемую электроэнергию.

Список использованной литературы:

1. *Комментарии к Гражданскому кодексу Республики Казахстан (Особенная часть). Ответственные редакторы: Сулейменов М.К., Басин Ю.Г;*
2. *Гражданский кодекс Республики Казахстан (Особенная часть);*
3. *Закон Республики Казахстан от 9 июля 2004 года № 588-III «Об электроэнергетике» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 15.06. 2015 г.);*
4. *Правила предоставления коммунальных услуг, утвержденные постановлением Правительства Республики Казахстан от 7 декабря 2000 года № 1822.*

Муканов Олжас Нурланович,

Магистрант 2 курса Академии Государственного управления
при Президенте Республики Казахстан, г. Астана, olzhas.mukanov.84@mail.ru

Муканова Гюльнар Кайроллиновна

кандидат исторических наук, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
г. Алматы, Gulnar_mukanova@mail.ru

БОРЬБА С ТЕРРОРИЗМОМ И ЭЛЕКТРОННЫЕ СМИ: ГОСУДАРСТВЕННЫЕ ИНТЕРЕСЫ И ЭТИКА ИНТЕРНЕТ-ЖУРНАЛИСТИКИ

Резюме. В статье рассматривается актуальная тема широкомасштабного распространения электронных медиа, Интернет-ресурсов, которыми интересуются пользователи без возрастных и социальных ограничений. Вместе с бесспорной положительной ролью Всемирной паутины, существует и другая сторона медали: проблемные социальные вопросы (суицидальные наклонности подростков, нелегальные трафики вывоза молодых женщин в заграничные «гаремы» под видом трудоустройства, распространение спайсов – легких наркотиков, порносайты, увлечение террористическими замыслами, радикальными идеями и другие). Правовые вопросы борьбы с терроризмом до сих пор не рассматривались в контексте продвижения национальных и государственных интересов через призму электронных СМИ.

Ключевые слова: право, терроризм, СМИ, свобода слова, Казахстан, информационная безопасность, Интернет, этика, журналистика, экстремизм

Summary. The article discusses the topical issue of large-scale distribution of electronic media, Internet resources of interest to users of any age and social constraints. Along with the undeniable positive role of the World Wide Web, there is another side to the coin: the problematic social issues (suicidal adolescents, illegal traffic is the export of young women abroad "harems" under the guise of employment, distribution of Spice - soft drugs, porn sites, hobby terrorist intentions, radical ideas and others). Legal questions of the fight against terrorism has not yet been considered in the context of promoting national and state interests through the prism of the electronic media.

Keywords: law, terrorism and the media, freedom of speech, Kazakhstan, information security, Internet, ethics, journalism, extremism.

Түйін. Мақала кез келген жастағы пайдаланушылар мен әлеуметтік шектеулерге электрондық БАҚ, мүдделер Интернет-ресурстардың ауқымды тарату өзекті мәселені талқылайды. Дүниежүзілік «веб» даусыз оң рөлімен қатар, басқа тараптары бар: проблемалық әлеуметтік мәселелер (суицидтік жасөспірімдер, заңсыз трафик - шетелге жас әйелдер экспорттау, жұмыспен қамту себептер жамылып, жеңіл есірткілер тарату, порно сайттар, хобби террористік ниеттер, түбегейлі идеялар және басқалар). Терроризмге қарсы күрестің құқықтық мәселелері әлі электрондық БАҚ призмасы арқылы ұлттық және мемлекеттік мүддесін ілгерілету аясында арнайы қарастырылуы жоқ.

Кілт сөздер: Заң, терроризм және БАҚ, сөз бостандығы, Қазақстан, ақпараттық қауіпсіздік, Интернет, этика, журналистика, экстремизм.

Introduction

Большая ответственность в деле упреждения асоциальных проступков и огласки проявлений экстремизма и терроризма лежит на сотрудниках средств массовой информации. К примеру, если цель правоохранительных органов – выявить и своевременно пресечь противоправные действия преступников, предварительно собрав необходимую информацию, то задачей СМИ является правдивое, корректное освещение фактов и событий – результатов деятельности и тех и других.

Main body

В своем выступлении на Саммите по борьбе с насильственным экстремизмом в сентябре 2015 года Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев, гарант Конституции РК,[1] подчеркнул, что насильственный экстремизм стал одной из самых серьезных угроз миру и безопасности,

способствуя росту масштабов международного терроризма. «Государства должны проявить политическую волю и объединить усилия против общей угрозы», - подчеркнул Глава государства. [2]

Материалами для написания статьи послужили правовые документы международного и национального масштаба, публикации в СМИ, к которым применены методы научного анализа и синтеза на основе критического дискурса (диалектики, историзма, объективизма, сопоставительного анализа и др.).

Так, П.2 ст.19 Международного пакта о гражданских и политических правах (далее – МП-ГПП) предусматривает, что каждый человек имеет право на свободное выражение своего мнения. Это право включает в себя свободу искать, получать, распространять всякого рода информацию и идеи, независимо от государственных

границ, устно, письменно, посредством печати, художественных форм выражения или иными способами по своему выбору. [3] Аналогичная норма содержится и в п.1 ст.10 Европейской конвенции о правах человека (далее – ЕКПЧ).[4] В то же время, пользование указанными правами может быть ограничено для уважения прав и репутации других лиц, охраны государственной безопасности, общественного порядка, здоровья и нравственности населения.

Современные стандарты в области прав гражданина основаны на четырех простых ценностях: свободе от нужды, свободе от страха, свободе вероисповедания, свободе выражения мнений. Эти свободы отражены также в центральных принципах Всеобщей декларации прав человека. [5] Борьба с терроризмом и окончательная победа над ним невозможны, если средства для обеспечения безопасности конкретного общества не согласуются со стандартами в области прав человека: свобода или ее отдельные аспекты не должны приноситься в жертву во имя обеспечения безопасности. В ноябре 2001 г. Бюро ОБСЕ по демократическим институтам и правам человека (БДИПЧ), Верховный комиссар ООН по правам человека и Совет Европы в своем совместном заявлении напомнили правительствам о следующем: «Признавая, что угроза терроризма требует принятия конкретных мер, мы призываем все правительства воздерживаться от любых чрезмерных действий, которые могли бы нарушить основные свободы и подорвать право на законное выражение различных мнений. Чрезвычайно важно, чтобы государства, преследуя цель искоренения терроризма, строго придерживались своих международных обязательств по соблюдению прав человека и основных свобод.[6]

Повышенные меры безопасности в условиях борьбы с терроризмом порой сами ставят под угрозу основополагающие права человека: на свободу слова, справедливое и беспристрастное судебное разбирательство, неприкосновенность частной жизни, свободу мыслей и внутренних убеждений. Плохо продуманные, крайне жесткие антитеррористические меры могут усиливать недовольство общества в целом и вследствие этого являться мало эффективными для него. Генеральный секретарь ООН Пан Ги Мун в своем недавнем выступлении отметил: «Нам необходимо объединиться, нам необходимо продемонстрировать глобальную солидарность, необходимо дать ответ этому общему врагу в лице "Исламского государства", других террористических группировок».[7]

Антитеррористические меры не могут осуществляться без следования стандартам в области прав человека – иначе их реализация может повредить их подлинной цели, которая состоит в защите и сохранении демократического общества. С другой стороны, стандарты в области прав человека могут требовать проведения этих антитеррористических мер, для того чтобы обеспечить полную защиту этих прав и свобод. Несомненно одно: права человека не должны существовать изолированно друг от друга. По-настоящему демократическое государство, не выбирая отдельных прав, должно соблюдать все права человека применительно ко всем лицам, будь это его гражданин, иностранец, беженец, оралман, лицо без гражданства и т. д. История изобилует примерами того, как несоблюдение (ненадлежащее соблюдение) прав человека приводило к конфликтам и террористическим актам. Права человека могут частично отменяться лишь во время чрезвычайного положения, когда под угрозой находится существование нации, и только в ограниченном виде и без допущения какой-либо дискриминации. В чрезвычайных обстоятельствах может возникнуть необходимость в законном порядке отступить от стандартов в области прав человека, но даже при этом гражданин должен иметь возможность знать, на основании какого закона возможно вмешательство в его права и свободы. В условиях борьбы с терроризмом любые полномочия сотрудников правоохранительных органов должны иметь под собой законные основания и не могут быть общими или расплывчатыми. Также как и свобода выражения мыслей является одним из главных элементов демократического общества. Любое ограничение свободы выражения мыслей должно быть предметом тщательного исследования, быть убедительным и обоснованным.

Сегодняшнее демократическое государство невозможно без свободной прессы. Ограничение свободы слова означает ограничение демократии. Демократия считается самой эффективной формой правления и единственной приемлемой системой для государств-участников Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе (далее – ОБСЕ). Одним из достоинств демократии является то, что демократические правительства находятся под пристальным вниманием свободных СМИ. Межамериканский суд по правам человека (далее - МСПЧ) четко сформулировал свободу выражения мнений как краеугольный камень, на котором основывается само существование демократического общества. По мнению МСПЧ, свобода выражения

мнений крайне необходима для формирования общественного мнения, является обязательным условием для развития политических партий, профсоюзов, научных и культурных объединений и всех тех организаций, которые хотят оказывать влияние на общество.[8]

Ограничения в свободе слова допустимы, когда якобы «свободой слова» прикрываются призывы к насилию и жестокости.[9] Более того, высказывания, не связанные с разжиганием ненависти и розни, являются законными и сами нуждаются в защите. По делу «Джейлан против Турции», рассмотренном ЕСПЧ в 1999 году, суд пришел к выводу, что язвительная критика государственной политики сама по себе не является подстрекательством.[10] В п.27 Стамбульского документа ОБСЕ 1999 года говорится: «Мы (страны ОБСЕ) глубоко обеспокоены злоупотреблением средствами массовой информации в зонах конфликтов для разжигания ненависти и межэтнической напряженности».[11] Мы полностью согласны с этим и считаем, что меры по борьбе с терроризмом могут включать разумные ограничения, налагаемые на СМИ. К примеру, известные карикатуры на пророка Мухаммада в «Sharlie Hebdo» и связанные с этим печальные последствия.[12]

П.37 Будапештского документа ОБСЕ гласит: государства-участники осуждают все случаи нападения на журналистов и целенаправленно враждебного поведения по отношению к ним и будут стремиться привлекать к ответственности лиц, непосредственно виновных в таких нападениях и в таком поведении. [13] Свобода печати предоставляет обществу одно из наилучших средств получения информации и формирования мнения об идеях и позициях его политических лидеров. Таким образом, когда речь идет о выражении политических интересов, будет очень трудно оправдать вмешательство в дела прессы и других СМИ со стороны государства.[14]

В Республике Казахстан проводится серьезная работа по работе с так называемой 4-ой властью в условиях борьбы с терроризмом. После известных трагических событий в Нью-Йорке, когда были атакованы «башни-близнецы», вышло Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 сентября 2011 года № 1128 «О проекте Указа Президента Республики Казахстан «О Концепции информационной безопасности Республики Казахстан до 2016 года».[15] В документе говорилось о том, что ведущие государства мира находятся в процессе построения информационного общества, основывающегося на новых технологиях, методах и подходах,

использование которых должно способствовать адекватной новым реалиям реализации конституционных прав граждан, улучшению благосостояния населения, повышению конкурентоспособности компаний. Также высказывалось мнение, что в реалиях современного мира наличие адекватного потребностям граждан информационного общества является необходимым условием состоятельности государства. Основными национальными интересами Республики Казахстан в информационной сфере являются: реализация конституционных прав граждан на получение и распространение информации, равноправное участие нашей страны в мировом информационном обмене, опережающее развитие информационно-коммуникационных технологий, недопущение фактов утраты и разглашения сведений, составляющих государственные секреты, иной охраняемой информации.

Действующая сегодня Концепция информационной безопасности Республики Казахстан до 2016 года, утвержденная Указом Президента Республики Казахстан от 14 ноября 2011 года (далее - Концепция) выражает сущность и содержание деятельности Казахстана по обеспечению информационной безопасности государства и общества, ее защиты от внутренних и внешних угроз, Концепция определяет задачи, приоритеты, направления и ожидаемые результаты в области обеспечения информационной безопасности личности, общества и государства.[15] Так, в ней говорится: «В связи с открытостью национального информационного пространства и популярностью зарубежных СМИ, в т.ч. телевидения и интернет-ресурсов (почтовых служб, социальных сетей, блогов и видеопорталов), возникает реальная угроза информационного влияния на общественное сознание населения. Информационное влияние может выражаться как в виде прямого навязывания идей, противоречащих национальным интересам Республики Казахстан, так и в виде создания определенного информационного фона, искусственно поддерживаемого путем манипулирования информацией или ее тенденциозным комментированием. Для противодействия подобному манипулированию общественным сознанием требуется серьезно улучшить эффективность государственной информационной политики, увеличить открытость государственных органов, повысить обеспеченность права граждан на информацию».[15]

Вместе с тем, бурное развитие процессов информатизации общества и государства привело (возможно и неосознанно) к усилению существовавших ранее и появлению новых проблем и

угроз безопасности страны. Сегодня, в межгосударственных отношениях нарастает тенденция использования информационного давления как действенного механизма глобальной конкуренции. Использование различных средств информационной войны и технологической экспансии стали неотъемлемым инструментом решения политических конфликтов. Активно используются методы блокирования интернет-СМИ путем проведения целенаправленных компьютерных атак. Ведущие страны мира уже создали в составе своих вооруженных сил информационные войска и не скрывают намерений их активного использования для получения односторонних преимуществ в политических, экономических, военных, экологических и прочих аспектах межгосударственных отношений.

Под термином информационный терроризм понимают использование информационных ресурсов и (или) воздействие на них в информационном пространстве в террористических целях. [15] Экстремистскими и террористическими организациями все активнее используются возможности глобальных информационно-коммуникационных сетей для пропаганды своей идеологии, вербовки и обучения единомышленников, поддержания связи и финансирования их идей. Распространение радикальных идей различного толка среди граждан Казахстана, особенно молодежи, часто увлекающейся заманчивыми сайтами и стремящейся самореализоваться, принимает угрожающий характер. Все чаще отмечаются случаи, когда наши соотечественники под влиянием целенаправленной пропаганды, в т.ч. посредством интернета участвуют в деятельности незаконных вооруженных формирований в горячих точках планеты: Северный Кавказ, Сирия, Ближний Восток. Растет угроза использования компьютерных атак на информационные системы безопасности государства как метод осуществления террористической деятельности. Подобные атаки уже неоднократно были зафиксированы в других, в том числе дружественных Республике Казахстан, странах.

В межгосударственных отношениях нарастает тенденция использования информационного давления как действенного механизма глобальной конкуренции. Использование различных средств информационной войны и информационной экспансии стали неотъемлемым инструментом решения политических конфликтов. Активно используются методы блокирования интернет-СМИ путем проведения распределенных компьютерных атак "отказ в обслуживании". Ведущие страны мира уже создали в составе своих

вооруженных сил информационные войска и не скрывают намерений их активного использования. Развитые страны мира, имеющие возможность осуществления глобального мониторинга распространяемой информации используют его результаты для получения односторонних преимуществ в политических, экономических, военных, экологических и прочих аспектах межгосударственных отношений.

В последнее время актуализируется проблема равноправного участия Республики Казахстан в международном информационном обмене и в процессах международного регулирования информационной безопасности. Необходимость отстаивания национальных интересов безусловно требует повышения активности государственных органов в рамках деятельности существующих международных организаций.

Названы внутренние и внешние источники угроз информационной безопасности для нашей страны. В числе внутренних: зависимость Казахстана от импорта информационных технологий, средств информатизации и защиты информации, неконтролируемое использование которых может причинить ущерб национальным интересам страны, допущение работниками государственных органов и организаций фактов грубых нарушений режима секретности, утрата секретных документов и разглашение сведений, составляющих государственную тайну Республики Казахстан, распространение недостоверной или умышленно искаженной информации, недостаточное развитие системы правового регулирования информационной сферы, рост преступности с использованием информационно-коммуникационных технологий и другие.

Внешними источниками угроз информационной безопасности являются:

- 1) открытость и уязвимость национального информационного пространства от внешнего воздействия;
- 2) нарастание информационного противоборства между ведущими мировыми центрами силы, подготовка и ведение зарубежными государствами борьбы в информационном пространстве;
- 3) развитие технологий манипулирования информацией;
- 4) рост транснациональной преступности и экстремистской, террористической деятельности с использованием информационно-коммуникационных технологий;
- 5) попытки несанкционированного доступа извне к информационным ресурсам Республики Казахстан, приводящие к причинению ущерба

ее национальным интересам.[16]

Таким образом, обязательства государства в вопросе информационной безопасности в условиях борьбы с терроризмом более-менее обозначены, дело за законами и конкретными шагами по повышению ответственности пользователей социальных сетей, большинство из которых зарубежные: Twitter, Facebook, YouTube и другие. Частичные ограничения права пользования социальными сетями в Казахстане применяются в плане закрытия сайтов, размещающих противоправную информацию, способствующую разжиганию национальной розни и пропагандирующие экстремизм и терроризм.

Международный опыт показывает, что ряд государств пошли дальше в плане превентивных мер. Например, в КНР периодически происходит актуализация нормативных правовых актов. С 1 марта 2015 года в Китае вступил в силу запрет на использование аватарок (статусов), псевдонимов, вымышленных имен частными лицами и организациями при регистрации новых учетных записей в интернет-сервисах, таких как блоги, чаты, социальные сети. Об этом сообщает информагентство Reuters со ссылкой на Администрацию интернет-пространства Китая.[17] В других странах социальные сети тоже блокируются: Турция: Twitter, YouTube; Иран: Facebook, Twitter, YouTube; Пакистан: YouTube; Вьетнам: Facebook; Северная Корея: Facebook, Twitter, YouTube.[18]

Results

Мы убеждены в том, что во избежание заведомых рисков среди журналистского сообщества необходимо пропагандировать знание основ информационной безопасности РК, что будет способствовать упрочению национальной безопасности и профессионализму медиа. Считаем,

что Концепция информационной безопасности Республики Казахстан требует дальнейшего развития и пролонгирования в связи с истечением срока действия (до 2016 года) и последними актами проявления терроризма во Франции и на Ближнем Востоке.

Модернизация Концепции, на наш взгляд, будет способствовать реализации конституционных прав граждан на получение, хранение и распространение полной, достоверной и своевременной информации, равноправному участию нашей страны в мировых информационных отношениях в условиях борьбы с терроризмом. Действительно, в условиях борьбы с терроризмом права и свободы человека часто отодвигаются на второй план, уступая место цензуре, давлению на независимую прессу, незаконным арестам, пыткам, бесчеловечному обращению, разного рода дискриминациям и другим нарушениям. Вызывает беспокойство и тот факт, что борьба с терроризмом сама по себе используется в качестве оправдания для ограничения, иногда даже ущемления свободы слова. Антитеррористическая стратегия может быть полностью успешной только, когда она учитывает основополагающий принцип ОБСЕ, согласно которому подлинная безопасность обеспечивается только через утверждение и защиту прав человека. Поэтому права человека должны занимать центральное место во всех элементах антитеррористических программ и стратегий. По-настоящему содействуя реализации прав и свобод гражданина, лица, ответственные за разработку и осуществление антитеррористических программ, смогут добиться лучших результатов по обеспечению надежной защиты демократических ценностей, которые стремятся разрушить террористы.

Литература

1. Конституция Республики Казахстан http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution
2. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://news.caravan.kz/news/nazarbaev-prizval-ustraniznachalnye-prichiny-nasilstvennogo-ehkstemizma-newsID423985.html> Дата открытия: 30.11.2015
3. Международный пакт о гражданских и политических правах от 16 декабря 1966 года. Принят резолюцией 2200 А (XXI) Генеральной Ассамблеи от 16 декабря 1966 года в г. Нью-Йорке, вступил в силу 23 марта 1976 года. Электронный ресурс. Режим доступа: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1010760 Дата открытия: 30.11.2015
4. Европейская конвенция по правам человека Электронный ресурс. Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Европейская_конвенция_о_защите_прав_человека_и_основных_свобод Дата открытия: 30.11.2015
5. Всеобщая декларация прав человека. Принят на третьей сессии Генеральной Ассамблеи ООН резолюцией 217 А (III) от 10 декабря 1948 года.
6. Совместное заявление Верховного комиссара ООН по правам человека Мэри Робинсон, Генерального секретаря Совета Европы Вальтера Швиммера и Директора Бюро ОБСЕ по демократическим институтам и правам человека посла Жерара Штудмана от 29 ноября 2001 г. URL: <http://www.osce.org/documents/html/pdfiohtml/2001-776-odihr.pdf.html> (на англ.).

7. <http://www.fair.ru/gensek-oon-zhdet-cto->
8. *Борьба с терроризмом и защита прав человека. Руководство. Опубликовано Бюро ОБСЕ по демократическим институтам и правам человека (БДИПЧ): БДИПЧ ОБСЕ, Варшава, 2009.*
9. ОБСЕ. Стамбульский документ 1999 года. Стамбул, 1999. <http://www.osce.org/ru/mc/39573?download=true>
10. <http://lenta.ru/articles/2015/01/12/observo/>
11. ЕСПЧ, дело «Джейлан против Турции» (*Ceylan v. Turkey*), заявление № 23556/94, 8 июля 1999 г., nn.33-34.
12. Интернет-ресурс: <http://gordonua.com/news/worldnews/V-Parizhe-v-redakcii-zhurnala-proizoshla-perestrelka-ne-menee-10-pogibshih-60027.html> Дата открытия: 30.11.2015
13. Reid K. *A Practitioner's Guide to the European Convention on Human Rights.* – London, Sweet and Maxwell, 2004.
14. ЕСПЧ, дело *Обсервер и Гардиан против Соединенного Королевства (Observer and Guardian vs. UK)*, заявление № 13585/88, 26 ноября 1991 г., п. 59.
15. Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 сентября 2011 года № 1128 «О проекте Указа Президента Республики Казахстан "О Концепции информационной безопасности Республики Казахстан до 2016 года". Электронный ресурс. Режим доступа: http://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premier_ministr_rk/hozyaustvennaya_deyatelnost/id-P1100001128/.
16. Концепция информационной безопасности Республики Казахстан до 2016 года, утвержденная Указом Президента Республики Казахстан от 14 ноября 2011.
17. Китай запретил использовать псевдонимы при регистрации учетных записей в интернет-сервисах // <http://www.securitylab.ru/news/470916.php>
18. 6 стран, которые блокируют социальные сети // <http://prosocialmedia.info/2014/09/30/6-stran-kotorye-blokiruyut-socialnye-seti/>

Иманбекова Маншук Мажитқызы

Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті,
Әлеуметтік ғылымдар факультеті, Құқықтану кафедрасының аға оқытушысы, Ph.D.,
Түркістан қ. mika2209@mail.ru, +7 771 145 80 05

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУЫН АТҚАРУШЫ ОРГАНДАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ЖАҒДАЙЫ

Резюме. В научной статье рассматривается правовое обеспечение исполнительных органов в государственно-инновационном развитии Республики Казахстан. Так же, в статье упоминается влияние кодифицированных законов на инновационное развитие государства.

Summary. In the scientific article discusses the legal support of the executive bodies in the state-innovative development of Kazakhstan. Also, the article says the effect of the codified law on the innovative development of the country.

Қазақстан тәуелсіздігін алған жылдан бастап, шетелдік инвестицияларды тартуды мақсат етіп, соған байланысты құқықтық реттеу механизмін құра бастады. 1998 жылға дейін Қазақстандағы индустриалды-инновациялық саясаты шикізатты өндірумен шектеліп келді. Сонан соң елдің экономикалық өсімі мен шетелдік капиталдың мұнай секторына құйылу салдарынан, Қазақстанның бюджеттік қоры әлемдік нарықтық бәсекелестікке шығуға мүмкіндік бере бастады. Ел экономикасына жаңа технологиялық инновациялар тартылды, Президент Н.Ә. Назарбаев инновациялық идеяларды жыл сайын халыққа Жолдау түрінде баяндап келеді.

Қазақстан Республикасының Ата заңы азаматтардың заң шеңберінде дербес кәсіппен айналысуға және мемлекеттік мүлікті пайдалануға мүмкіндік береді. Монополиялық ұстанымдар еліміздің қабылдаған нормативтік құжаттармен реттеліп, қадағаланып отырады. Республиканың ұзақ мерзімді инновациялық жобалары «Қазақстан – 2030» Стратегиясы мен «Қазақстан – 2050» Стратегиясында нақтыланып көрсетілген. Сондықтан инновациялық дамуды құқықтық механизмдер арқылы реттеудің нақтыланған құрылымы қалыптасқан. Осы орайда зерттеп отырған тақырыпта Қазақстандағы заңнамалық актілер, соның ішінде отандық инновацияларды әлемдік деңгейде бәсекелестігін арттырудың механизмдері, атқарушы органдардың басқару механизмдерін реттеу мәселелері, шетелдік инвестицияларды құю барысындағы құқықтық мүмкіндіктері және бәсекелестікті арттырудың жолдары қарастырылады.

2002 жылы қабылданған Қазақстан Республикасының Құқықтық саясат тұжырымдамасы елдің 2010 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық жүйесі дамуының негізгі бағыттарын айқындады [1]. Өткен жылдары мемлекеттік және қоғамдық институттардың қарыштап дамуына ықпал ететін, Қазақстанның орнықты

әлеуметтік-экономикалық дамуын қамтамасыз ететін бірқатар аса маңызды заңнамалық актілер қабылданды. Ұлттық заңнаманың негізгі салаларының (конституциялық, әкімшілік, азаматтық, банктік, салық, қаржы, кеден, экологиялық, қылмыстық, қылмыстық-іс жүргізу, қылмыстық-атқарушылық заңнама) айтарлықтай жаңаруы болды. Жаңа кодификациялық актілер: 2003 жылы – Орман, Жер, Кеден, Су кодекстері; 2007 жылы – Еңбек, Экологиялық кодекстер; 2008 жылы – Бюджет, Салық кодекстері әзірленіп, қабылданды. Мемлекет норма түзушілік процесін жаңа сапалы деңгейге көтеруге мүмкіндік беретін, олардың қатарында: заң жобалары қызметін перспективті жоспарлау; нормативтік құқықтық актілер жобаларына ғылыми (құқықтық, сыбайлас жемқорлыққа қарсы, криминологиялық және басқалар) сараптамалар енгізу, қабылданатын заңдарды толық қаржылық қамтамасыз ету процестері бар, шаралар қабылдады. Сонымен қатар, әлемдік экономика мен саясатта болып жатқан іргелі өзгерістер, жаһандану процестері, сондай-ақ елдің ішкі даму серпіні қол жеткізілгенмен шектеліп қоймайды. Ұлттық құқықтың уақыттың жаңа талабына сәйкестігін қамтамасыз ету мақсатында мемлекеттің норма түзушілік және құқық қолдану тәжірибесін одан әрі жетілдіру қажет.

XXI ғасырдың бірінші он жылдығы Қазақстанда конституциялық құрылыстың жаңа кезеңімен атап өтілді. 2007 жылғы 21 мамырда «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заң қабылданып, онда ел үшін қағидаттық маңызды жаңалықтар жарияланды. Бұл ретте уақыт тезінен өткен мемлекеттік құрылыстың қазақстандық үлгісінің өлшемдері негізінен сақталды. Конституциялық реформа барысында осы үлгі аясында Парламент палаталарының рөлі мен ықпалын арттырған билік қатынастарының жүйесі жаңғыртылды, олар бүгінде мем-

лекеттегі істің жай-күйіне бұрынғыдан да үлкен жауапкершілік алады.

Азаматтық қоғам институттарының жан-жақты дамуы, мемлекет пен қоғам қатынастарының үйлесімділігі бағдарының нәтижесінде мемлекеттік және қоғамдық институттардың неғұрлым белсенді өзара іс-қимылына конституциялық тыйымдар мен шектеулер алып тасталды, бүгінде еліміздің ішкі жағдайы мен қажеттіліктеріне толықтай сай келетін жергілікті өзін-өзі басқару жүйесі жаңартылды. Сот төрелігін іске асыру кезінде соттардың тәуелсіздігін нығайтуға бағытталған сот-құқықтық реформаның жаңа кезеңіне конституциялық деңгейде қарқын берілді. Жүргізілген реформа осылайша мемлекет пен қоғам институттарын одан әрі демократияландыруға бағытталған. Конституцияда танылған осы жүйелі шешімдердің барлығы Қазақстан Республикасының ағымдағы заңнамасында одан әрі іске асуға тиіс.

Норма түзушілік қызметтің тиімділігін арттыру мақсатында қолданыстағы заңнаманы жүйелеу, заңнама салалары бөлігінде одан әрі топтастыру; оны ескірген және қайталама нормалардан арылту, құқықтық реттеудегі олқылықтардың орнын толықтыру, қолданыстағы құқықтағы ішкі қайшылықтарды жою; заңдардағы сілтеме нормаларды азайту және Конституцияға сәйкес заңнамалық актілер қабылдана алатын мәселелер тобы шеңберінде тікелей қолданылатын заңдарды қабылдау практикасын кеңейту жөніндегі жұмысты жалғастыру қажет.

Құқық шығармашылығы қызметін құқық салаларының және құқықтық жүйенің даму үрдістеріне ұдайы мониторингке, нормативтік құқықтық актілерді қолдану практикасын талдауға негізделетін болжамды-талдаулы қамтамасыз етуге ерекше көңіл бөлу керек. Бұл реттеу мазмұны мен әдістері бойынша норма түзушілік және құқық қолдану қызметінің әрбір актінің - оны әзірлеу, қабылдау, қолдану, өзгерістер мен толық-тырулар енгізу, күші жойылды деп тану немесе жаңа акт әзірлеу жөніндегі барлық кезеңін айқын көрсететін қазіргі заманғы жүйе жасауға мүмкіндік береді. Осындай рәсімдер мен тетіктер арқылы мемлекеттік органдардың норма түзушілік қызметі оңтайланып, жүйеге түседі [2]. Бұл ретте құқықтық мониторинг кезіндегі әлеуметтік әдістерді кең қолдану құқықтық саясатты жүзеге асыру барысында қоғамдық пікірді неғұрлым ескеруге мүмкіндік береді.

Нормативтік құқықтық актілерді бағалаудың халықаралық стандарттары енгізілетін бола-

ды, бұл азаматтардың, қоғам мен мемлекеттің мүдделерін неғұрлым толық ескеруге, құқық нормаларының тиімділігін, үнемділігін және ұтымдылығын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Акт жобаларының ғылыми сараптамаларының барлық түрлерін олардың өлшемдерін, міндеттерін, сондай-ақ оларды жүргізу сағыларын анықтау арқылы нормативтік бекітудің маңызы зор. Сараптамаға нақ осындай көзқарас құқық шығармашылығы процесі барысында нормативтік құқықтық актілер қабылдаудың қаржы-экономикалық, әлеуметтік-саяси салдарларын толықтай есепке алуға мүмкіндік береді [3].

Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарының жобаларына да ғылыми сараптама енгізу қажеттігі туындауда. Осылайша, ғылыми сараптама жүйесін дамыту қоғам мен мемлекеттің қазіргі заманғы жай-күйі мен перспективаларына жауап беретін нормативтік құқықтық актілер жобаларын дайындау міндетін шешуге көмектеседі. Қазіргі уақытта құқықтық реттелуі кодекстермен жүзеге асырылуы тиіс заңнаманың 17 саласы заң деңгейінде анықталды. Сонымен қатар, кодификациялау – заңнаманы жүйелеудің жалғыз құралы емес. Басқа да құралдарды, мәселен, бір заңнамалық актіде белгілі бір қатынастарды реттейтін құқық нормаларын біріктіруді білдіретін топтастыруды пайдаланған дұрыс. Осыған байланысты нысанасы кешенді сипаттағы құқықтық қатынастарды реттеу болатын «топтастырылған» немесе «кешенді» заң ұғымдарын енгізу және заңнамалық бекіту перспективті болып табылады.

Кодификациялауға келсек, құқықты жүйелеудің осы жоғарғы нысанын таразылап және неғұрлым шектеулі түрде, негізінен, кодификациялаусыз тиімді құқықтық реттеуге қол жеткізу мүмкін болмайтын біртектес қоғамдық қатынастар салаларында қалыптасқан құқық салаларына пайдалану керек. Кез келген кодекстің қабылдануына ауқымды норма түзушілік және құқық қолдану практикасы, оған мұқият мониторинг, талдау және бағалау, жүйелік негізге қойылған алғышарт болуы тиіс. Құқық саласы кодификациялау деңгейіне дейін «пісіп-жетілуі» тиіс [4].

Кез келген қоғамда әлеуметтік маңызды мүдделердің күрделі жүйесі болады. Мұндай мүдделерді іске асыру заң шығармашылығы процесіндегі ресми және бейресми мүдделік қолдау тетіктері арқылы жүзеге асырылады. Осыған байланысты мүдделік қолдау тәрізді құбылысқа заңдылық ая беріп, соған сай заң жобаларын әзірлеуді, талқылауды және Парламенттің қа-

былдауын насихаттаумен байланысты қатынастарды регламенттеу қажет. Норма түзушілік қызметке жұртшылықтың, үкіметтік емес ұйымдардың және жеке кәсіпкерліктің мүдделерін білдіретін бірлестіктердің өкілдерін кеңінен және тұрақты негізде тарту қажет. Нормативтік құқықтық актілердің сапасын және тұтастай алғанда мемлекеттік аппаратта құжаттармен жұмыс мәдениетінің деңгейін айқындайтын заң техникасының деңгейін тұрақты жетілдіру және арттыру қажет.

Құқықтық реттеу тетіктерін жетілдіру перспективалары көп жағдайда құқық шығармашылығы және құқық қолдану процесіне ақпараттық технологияларды кеңінен енгізумен байланысты. Осыған байланысты, «электрондық үкімет» инфрақұрылымының базалық құрамдас бөліктерін қалыптастыру, нормативтік құқықтық актілер дерекқорын жасау және тиімді енгізу мақсатында Нормативтік құқықтық актілердің электрондық форматтағы эталондық банкінің жұмыс істеуі ұтымды болып табылады. Сонымен бірге заңнамаға нормативтік құқықтық актінің электрондық түрін көздейтін ережелерді енгізу қажет, бұл ұлттық құқықты ақпараттандыруда маңызды қадам болады [5].

Норма түзушіліктің қолданыстағы практикасын жетілдіру жөнінде бұдан әрі шаралар қажет. Заңдардың елде жүргізіліп жатқан өзгерістерге барабар мазмұны мен сапасы мемлекеттік билік институттарының тиімді қызмет етуі, биліктің заңнамалық және атқарушы салаларының сындарлы және серпінді өзара іс-қимылын қамтамасыз ету арқылы қамтамасыз етілетін болады. Демек, қоғам дамуының қазіргі заманғы үрдістеріне, жинақталған тәжірибеге және қазақстандық мемлекет пен қоғамның таяу және алыс перспективалары туралы ғылыми негізделген, іргелі ұсынымдарға сүйенген бірыңғай құқықтық саясат қажет.

Осыған байланысты Қазақстанның ұлттық құқықты дамытудың негізгі бағыттарына сараптама жасап өткен жөн. Қазақстан Республикасы Конституциясының мемлекеттің заңнамалық, ұйымдастырушылық және басқа да шараларымен жүзеге асуы тиіс құқықтық идеялары мен принциптерін одан әрі іске асыру қажет [6]. Мемлекеттік және қоғамдық институттардың қуатын елдің негізгі заңының барлық конституциялық айқындамаларда қамтылған жасампаз әлеуетінің жүзеге асырылуы төңірегінде шоғырлануы тиіс. Заңнаманы жетілдіру процесінде және құқық қолдану қызметі барысында Конституцияның үстемдік принциптерін

және төменгі деңгейдегі актілердің жоғары деңгейдегі актілердің нормаларына сәйкестігін бұлжытпай сақтаған жөн. Елдегі заңдылық режимін және құқықтық жүйенің тұрақтылығын да, сонымен қоса қолданыстағы Конституция шеңберінде ұлттық құқықтың қарышты дамуын да қамтамасыз ететін жүйелі шаралар қажет. Құқықтық саясатқа кешенді көзқарас барлық нормативтік-құқықтық базаны мемлекет дамуының жалпы стратегиясы тұрғысында, оның ішінде нәтижелілік, ашықтық және есептілік принциптерінде, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын, қоғам мен мемлекеттің мүдделерін қамтамасыз ететін мемлекеттік басқарудың сапалы жаңа моделін жасау жөнінен жаңғыртуға мүмкіндік береді [7].

Ұлттық құқықтық жүйенің негізі конституциялық құқық болып табылады. Оның қарыштап дамуы 2007 жылғы конституциялық реформа нәтижесінде елеулі түрде жаңарған Қазақстанның қолданыстағы Конституцияның принциптері мен нормаларына сүйенеді. Еліміздің Негізгі заңында көрініс тапқан идеялар мен принциптер ұлттық құқықтық жүйенің негізгі бағыттары мен даму тетіктерін, оның ішінде конституциялық құқықты ұзақ мерзімді перспективада айқындайды. Яғни, Конституцияның принциптері мен нормаларын, ең алдымен, мемлекеттік билік органдары мен оның лауазымды адамдарының қызметінде толыққанды іске асыру, бұл ретте Конституцияны тікелей қолданумен қатар ағымдағы заңнама және құқық қолдану арқылы оның әлеуетін қамтамасыз ету маңызды міндет болып табылады.

Еліміздің Конституциясында бекітілген Республика қызметінің түбегейлі принциптерін, атап айтқанда қоғамдық келісім мен саяси тұрақтылық, барша халықтың игілігі үшін экономикалық даму, қазақстандық патриотизм, мемлекеттік өмірдің неғұрлым маңызды мәселелерін демо-кратиялық әдістермен шешу сияқты, сақтау мен іске асыру елдің орнықты әлеуметтік-экономикалық және саяси-құқықтық дамуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді [8].

Қазақстан Республикасы конституциялық құрылысының негізі, мемлекеттің егемендігі мен біртұтастығы конституциялық заңнаманы және оны қолдану тәжірибесін жетілдіру арқылы нығаятын болады. Конституциялық құқықты дамыту перспективалары мемлекеттің құрылымын, мемлекеттік биліктің біртұтастығын, оның тармақтарының жұмыс істеу тетіктерін және Қазақстан Республикасының бүкілхалықтық сайланған Президенті тарапынан стратегиялық басшылықпен, бақылау-

мен және төрелікпен олардың өзара іс-қимылын анықтайтын қолданыстағы конституциялық заңдарды жетілдірумен байланысты. Конституциялық заңдылық режимін, Конституцияның принциптері мен нормаларын нақты түсіндіру, ұлттық құқық пен құқық қолдану практикасын дамыту бағдарын қалыптастыруды қамтамасыз етудің маңызды тетіктерінің бірі Конституциялық Кеңес қызметінің тиімділігін арттыру және мемлекеттің құқықтық саясатында оның нормативтік қаулыларын толығымен іс жүзіне асыру болып табылады.

Қазақстанның мемлекеттік инновациялық дамуының әлемдік теориялық және тәжірибелік тәжірибесі мол. Дегенмен, жаһандану үдерісі атқарушы билік органдарының басқару мазмұнына әсерін тигізбей қоймайды. Осы бағытта

ел ішінде атқарушы органдардың басқарудағы сапасын арттырып, құқықтық механизмдерді одан әрі жетілдірген жөн. Себебі, қалыптасқан жағдайда, бірінші кезекте, теория мен тәжірибеде басқарудың инновациялық қырларын анықтап, соның негізінде басқару әдісінің жаңа құқықтық және нормативтік базасы дами түседі.

Қазіргі кезде бәсекелестікті дамыту үшін Қазақстанда қажетті институционалды құрылым бар. Оның негізінде қабылданған құқықтық және нормативтік актілер мен үкімет қаулылары нақтыланған. Бұл жағдай шетелдік және отандық инвестициялардың сенімді құйылуына септігін тигізіп, біріккен кәсіпорындарының ашылуын оңайлатады және сыртқы экономикалық байланыстарды әрі қарай нығайтуға өз септігін тигізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер мен нормативтік құқықтық актілер тізімі:

1. *Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы № 858 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған Құқықтық саясат тұжырымдамасы.*
2. *Концепция развития государственно-частного партнерства в Республике Казахстан на 2009-2015 гг. – Астана, 2008.*
3. *Закон РК. О государственной поддержке индустриально-инновационной деятельности: принят 9 января 2012 г. № 534-ІУ; Закон РК. Об иностранных инвестициях: принят 27 декабря 1994 г. № 266; Закон РК. Об инвестициях: принят 8 января 2003 г. № 373-ІІ ЗРК.*
4. *Қазақстан Республикасының Азаматтық және саяси құқықтар туралы Халықаралық пактіні орындауы туралы Қазақстанның ҰЕҰ баяндамасы. – Алматы, 2011.*
5. *Постановление Правительства Республики Казахстан. О Концепции достижения качественного нового уровня конкурентноспособности и экспортных возможностей экономики Республики Казахстан на 2008-2015 гг.: утв. 28 декабря 2007 г. № 1332.*
6. *Әкімшілік қамауға алу, тарату-жайларында ұстау, әділ сот қарауына қолжетімділік туралы заңнамасы сараптамасы мен Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің талаптарына енгізу жөніндегі кеңестер. – «Адам құқықтары жөніндегі миссия» ҚБ. – Астана, 2010 ж.*
7. *Мәми Қ. Он жылға арналған оң үрдіс // Дала мен қала. – 2013 жыл, 23 мамыр.*
8. *Закон Республики Казахстан. О защите прав потребителей: принят 4 мая 2010 года № 274-ІV ЗРК; Закон Республики Казахстан. О государственной поддержке инновационной деятельности (с изменениям и дополнениями по состоянию на 05.07.2011 г.).*

Саменова Зарина Бексултановна

докторант Карагандинской академии МВД РК имени Б.Бейсенова,
капитан полиции, г. Караганда
zara_samenova@bk.ru, +7 775 520 85 48

К ВОПРОСУ О КЛАССИФИКАЦИИ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Түйін. Аталған мақалада автор инновациялық қызметтің ұғымы мен маңызына жан-жақты талдау жасаудың негізінде оның пайда болу ерекшеліктерін қарастырады. Мұнымен қоса, осы мәселені зерттеген ғалымдардың көзқарастарын саралай келе, автормен инновациялық қызмет ұғымының анықтамасын беруге талпыныс жасалған.

Кілт сөздер: инновация, инновациялық қызмет, инновацияның сипаттамасы, инновацияларды топтастыру.

Резюме. В настоящей статье автор на основе всестороннего анализа понятия и сущности инновационной деятельности рассматривает особенности их происхождения и интерпритации. Вместе с тем, автором осуществлена попытка дать определение понятия инновационной деятельности путем анализа существующих точек зрения, высказанных учеными по данной проблеме.

Ключевые слова: novatio, инновации, инновационная деятельность, характеристики инноваций, классификация инноваций.

Summary. In this article the author based on a comprehensive analysis of the concept and spirit of innovation especially considering their origin and interpretation. However, the author made an attempt to give a definition of innovation by analyzing the existing points of view expressed by the scientists on this issue.

Keywords: novatio, innovation, innovation characteristics, classification of innovations.

В юридической науке последних десятилетий актуализировались и продолжают быть актуальными вопросы, связанные применением инновационных технологий в раскрытии и расследовании преступлений, которые не получили со стороны криминалистической науки должного внимания. Хотя имеющиеся научные изыскания, связанные с проблемами инновационных технологий в раскрытии и расследовании преступлений, освещают эту проблему достаточно широко, перспективы развития инноваций, инновационной деятельности в Республике Казахстан все еще не утратили своей злободневности. Так, например, в последующем изучении, развитии и систематизации нуждаются подходы, связанные с определением перечня субъектов инновационной деятельности, их прав и обязанностей, понятием инновационной инфраструктуры, с изучением механизма комплексной государственной поддержки инноваций. Анализ теоретических исследований, посвященных исследованию инновационных технологий, позволяет сделать вывод о сложности и многогранности природы данного явления, для изучения юридической природы которого особое значение приобретает их классификация. В научной литературе представлено достаточное количество классификаций инновационных технологий, опирающихся на различные основания, которые мы попытаемся рассмотреть в рамках нашей статьи.

Сфера функционирования инновационных технологий достаточно широка, в связи с чем

ряд из них имеет комплексный характер (социально-экономические, организационно-технические и т.д.), однако большую их часть можно разделить на две основные категории: технологические и нетехнологические. При этом следует отметить, что технологическим, как правило, отдается приоритет.

Как отмечается в теоретической литературе, наиболее распространенной для изучения природы инновационных технологий является классификация, основанная на критерии научно-инновационного потенциала, в соответствии с которой инновационные технологии можно разделить на базовые (базисные) или улучшающие (модифицирующие), имеющие несколько отличительных признаков[1]. Так, базисные инновационные технологии созданы с опорой на крупные научно-технические достижения. Соответственно, в создании такого рода инновационных технологий принимает участие само государство, либо крупные компании. Улучшающие инновационные технологии – это технологии, которые считаются производными от базисных и отражают эволюционный путь развития науки. Таким образом, контекст данной классификации позволяет сделать вывод о том, что инновационная технология – это не что иное как принципиально новый процесс с существенно улучшенными характеристиками. Как мы полагаем, следует считать инновационной технологией только направленное на существенное обновление процесса улучшение, которое спо-

собствовало существенному обновлению этого процесса, улучшению параметров результатов. Более того, такого рода критерии могут быть принципиальными при анализе отнесения того или иного процесса к категории инновационных технологий. При этом представляется важным содержащий критерии новизны и существенности произведенных улучшений параметр отнести к так называемым радикальным, который по предполагаемой области применения, функциональным характеристикам, свойствам, конструктивным действиям и составляющим существенно отличают его от ранее используемых. Такие инновации основаны на принципиально новых технологиях или созданы путем сочетания существующих технологий в новом их применении. Высокий уровень новизны – один из признаков радикальной инновационной технологии.

В целом можно сказать, что в литературе, посвященной исследованию инноваций и инновационных технологий, существует достаточное количество их классификаций, не лишенных рационального зерна. Так, например, исследователь Ж. Ламбен подразделяет инновации на основанные на фундаментальных исследованиях и вызванные к жизни потребностями общества, государства, конкретного инвестора [2].

П.Н. Завлин предлагает вполне подробную классификацию инновационных технологий, в соответствии с которой инновационные технологии можно разделить: по широте воздействия и масштабности на глобальные, отраслевые и локальные инновации; по источнику идеи на открытия, изобретения, рационализаторские предложения; по виду новшества на конструкции и устройства, технологии, материалы и вещества, живые организмы [3, 20].

Кроме того, предлагается также классификация инновационных технологий по следующим критериям:

- связанные с источником инициативы: заказные (по заказу инвестора, государства) и авторские;
- связанные с открытостью и закрытостью (конфиденциальностью);
- связанные с масштабами нововведений: локальные и широко распространенные;
- связанные с местами возникновения: внутриорганизационные, внутриотраслевые, межотраслевые, внутригосударственные, межорганизационные, межгосударственные;
- связанные с источником финансирования: созданные за счет собственных средств, привлечения заемного финансирования; средств государственного бюджета, средств иностранных

инвесторов.

Последний критерий представленной классификации позволяет высказать мысль о множественности источников финансирования инновационной деятельности, в ряду которых могут быть собственные средства субъектов инновационной деятельности, бюджетные и внебюджетные средства, иностранные инвестиции, другие не запрещенные законодательством источники. Причем финансирование из внебюджетных источников может быть реализовано как на безвозвратной (пожертвования, благотворительная деятельность), так и на возвратной основе.

Определенный вид новизны позволяет распределить инновационные технологии на программы для ЭВМ, базы данных, изобретения, полезные модели, и т.д. Причем Е.П. Пархоменко, Б.И. Герасимов, Л.В. Пархоменко высказывают предположение, что «результатами инновационной деятельности будут являться все объекты интеллектуальной собственности, а также инновационно-инвестиционные проекты» [4].

Для того чтобы избежать неточностей при классификации инновационных технологий, представляется правильным добавить сложный объект и технологию, которые связаны видом новшества и, по мнению Н.М. Коршунова и Ю.С. Харитоновой, являются самостоятельным результатом интеллектуальной деятельности и самостоятельным объектом интеллектуального права [5, 142]. Само понятие сложного объекта является наиболее емким применительно к инновациям и инновационной деятельности, так как включает в себя несколько охраняемых результатов интеллектуальной деятельности.

Кроме того, следует уделить немалое внимание единой технологии, которая, по мнению ученых, выражает в объективной форме результат научно-технической деятельности, включающий в том или ином сочетании изобретения, полезные модели, промышленные образцы, программы для ЭВМ или другие результаты интеллектуальной деятельности, подлежащие правовой охране, и может служить технологической основой определенной практической деятельности в гражданской или военной сфере. Так, например, Ю.П. Свит считает, что все единые технологии обладают рядом специфических особенностей [6, 24]. Здесь считаем важным указать, что правовой режим единой технологии требует конкретизации, в соответствии с которой единая технология может быть признана самостоятельным объектом инновационной деятельности.

Таким образом, можно прийти к выводу о том, что классификации инновационных тех-

нологий характеризуются значимыми теоретическим и прикладным значением, поскольку дают возможность определить сущность инновационных технологий, систематизировать их разновидности, выявить специфические особенности каждого из имеющихся видов, оценить их с правовой точки зрения, обозначить необходимость и целесообразность их правового обеспечения, а также сформулировать предложения по совершенствованию законодательства в данной области.

Так, путем анализа классификации инновационных технологий по виду новшества представляется возможность очертить перечень объектов инновационной деятельности. Класси-

фикация по критерию научно-инновационного потенциала дает возможность охарактеризовать правовую природу инновационных технологий, представленных в виде новых или существенно улучшенных процессов. Классификация инновационных технологий в зависимости от источника финансирования выводит на первый план возможность сформулировать положение о множественности источников финансового обеспечения инновационной деятельности.

В заключении считаем нужным рассмотреть и проанализировать классификацию инновационных технологий в уголовно-процессуальном законодательстве, которую полагаем рассмотреть в рамках следующей научной статьи.

Список используемой литературы:

1. Перевалов Ю.В., Нестеренко О.Н., Ятнов В.А. *Инновационные программные территории: методология создания и перспективы развития*. - Екатеринбург: УрО РАН, 1998.
2. Санто Б. *Инновация и глобальный интеллектуализм // Инновации*. - 2006. №9.
3. *Инновационный менеджмент: Справочное пособие.* / Под ред. Завлина П.Н., Казанцева А.К., Миндели Л.Э. Изд. 2-е, перераб. и доп. - М.: Изд-во ЦИСН, 1998. - С. 20.
4. Пархоменко Е.Л., Герасимов Б.И., Пархоменко Л.В. *Качество инновационного продукта. Монография*. - Тамбов: Издательство ТГТУ, 2005. - С. 3 - 4, 13, 15.
5. Кориунов Н.М., Харитонова Ю.С. *Инновации и четвертая часть Гражданского кодекса Российской Федерации // Актуальные проблемы правоправедения*. - 2008 г. №1 (19). - С. 142.
6. Свит Ю.П. *Правовой режим единой технологии как объекта гражданских прав // Хозяйство и право*. - 2008. №5. - С. 24.
7. Алауханов, Е. О. *Проблемы юридического образования в Казахстане / Е. О. Алауханов // Қазақстанның ғылымы мен өмірі-Наука и жизнь Казахстана*. - 2011. - №4. - С. 32-34

Матышова Айгерим Мардатаевна

Қазақстан Республикасы ІІМ Бәрімбаек Бейсенов атындағы Қарағанды академиясының
Жоғарғы оқу орнынан кейінгі білім беру институтының Докторантура PhD бөлімінің докторанты,
+7 701 321 3000, Aigera-star@bk.ru

ЖЕДЕЛ-ІЗДЕСТІРУ ҚЫЗМЕТІНІҢ ЗАҢНАМАЛЫҚ РЕТТЕЛУІНІҢ ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Түйін. Осы мақалада жедел-іздігіру қызметінің заңнамалық реттелуінің даму жолдарының кейбір сұрақтары қарастырылған. Соңғы толықтырулар мен өзгертулерге қысқаша шолу жасаудың өзі жедел-іздігіру Заңының, әсіресе соңғы жылдары түбегейлі өзгерістерге ұшырағанын көрсетеді.

Кілт сөздер: тергеуші, жедел қызметкер, жедел-іздігіру қызметі, жасырын тергеу әрекеттері, жедел-іздігіру іс-шаралары, құпия ынтымақтастық, құпия көмекшілер, қылмыстық процестік кодекс, жедел-іздігіру қызметі туралы заңы.

Резюме. Тенденции законодательного регулирования оперативно-розыскной деятельности

В данной статье рассматриваются некоторые вопросы тенденции законодательного регулирования оперативно-розыскной деятельности. Проведенный краткий обзор последних изменений и поправок делает очевидным тот факт, что оперативно-розыскной Закон подвергся концептуальным изменениям, особенно в последние годы.

Ключевые слова: следователь, оперативный сотрудник, оперативно-розыскная деятельность, оперативно-розыскные меры, негласное сотрудничество, негласные помощники, уголовно-процессуальный кодекс, закон об оперативно-розыскной деятельности.

Summary. Tendencies of the legislative adjusting of operational-investigative activities

Some questions of tendency of the legislative adjusting of operational-investigative activities are examined in this article. The conducted brief review of the last updates and amendments makes obvious circumstance that operational-investigative Law was exposed to the conceptual changes, especially last years.

Key words: investigator, operating officer, operational-investigative activities, operational-investigative arrangements, private cooperation, private helpmate, code of criminal procedure, law of operational-investigative activities.

1994 жылы Қазақстан Республикасының «Жедел-іздігіру қызметі туралы» Заңы қабылданғаннан бері 25 заңнамалық акт қабылданып, бірнеше өзгертулер мен толықтырулар енгізілді. Аталмыш өзгертулер мен толықтырулардың мазмұнын талдау үдерісі түзетулердің басым бөлігінің құқық қорғау және арнайы органдарды қайта құру мәселесімен тікелей байланысты екенін көрсете білді, бұл ретте Қазақстан Республикасының «Жедел-іздігіру қызметі туралы» Заңына олармен атқарылатын жедел-іздігіру қызметін жүзеге асыру функциясының енгізілуін (алынып тасталуын) атауға болады. Ұқсас ережелер қабылданған 11 заңда қамтылған.

Біздің ойымызша, бұл мағынада маңызды «өзек» болып Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 16 шілдедегі Қылмыстық кодексін 34-1 бабымен толықтырған Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 16 наурыздағы № 163 «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне ұйымдасқан қылмысқа және сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті күшейту мәселері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңы табылады.

«34-1-бап. Жедел-іздігіру шараларын жүзеге асыру.

1. Уәкілетті мемлекеттік орган қызметкерінің не осындай органның тапсырмасы бойынша осы

органмен ынтымақтасып жұмыс істейтін өзге адамның заңға сәйкес жедел-іздігіру іс-шараларын орындауы кезінде жасаған, осы Кодексте қорғалатын мүдделерге зиян келтірген әрекеті, егер бұл әрекет адамдар тобы, алдын ала сөз байласу арқылы адамдар тобы, ұйымдасқан топ, қылмыстық қоғамдастық (қылмыстық ұйым), трансұлттық ұйымдасқан топ, трансұлттық қылмыстық қоғамдастық (трансұлттық қылмыстық ұйым) немесе тұрақты қарулы топ (банда) жасаған қылмысты болғызбау, анықтау, ашу немесе тергеу мақсатымен жасалса, сондай-ақ егер құқық қорғау мүдделеріне келтірілген зиян аталған қылмыстармен келтірілетін зиянға қарағанда аздау болса, және егер оларды болғызбауды, ашуды немесе тергеуді, сол сияқты қылмыс жасауға кінәлі адамдарды әшкерелеуді өзге тәсілмен жүзеге асыру мүмкін болмаса, ол қылмыс болып табылмайды.

2. Осы баптың бірінші бөлігінің ережелері адамның өміріне немесе денсаулығына қатер, экологиялық апат, қоғамдық қасірет немесе өзге де ауыр зардаптар қатерін төндіретін әрекет жасаған адамдарға қолданылмайды» [1; 2].

Осылайша, жедел қызметкерлердің (немесе олардың тапсырмасымен қызмет етуші құпия көмекшілердің) олармен қылмыстарды тойтару, жасалған қылмыстарды ашу мақсатында,

сондай-ақ жедел қызметкермен, құпия көмекшімен келтірілген залал түрі маңызды болмаған жағдайда қылмыстық жауаптылықтан босатылу мүмкіндігін қамтитын жағдайлар жеткілікті тұрғыда нақты көрсетілген қылмыстық заңның жаңа ережелері алғаш рет көрініс тапты. Бұрындық, бәрімізге белгілі, аталмыш жағдайларда әр түрлі тиімділік деңгейіне ие шектен тыс қажеттілік немесе қажетті қорғаныс институттары қолданылатын, бұл тергеушілердің, прокурорлардың немесе соттардың қажетті түсінігіне сай келе бермейтін.

Басқаша айтсақ, қылмыстық іс-қимылды имитациялау барысында, сондай-ақ жедел-іздестіру іс-шараларының басқа да тізімін жүзеге асыру үдерісінде енгізілген қызметкердің (құпия көмекшінің) тактикалық белсенділік шектері алғаш рет заңнамалық тұрғыда анықталды.

Сонымен қатар аталмыш заңмен қылмыстық процессуалдық заңнамаға қылмыстық істерді тергеу барысында жедел-іздестіру қызметінің нәтижелерін заңдастыруға қатысты маңызды толықтырулар енгізілген. Осы мақсатта бұрынғы Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 130-бабы бірнеше жаңа ережелермен толықтырылған, бұл ретте:

«2. Жедел-іздестіру қызметін жүзеге асырушы орган қызметкері жедел-іздестіру шараларын жүргізу кезінде тікелей қабылдаған нақты деректер аталған қызметкерден куә ретінде жауап алынғаннан кейін дәлелдемелер ретінде пайдаланылуы мүмкін. Жедел-іздестіру қызметін жүзеге асырушы органға жасырын негізде көмек көрсетуші адам тікелей қабылдаған нақты деректер аталған адамнан куә, жәбірленуші, сезікті (айыпталушы) ретінде жауап алынғаннан кейін дәлелдемелер ретінде пайдаланылуы мүмкін.

3. Жедел-іздестіру іс-шаралары нәтижесінде анықталған істің мән-жайларын қылмыстық процесті жүргізуші адам тікелей қабылдауы қажет және мүмкін болған кезде істің бұл мән-жайлары осы Кодексте көзделген ережелер бойынша жүргізілетін тергеу не сот іс-әрекеттерінің хаттамаларында көрсетіледі.

4. Жедел-іздестіру қызметі барысында алынған заттар мен құжаттарды заттай айғақтар және құжаттар ретінде пайдалану тиісінше осы Кодекстің 121 және 123-баптарында көзделген ережелерге сәйкес жүзеге асырылады. Жедел-іздестіру қызметі материалдарын заттай айғақтар мен құжаттар ретінде іске қосу олардың пайда болуы туралы анық деректер болған ретте ғана осы Кодекстің 53 және 100-баптарының талаптары сақтала отырып жүргізіледі.

5. Анықтау органының бастығы қылмыстық процесті жүргізуші органның талап етуі

бойынша не өз бастамасы бойынша жедел-іздестіру қызметі материалдарын табыс ету туралы шешім қабылдай отырып, осы Кодекстің 202-бабының ережелеріне сәйкес тиісті қаулы шығарады. Қаулыда: талап етуі бойынша жедел-іздестіру қызметінің нәтижелері табыс етіліп отырған, қылмыстық процесті жүргізуші орган; қандай жедел-іздестіру шарасының қандай нәтижелері және қандай көлемде табыс етілетіні; аталған нәтижелерді алу үшін пайдаланылған техникалық құралдар; қылмыстық іс материалдарына қосу үшін жіберілетін заттар мен құжаттар; қылмыстық процеске қатысушы адамдардың қауіпсіздігін, сондай-ақ мемлекеттік құпияларды қорғауды қамтамасыз ету жөніндегі ұсынылатын шаралар көрсетіледі. Анықтау органының бастығы қылмыстық процесті жүргізуші органға жедел-іздестіру материалдарын өз бастамасымен табыс еткен жағдайда, қаулыда жедел-іздестіру қызметі нәтижелерін қылмыстық іс бойынша дәлелдеуде пайдалану қажеттігіне негіздеме де келтіріледі. Жедел-іздестіру қызметінің материалдары олардағы нақты деректерді олардың тергеліп (қаралып) жатқан қылмысты іске қатыстылығы, пайдалануға болатындығы және дұрыстығы тұрғысынан бағалауға мүмкіндік беретін көлем мен нысанда табыс етілуге тиіс».

Жаңа басылымның айрықша ерекшелігі – Қылмыстық процестік кодексте алғаш рет келесі мәселелерді реттейтін түсінікті ережелердің кешені пайда болды:

- жедел-іздестіру қызметі материалдарының дәлелдемелер ретіндегі мәртебесі;
- оларды қылмыстық істерге жалпылау тәртібі;
- анықтау органының басшысымен жедел-іздестіру қызметінің нәтижелерін тергеушіге пікір білдіре ұсыну механизмі;
- тергеушінің анықтау органынан сәйкес материалдарды талап ету тәртібі [3].

Аталмыш ережелердің қажеттілігі жедел-іздестіру материалдарының қылмыстық сот өндірісінен өзіндік «окшауланғандығынан» пайда болды, бұл ретте олардың дәлелдеу үдерісіне қатысуын қамтамасыз ететін жедел-іздестіру материалдарын заңдастыру институты талап етілді.

Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 17 шілдедегі № 187-IV «Жедел-іздестіру қызметінің сұрақтары бойынша Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне өзгертулер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңы заң қолдану практикасын талдауға негізделген жаңа ережелердің қатарын енгізді [4]. Ең алдымен, аталмыш заңға біркелкі көзқарасты

қалыптастырған көлемді анықтамалық аппарат енгізілді. Осымен қатар, А.Д. Шаймұқановтың пікірінше, бұл жұмыс өзінің тұжырымдық аяқталуына жеткізілмеген, себебі көптеген анықтамалар, жедел-іздігіру іс-шараларының сипаттамалары көрініс таппаған: қылмыстық іс-әрекетті имитациялайтын мінез-құлық таныту, астыртын кәсіпорындар мен ұйымдар құру, ақпаратты заңсыз алып тастау, қондырғыларын іздеу және тағы басқалары [5].

Сонымен қатар бұл тұста А.Д. Шаймұқановпен аталған тағы да бір мәселе бар. Олай болса, жедел-іздігіру қызметі Қазақстан Республикасының «Жедел-іздігіру қызметі туралы» Заңының 2-бабымен қарастырылған міндеттерді шешу мақсатында жүзеге асырылады, алайда бұл бап аталмыш тұлғаларды іздігіруді қамтымайды. Осылайша, жедел-іздігіру қызметі міндеттерінің тізіміне жаңа қызметтерді қосу мақсатына сай болуы тиіс [6].

Тағы да бір жаңалық болып 14-1 бабы табылады «Жедел-іздігіру қызметін ақпараттық қамтамасыз ету және құжаттау». Аталмыш бап жедел тіркеулерді қолдану, ақпараттық жүйелерді құру, сонымен қатар жедел-іздігіру қызметін жүзеге асыру барысында жедел есепке алу істерін ашу практикасын заңдастырды.

Сол мезетте «Жедел-іздігіру қызметін құжаттандыру» түсінігі реттелмей қалды, бұл құқық қолдану практикасының бірқалыпсыздығына әкеліп соғуы мүмкін [7].

Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 17 шілдедегі № 187-IV «Жедел-іздігіру қызметінің сұрақтары бойынша Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне өзгертулер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңымен 23-баптың «Құпия көмекшілерді әлеуметтік және құқықтық қорғау» 4-тармағы өзгеріске ұшырады. Егер бұрынғы басылымында жеке тұлға туралы мәліметтер тек олардың жазбаша келісімімен ғана жариялануы мүмкін болса, жаңа басылым бұл үдерісті маңызды тұрғыда жеңілдетті: «4. Құпия көмекшілердің жеке басы туралы мәліметтер мемлекеттік құпияларды құрайды».

Аталмыш өзгертудің алысқа баратын салдары болғанымен, тек ғалымдардың ғана емес, сонымен қатар практикалық қызметкерлердің де назарынан не себептен ауып кеткені белгісіз. Егер бұрын құпия көмекшіні қылмыстық өндіріс аясына куәгер (өз көзімен көрген куәгер) ретінде қатыстыру үшін оның жазбаша келісімі қажет болса, қазір нақты қылмыстық іс бойынша тергеушінің, анықтаушының немесе прокурордың мемлекеттік құпияларға деген сәйкес рұқсатының болуы жеткілікті.

Сонымен қатар, біздің пікірімізше, құпия көмекшілердің құқықтық қорғалу деңгейі төмендетілген. Бұл, өз кезегінде, олардың жедел-іздігіру қызметінің органдарына-субъектілеріне құпия жәрдемдесу ниетін маңызды тұрғыда осалдатады [8].

Бұл ретте, қоғам-мемлекет пен жеке тұлға-азаматтың мүдделерін қылмыстық қолсұғушылықтан қорғауға бағытталған құқық қорғау органдары жұмысының ресейлік және әлемдік тәжірибесіне сүйенсек, аталмыш мәліметтерді жариялау көбінесе қайғылы нәтижелерге әкеліп соғады, жедел-іздігіру қызметі міндеттерінің орындалуын қиындатады немесе олардың орындалуына мүмкін емес сипат береді, қоғамның криминалдық көріністерін мемлекеттік қадағалау жүйесін бұзады, мемлекеттік құрылымдарда ұйымдасқан қылмыстылық пен сыбайлас жемқорлықтың дамуына себепкер болады [9].

Жедел-іздігіру қызметін жүзеге асырушы мемлекеттік органдар мен тұлғалар құпия негізде ынтымақтастағы және ынтымақтастықта болған тұлғалар туралы мәліметтерді құпияда сақтауға міндетті. Бұл мәліметтер тек аталмыш тұлғалардың жазбаша келісімімен немесе заңмен қарастырылған жағдайларда ғана жария етілуі мүмкін [10].

Жедел-іздігіру қызметі туралы Ресейлік Федералдық Заңда ұйымдасқан қылмыстық топтарға енгізілген тұлғалар, жедел-іздігіру қызметін жүзеге асырушы органдардың штаттағы құпия қызметкерлері, сонымен қатар оларға құпия негізде жәрдемдесуші немесе жәрдемдескен тұлғалар туралы мәліметтерді жария ету мүмкіндіктері қарастырылған. 12-баптың 2-тармағында аталмыш жарияландырудың екі жағдайы аталған: бұл азаматтардан жазбаша нысанда алынған келісім; заңмен қарастырылған жағдайларда.

Бірінші жағдай тұлғаның өз еркімен өзінің құпиялық мәртебесінен бас тарту құқығын түсіндіреді, бұл жазбаша құжатпен бекітіледі. Аталмыш жағдайда осы азаматқа және оның айналасына физикалық жазалау мүмкіндігін жоюын қауіпсіздік шаралары қамтамасыз етіледі. Бұндай жағдайлар қылмыстық істер бойынша дәлелдеу қажеттілігі туындағанда, ал дәлелдемелердің қайнар көзі нақты аталмаса, сотталушылардың кінәсі анықталуы мүмкін емес болғанда туындауы мүмкін.

Екінші жағдай өзінің заңнамалық негізін «Мемлекеттік құпия туралы» Заңынан алады. Жоғарыда аталған мәліметтер тек жедел-іздігіру қызметін жүзеге асырушы орган басшы-

сының қаулысының негізінде ғана жариялануға жатады. Бұл ретте аталмыш мәліметтерді құпияда сақтауға мүмкіндік беретін және, тіпті жарияланған күнде де онымен қолданушылардың шеңберін шектейтін жеткілікті қажеттілік шараларын ескерген жөн.

Жоғарыда аталған мәліметтердің жариялануына тек қана ауыр санаттың қатарына жататын қылмыстар туралы немесе ұйымдасқан қылмыстық топтардың мүшелерінің қатысуымен байланысты қылмыстар туралы қылмыстық істерді тергеу және сотта қарастыру барысында басқа тәсілдер мен құралдар арқылы ақиқатқа жету мүмкін емес жағдайларда жол беріледі. Аталмыш мәліметтерге деген рұқсат тергеу үдерісі мен ұқсас санаттағы істерді сотта қарастыруға қатысушы тұлғалардың тығыз шеңберімен қатаң шектелуі қажет.

Осыған байланысты, Ж.Т. Успановтың бұрынғы Жедел-іздік қызметі туралы Заңда көрініс алған құпия көмекшілер туралы мәліметтер тек қана солардың жазбаша келісімдері арқылы жариялануы мүмкін делінген ережені қайта жандандыру қажет деген пікірі ерекше назарға ие. Сонымен қатар онымен «Жедел-іздік қызметі және қылмыстық сот өндірісін жүргізуші органдарға жәрдемдесуге және ынтымақтасуға келісім білдірген азаматтарды мемлекеттік-құқықтық қорғау туралы» арнайы Конвенцияны әзірлеу ұсынылды [11].

Осылайша, Қазақстан Республикасының 1994 жылғы 15 қыркүйектегі «Жедел-іздік қызметі туралы» Заңына соңғы өзгертулер мен толықтырулар Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 04 шілдедегі «Қылмыстық процестік заңнаманы жетілдіру сұрақтары бойынша Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне өзгертулер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңымен енгізілді [12].

Ең алдымен, анықтамалық аппарат жедел-іздік қызметі нәтижелерінің анықтамаларымен толықтырылды. 1-баптың 15-1 тармағына сәйкес жедел-іздік қызметінің нәтижелері – осы Заңның 2-бабында тізбеленген міндеттерді шешу үшін алынған мәліметтер, құжаттар, заттар не материалдар.

Мағынасы бойынша айнамайтын анықтама Ресей Федерациясының нормативтік-құқықтық құжатында да бар, алайда заңасты деңгейде. Онда, Ведомствоаралық бұйрыққа сәйкес, жедел-іздік қызметінің нәтижелері деп жедел бөліністермен Жедел-іздік қызметі туралы Федералдық Заңмен анықталған тәртіпте алынған дайындалып жатқан, жасалып жатқан немесе жасалған қылмыстардың белгілері тура-

лы, құқық бұзушылықтарды дайындап жатқан, жасап жатқан немесе жасаған, анықтау органдарынан, тергеуден, соттан жасырынған, қылмыстық жазасын өтеуден бой тасалаған және хабар-ошарсыз жоғалып кеткен тұлғалар туралы, сондай-ақ Ресейдің мемлекеттік, әскери, экономикалық немесе экологиялық қауіпсіздігіне қауіп төндіретін әрекеттер немесе оқиғалар туралы нақты деректер саналады делінген.

Осылайша, бұл жерде де жедел-іздік қызметінің нәтижелері оның міндеттеріне тікелей байланысты.

Дегенмен, неғұрлым маңызды өзгерту Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 04 шілдедегі «Жедел-іздік қызметі туралы» Заңының 2-бабының төртінші жаңа жолына енгізілді, одан қылмыстарды ашу міндеті алынып тасталды. Біздіңше, бұндай көзқарас барлық жедел-іздік қызметінің барлау-іздеу сипатын айтарлықтай қатты шектейді.

Айта кеткен жөн, тәртіпке сай, заңи жағдай туындау барысында орындалатын ресми-жалпы функцияларға (алдын ала тергеу, әкімшілік қызмет) қарағанда, жедел-іздік қызметі өзінің барлаулық мағынасында пікір білдірушілік сипат білдіреді. Ол заңи жағдайларды, демек қылмыстық заңмен тыйым салынған құқыққа қарсы әрекеттерді анықтау және ескерту мақсатында ұйымдастырылады. Өзінің барлаулық рөлін орындау үшін жедел қызметкер жедел-іздік қызметін, құралдарын және әдістерін қолдану арқылы әр қилы жедел-іздік қызметі іс-шаралары мен тактикалық операцияларды жоспарлайды және жүзеге асырады. Аталмыш іс-шаралар мен операциялар бірнеше бөліктен құралған құпия жұмыстың біртұтас үдерісіне жиналады, ал оның әрбір бөлігінде туындаған жағдайлардың ерекшеліктеріне сәйкес өзіндік барлаулық міндеттер шешіледі, күш-құралдар мен әдістерді қолданудың түрлі тактикалық нұсқалары таңдалады [13].

Сонымен қатар Қазақстан Республикасының «Жедел-іздік қызметі туралы» Заңының мәтініне 2014 жылғы 04 шілдедегі Заңмен жедел-іздік қызметі іс-шараларының процессуалдық көрінісі ретінде «жасырын тергеу әрекеттері» түсінігі, сондай-ақ Қазақстан Республикасының Қылмыстық процессуалдық кодексіндегі ережелердің мазмұнындағы «іздік қызметі іс-шаралары» түсінігі енгізілді. Осы мақсатта Қазақстан Республикасының «Жедел-іздік қызметі туралы» Заңының 11-бабы келесі мазмұндағы 4-тармақпен толықтырылды:

4. Осы баптың 2-тармағының 1), 2), 5), 7), 8), 9), 11), 12), 13), 14), 15), 16) және 17) тар-

мақшаларында тізбеленген жедел-іздістіру іс-шаралары Қазақстан Республикасының қылмыстық-процестік заңнамасының ережелеріне сәйкес іздістіру шаралары ретінде жүзеге асырылуы мүмкін.

Осылайша, сотқа дейінгі тергеуге дейін тек қана жедел-іздістіру іс-шаралары (соның ішінде арнаулы) жүзеге асырылады, ал одан кейін тек қана жасырын тергеу әрекеттері мен іздістіру шаралары жүргізіледі деген заңдылық қалыптасты.

Жоғарыда аталған өзгертулерге қысқаша шолу жасаудың өзі жедел-іздістіру Заңының, әсіресе соңғы жылдары түбегейлі өзгерістерге ұшырағанын көрсетеді. Бір жағынан, бұл кез келген мемлекеттің құқықтық жүйесін жетілдіруге деген талпыныс. Бірақ екінші жағынан, аталған құқықтық ережелердің кейбіреулері заманауи практикада әлі де ғылыми тұрғыда зерттелуді қажет ететін шешімі күрделі мәселелер тудырады.

Біздің ойымызша, өзара тығыз байланысты болғанымен, сонда да ішінара әр қилы бағыт болып саналатын жедел-іздістіру қызметі мен қылмыстық процесті бір санатқа қосу талпынысы айтарлықтай ауырлықтармен өтеді. Осыны ескере келе, болашақта пайда болатын қандай да бір жаңа институттардың уақыт сынынан өте алмауы және оларды қолданыстағы заңнамадан алып тастау қажеттілігі туындауы мүмкін.

Өкінішке орай, заңшығарушылық көзқараста заң қабылдау үдерісі кейде ақиқаттың заңшығарушымен қолдау тапқан айқын да соңғы көрінісі ретінде түсініледі. Заңның қабылдануы, көбінесе пікір таластың қорытындысы ретінде көрініс алады, бұл ретте ғалымдардың бір бөлігі өздерінің міндеттері орындалды деп есептесе, басқалары сөз таластыруға деген қызығушылығын жоғалтады. Бірнеше онжылдық бұрын Д.М. Чечетпен жасалған бұл тұжырым, қазіргі көрінісіне қарай, өзгермеген [14].

Пайдаланылған әдебиет тізімі

1. Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 16 наурыздағы № 163 «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне ұйымдасқан қылмысқа және сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті күшейту мәселері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңы
2. Лакбаев К.С. Проблемы оценки судами результатов оперативно-розыскных мероприятий в соответствии со статьей 34-1 Уголовного кодекса Республики Казахстан // Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 15-летию Конституции Российской Федерации. – Т. 2. – М.: МГЮА, 2009. – С. 367-370.
3. Лакбаев К.С. Проблемы оценки доказательств, полученных в ходе негласных следственных действий (по проекту нового Уголовно-процессуального кодекса) // Международный научный журнал «Актуальные проблемы современности (серия «Юриспруденция»). – № 4(84). – Караганда: Болашақ-Баспа, 2012. – С. 10-13.
4. Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 17 шілдедегі № 187-IV «Жедел-іздістіру қызметінің сұрақтары бойынша Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне өзгертулер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңы.
5. Шаймұханов А.Д. О совершенствовании оперативно-розыскного законодательства Республики Казахстан // Материалы республиканской научно-практической конференции «Роль правовой реформы в формировании гражданского общества». – Ақтобе, 2014. – С. 238-241.
6. Шаймұханов А.Д. Совершенствование оперативно-розыскного законодательства в обеспечении возмещения ущерба, причиненного преступлением // Материалы республиканской научно-практической конференции «Перспективы развития правовой системы Республики Казахстан», посвященной памяти профессора Ю.И. Лухтина (7 февраля 2014 года) – Караганда: Болашақ-Баспа, 2014. – С. 367-371.
7. Шаймұханов А.Д. Некоторые вопросы законодательного регулирования оперативно-розыскной деятельности // Материалы международной научно-практической конференции «Наука и образование в современном мире» (22-23 февраля 2013 года). – Караганда: Болашақ-Баспа, 2013. – С. 307-310.
8. Ахрамович А.П., Жданов А.А. Пределы конспирации и гласности в оперативно-розыскной деятельности // Вопросы применения Федерального Закона «Об оперативно-розыскной деятельности»: Межвузовский сборник научных трудов. – Омск: ЮИ МВД РФ, 1998. – 192с.
9. Маркушин А.Г. Теоретические основы оперативно-розыскной деятельности и ее правовое регулирование: Учебное пособие – Н.Новгород: ВШ МВД России, 1992. – 48 с.
10. Буряков Е.В., Важенин В.В. Правовая защита сведений об оперативно-розыскной деятельности // Вопросы применения Федерального Закона «Об оперативно-розыскной деятельности»: Межвузовский сборник ученых трудов. – Омск: ЮИ МВД России, 1998. – 192с.
11. Усанов Ж.Т. Правовые и организационно-тактические особенности сотрудничества ОВД Республики Казахстан с гражданами на конфиденциальной основе: Автореферат дисс. докт. юрид. наук. – Бишкек, 2013. – С. 8.
12. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 04 шілдедегі № 233 V «Қылмыстық процестік заңнаманы жетілдіру сұрақтары бойынша ҚР кейбір заңнамалық актілеріне өзгертулер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңы.
13. Алауханов Е.О. Чествая стабильность и процветание // Закон и время. - 2012. -№11. - С. 15-16.
14. Шаймұханов А.Д. К вопросу о разведывательно-поисковом характере оперативно-розыскной деятельности // Экономика и право Казахстана, 2005. – № 18. – С. 47-49.
15. Чечет Д.М. К вопросу о критерии истинности выводов юридической науки // Советское государство и право. – № 2. – М., 1965. – С. 40.

Алембаев Кайрат Оралканович

доктор PhD, доцент кафедры «Права и международных отношений»
Казахстанско-Американский свободный университет, ВКО,
г. Усть-Каменогорск, kairat_kafu@mail.ru

ПОНЯТИЕ, ЗАДАЧИ И ИСТОЧНИКИ УГОЛОВНОГО ПРАВА В СВЕТЕ НОВОГО УГОЛОВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА

Резюме. В статье рассматриваются понятие, предмет и метод Уголовного права Республики Казахстан как самостоятельной отрасли национального права. Раскрываются задачи и источники уголовного законодательства в свете нового Уголовного Кодекса Республики Казахстан.

Түйін. Мақалада ұлттық құқықтың дербес саласы ретінде Қазақстан Республикасының Қылмыстық құқығының ұғымы, пәні және әдісі қарастырылады. Қазақстан Республикасының жаңа Қылмыстық кодексінің аясында қылмыстық заңнамасының міндеттері мен қайнар көздері көрсетіледі.

Summary. The article considers the concept, subject and method of Criminal Law as an independent branch of the National Law and studies objectives and sources of Criminal Law in view of new Criminal Code of the Republic of Kazakhstan.

Уголовное право Республики Казахстан – это отрасль национального права, определяющая задачи и принципы уголовного законодательства Республики Казахстан, понятие и виды уголовного правонарушения, основания и пределы уголовной ответственности, меры уголовно-правового воздействия, применяемые к виновным лицам, а также основания освобождения от уголовной ответственности и наказания.

Уголовное право Республики Казахстан содержит совокупность правовых норм, принятых в установленном порядке Парламентом Республики Казахстана, в которых содержатся базовые положения, определяющие уголовно наказуемые формы противоправного поведения, основания уголовной ответственности, виды наказаний, применяемые за совершенные уголовные правонарушения, а также принудительные меры воспитательного воздействия и принудительные меры медицинского характера.

Поскольку уголовное право является самостоятельной отраслью права, то соответственно имеет свои предмет и методы правового регулирования.

В качестве предмета Уголовного права выступают общественные отношения, возникающие после совершения уголовного правонарушения между государством в лице судов, органов уголовного преследования и гражданином, совершившим данное уголовное правонарушение.

Под метод Уголовного права понимается совокупность приемов и способов воздействия на общественные отношения составляющие предмет уголовно-правового регулирования.

Как отмечает профессор И.И. Рогов, основным методом которым осуществляется уголовно-правовое регулирование и охрана общественных отношений является метод принуждения, заключающийся в угрозе применения или в при-

менении предусмотренных уголовным законом мер воздействия, т.е. в угрозе или реализации угрозы привлечения лица, виновного в совершении преступления к уголовной ответственности. Наряду с ним уголовное право использует и метод поощрения, заключающийся в определении условий, при наличии которых человек, попавший в сферу влияния уголовного закона и вступивший с ним в конфликт, должен иметь возможность выйти из этого конфликта. Государство же, в свою очередь, обязуется учесть одобряемое законом поведение и освободить (полностью или частично) лицо от уголовной ответственности или наказания, либо смягчить его (нормы, устанавливающие основания освобождения от уголовной ответственности и наказания, и обстоятельства, смягчающие уголовную ответственность и наказание, предусматривающие так называемые «привилегированные» составы преступлений и пр.) [1, с.4].

В контексте нового уголовного законодательства можно добавить лишь то, что метод принуждения, заключается в угрозе (реализации угрозы) привлечения лица, виновного в совершении уголовного правонарушения (как преступления, так и проступка) к уголовной ответственности.

Что же касается метода поощрения, то в новом уголовном законодательстве мы видим расширение сферы применения этого метода (например, ст.67 УК РК - освобождение от уголовной ответственности при выполнении условий процессуального соглашения).

Уголовное законодательство Республики Казахстан в систематизированном и кодифицированном виде отражено в Уголовном Кодексе Республики Казахстан (далее УК РК), включающем совокупность уголовно-правовых норм действующих в нашей стране.

Новый Уголовный кодекс Республики Казахстан был принят Парламентом 4 июля 2014 г., и введен в действие с 1 января 2015 г [2]. Это явилось результатом дальнейшего качественного реформирования уголовного законодательства, регулирующего и охраняющего наиболее важные общественные отношения Республики Казахстан в соответствие с современными реалиями.

Ранее действовавший Уголовный кодекс Республики Казахстан от 12 июня 1997 г. прекратил свое действие. Данный кодекс, выполнил свою историческую и законодательную роль на этапе становления и развития независимого Казахстана.

Из содержания статьи 1 Уголовного кодекса Республики Казахстан вытекает, что источником национального уголовного законодательства является настоящий кодекс. При этом не отвергается значимость иных законов. Однако все законы предусматривающие уголовную ответственность подлежат применению только после их включения в Уголовный Кодекс.

В свою очередь Уголовный кодекс основывается на Конституции РК от 30 августа 1995 г. имеющей высшую юридическую силу и прямое действие на всей территории нашего государства [3].

Нормы УК РК не могут находиться в противоречии с Конституцией и должны развивать и конкретизировать ее положения, относящиеся к уголовной ответственности. Конституционные нормы уголовно-правового и иного характера имеют преимущество перед нормами, содержащимися в УК РК, и ни одна уголовно-правовая норма не должна противоречить конституционным нормам [4, с.7].

При этом впервые в статье 2 УК РК прямо предусмотрено, что нормы кодекса, признанные неконституционными, в т.ч. ущемляющими закрепленные Конституцией Республики Казахстан права и свободы человека и гражданина, утрачивают юридическую силу и не подлежат применению. Ранее такая четкая и ясная формулировка в УК РК от 1997 года отсутствовала, хотя конечно вытекала из общего смысла конституционного и уголовного законодательства. Включение в ч.2 ст.1 УК РК данной нормы еще раз подчеркивает качественную и последовательную трансформацию национального уголовного законодательства в свете правового и демократического развития Казахстана.

В ч.2 ст.1 Уголовного Кодекса закреплено положение о том, что УК РК основывается так же на общепризнанных нормах и принципах международного права.

Как утверждает профессор И.Ш. Борчашвили, под общепризнанной нормой международного права следует понимать правило поведения,

принимаемое и признаваемое международным сообществом государств в целом в качестве юридически обязательного, а под общепризнанными принципами международного права – основополагающие императивные нормы международного права, принимаемые и признаваемые международным сообществом государств в целом, отклонение от которых недопустимо. Общепризнанные принципы и нормы международного права закреплены в международных пактах, конвенциях, иных документах и международных договорах Республики Казахстан [4, с.8].

Значимость нормативных постановлений Конституционного Совета и Верховного Суда Республики Казахстан как источников уголовного законодательства отображена посредством акцентирования внимания на том, что они являются составной частью уголовного законодательства Республики Казахстан. При этом мы не должны забывать о том, что данные постановления все же относятся к подзаконным нормативно-правовым актам и соответственно призваны выполнять вспомогательно-разъяснительную и ориентирующую роль.

В соответствие с ч.3 ст.1 УК РК международные договоры, ратифицированные Республикой Казахстан, имеют приоритет перед Уголовным Кодексом и применяются непосредственно, кроме случаев, когда из международного договора следует, что для его применения требуется издание закона. В данном случае это является довольно распространенной практикой в международно-правовом пространстве. Стремление Казахстана привести свое законодательство в соответствие с общепризнанными международно-правовыми нормами и породило необходимость включения в ст.1 данной нормы.

По мнению профессора И.И. Рогова, в реальной действительности, хотя и являясь составной частью казахстанского права, международные договоры, содержащие нормы уголовно-правового характера, никогда не смогут применяться на территории Казахстана непосредственно, поскольку, во-первых, многие международные договоры (конвенции) лишь выражают намерение государств-участников бороться с теми или иными преступлениями, не раскрывая их признаков; во-вторых, даже определяя признаки того или иного преступления, договоры, как правило, не устанавливают санкции; в-третьих, если договоры и указывают вид наказания, то все равно их положения нельзя применять непосредственно из-за отсутствия в них указаний о размерах и сроках наказания. Таким образом, нормы уголовно-правового характера, содержащиеся в даже ратифицированных Республикой Казахстан меж-

дународных договорах (конвенциях), на практике могут применяться лишь в случае включения их положений в Уголовный кодекс. Государство, присоединяясь к той или иной конвенции, вносит соответствующие изменения в свое национальное законодательство. Кроме того, некоторые уголовно-правовые нормы прямо отсылают к нормам международного права. Именно поэтому нормы международного права признаются материальным, а не формальным источником уголовного права Казахстана [1, с.10-11].

Следует отметить, что содержание и сущность национального уголовного права определяется исходя из задач, поставленных перед ним.

В ст.2 УК РК закреплены задачи уголовного законодательства. Так в соответствии с ч.1 данной статьи задачами Уголовного Кодекса являются:

- 1) защита прав, свобод и законных интересов человека и гражданина;
- 2) защита собственности;
- 3) защита прав и законных интересов организаций;
- 4) защита общественного порядка и безопасности;
- 5) защита окружающей среды;
- 6) защита конституционного строя и территориальной целостности Республики Казахстан;
- 7) защита охраняемых законом интересов общества и государства от общественно опасных посягательств;
- 8) охрана мира и безопасности человечества;
- 9) предупреждение уголовных правонарушений.

Из вышеизложенного, можно сделать вывод о том, что уголовное право реализует охранительную и предупредительную задачи. При этом охранительная задача сформулирована посредством акцентирования внимания на наиболее важные объекты уголовно-правовой охраны.

Права, свободы и законные интересы человека и гражданина гарантированы Конституцией Республики Казахстан. Ст.1 Конституции гласит: Республика Казахстан утверждает себя демократическим, светским, правовым и социальным государством, высшими ценностями которого являются человек, его жизнь, права и свободы [3]. Этим самым и объясняется, что УК РК в качестве основополагающей задачи закрепляет защиту прав, свобод и законных интересов человека и гражданина.

Вторым очень важным объектом уголовно-правовой охраны является собственность. Конституция в п.1 ст.6 гласит, что в Республике Казахстан признаются и равным образом защищаются государственная и частная собственность [3]. Таким образом, уголовное право защищает как государственную, так и частную

собственность.

Наряду с правами, свободами и законными интересами человека и гражданина, уголовное законодательство защищает прав и законных интересов организаций. Поскольку уголовное правонарушение может посягать и на права и интересы различных организаций (в данном случае речь о защите интересов юридических лиц). Очень важным объектом уголовно-правовой охраны является общественный порядок и безопасность.

Под общественным порядком в данном контексте понимается совокупность общественных отношений, обеспечивающих: общественное спокойствие, соблюдение общественной нравственности (включая законопослушное и достойное поведение граждан в общественных местах), бесперебойную работу транспорта, предприятий, учреждений и организаций. Общественная безопасность - политико-правовая, духовно-нравственная, социальная защищенность жизни, здоровья и благополучия граждан Казахстана, а также ценностей казахстанского общества от возможных опасностей и угроз, способных нанести им ущерб [4, с.8].

Следующим объектом уголовно-правовой защиты выступает окружающая среда. Экологический Кодекс РК от 9 января 2007 года в ст. 1 дает следующее определение данному понятию: окружающая среда - совокупность природных и искусственных объектов, включая атмосферный воздух, озоновый слой Земли, поверхностные и подземные воды, земли, недра, растительный и животный мир, а также климат в их взаимодействии. При этом ст. 31 Конституции РК гласит: Государство ставит целью охрану окружающей среды, благоприятной для жизни и здоровья человека. Соответственно данная задача уголовного права тесно связана с первой задачей, а именно защитой прав, свобод и законных интересов человека и гражданина. Исходя из ст.31 Конституции каждый гражданин имеет права благоприятную окружающую среду. Этим и объясняется важность данной задачи уголовного права и законодательства.

Защита конституционного строя и территориальной целостности Республики Казахстан является одной из основополагающих задач УК РК.

Как отмечает профессор И.Ш. Борчашвили, понятие конституционного строя как объекта уголовно-правовой охраны определяет раздел 1 Конституции "Общие положения". В его содержание входят: закрепление формы государственной власти в РК (унитарное государство с президентской формой правления): определение источника власти в РК (народ); пределы действия суверенитета (вся территория РК);

принцип разделения государственной власти на законодательную, исполнительную и судебную; другие аспекты и принципы конституционного устройства РК [4, с.10].

Задача защиты и обеспечения территориальной целостности вытекает из в п.2 ст. 2 Конституции РК: «Суверенитет Республики распространяется на всю ее территорию. Государство обеспечивает целостность, неприкосновенность и неотчуждаемость своей территории».

Согласно Постановлению Конституционного Совета Республики Казахстан от 23 апреля 2003 г. № 4 «Об официальном толковании пункта 2 статьи 2 и пункта 3 статьи 6 Конституции Республики Казахстан» территория государства представляет собой пространственный предел, в котором государство существует и действует как суверенная организация власти [5]. В данном контексте, понятие территории Казахстана тесно связано с понятием ее суверенитета.

Одной из следующих задач является защита охраняемых законом интересов общества и государства от общественно опасных посягательств. При этом содержание данных охраняемых законом наиболее важных интересов общества и государства отражено в нормах Особенной части УК РК.

Охрана мира и безопасности человечества осуществляется посредством закрепления в Особенной части УК РК главы 4 «Преступления против мира и безопасности человечества». Необходимо отметить, что это единственная глава в Особенной части УК РК, которая именуется преступлениями (все иные главы именуется уголовными правонарушениями). Это означает, что в УК РК нет проступков против мира и безопасности человечества, а все противоправные деяния, предусмотренные в данной главе, рассматриваются только в контексте преступления и влекут отсюда вытекающие правовые последствия.

Задача предупреждения уголовных правонарушений предполагает общую и специальную профилактику уголовных проступков и преступлений. Общая профилактика направлена на предупреждение совершения уголовных пра-

вонарушений гражданами (в т.ч. иностранными гражданами и лицами без гражданства) под воздействием уголовно-правового запрета. Под специальной профилактикой понимается предупреждение совершения новых уголовных правонарушений лицами, уже совершившими уголовно-наказуемые деяния. Это достигается путем применения к ним мер уголовного-правового воздействия (наказание, принудительные меры воспитательного и медицинского характера).

Профессор И.И. Рогов указывает на то, что профилактика, хотя и названа законом в качестве самостоятельной цели, является как бы производной и подчиненной первой, более важной, определяющей сущность уголовного права задаче охраны наиболее ценных общественных отношений [1, с.4]. И с данным мнением следует согласиться, поскольку прямого профилактического значения нормы уголовного законодательства не несут. Уголовно-правовой запрет не всегда способствует профилактике уголовных правонарушений. Конечно, помещая виновного субъекта в места фактического лишения свободы, реализуется возможность субъективного предупреждения, однако это достигается посредством так называемого «физического» ограничения возможности противоправного поведения. Иные меры наказания (не связанные с изоляцией виновного субъекта) не обеспечивают прямого предупреждения. Здесь вопрос уже заключается в формировании правомерного поведения посредством правовой культуры и преодоления правового нигилизма. Тем не менее, данные группы задач (охранительная и предупредительная) взаимосвязаны, взаимообусловлены и не могут быть реализованы друг без друга.

Для достижения задач уголовного законодательства, УК РК устанавливает основания уголовной ответственности, определяет, какие опасные для личности, общества или государства деяния являются уголовными правонарушениями, то есть преступлениями или уголовными проступками, устанавливает наказания и иные меры уголовно-правового воздействия за их совершение (ч.2 ст.2 УК РК).

Литература:

1. *Уголовное право Республики Казахстан. Общая часть. Учебник / Под ред. Рогова И.И. и Рахметова С.М. – Алматы: ТОО «Издательство «Норма-К», 2005. – 296с.*
2. *Уголовный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 г. // zakon.kz*
3. *Конституции Республики Казахстан от 30 августа 1995 года // zakon.kz*
4. *Комментарий к Уголовному Кодексу Республики Казахстан. Общая и Особенная части / Под общей ред. И.Ш. Борчашвили. Изд. 2-е. – Алматы: Жеті жарғы, 2007. – 992с.*
5. *Постановлению Конституционного Совета Республики Казахстан от 23 апреля 2003 г. № 4 «Об официальном толковании пункта 2 статьи 2 и пункта 3 статьи 6 Конституции Республики Казахстан» // zakon.kz*

Кожуганова Динара Зайнельевна

доктор PhD, доцент кафедры «Права и международных отношений»
Казахстанско-Американский Свободный Университет, ВКО, г. Усть-Каменогорск,
dinara_kafu@mail.ru

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ РЕФОРМИРОВАНИЯ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Резюме. В статье автор исследовал актуальный вопрос реформирования трудового законодательства. Представил объективный анализ некоторых аспектов действующего Трудового кодекса РК и нового Трудового кодекса. Рассмотрены положительные и отрицательные нормы нового трудового законодательства РК.

Түйін. Мақалада автор еңбек заңнамасын реформалау өзекті мәселесін зерттеген. Қазақстан Республикасының қолданысты Еңбек кодексі және жаңа Еңбек кодексінің жекелеген аспектілеріне объективті талдау береді. Қазақстан Республикасының жаңа еңбек заңнамасының жағымды және жағымсыз нормаларын қарастырады.

Summary. The author investigated the topical issue of reformation of labor legislation, provided an objective analysis of certain aspects of the current Labor Code of the Republic of Kazakhstan and the new Labor Code, and considered positive and negative sides of the new labor legislation of the Republic of Kazakhstan.

Государство, стремящееся создать благоприятные условия для всестороннего развития главных векторов страны, должно подходить к вопросам социального характера со всей серьезностью и профессионализмом. В силу сложившихся финансово-экономических проблем, практически во всем мире население пребывает в состоянии шока и неведения, относительно своего будущего. В этой ситуации очень важна роль государства, как основного правового регулятора, которое создает прочную правовую основу всех перемен.

Республика Казахстан в основном законе страны утверждает себя демократическим, светским, правовым и социальным государством, высшими ценностями которого являются человек, его жизнь, права и свободы [1]. Тем самым РК берет на себя полную ответственность перед гражданами за развитие нашей страны, посредством не только принятия, но и последовательной реализации программных документов.

На данный момент в стране полным ходом идет реализация национального плана, предложенного Президентом Казахстана Н.А. Назарбаевым, где он определил 100 конкретных шагов для реализации 5 институциональных реформ. Одним из приоритетных направлений в данном руководстве действий является 83-й шаг, где указывается необходимость разработки нового Трудового кодекса и либерализации трудовых отношений.

Правовое регулирование труда определяется, как известно, объективными условиями развития общества. Недостаточное финансирование производства в ряде отраслей, общий экономический спад и другие экономические факторы порождают проблемы, связанные с трудовой за-

нятостью и трудоустройством, несовершенством форм оплаты и системы труда, бюрократичным механизмом регулирования рынка труда. Мировой финансово-экономический кризис и продолжающиеся последствия кризиса проявили себя негативными явлениями, прежде всего, в сфере трудовых отношений.

У многих работодателей возникли очень болезненные и трудноразрешимые вопросы: как оптимизировать затраты, связанные с оплатой труда, как строить трудовые отношения в новых условиях, чтобы соблюсти требования трудового законодательства, сохранить производственную базу, оптимально учесть свои интересы и интересы работников предприятия [2].

В современном Казахстане особенно остро ощущается потребность в дальнейшем развитии и реформировании механизма государственного регулирования трудовых отношений путем формирования полноценного рынка труда, дальнейшего совершенствования трудового законодательства. Принятие нового Трудового кодекса явилось своевременным и существенным фактором стабилизации ситуации на рынке труда, сокращения безработицы, обеспечения социальной защиты работников и улучшения условий труда [3, с. 25].

Несомненно, что развитие законодательства выражается не только в деятельности по изданию новых, прежде всего, системных нормативных правовых актов (в том числе по нормативному восполнению пробелов в праве), но и деятельности по упорядочению системы законодательства или иначе в систематизации. Систематизированное законодательство в значительной степени исключает возможности для неправильного и произвольного применения юридических норм,

сокращает пробелы в нормативном материале, служит необходимой предпосылкой для того, чтобы все субъекты строго соблюдали юридические нормы, полно и реально осуществляли предоставления им права [4].

Конституцией Республики Казахстан определено право каждого на свободу труда, условия труда, отвечающие требованиям безопасности и гигиены, вознаграждение за труд без какой-либо дискриминации, а также социальную защиту от безработицы [1].

Исходя из этого, основной задачей стратегии трудовой политики и главным критерием ее эффективности являются защита прав и интересов субъектов трудовых отношений, создание необходимых правовых условий, направленных на достижение баланса интересов сторон трудовых отношений, экономического роста, повышение эффективности производства и благосостояния людей.

Либерализация трудового законодательства является важным шагом на пути формирования эффективной рыночной экономики, легализации рынка труда в Казахстане.

В этих целях в новом Трудовом кодексе расширены механизмы гибкого регулирования трудовых отношений, снят ряд ограничений, препятствующих развитию предприятий, что, в свою очередь, положительно скажется на развитии предпринимательства, рынка труда, привлечения иностранных инвестиций.

Следует отметить, что на нормах нового Трудового кодекса отношения будут строиться в оптимальном сочетании государственного и договорного методов регулирования.

Четко определены границы государственного вмешательства в трудовые отношения. Государством устанавливаются минимальные стандарты, касающиеся защиты жизни и здоровья работающих, а также нормы, определяющие условия труда, права и обязанности работника и работодателя.

В рамках нового кодекса закрепляется упрощение процедур изменения условий трудового договора по экономическим причинам, особенно в условиях кризисных явлений в экономике.

В рамках действующих ограничений работодатель не может использовать гибкие формы занятости в условиях уже сложившихся трудовых отношений. Любые возможности изменений режима труда и других условий трудового договора по инициативе работодателя строго ограничены случаями изменений в организации производства и (или) сокращением объема работ.

В целом, в новом Трудовом кодексе законо-

датель попытался сохранить оптимальное равновесие между социальной защитой, справедливостью с одной стороны и экономической эффективностью с другой [5].

Отношения между работодателем и работниками будут в большей степени строиться на принципах саморегулирования, с усилением потенциала коллективных переговоров и заключаемых между ними соглашений в таких сферах, как найм, кадровое перемещение и увольнение работников, рабочее время, условия и оплата их труда.

В ходе обсуждений проекта Кодекса отмечалось, что данная модель регулирования трудовых отношений соответствует стандартам МОТ и ОЭСР [6].

Главой государства Н.А. Назарбаев подписал новый Трудовой кодекс Республики Казахстан, разработанный в реализацию Плана Нации – 100 конкретных шагов по реализации пяти институциональных реформ и направлений на модернизацию системы трудовых отношений.

Кроме того, главой государства подписан закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам регулирования труда», направленный на приведение действующего законодательства в соответствие со вновь принятым Трудовым кодексом Республики Казахстан.

Государством будут устанавливаться минимальные трудовые стандарты гарантий и компенсаций работникам и жестко обеспечиваться контроль их исполнения со стороны работодателей.

Основными нововведениями, предусмотренными проектом Кодекса являются:

1. Упрощение процедур изменения условий трудового договора, особенно в условиях кризисных явлений в экономике.

Эта новелла в настоящее время очень актуальна, так как многие производства страдают от проблем экономического характера. Данный механизм дает право работодателю сохранить рабочие места, переведя работника на неполное рабочее время или на другую работу (с учетом состояния здоровья).

2. Введено основание расторжения трудового договора по инициативе работодателя при «снижении объема производства, выполняемых работ и оказываемых услуг, повлекшем ухудшение экономического состояния организации». Однако, следует отметить, что в этом случае работодатель должен будет документально доказать, что снижение объема производства влияет на его

экономическую ситуацию [7].

В социальных сетях этот пункт обсуждается достаточно широко и неоднозначны мнения, высказываемые населением. Однако ввиду сложившейся ситуации работодатель может применить это основание, но при этом расторжение трудового договора возможно при одновременном соблюдении следующих условий: закрытие структурного подразделения (цеха, участка); отсутствие возможности перевода работника на другую работу; письменное уведомление профсоюза не менее чем за один месяц с указанием экономических причин, послуживших основанием для расторжения трудового договора.

При расторжении трудовых отношений по данному основанию работникам выплачивается компенсация в размере двухмесячной заработной платы. По ранее действовавшему Трудовому Кодексу РК выплата осуществлялась за 1 месяц.

Кроме того, предлагается предоставить работодателю право прекращать трудовой договор с работниками, достигшими пенсионного возраста, установленного законодательством РК, четко регламентировав порядок прекращения. При этом закреплена возможность ежегодного продления трудового договора с работником, достигшим пенсионного возраста и обладающим высоким профессиональным и квалификационным уровнем, с учетом его работоспособности.

3. Предлагается предоставить работодателю право установления испытательного срока любым категориям работников.

Данное нововведение так же может вызвать бурю возмущений со стороны отдельных категорий работников, но если обратиться к анализу практики, то мы сразу можем констатировать факт, который свидетельствует о том, что работодатели и ранее старались не принимать на работу не достигших 18 лет, инвалидов, выпускников ВУЗов и ТиПО, впервые приступивших к работе. Это не способствуют трудоустройству граждан. К сожалению, следует признать, что эта норма не работала даже при ее наличии.

4. Предусматривается комплексный подход к решению вопроса трудоустройства лиц с ограниченными физическими возможностями.

Законопроектом «О занятости населения», предусматривается установление обязательной для выполнения работодателем квоты на прием на работу инвалидов в размере 2-4% от общей численности работников, с созданием специальных рабочих мест. При этом предлагается субсидирование государством затрат работодателя на оснащение необходимым оборудованием специального рабочего места инвалида.

Новый Трудовой Кодекс предусматривает сохранение запрета на привлечение инвалида к сверхурочным работам. Без изменения остаются нормы о применении суммированного учета рабочего времени и сокращенном рабочем времени (не более 36 часов в неделю).

5. В вопросах оплаты труда работников в Кодексе предусмотрено положение о том, что работодатель самостоятельно (путем принятия актов работодателя) или по инициативе представителей работников (посредством заключения коллективного договора) решает вопрос выбора формы, системы и размеров заработной платы работников.

Оплата за работу сверх установленных норм времени не должна быть меньше чем в полуторном размере от основной ставки.

6. Усилена сфера общественного контроля, введением института технических инспекторов из числа работников, выдвигаемых профсоюзом, и предусмотреть их полномочия в рамках производственных советов по безопасности и охране труда, создаваемых на паритетных началах [8].

С правовой точки зрения также необходимо отметить несколько негативно воспринимаемых обществом новелл нового Трудового кодекса:

1. По ныне действующему Трудовому кодексу в случае отказа при приеме на работу беременных женщин, лиц имеющих детей до 3 лет, несовершеннолетних и инвалидов работодатель должен был предоставить письменный документ с обоснованием причин отказа. С 2016 года можно не предоставлять письменный отказ с объяснением причин (статья 25 ТК РК 2016).

Данное обстоятельство может быть одним из оснований факта дискриминации данных лиц со стороны работодателя. Многие работодатели и ранее не изъявляли особого желания принимать на работу эту категорию лиц, а с принятием нового Трудового кодекса работодатель может на вполне законных основаниях не объяснять причин отказа, что имеет негативный отклик в обществе.

2. Ранее правила трудового распорядка утверждались работодателем по согласованию с представителями работников. Теперь согласования с представителями работников не требуется (ст. 63 ТК РК 2016). Это обстоятельство отразится на равном положении субъектов трудовых отношений.

3. Согласно Трудовому Кодексу от 2007 года работник был вправе отозвать заявление о расторжении трудового договора. Согласно Трудовому Кодексу 2016 года такое право у работника отсутствует. Заявление может быть отозвано

только при согласии работодателя (статья 56 ТК РК 2016). Это обстоятельство также свидетельствует о том, что основной акцент в нормах нового Трудового Кодекса сделан в плоскости защиты прав работодателя.

4. В течении испытательного срока, если работник не устраивал работодателя, то его нужно было предупредить об увольнении в письменной форме не ранее чем за 7 календарных дней до истечения испытательного срока с указанием причин. С 2016 года требование о подобном сроке предупреждения отсутствует (статья 37 ТК РК 2016).

Нами рассмотрены лишь несколько новелл трудового законодательства, однако можно сделать вывод о том, что меры, принимаемые РК на данный момент, являются велением времени и объективно отвечают на потребности современного общества. Сегодня практически весь мир столкнулся с глобальным экономическим кризисом, который повлек за собой массу сопутствующих проблем в виде безработицы, повышения цен, сокращение пенсий. Однако Казахстан в этой непростой ситуации принял верное решение провести социальные и правовые реформы.

Список литературы:

1. Конституция Республики Казахстан от 30.08.1995 года. // www.online.zakon.kz
2. Алдабергенова А.И. Актуальные вопросы правового регулирования трудовых отношений в Республике Казахстан. // www.alau.kz
3. Уваров В.И. Трудовое право Республики Казахстан. Учебник.-2 изд.-Алматы, Паритет, 2008. – 616 с.
4. Нурмагамбетов А.М. Актуальные проблемы систематизации трудового законодательства Республики Казахстан. // www.online.zakon.kz
5. Досье на проект Трудового Кодекса РК. // www.adilet.kz
6. Актанов Д. Социальная модернизация Казахстана. // www.bnews.kz
7. В Казахстане принят новый Трудовой кодекс, предусматривающий стандарты гарантий и компенсаций работникам (новости). // www.online.zakon.kz
8. Калюжная Т. Новый Трудовой Кодекс, возможно заработает уже в 2016 году. // www.kazpravda.kz

Кушжанов Нурислам Валерьевич

магистрант 2 курса Казахско-русского международного университета, +7 701 391 1637

Жумагазиева Райса Шамшединовна

кандидат юридических наук, доцент Казахско-русского международного университета
+7 701 347 2687, raisa_zerip@mail.ru

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ЗАЩИТЫ ПРАВ ИНВАЛИДОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА

Резюме. В данной статье автор исследует некоторые аспекты защиты прав инвалидов в Республике Казахстан на современном этапе развития общества, на основании которого вносит новые предложения по совершенствованию действующего законодательства.

Ключевые слова: Уголовный кодекс, Республика Казахстан, инвалиды, защита прав.

Түйін. Бұл мақалада автор мүгедектердің құқықтарын қорғауға байланысты кейбір мәселелерді қарастыра отырып қолданыстағы заңнамаларды жетілдіру жолдарын ұсынып отыр.

Тірек сөздер: Қылмыстық кодекс, Қазақстан Республикасы, мүгедектер, құқықтарды қорғау.

Summary. In this article, the author examines the problems the protection of the rights of persons with disabilities and suggests ways to improve the current legislation the author examines the problems of improvement of the institution of minimum safety

Keywords: Penal Code , Penal Code , the protection of the rights of persons with disabilities

В нашей Конституции провозглашено, что Республика Казахстан утверждает себя демократическим, светским, правовым и социальным государством, высшими ценностями которого являются человек, его жизнь, права и свободы. Мы считаем, что в Казахстане, и во всем мире людей заинтересованных в полном и равном участии инвалидов в жизни общества с каждым годом увеличивается, так как, с одной стороны, никто не застрахован, от того, что сам или его родственник может в любой день оказаться в инвалидной коляске, а с другой стороны, это член нашего общества, который в силу непредвиденных обстоятельств оказался в такой трудной жизненной ситуации. Жизнь инвалида не должна стоять на одном месте, он должен жить, развиваться как физически, так и в духовно-нравственном и интеллектуальном плане, путешествовать, зарабатывать деньги, создавать семью, заниматься бизнесом, он тоже должен хорошо питаться и одеваться и его конституционные права должны всемерно защищаться на должном уровне в соответствии с действующим законодательством. Все общество должно участвовать в процессе улучшения жизни каждого инвалида, независимо от того, является ли он или она кровным родственником или не является им. Такую гражданскую позицию необходимо выработать с детских лет и это должно входить в школьную программу и в программу средне-специальных и высших учебных заведений. В ходе исследования жизнедеятельности некоторых категории инвалидов и нашей действующей законодатель-

ной базы мы убеждаемся в том, что существует множество проблем, касающиеся защиты прав инвалидов, в частности, права на труд, права на образование, права на жилье и т.д. Государство и общество не должно ограничиваться разовыми мероприятиями, конкурсами, соревнованиями, они должны создать комфортные нормальные условия жизни для инвалидов в повседневной жизни. Обычная прогулка по улице и обычное посещение магазинов, где отсутствуют пандусы уже является большой жизненной проблемой и нарушением прав инвалидов.

«От изолированности к равенству» - так называется план реализации прав казахстанских инвалидов. Его вместе с национальным отчетом о человеческом развитии Программа развития ООН в Казахстане представила депутатам Парламента. Казахстан подписал Конвенцию о правах инвалидов в 2008-м. Для следующего шага, ратификации, национальное законодательство необходимо привести в соответствие с международными стандартами. В частности, законодательно обеспечить профилактику инвалидности и реабилитацию людей с ограниченными возможностями. Сегодня в Казахстане проживает более 400-т тысяч инвалидов. Только 3 процента из них обеспечены работой. Между тем, в развитых странах этот показатель сегодня как минимум в 10 раз выше. Первым шагом для реализации международной конвенции в Казахстане, по мнению международных наблюдателей, должно стать принятие Национальной программы по защите прав инвалидов и их интеграции в обще-

ство. На подзаконном уровне не решены, например, вопросы обеспечения населенных пунктов средствами доступа для всех категорий населения, включая инвалидов, к рабочим местам, объектам социальной и транспортной инфраструктуры. Считаем неурегулированными многие вопросы специального дошкольного, общего образования, трудового обучения, бесплатной медицинской помощи для детей с ограниченными возможностями. Думаю, что в будущих законах обязательно мы пропишем эти все моменты[1].

За последние годы в Республике Казахстан произошли значительные изменения в социальной политике, касающейся инвалидов. Создана нормативно-правовая база, которая позволяет регламентировать отношения, возникающие в сфере создания доступной среды. Анализ законодательных актов, регламентирующих обеспечение беспрепятственного доступа инвалидов к объектам социальной, транспортной и инженерной инфраструктур, свидетельствует о неуклонном развитии необходимого правового поля. Существуют три фундаментальных принципа: 1. терминология, которая используется в отношении людей с инвалидностью, 2. восстановление трудоспособности, вопросы трудоустройства инвалидов, 3. полное и безусловное соблюдение прав инвалидов при реализации равных возможностей. Закон о социальной защите инвалидов реализуется с учетом положительного мирового опыта. Улучшение нормативно-правовой базы влияет на правовое и общественное сознание граждан. Эксперты по вопросам соблюдения прав инвалидов признают очевидной необходимость изменения не только законодательства, но и ментальности людей. В своем ежегодном Послании народу Казахстана «Казахстанский путь - 2050: единая цель, единые интересы, единое будущее» Глава государства поручил усилить внимание к гражданам с ограниченными возможностями. Реализуя, этот пункт послания Президента, правительство активизировало работу по созданию безбарьерной среды. В высших эшелонах власти есть четкое понимание необходимости поддерживать инвалидов и создавать условия для их образования и трудоустройства. Тем не менее, на местах – в регионах имеет место формальный подход к решению проблем лиц с ограниченными возможностями. Чтобы исправить ситуацию министерство здравоохранения и социализации реализует план мероприятий по обеспечению прав и улучшению качества жизни инвалидов в Республике Казахстан на 2012-2018 годы. В рамках плана создаются необходимые условия для развития транспортной инфраструктуры, стро-

ительства с учетом потребностей инвалидов. Прежде всего – это доступ к социальным объектам и возможность передвижения без помощников. Для инвалидов с нарушением зрения внедряются тактильные доски, стенды по брайлю, устройство дверных проемов. Для инвалидов с нарушением слуха - сигнальные системы. Кроме того практически в каждом регионе страны при акиматах введена новая должность – советник по делам инвалидов. Это компетентные люди, которые воспринимают боль и проблемы каждого инвалида как собственные, так как зачастую они сами относятся к этой категории людей.

Мы согласны с мнением Дины Ердильдиновой, советника по делам инвалидов акима Астаны, которая считает, что «наша главная задача – аккумулировать проблемы и вопросы, с которыми сталкиваются люди с ограниченными возможностями в повседневной жизни, мы собираем данные о том, что нужно сделать, чтобы инвалидам в нашем городе жилось лучше. Инвалидами нас делает окружающая среда и отношение людей. Мы все члены одного общества, поэтому имеем право на труд, на доступ к образованию, культурным и спортивным учреждениям». Проблемы трудоустройства и образования инвалидов решаются с помощью проведения ярмарок вакансий, а также реализации обучающих программ. Сегодня около 9 тысяч инвалидов имеют работу. Они трудятся в офисе в должностях делопроизводителей, бухгалтеров и помощников руководителей. Люди с ограниченными возможностями востребованы в ЦОНах и медицинских учреждениях. Работодатели все чаще демонстрируют свою социальную ориентированность. Наряду с трудоустройством руководители, которые берут на работу инвалида, организуют его обучение. В государственной программе развития образования РК на 2011—2020 годы впервые определены механизмы включения людей с ограниченными возможностями в образовательный процесс, обеспечения для них доступной среды. В отношении образовательного уровня инвалидов имеются некоторые положительные сдвиги, так, Жаныл Жонтаева, директор Департамента дошкольного и среднего образования МОН РК доложила о совместной работе Комитетом по строительству, Министерства здравоохранения и социального развития которые внесли изменения в действующие санитарные правила и нормы. Эти документы предусматривают создание безбарьерной среды в новых школах. До 2015 года будет построено 522 школы, и каждая из них будет оснащена всем необходимым, что нужно для детей

с ограниченными возможностями. В первую очередь, это пандусы, подъемные устройства, специальная мебель, специальные санитарные комнаты в школах. Одним из практических шагов для создания безбарьерной среды стал тот факт, что инвалидов включили в приемочную комиссию по сдаче в эксплуатацию новых объектов. Также их мнение будет учитываться при сдаче зданий после капитального ремонта. Тем не менее, замечания лиц с ограниченными возможностями по вопросам качества пандусов, ширины дверных проемов и других значимых для инвалидов деталей строительства имеют рекомендательный характер. Стоит отметить, что для кардинального изменения этой ситуации власти намерены создать образцовый для инвалидов город. Алматы и Астана претендуют на звание безбарьерной зоны. Также отмечается, что Тамара Дуйсенова, Министр здравоохранения и социального развития РК с акимом южной столицы Ахметжаном Смагуловичем Есимовым договорились о том, что Алматы будет городом, безбарьерным для инвалидов. Это будет пилотным проектом, который, думаю, поддержит и Астана. И до 2018 года оба города станут безбарьерными для инвалидов. К сожалению, на сегодня 73% объектов социальной и транспортной инфраструктуры Казахстана остаются не доступными для инвалидов. Вместе с тем следует отметить, меняется менталитет людей, их взгляд на проблемы инвалидов. Ключевым моментом является понимание и осознание того, что создавая удобства для жизни инвалидов, государство учитывает потребности всех маломобильных групп населения[2].

По-нашему мнению, в Казахстане все города должны быть безбарьерными для инвалидов, несмотря на экономический кризис в стране и материальные затруднения необходимо, не последовательно, а одновременно при реконструкции всех строительных объектов, во всех

городах должны одинаково учитываться и защищаться права инвалидов, везде должны создаваться одинаковые благоприятные условия для жизнедеятельности инвалидов, так как действие Законов РК распространяются на всю территорию Казахстана, а не на отдельные его территории и действуют они в одно время, а не последовательно, недопустимо, предусматривать и создавать безбарьерные условия сначала в одном или двух городах, а потом, через несколько лет, в остальных, это недопустимо, кроме того, инвалиды проживают не только в городах, но и в районах и селах.

В соответствии со ст.39 Закона Республики Казахстан О социальной защите инвалидов в Республике Казахстан от 13 апреля 2005 года № 39-III ЗРК: «Лица, виновные в нарушении законодательства Республики Казахстан о социальной защите инвалидов, несут ответственность, установленную законами Республики Казахстан»[3]. Такие же нормы имеются в законодательных актах стран СНГ. Так, в соответствии со ст.36. Закон О социальной защищенности инвалидов в Республике Узбекистан: «Лица, виновные в нарушении законодательства о социальной защищенности инвалидов, несут ответственность в установленном порядке»[4].

В настоящее время нет конкретной статистики о привлечении к уголовной или административной ответственности за нарушение прав инвалидов в целом по стране и отдельно по регионам.

Мы считаем, что в действующем Уголовном Кодексе РК необходимо предусмотреть в Главе «Уголовные правонарушения против личности» в качестве квалифицирующего признака, совершение преступления в отношении инвалида, в связи с которым будет происходить ужесточение наказания, если произошло покушение на жизнь или здоровье инвалида.

Список использованных источников

1. Айткуль Самакова www.invalid.kz Права инвалидов в Казахстане от 28 октября 2009
2. [http://primeminister.kz/Казахстан должен стать страной, создавшей безбарьерную среду для инвалидов от 02 сентября 2014](http://primeminister.kz/Казахстан%20должен%20стать%20страной,%20создавшей%20безбарьерную%20среду%20для%20инвалидов%20от%2002%20сентября%202014)
3. Закон Республики Казахстан О социальной защите инвалидов в Республике Казахстан Астана, Акorda, 13 апреля 2005 года № 39-III ЗРК.
4. Закон О социальной защищенности инвалидов в Республике Узбекистан Закон РУз 18.11.1991 г. № 422-ХII (Новая редакция) Настоящая редакция утверждена Законом РУз от 11.07.2008 г. № ЗРУ-162

Кушжанов Нурислам Валерьевич

магистрант 2 курса Казахско-русского международного университета, +7 701 391 1637

Жумагазиева Райса Шамшединовна

кандидат юридических наук, доцент Казахско-русского международного университета

+7 701 347 2687, raisa_zerip@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ ЗАЩИТЫ ПРАВ ДЕТЕЙ-ИНВАЛИДОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН И ЗА РУБЕЖОМ

Резюме. В данной статье автор исследует некоторые аспекты защиты прав детей-инвалидов в Республике Казахстан и за рубежом на современном этапе развития общества, на основании которого вносит новые предложения по совершенствованию действующего законодательства.

Ключевые слова: Уголовный кодекс, Республика Казахстан, инвалиды, защита прав.

Түйін. Бұл мақалада автор Қазақстан Республикасындағы және шет мемлекеттеріндегі мүгедек балалардың құқықтарын қорғауға байланысты кейбір мәселелерді қарастыра отырып қолданыстағы заңнамаларды жетілдіру жолдарын ұсынып отыр.

Тірек сөздер: Қылмыстық кодекс, Қазақстан Республикасы, мүгедектер, құқықтарды қорғау.

Summary. In this article, the author examines the problems of protection of the rights of disabled children in the Republic of Kazakhstan and abroad and suggests ways to improve the current legislation the author examines the problems of improvement of the institution of minimum safety.

Keywords: Penal Code, Penal Code, the protection of the rights of persons with disabilities

Организация Объединенных Наций в 1975 г. приняла Декларацию о правах инвалидов, где сказано, что «инвалид» означает любое лицо, которое не может самостоятельно обеспечить полностью или частично потребности нормальной личной и/или социальной жизни в силу недостатка, будь то врожденного или приобретенного, его или ее физических или умственных возможностей»[1]. Термин «инвалид» восходит к латинскому корню (valid - «действенный, полноценный, могущий») и в буквальном переводе может означать «непригодный», «неполноценный»[2]. Одним из важных для каждого инвалида принципом социального обслуживания являются адресность и пожизненность. Адресность - это предоставление социального обслуживания персонафицировано конкретному лицу. Этот принцип требует учета социально обслуживаемых лиц. Работа по выявлению и созданию банка данных лиц, нуждающихся в социальном обслуживании, ведется местными органами социальной защиты населения по месту жительства инвалидов. Адресная помощь предоставляется инвалидам 1 и 2 групп. Пожизненность социального обслуживания предполагает, что граждане на протяжении всей своей жизни, от рождения до смерти, находятся в правовом поле социального обслуживания. Получив социальные услуги и помощь, предусмотренные в законодательстве по случаю рождения, гражданин в дальнейшем по мере попадания в трудную жизненную ситуацию (болезнь, безнадзорность, миграция, старость, инвалидность и т.п.) оста-

ся субъектом права социального обслуживания вплоть до самой смерти[3]. Мы считаем, что для реализации данных принципов необходимо, чтобы государство точно знало точное количество инвалидов и точный адрес места проживания данного конкретного, то есть инвалида. Достоверная информация по поводу количества инвалидов также необходима для правильного и законного распределения бюджетных средств, направленных на реабилитацию и поддержку инвалидов различных групп и категории, чтобы ни один гражданин не оставался вне поля зрения государства для получения адресной помощи. Но статистические данные о количестве детей-инвалидов в Казахстане не соответствуют действительности, заявляют в Генеральной прокуратуре. По данным министерства образования и науки, на 1 января текущего года в стране проживают 149 246 детей с ограниченными возможностями, это примерно 3,15 % от общего числа несовершеннолетних граждан республики.

«Однако результаты проверки свидетельствуют о том, что эта статистика не отражает реальную ситуацию, поскольку в отдельных регионах прокурорами выявлены факты приписки статданных и, наоборот, не включения в учет нуждающихся детей», - указывается в сообщении Генпрокуратуры[4]. Такое положение дела наблюдается и в соседней Российской Федерации и в странах дальнего зарубежья. Сегодня в России, согласно официальным статистическим данным, проживает более 8 миллионов инвалидов, и ожидается дальнейший численный рост

этой группы. Кроме них есть миллионы людей с ограниченными возможностями, не имеющие официального, юридически оформленного статуса инвалидов. В 2010 г. в органах социальной защиты населения состояло на учете свыше 453 тысяч детей-инвалидов, получающих социальную пенсию. Но фактически таких детей в два раза больше: по расчетам ВОЗ их должно насчитываться около 900 тыс. - 2-3% детской популяции. [5]. В целом в Израиле незарегистрированные инвалиды составляют 16.7% от общего числа инвалидов в стране. Показатель выше, чем в США (12%)[6].

«В 2011 году в Казахстане насчитывалось 293 организации по предоставлению социальных услуг с обеспечением проживания, из них 87 домов-интернатов для престарелых и инвалидов и 27 детских домов-интернатов для инвалидов, а также 179 других типов организаций, представляющих такие услуги»[7].

Другой важной проблемой является ограничение доступа инвалидов ко всем объектам государственной инфраструктуры. Прежде всего, это появляется в ограниченном доступе инвалидов к услугам образования на всех уровнях обучения. В частности, детям-инвалидам требуются специальные условия обучения и воспитания. В стране имеется всего 8 школ для детей с нарушениями зрения, в которых обучается 1240 детей-инвалидов по зрению и 19 школ для детей с нарушениями слуха с охватом 2706 детей. Эти учебные заведения нуждаются в специальном оснащении аудиторий беспроводными учебными классами. Впервые в 2001 году Министерством труда и социальной защиты населения было приобретено 18 комплектов беспроводных учебных классов для 9 школ, в которых обучаются дети с нарушением слуха, что явно недостаточно для детей с нарушением слуха, обучающихся в спецшколах-интернатах [8]. По данным министерства, в Казахстане на январь 2011 года насчитывается 147 679 детей с ограниченными возможностями, из них 111 405 - школьного возраста. В специальных организациях образования обучаются 51 тысяча, на дому - 9 тысяч, в школах и колледжах - около 2 тысяч детей[9].

Мы считаем, что в отношении всех инвалидов в Казахстане необходимо установить социально-правовой подход, то есть комплексный, который будет предусматривать совместную работу с семьей инвалида, если он есть, и одновременно она должна включать в себя психолога, врача, социального работника и юриста. Также, мы считаем, что в каждом регионе Казахстана

все инвалиды персонально должны в равных долях распределены между адвокатами, они должны иметь право на бесплатную консультацию и это должно найти отражение в Законе Республики Казахстан от 5 декабря 1997 года №195-І Об адвокатской деятельности (В редакции Законов Республики Казахстан от 02.08.2015 г. №343-V ЗРК) и в Постановлении Правительства Республики Казахстан от 31 декабря 2013 года № 1579 О внесении изменений в постановление Правительства Республики Казахстан от 26 августа 1999 года № 1247 «О Правилах оплаты юридической помощи, оказываемой адвокатами, и возмещения расходов, связанных с защитой и представительством, за счет средств республиканского бюджета».

По данным ООН, каждый десятый человек на планете имеет инвалидность. Поучителен опыт зарубежных стран в обеспечении прав инвалидов на реабилитацию, лечение и приближение условий жизни инвалидов к полноценной жизни здорового человека. Исследование распространенности инвалидности в различных странах мира показало, что в Китае 4,9% детей имеют ограниченные возможности вследствие заболеваний, в Великобритании -- 2,6%. В Саудовской Аравии дети-инвалиды составляют в среднем 6,3% всей популяции при вариации по регионам показателя в пределах 4,3-9,9%. В США 12,8% детей (9,4 млн) являются «детьми со специальными потребностями в медицинском обслуживании», на отдельных территориях, где проживают бедные семьи и афроамериканцы этот показатель возрастает до 23,5%.[10]. В Швеции дети-инвалиды независимо от тяжести нарушений живут в семьях, собственных либо приемных. Помощь им оказывают разветвленные сети социальной службы и службы образования. Каждый ребенок закреплен за реабилитационным центром, где им занимается целая команда специалистов: терапевт по двигательным нарушениям (у наших медиков и специальности-то такой нет), психолог, логопед. К полутора-двум годам практически все шведские дети-инвалиды начинают ходить в обычные детские сады по месту жительства. Чтобы ребенок чувствовал себя комфортно среди сверстников, к нему прикрепляют помощника. Помощников готовят все те же реабилитационные центры: учат общаться с ребенком-инвалидом, показывают, как пользоваться специальными приспособлениями, как приспособить мебель, чтобы ребенку было удобно играть. Примерно такая же картина наблюдается в школах. В Швеции не делят детей на «обучаемых» и «необучаемых».

Только если у ребенка серьезные нарушения интеллекта, его помещают в специализированную школу[11]. Отлаженная система оказания помощи детям-инвалидам и их семьям, которая охватывает все сферы жизнедеятельности и способствует максимально возможной интеграции человека с особыми потребностями в общество, а также обеспечивает принятие таких людей обществом, действует в США. Немаловажную роль при осуществлении социальной работы играет комплексный подход и участие целого ряда специалистов из различных областей знаний в разработке специальных программ. При разработке и реализации программы раннего вмешательства выполняются две основные задачи: как можно раньше выявить детей с отставанием в психическом развитии и / или с подозрением на сенсорные нарушения; подобрать методы оказания необходимой помощи нуждающимся детям и их родителям. В США действует программа «Инклюжен», защищающая права семьи ребенка-инвалида. Ее основы были заложены «Реабилитационным Актом» и законом об обучении детей-инвалидов (1974-1975 гг.), в которые было внесено несколько поправок и дополнений со временем. В 80-е годы XX века в США начался процесс постройки новых зданий и перестройки старых с учетом потребностей различных категорий инвалидов. Для этих целей правительством выделялись дополнительные финансовые средства и в то же время налагались жесткие санкции за нарушение принятых стандартов. Для изменения у граждан отношения к инвалидам проводилась продуманная и разработанная психологами и другими специалистами кампания в средствах массовой информации и т.п. Большую роль в этом сыграли и религиозные организации.

Таким образом, инвалиды получили доступ ко всем сферам жизнедеятельности общества, при этом изменилось восприятие их здоровыми людьми. В стране имеются общественные организации и клубы для инвалидов, а так же различные фонды. В США именно специализированные фонды и организации осуществляют значительную часть услуг, положенных ребенку-инвалиду по закону, за финансовые средства, предоставленные муниципалитетом. Что касается интеграции в обучение, то трудности имели место в связи с разработкой программ, подготовкой персонала, разработкой психологических моделей восприятия детей-инвалидов здоровыми детьми и наоборот. Модель «Инклюжен» подразумевает, что даже ребенок с выраженной умственной недостаточностью при син-

дроме Дауна может обучаться с нормальными детьми. Конечно, для него разрабатывается отдельная программа, состоящая из облегченных заданий. Много в успешности осуществления программы зависит от учителя[10]. Другой страной, которую можно ставить в пример другим, это Израиль. Согласно статистике, 1,36 миллиона израильтян (25% населения) являются инвалидами, из которых 40% - тяжелые инвалиды. В Израиле инвалиды являются полноценной составляющей общества. К слову, инвалидов в Израиле призывают на воинскую службу! Ни в одной стране мира инвалидов не признают военнообязанными, кроме еврейского государства. В стране проводятся конкурсы среди инвалидов, соревнования. Города оснащены необходимыми дополнениями, которые обеспечивают беспрепятственное передвижение по улицам. Считается, что в государстве зафиксирован стойкий процент инвалидности, поэтому такое трепетное отношение к людям данной социальной группы неудивительно. Понятно, что тем более чуткой будет организация лечения и восстановления детей-инвалидов. Высокого класса проводится реабилитация детей-инвалидов по следующим направлениям: ДЦП; онкология; аутизм; ортопедия[12.] Медицинские центры Израиля известны своими специалистами премиум-уровня, поэтому множество родителей по всему миру отдают предпочтение реабилитации своих детей в клиниках Израиля. В этой стране предусмотрена реабилитация детей разного возраста - от рождения до 16 лет. Программы проработаны и адаптированы. Что касается опыта Израиля, мы считаем, что необходимо перенять положительный опыт, то есть обучить наш мед персонал и психологов, педагогов за рубежом, также построить заводы по выпуску высокотехнологичного оборудования, несмотря на то, что это требует немалых средств и определенного времени. У нас тоже, как в Израиле проводятся конкурсы и соревнования, но у нас до сих пор в полной мере не обеспечено беспрепятственное передвижение по улицам.

Мы считаем, что, по опыту США необходимо организовать обучение детей инвалидов среди нормальных детей. Это внесет много положительного в сознание каждого учащегося, заставит ценить свое здоровье, способствует формированию хороших человеческих качеств, выработает готовность прийти на помощь к тем, кто нуждается в нем, поможет хорошо пережить переходной возраст, более серьезно отнестись к жизни других людей, люди сами будут подключаться к защите прав инвалидов.

Список использованных источников

1. Декларация ООН о правах инвалидов 1975 г. Конвенция о защите и поощрении прав и достоинства инвалидов от 12 декабря 2006 г. Медико-социальная реабилитация: Сущность понятия инвалид и инвалидность <http://www.mylect.ru>
3. Светлана Суворова. Принципы социального обслуживания//Новый факт.: <http://www.new-fact.ru/>
4. ИА Новости-Казахстан Статистические данные о количестве детей-инвалидов в Казахстане не соответствуют действительности, заявляют в Генеральной прокуратуре. <http://newskaz.ru/>
5. Министерство труда и социальной защиты Российской Федерации. Государственный доклад о положении детей и семей, имеющих детей в Российской Федерации 2011 год Электронный ресурс: <https://docviewer.yandex.ru/> <http://www.allbest.ru/>
6. <http://www.9111.ru/questions/>
7. ИА Новости-Казахстан Агентство Республики по статистике. <http://www.zakon.kz/> Около 35 тысяч казахстанцев проживает в домах для престарелых, инвалидов и детей - инвалидов
8. Еркибаева Г.Г., Алпамысова А.Б., Состояние детей-инвалидов в Казахстане <http://www.rusnauka.com/>
9. Дистанционное обучение для детей инвалидов <http://www.amansaulyk.kz/ru/> от 06.04.2011
10. Психическое здоровье населения мира: эпидемиологический аспект (зарубежные исследования 2000-2010). //Журнал неврологии и психиатрии, 6, 2011 год.
11. Е.В. Кириллова//Обобщение зарубежного опыта по реабилитации и интеграции детей-инвалидов. <http://www.twirpx.com/>.
12. Павлова О.П. // Опыт реабилитация детей-инвалидов за рубежом. Дети-инвалиды Израиля. <http://mioby.ru/>

Сырлыбаев Марат

докторант PhD докторантуры ИПДО Алматинской академии МВД Республики Казахстан,
магистр права, капитан полиции, msyrlybaev@inbox.ru

СЛЕДСТВЕННЫЕ ОШИБКИ: ПОНЯТИЕ И ИХ СУЩНОСТЬ

Резюме: В настоящей статье автор рассмотрел некоторые вопросы совершенствования следственной практики, повышения качества расследования уголовных дел, обеспечения законности в деятельности органов уголовного преследования и соблюдения принципов уголовного процесса. Автор также предложил некоторые идеи по устранению упущений и недостатков в правоприменительной практике органов предварительного расследования.

Ключевые слова: Уголовно - процессуальный закон, следственные ошибки, причины ошибок, ошибочность действий, заблуждение, нарушение, следователь, процессуальный акт, субъективное мнение, законность, уголовное дело, упущения следователя, непреднамеренное заблуждение.

Түйін: Бұл мақалада, автор тергеу практикасын жетілдіру кейбір мәселелерін қарады, қылмыстық істерді тергеу сапасын жақсарту, қудалау және қылмыстық іс жүргізу принциптерін жұмысына заң үстемдігі. Сонымен қатар, автор алдын ала тергеу құқық қорғау органдарының олқылықтар мен кемшіліктерді шешу үшін кейбір идеялар ұсынды.

Кілт сөздер: қылмыстық - іс жүргізу құқығы, тергеу қателер, қателер себептері, қате іс-әрекеттер, алдап, бұзу тергеуші тәртібі туралы Заң, субъективті пікір, қылмыстық істі заңдылығы, тергеушінің әрекетсіздік, абайсыз қате.

Annotation: In the real article an author considered some questions of perfection of inquisitional practice, upgrading of investigation of criminal cases, providing of legality in activity of organs of the criminal proceeding and observance of principles of criminal procedure. An author also offered some ideas on the removal of omissions and defects in правоприменительной practice of organs of the pre-trial hearing.

Keywords: Criminally is a judicial law, inquisitional errors, reasons of errors, fallaciousness of actions, error, violation, investigator, judicial act, subjective opinion, legality, criminal case, omissions of investigator, unpremeditated error

Совершенствование деятельности органов предварительного следствия является необходимым условием обеспечения неотвратимости уголовного наказания. В то же время вопросы укрепления законности и правопорядка, обеспечения прав и свобод личности при осуществлении уголовного судопроизводства, приобретают все большее значение. Их решение теснейшим образом связано с проблемой улучшения качества предварительного расследования преступлений, т.к. допускаемые в ходе следствия процессуальные и тактические ошибки служат существенным препятствием неотвратимости наказания, резко снижают эффективность правосудия, зачастую влекут к необоснованному уголовному наказанию и приостановлению или прекращению уголовных дел.

Низкое качество предварительного следствия при невозможности восполнения его пробелов в суде, нередко, ставит суд перед необходимостью вынести оправдательный приговор, прекратить дело или возратить его на дополнительное расследование.

Что же понимается под словом «ошибка» как в обиходном смысле слова, так и в уголовно-процессуальном? В словаре русского языка под редакцией С.И. Ожегова указывается, что всякая ошибка представляет собой неправиль-

ность, неточность, погрешность, ляпсус, неверный или ложный шаг [1].

В уголовно-процессуальном законодательстве понятия «процессуальные или следственные ошибки предварительного следствия» - отсутствуют. В нем говорится лишь о нарушениях уголовно-правового законодательства.

В то же время в научной литературе для обозначения ошибок предварительного следствия широко употребляются термины:

- «упущения предварительного следствия»;
- «пробелы предварительного следствия»;
- «следственные или процессуальные ошибки».

Рассмотрим содержание каждого из приведенных терминов.

Под упущениями предварительного следствия понимаются упущения в области организации, тактики и методики расследования, а также упущения, допущенные по небрежности, недосмотру (например, пробел, недостаток), т.е. в ходе исполнения правовых предписаний.

Под пробелами предварительного следствия понимаются неполнота, односторонность и не-объективность проведения расследования.

Кроме того, термин «пробелы» включает в себя и всевозможные недостатки, в том числе и в законодательстве. При этом под пробелами понимаются лишь такие нарушения закона, кото-

рые выражаются в неполноте, односторонности и необъективности исследования обстоятельств. Пробелы представляют одну из разновидностей процессуальных ошибок предварительного следствия.

В уголовно-процессуальной и криминалистической литературе высказываются различные мнения о понятии и сущности процессуальных ошибок.

Так, А. Д. Байков понимает под этим «...любое незаконное или необоснованное решение, вызванное неправильным действием или бездействием» [2].

У А. Б. Соловьева это «не всякие нарушения или упущения в работе следователя, а лишь наиболее существенные из них - проявившиеся в принятии следователем незаконных и необоснованных решений по делу» [3].

С. А. Шейфер же под этим понимает «...неправильное действие или неправомерное бездействие следователя, объективно выразившееся в односторонности или неполноте исследования обстоятельств дела, существенных нарушениях уголовно-процессуального закона, повлекшее принятие незаконного и необоснованного процессуального решения» [4].

В. И. Власов считает, что это любые непреднамеренные нарушения закона, недостатки и упущения, допущенные при досудебном производстве по уголовному делу, всякая неправильность в процессуальной деятельности [5].

Но, несмотря на различную трактовку, общее мнение таково, что под процессуальной ошибкой на предварительном следствии понимается непреднамеренное нарушение процессуального закона, выразившееся в неисполнении или ненадлежащем исполнении его требований следователем либо иным процессуальным органом и признанное таковым компетентным субъектом в соответствующем правовом акте на любой стадии уголовного процесса.

При этом, понятие «процессуальные ошибки» охватывает и понятие «следственные ошибки», которые связываются лишь с деятельностью следователя в ходе производства предварительного следствия и под которыми понимаются любые неправильные действия следователя, не носящие характера следственного произвола, направленные по его субъективному мнению на качественное расследование преступлений, но, в то же время, влекущие за собой как минимум одно из следующих последствий:

а) привлечение к уголовной ответственности невиновного;

б) недоказанность виновности обвиняемого

(при условии совершения преступления именно им, что было затем установлено, например, обвинительным приговором после последующего дополнительного расследования);

в) не установление лица, подлежащего привлечению в качестве обвиняемого;

г) неверное применение норм уголовного кодекса (УК) или Уголовно – Процессуальный Кодекс (УПК);

д) другое существенное нарушение прав и законных интересов лиц, вовлеченных в любом качестве в орбиту расследования преступления.

Например, несоблюдение правил свидетельского иммунитета при допросе родителей обвиняемого (подозреваемого).

Некоторые исследователи представление о следственной ошибке формируют на основе обыденных или словарных определений.

Так, по мнению З.Ф. Коврига, следственная и судебная ошибка - это «непреднамеренно искаженное познание объективной действительности» [6].

В. И. Власов полагает, что «следственные ошибки - это любые, непреднамеренные нарушения закона, недостатки и упущения, допущенные при возбуждении и расследовании уголовных дел, всякая неправильность процессуальной деятельности, в том числе и в мыслительном процессе компетентного лица...» [7].

Если в первом определении ошибка ограничивается только познавательной деятельностью и не охватывает собой существенных нарушений уголовно-процессуального и уголовного закона, то второе представление оказывается чрезмерно широким, т.к. к «любым недостаткам и упущениям следователя» можно отнести и технические погрешности, например, плохой почерк следователя, неправильную подшивку материалов дела и т.п.

Но каждое из этих определений несет в себе более существенные недостатки: упрощается мотивация следственной ошибки, не указывается (а в определении З.Ф. Коврига указывается неполно) на отрицательные последствия следственной ошибки.

Действительно, согласно словарным определениям и обыденным представлениям ошибка - это непреднамеренное заблуждение, неправильность в действиях, мыслях. Но можно ли считать следственной ошибкой только непреднамеренное отступление от правил деятельности? При таком подходе ошибка - это результат неосведомленности следователя о тех или иных правилах деятельности, отсутствия необходимых знаний. Между тем ошибки совершают не

только молодые следователи, но и работники, имеющие многолетний опыт и хорошо осведомленные о правилах расследования.

Рассмотрим вопрос о мотивации следственной ошибки более подробно. Отмеченная выше недостаточность трактовки ошибки, как не-преднамеренного нарушения правил деятельности, становится очевидной при анализе обстоятельств, порождающих неправильную мысль или неправильное действие следователя. Ошибочное действие или решение следователя складывается под влиянием многих факторов, которые отнюдь не исчерпываются незнанием или слабым знанием закона.

Важную роль играет личностный фактор, выражающий отношение следователя к закону. Известно, что явление правового нигилизма присуще не только обычным гражданам, но и сотрудникам правоохранительных органов.

Так, многие следователи разделяют предписания уголовно-процессуальных норм на менее важные и более важные. Последние (сроки расследования, вызов защитника в случаях, предусмотренных ст. 71 УПК и т.п.) - подлежат обязательному выполнению. Требования же других норм (особенно принципов процесса, таких, как всесторонность, полнота и объективность исследования, презумпция невиновности, обеспечение права на защиту и т.п.) расцениваются ими порой, как декларации, не имеющие практического значения, а поэтому и необязательные для исполнения. В подобных случаях отступления от правил деятельности вызвано не незнанием закона, а неправильным отношением к нему, как к требованию второстепенному и даже мешающему раскрытию преступления.

Личностный фактор проявляется и в степени критичности следователя к собственным выводам. Нередко, выводы, вероятные по своей правовой природе (например, о виновности обвиняемого в момент привлечения), трактуются следователем, как достоверные, что порождает обвинительный уклон, нежелание «видеть» обстоятельства, противоречащие сделанному выводу. И здесь причиной нарушения правил деятельности выступает не незнание этих правил, а чрезмерная вера следователя в истинность своих выводов.

С этим связана и такая личностная особенность следователя, как готовность к преодолению трудностей, к кропотливому труду, к поиску новых доказательств, либо стремление к минимальным результатам и попыткам преодолеть проблемную ситуацию «простым» (т.е. менее трудоемким) способом (например, путем

«закрепления» признания, проведением очной ставки между обвиняемыми, в показаниях которых нет противоречий либо путем прекращения или приостановления трудоемкого дела, при отсутствии законных оснований).

Таким образом, следственная ошибка (как и положительный исход расследования) отражает сложную мотивацию принятия решения и проведения процессуальных действий следователем, в которой отражается многогранный внутренний мир следователя. Эта мотивация порой оказывается противоречивой, ибо может сочетать в себе, с одной стороны, недостаток опыта, объективные трудности расследования, а с другой - сознательное пренебрежение требованиями закона, либо тактическими рекомендациями. Можно сказать, что в подобных случаях наблюдается своеобразная «смешанная форма вины» следователя: сознательная (т.е. умышленная) по отношению к действию и неосторожная по отношению к наступившему результату - ошибочному решению. Далеко не всегда эти факторы мотивации можно четко дифференцировать, т.е. отделить добросовестное заблуждение от сознательно неправильного действия или решения.

В то же время необходимо четко отграничить следственную ошибку, связанную с сознательным отступлением от закона, от преступлений против правосудия, таких как привлечение заведомо невиновного к уголовной ответственности (ст. 344 УК), заведомо незаконное освобождение от уголовной ответственности (ст. 345 УК), заведомо незаконное задержание, заключение под стражу или содержание под стражей (ст. 346 УК), принуждение к даче показаний (ст. 347 УК), фальсификация доказательств (ст. 348 УК) и т.д. Линия отграничения этих преступлений от внешне сходных уголовно-процессуальных правонарушений проходит по объективной стороне и, главное, по направленности умысла, который при совершении преступлений против правосудия продиктован ясно осознаваемой преступной целью.

Любое ли отступление от правил расследования надлежит считать следственной ошибкой?

Полагаем, что следственной ошибкой надлежит считать не любые упущения следователя, а лишь существенные нарушения, неправильное определение им направления своей деятельности, приводящее к искажению ее результата. Ошибиться в уголовном деле - это значит привлечь к уголовной ответственности невиновного, необоснованно освободить от нее виновного, либо создать другие помехи, препятствующие достижению целей судопроизводства.

Уточним – не достижение каких целей расследования указывает на следственную ошибку. Речь идет о недостатках, в результате которых к уголовной ответственности привлечено невиновное лицо либо преступление осталось не раскрытым, либо подлежащее ответственности лицо не предстало перед судом, либо обвиняемый до рассмотрения его дела в суде был необоснованно подвергнут лишению свободы.

Другими словами, следственными ошибками будут незаконные и необоснованные решения следователя:

- о привлечении лица в качестве обвиняемого и направлении дела в суд при отсутствии достаточных доказательств;
- о направлении дела в суд при наличии существенных нарушений уголовно-процессуального и уголовного закона;
- о приостановлении дела за не обнаружением виновных, принятое без исчерпания всех возможностей к раскрытию преступления;
- о прекращении дела, принятое при отсутствии законных оснований;
- о помещении обвиняемого и подозреваемого под стражу при отсутствии достаточных оснований.

Уточним теперь - об отступлении от каких правил расследования идет речь. В первую очередь, это нормы УПК, регламентирующие деятельность следователя, как познавательного, так и правообеспечительного характера. Но эта деятельность направляется не только предписаниями закона, но и научными рекомендациями криминалистики. Игнорирование их при планировании расследования, производстве следственного действия (осмотра, очной ставки, предъявления для опознания) может привести к недобору нужной доказательственной информации и, в конечном счете, к ошибочному результату расследования.

Таким образом, определенная часть следственных ошибок порождается отступлением следователя от предписаний уголовно-процессуального закона, т. е. допущенными им уголовно-процессуальными правонарушениями.

Поскольку следственная ошибка означает, что цели судопроизводства на стадии предварительного расследования не достигнуты - данный факт должен быть констатирован не субъективным суждением исследователя (оно может оказаться ошибочным), а соответствующим процессуальным решением субъекта, по закону управомоченного признавать этот факт установленным. Таким решением могут быть:

- оправдательный приговор суда или постановление о прекращении дела в судебных стадиях;
- постановление суда о возвращении дела для дополнительного расследования;
- постановление прокурора об отмене постановлений следователя о прекращении либо приостановлении дела и о возобновлении производства по делу;
- постановление следователя, прокурора, судьи об отмене или изменении меры пресечения - заключения под стражу, как примененной незаконно или необоснованно.

Рассмотренные выше признаки следственной ошибки охватываются следующим определением, «следственная ошибка - это констатированное соответствующим процессуальным актом управомоченного субъекта отступление следователя от требований уголовно-процессуального закона и научных рекомендаций при осуществлении расследования, а равно не проведение нужных по обстоятельствам дела процессуальных действий, повлекшее за собой принятие решений, противоречащих закону и препятствующих достижению целей расследования».

Список использованной литературы

1. Байков А.Д. Уголовно-процессуальные отношения. - М.: Юридическая литература, 2000.
2. Власов В.И. Обеспечение законности на стадии предварительного следствия. - Л.: ЛГУ, 2001.
3. Власов В. И. Расследование преступлений. Проблемы качества. - Саратов: СГУ, 2008.
4. Зайцев И.М. Устранение судебных ошибок в гражданском процессе. - Саратов: СГУ, 2005.
5. Коврига З.Ф. Уголовно-процессуальная ответственность. - Воронеж: ВГУ, 2004.
6. Ожегов С.И. Словарь русского языка. - М.: Наука, 2000.
7. Соловьев А.Б. Следственные ошибки. Шейфер С.А. Следственные действия. - М., 2002.

Мензюк Галина Анатольевна

кандидат юридических наук, доцент ККСОН,
декан факультета, Казахстанско-Американский свободный университет,
ВКО, г. Усть-Каменогорск, menzjuk@mail.ru

ЮРИДИЧЕСКАЯ ПРИРОДА ЕВРАЗИЙСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОЮЗА

Түйін. Мақалада халықаралық интеграциялық ұйым, ұлттықтан жоғары ұйымдар, халықаралық (үкіметаралық) ұйымдар түсініктерінің арақатынасы қарастырылады және отандық және шетелдік зерттеушілердің ғылыми-әдістемелік тәсілдерінің талдауы негізінде Еуразиялық экономикалық одақтың заңдық табиғаты, оның халықаралық құқық және халықаралық ұйымдардың құқық субъектілігінің талаптарына сәйкестігі анықталған.

Резюме. В статье рассматриваются вопросы соотношения понятий международные интеграционные объединения, наднациональные организации, международные (межправительственные) организации и на примере анализа научно-методологических подходов отечественных и зарубежных исследователей определена юридическая природа Евразийского экономического союза, его соответствие требованиям международного права и правосубъектности международной организации.

Summary. The article considers the correlation between such notions as international integration associations, supranational organizations, and international (intergovernmental) organizations based on the example of the analysis of scientific and methodological approaches employed by Kazakhstani and foreign scholars. Also, the article defines the political and legal status of the Eurasian Economic Union as well as its compliance with international law requirements and the legal standing of an international organization.

В связи с возрастающей интеграцией государств на международной арене усиливается роль организаций публичного международного права. Интеграция государств представляет собой сложный и многогранный процесс. Понятие «форма интеграции» (иногда в литературе именуется стадией интеграции) используется для характеристики «глубины» интеграционного процесса. За годы развития интеграционных процессов в мире был накоплен практический опыт, позволяющий выделить основные формы экономической интеграции. Разные ученые и специалисты по своему определяют эти формы, сходясь в общих моментах, расходясь в деталях. Наибольший вклад в его разработку был сделан венгерским экономистом Бела Баласса (Bela Balassa) в работе «Теория экономической интеграции». Он рассматривал интеграционный процесс как последовательный переход интеграционного объединения от одной формы к другой по мере увеличения взаимодействия стран-участников. Каждая последующая форма включает в себя предыдущую и добавляет новые свойства, углубляющие интеграционный процесс. Всего Б. Баласса выделял 4 формы (стадии) интеграции:

1. Зону свободной торговли. Страны-участники устанавливают нулевые тарифы на товары, произведенные на их территории. Каждое государство при этом сохраняет собственные тарифные барьеры в отношениях с третьими странами (ст. XXIV, и. 8, пп. b ГАТТ).

2. Таможенный союз. Зона свободной торговли, в которой страны-участники устанавливают общий внешний тариф на товары, импортируемые из третьих стран (ст. XXIV, и. 8, пп. a ГАТТ).

3. Общий рынок. Таможенный союз, в кото-

ром разрешено свободное перемещение рабочей силы и капитала на территории стран-участников. Общий рынок также связывают с окончательным исчезновением всех торговых барьеров, включая нетарифные ограничения, и определенным уровнем согласованности экономической политики.

4. Экономический союз. Общий рынок, в котором страны-участники гармонизировали или унифицировали монетарную и налоговую политику, широко сотрудничают в области экономической политики.

История евразийской интеграции полностью соответствует данной классификации и начинается с 24 сентября 1993 г., когда между странами СНГ (кроме Туркменистана и Украины) был подписан Договор о создании Экономического союза. В рамках реализации проекта о создании Экономического союза были подписаны следующие соглашения: 15.04.1994 г. подписано Соглашение о создании зоны свободной торговли.

Многосторонний режим свободной торговли, введение которого предполагалось при подписании Соглашения, так и не был создан. Впоследствии Соглашение было заменено Договором о зоне свободной торговли от 18 октября 2011 г. 6 января 1995 г. подписано Соглашение о Таможенном союзе между Российской Федерацией и Республикой Беларусь. Позже к соглашению присоединились Республика Казахстан (20 января 1995 г.), Кыргызская Республика (29 марта 1996 г.), Республика Таджикистан (26 февраля 1999 г.). В реализации Соглашения было предусмотрено несколько этапов. Первый этап — практическое применение положений Соглашения от 15 апреля 1994 г. (отмена тарифных и количественных ограничений во взаимной торговле), т.е. факти-

чески введение режима свободной торговли, уже предусмотренного предыдущим соглашением. Второй этап — унификация внешнеторгового, таможенного, валютно-финансового, налогового и другого законодательства, затрагивающего внешнеэкономическую деятельность, в том числе установление одинакового торгового режима, общих тарифов в отношении третьих стран. На данном этапе стала очевидна бесперспективность попыток выстроить единое интеграционное объединение, в котором бы участвовали все страны СНГ: пока некоторые из них выступали за углубление интеграции, другие не готовы были пойти дальше.

10 октября 2000 г. был подписан Договор об учреждении Евразийского экономического сообщества (с участием РФ, Белоруссии, Казахстана, Киргизии и Таджикистана и, с 2006г., Узбекистана). Организация была создана для повышения эффективности формирования Таможенного союза и Единого экономического пространства. По мнению некоторых исследователей, реальная интеграция на евразийском пространстве начала осуществляться только с момента создания ЕврАзЭС. При этом 19 сентября 2003 г. было подписано Соглашение о создании Единого экономического пространства (с участием РФ, Белоруссии, Казахстана и Украины), которое, в свою очередь, действовало именно как внеорганизационное объединение.

6 октября 2007 г. был подписан Договор о создании единой таможенной территории и формировании Таможенного союза на базе ЕврАзЭС (с участием РФ, Белоруссии, Казахстана). В результате с 1 июля 2011 г. на внутренних границах был снят таможенный контроль. С 2012 г. вступили в силу 17 базовых соглашений, формирующих Единое экономическое пространство. 18 ноября 2011 г. была принята Декларация о евразийской экономической интеграции, в которой констатировалось успешное функционирование Таможенного союза и переход к следующему этапу интеграции - единому экономическому пространству, договоры о котором вступили в силу с 2012 г.

Последним этапом интеграции является подписание 29 мая 2014 г. Договора о Евразийском экономическом союзе. ЕАЭС начал функционировать с 2015 г. с участием Республики Беларусь, Республики Казахстан и Российской Федерации. Позже к договору присоединились Республика Армения (2 января 2015 г.) и Кыргызская Республика (12 августа 2015 г.).

С подтверждением 19 марта 2012г. главами трех государств (Республики Беларусь, Республики Казахстан, Российской Федерации) намерения создать Евразийский экономический союз к 2015 г., а тем более с момента подписания договора 29 мая 2014 года о создании Евразийского

экономического союза (далее ЕАЭС), среди ученых не прекращаются дискуссии о юридической природе ЕАЭС. Можно ли будет его рассматривать с позиций традиционного представления о государственных, межгосударственных и надгосударственных институтах или же необходимо вырабатывать новые подходы для определения его статуса.

Л.И. Волова отмечает, «для только что созданного интеграционного объединения - Евразийского экономического союза - полезно не только систематизировать все уже разработанные международно-правовые нормы, регулирующие интеграционное сотрудничество государств-участников, но и в максимальной степени использовать накопленный опыт уже действующих интеграционных объединений» [1]. Можно привести цитаты из многих статей исследователей оперирующих понятием интеграционное объединение, региональное интеграционное объединение или международное интеграционное объединение применительно к Евразийскому экономическому союзу.

В связи с чем, представляется необходимым рассмотреть понятия «интеграционное объединение», «международное интеграционное объединение». Международные организации вообще и как институциональная основа современных интеграционных процессов изучены недостаточно.

Среди представителей юридической и политической науки сегодня, почти никто не отрицает наличие в числе международных организаций группы межгосударственных объединений, являющихся более интегрированным, более продвинутым правовым институтом.

Действительно, есть группа международных организаций, которая признается более интегрированной, чем остальные. Она отличается от своей (родовой) категории прежде всего видовыми признаками. «Интеграционная организация» - видовое понятие от международных межправительственных организаций. Далее И.Г. Султанов, отмечает международные интеграционные объединения в юридической классификации можно было бы с полным правом именовать «международными межправительственными интеграционными организациями», вместо выделяемой многими авторами группы так называемых наднациональных организаций или организаций с наднациональными признаками. Они не вышли из рамок и принадлежат к общему родовому понятию «международных организаций» [2].

Некоторые авторы, достаточно известные в науке международного права: (А.Я. Капустин, А.А. Моисеев, Т.Н. Нешатаева, А.Н. Талалаев, В.М. Шумилов, М.Л. Энтин, Д. Боуэт, Й. Поллак, П.Пескатор и другие) считают, что международные интеграционные объединения, к примеру

ЕС, ЕАЭС являются либо международной организацией особого рода, либо международной организацией с наднациональными чертами. Как отмечает, профессор Т.Н. Нешатаева «расширение глобализации экономических связей привело к появлению нового типа международных организаций - не межправительственных, но наднациональных, имеющих уже обширную компетенцию, включающую, в том числе те функции, которые прежде считались составной частью суверенной компетенции национальных [3].

Ряд исследователей полагают, что по мере последовательного перехода к более высоким стадиям интеграции должны возрасти значение наднациональных органов, расширяться их компетенция, увеличиваться объем полномочий. Данная позиция, что ЕАЭС относится к организациям наднационального типа подвергается критике в выступлении профессора К.А. Бекяшева в рамках IV Московской юридической недели Московского государственного юридического университета им. О.Е. Кутафина «будущая межгосударственной организацией, Союз не может обладать качествами наднациональности, поскольку он не может возвышаться над своими учредителями, командовать ими. Поэтому в ст. 38 Договора справедливо указывается на то, что Союз не имеет наднациональную компетенцию в сфере торговли услугами (это международно-правовые отношения) [4]. В условиях, когда не обозначены особенные признаки «наднационализма», речь может идти лишь о том, что «наднационализм» является одним из признаков международной организации, что в свою очередь позволяет предполагать о надуманности квазитории «наднационализма», поскольку всё, что является «наднациональным» - одновременно относится к международному. Профессор Е.Б. Абдрасулов, отмечает оперирование термином «наднациональный(ые) орган(ы) Союза», «наднационализм» необходимо исключить в будущем не только в документах, но и официальных выступлениях, касающихся деятельности ЕАЭС, поскольку такой подход может порождать двусмысленность в содержании, функциях и целях Евразийского экономического союза. Он также убедительно аргументирует возможность оперировать понятием «наднациональный орган» с политической точки зрения. В то время как с правовой позиции такой подход будет в корне неверным, противоречащим форме и содержанию межгосударственной организации. В этом контексте с политической точки зрения приемлемо говорить о наднациональном органе международной организации [5]. Профессор М.Т. Алимбеков, отмечает, если признаком «организации нового типа» рассматривать передачу государствами

части своей суверенной компетенции, то ничего нового, отличающего ее от межгосударственной организации, в таком образовании мы не найдем, поскольку во всех межправительственных организациях, государства передают часть своей компетенции межгосударственной организации. Евразийскому экономическому союзу в такой же мере, как Евросоюзу или даже значительно больше, будут присущи все те признаки, которые характерны для любой межгосударственной организации, и в этом смысле политико-правовой статус Евразийского экономического союза можно уверенно приравнивать к статусу международной организации. Поэтому говорить о появлении организации нового типа, уникальной структуры и правопорядка, не подходящих ни под одну из ныне существующих политико-правовых форм, преждевременно [6]. Как справедливо отмечает И.Р. Султанов, обращает на себя внимание и некоторая легкость и необоснованность, с которой иные исследователи выдвигают новые правовые и политологические конструкции. Одной из таких является, например, термин «наднациональность», или «наднациональные организации». Близкие к нему - «международные объединения с элементами федерализма», «интеграционные сообщества», «организации публичного международного права, имеющие некоторые конституционно-правовые элементы» и т. п. Согласимся с тем, что благодаря широкому и длительному употреблению некоторые из них стали уже довольно привычными на слух. Но относительно содержания этих терминов приходится констатировать их правовую неопределенность и, как следствие, серьезные сомнения в их объективности [7].

Таким образом, проведенный анализ понятий, а также краткий экскурс в историю становления Евразийского экономического союза практически подводит к вопросу который поднимает К.А. Бекяшев, является ли ЕАЭС международной организацией или международным интеграционным объединением (международной организацией наднационального типа, автор считает идентичными данные понятия, на основании проведенного анализа)? И формулирует ответ на данный вопрос, цитируя п. 2 ст. 1 Договора от 29 мая 2014 г.: Союз является международной организацией региональной экономической интеграции - акцентируя внимание исследователей, ученых: интеграции, а не международным интеграционным объединением, как об этом пишут многие [4].

В настоящее время некоторые исследователи пошли еще дальше в своих рассуждениях (Б.К. Азанов, В.В. Свиначев), рассматривающих создание Евразийского экономического союза как некий переход от традиционно межгосударственного сотрудничества к созданию прообраза союзного

государства - международного наднационального объединения, федеративного государства, или конфедеративного государства с наднациональными чертами. Данная точка зрения не находит поддержки среди ученых считающих ЕАЭС международной организацией, так и среди ученых, считающих ЕАЭС международной организацией наднационального типа. Так, Т.Н. Нешатаева, отмечает, сравнение международного института с государством (федеративным, унитарным, конфедеративным) считаем относящимся к области научных предположений, так как в настоящее время отсутствует практика развития международных организаций в суверенное государство [3].

Сущность Евразийского экономического союза заключается не в формировании в будущем нового государственного объединения, а в тех целях, которые сформулированы в статье 4 Договора:

- создание условий для стабильного развития экономик государств- членов в интересах повышения жизненного уровня их населения;
- стремление к формированию единого рынка товаров, услуг, капитала и трудовых ресурсов в рамках Союза;
- всесторонняя модернизация, кооперация и повышение конкурентоспособности национальных экономик в условиях глобальной экономики [3].

Анализ учредительных документов ЕАЭС позволяет утверждать, что Союз обладает всеми признаками международной межгосударственной организации, которые неоднократно проанализированы и прокомментированы целым рядом исследователей.

Поэтому, с пониманием наднациональности международных организаций в целом и в отношении ЕАЭС согласиться нельзя.

Во-первых, она противоречит основам международного права, поскольку над государствами - первичными субъектами этого права нет, и не может быть верховной власти. Во-вторых, наделение ряда организаций управленческими функциями не означает передачу им части су-

веренитета государств или их суверенных прав. Международные организации не обладают суверенитетом, и обладать им не могут. В-третьих, обязательность непосредственного исполнения государствами-членами решений международных организаций основывается на положениях учредительных актов. В-четвертых, ни одна международная организация не вправе вмешиваться во внутренние дела государства без согласия последнего, ибо иное означало бы грубое нарушение принципа невмешательства во внутренние дела государства с вытекающими для такой организации негативными последствиями. В-пятых, обладание «наднациональной» организацией ЕАЭС двумя признаками (передача международному институту некоторых полномочий в отношении физических и юридических лиц и делегирование компетенции по ведению международных отношений между государствами- членами и организацией) (как полагает Т.Н. Нешатаева) является всего лишь одним из качеств правосубъектности организации. И поэтому не случайно учредительный акт (устав, конвенция и т. д.) ни одной организации не содержит даже намека на наднациональный характер такой организации. Любая международная межправительственная организация (даже ООН) - всего лишь вторичный субъект международного права и не может ни в коей мере конкурировать с государствами, а тем более управлять или командовать ими.

Таким образом, в настоящее время ЕАЭС, Республики Армения, Республики Беларусь, Республики Казахстан, Кыргызской Республики и Российской Федерации является самостоятельной международной межправительственной организацией региональной экономической интеграции. В новом Договоре о ЕАЭС отсутствуют какие бы то ни было положения о наднациональных органах, равно как и само понятие «наднациональность», которая не может повлиять на статус норм правовой системы Евразийского экономического союза.

Литература:

1. Волова Л.И. Возрастание роли региональной экономической интеграции в современных условиях // Евразийский юридический журнал, 2014. - №2. (www.eurasialaw.ru)
2. Султанов И.Р. К вопросу об институционально-правовой основе международных интеграционных процессов // Дискуссия, 2010. - №9. - С.51-56
3. Нешатаева Т.Н. К вопросу о создании Евразийского союза: интеграция и наднационализм // Международное право, 2014. - №2. - С.57-70
4. Бекяшев К.А. ЕАЭС: международная (межгосударственная) организация или международное (межгосударственное) интеграционное объединение? // Евразийский юридический журнал, 2014. - №11. (www.eurasialaw.ru)
5. Абдрасулов Е.Б. К вопросу о формировании правовой базы Евразийского экономического союза и наднациональном характере его органов. (Электронный ресурс) // www.zakon.kz
6. Алимбеков М.Т. Некоторые аспекты политико-правовой идентификации будущего Евразийского экономического союза // Право и государство, 2013. - № 1. - С.45.
7. Султанов И.Р. К вопросу о типологии международных организаций // Современное право, 2009. - №12. - С.142-147
8. Договор о Евразийском экономическом союзе от 29 мая 2014 года. // М., 2014. - С.4.

Гаврилова Юлия Александровна

к.ю.н., доцент, зав. кафедрой «Права и международных отношений»
Казахстанско-Американского Свободного университета, г. Усть-Каменогорск.
+7 705 144 78 62, gavriloyuliya@yandex.ru

СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ ПРОБЛЕМ РЕФОРМИРОВАНИЯ ОРГАНОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИЕМ И ОХРАНОЙ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ В РК И РФ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Резюме. Автор рассматривает процесс реформирования органов государственного управления природопользованием и охраной окружающей среды в РК и РФ в условиях рыночных отношений, исходя из того, что именно создание органов государственной управления в сфере взаимодействия общества и окружающей среды является основополагающей функцией экологического управления. В результате сравнительного анализа сделан вывод о том, что в РК и РФ, начиная с 1991 и по 2015 год, система органов государственного управления природопользованием и охраной окружающей среды подвергалась постоянной реорганизации и реформированию, что негативно отражалось и продолжает отражаться на состоянии окружающей природной среды и жизни и здоровья человека.

Түйін. Нарықтық қатынастар жағдайында ҚР және РФ табиғат пайдалану және қоршаған ортаны қорғау саласын мемлекеттік басқару органдарының реформалау мәселелеріне салыстырмалы-құқықтық талдау. Автор, нарықтық қатынастар жағдайында ҚР және РФ табиғат пайдалану және қоршаған ортаны қорғау саласын мемлекеттік басқару органдарының реформалау процесін қарастыруда, қоғам мен қоршаған ортаның өзара әрекет ету саласында мемлекеттік басқару органдарын құру - экологиялық басқарудың негізгі қызметі ретінде табылатынын көрсетті. Салыстырмалы талдау нәтижесінде, ҚР және РФ 1991 бастап 2015 дейін табиғат пайдалану және қоршаған ортаны қорғау саласын мемлекеттік басқару органдары үнемі қайта құрылу мен реформалауға ұшырады, бұл қоршаған табиғи ортаға және адам денсаулығы мен өміріне теріс әсерін тигізді және әлі де жалғасуда деген қорытынды жасалды.

Abstract. The author is considering the reformation of state nature management and environmental protection organs in the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation in the market relation condition on the assumption of the fact that the creation of state run public authorities in the sphere of society and environment interaction is basic ecological management function. As a result of comparative analysis, it is concluded that the system of state nature management environmental protection organs in Kazakhstan as well as the Russian Federation has been reorganized and reformed within the time frame from 1991 to 2015 years. This process has had a negative impact on environmental condition and population health.

Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев в Плане нации – 100 конкретных шагов по реализации пяти институциональных реформ (май 2015 года) четко поставил цель «перехода государственного управления к госуправлению по конкретным результатам...» [1]. Это касается всей системы органов государственной власти, включая и систему управления окружающей природной среды и природопользованием. Причем указанный шаг приобретает особую актуальность в условиях ослабления внимания государства к проблемам экологии, изменении статуса государственных органов, призванных обеспечить охрану окружающей природной среды, рациональное использование природных ресурсов, экологические права человека и гражданина. Последнее характерно не только для Республики Казахстан, но и для Российской Федерации, где результатом деятельности ответственных государственных органов за состояние окружающей природной среды является то, что «на протяжении многих лет, в местах проживания большей части населения

страны сохраняется неблагоприятное качество окружающей среды, прежде всего атмосферного воздуха и поверхностных вод» [2]. В этом контексте особо подчеркнем, именно государственные органы власти должны решать множество функций, включая охрану окружающей среды, обеспечение рационального использования природных ресурсов с целью предупреждения вредного негативного воздействия на них, обеспечения экологических прав человека и гражданина и т.д.

Как реформировалась система органов управления природопользованием и охраной окружающей среды, начиная с обретения Казахстаном и Российской Федерацией государственного суверенитета, в период развития рыночных отношений?

Попытаемся ответить на этот вопрос, исходя из того, что именно организация, создание органов государственной управления в сфере взаимодействия общества и окружающей среды является основополагающей функцией экологического управления. Еще в 80-ые гг. прошлого

века Шестерюк А.С. отмечал: «важную роль в деле охраны окружающей природной среды имеет управление природоохранительными мероприятиями со стороны государства, осуществляемое через правильно построенную систему государственных органов по управлению качеством среды» [3, с.82]. Позже подтвердил эту позицию, с которой соглашаемся и мы, М.М. Бринчук: «...эффективность реализации экологических функций во многом предопределяется правильностью, научной обоснованностью созданной системы специально уполномоченных органов в области охраны окружающей среды...» [4, с.34].

В первую очередь, следует обратить внимание на различие административно-правового устройства РК и РФ, и, как следствие, различие систем государственного управления и структуры органов государственного управления, их уровней, иерархии и соподчиненности. По мнению Уварова В.Н., «административно-территориальное устройство обуславливает формирование центральных и местных органов государства, распределение между ними функций и полномочий, соотношение централизации и децентрализации в управлении отраслями экономики и социальной сферы» [5, с. 22]. В связи с вышесказанным отметим, что в Республике Казахстан функционирует одноуровневая система государственного управления унитарного типа. По мнению Сапарғалиева Г.С., это означает, что «в территориальной структуре Республики Казахстан нет каких-либо государственных, автономных образований...» [6, с.18]. Для российской системы управления государством характерны разграничения предметов ведения и полномочий между Федерацией в целом и ее субъектами и с учетом территориальных и национальных аспектов организации государственной власти.

Такая сложная система федерального государственного управления порождает, в свою очередь, множество дополнительных проблем, причем в странах, относящихся к различным правовым системам. Можно привести пример США, федеративного государства, относящегося к странам с англо-саксонской правовой системой. Американский профессор Ричард Лазарус отмечает: «чем полнее выглядит структура законодательных институтов США, соотносящихся с законодательными институтами в области окружающей природной среды, тем сильнее требуется наложения этого по существу горизонтального отражения в рамки трех ветвей разделения федерального уровня власти, что

одновременно существует между властями федерального уровня, на уровне штата и местного уровня... Во многих отношениях, федеральные законы и федеральная система доминируют, но не без предоставления важной роли штатам, в том числе некоторого иммунитета от федерального надзора» [7, с. 31].

Как видим, подобная система требует четкого определения предмета разграничения между властями федерального уровня и местного (регионального) уровня. Возвращаясь к системе органов государственного управления Российской Федерации Никишин В.В. предлагает решить подобную проблему следующим образом: «установить верное соотношение федерального и регионального экологического законодательства можно при условии уточнения предметов регионального правового регулирования. Ошибочная оценка предмета правового регулирования приводит к диспропорциям в определении форм нормативных правовых актов, направленных на регулирование сложных общественных отношений» [8., с.48]. Преломляя данные теоретико-абстрактные размышления к предмету нашего исследования – к уровням государственного управления в области охраны окружающей среды подчеркнем, что определение предмета такого разграничения должно быть достаточно точным, конкретным и недвусмысленным. В истории взаимодействия органов государственной власти федерального и республиканского уровня РФ были такие примеры, когда «воспользовавшись неопределенностью формулировки «природные ресурсы являются достоянием народов, проживающих на соответствующей территории», использованной в Федеративном договоре и других актах, некоторые субъекты Российской Федерации приняли собственные конституции и законы, в которых природные ресурсы отнесены к исключительной собственности этих республик, нарушив тем самым положения Конституции Российской Федерации и Федеративного договора, в соответствии которыми вопросы регулирования использования природных ресурсов отнесены к совместному ведению федеральных органов власти и субъектов федерации» (ст. 72 Конституции, ст. 2 Договора) [9, с.111].

Таким образом, «соотношение компетенции органов государственного управления Российской Федерации и ее субъектов в сфере правового регулирования государственного управления охраной окружающей природной среды — крайне сложная, противоречивая, вызывающая острые споры, постоянно меняющаяся пробле-

ма, требующая однозначности своего решения, ... являющаяся основой стабильности и эффективности правового регулирования государственного управления охраной природы» [10].

Однако, это не единственная проблема, связанная с деятельностью органов государственного управления природопользованием и охраной окружающей среды. «В ряду эколого-правовых проблем в России организация системы специально-уполномоченных государственных органов управления в этой сфере остается наиболее острой.... В последние годы система центральных органов федеральной исполнительной власти в области природопользования и охраны окружающей среды неоднократно изменялась, причем не сторону ее совершенствования» [11, с.233].

Прежде чем характеризовать систему органов государственного управления в рассматриваемой сфере в РК и РФ немного поясним, что мы исходим из понимания государственного управления в сфере охраны окружающей среды и природопользования вслед за к.ю.н. Власовым В.А., который определяет данный институт как нормативно-определенную деятельность федеральных органов исполнительной власти, органов исполнительной власти субъектов Российской Федерации в правоустановительной, правоприменительной, регулятивной и правоохранительной формах в целях обеспечения прав каждого на благоприятную окружающую среду, охраны, воспроизводства и рационального использования природных ресурсов [12]. Рамки нашего исследования ограничивают нас в сравнении только специально уполномоченных органов государственной власти, подчиненных главным исполнительным органам – Правительству РК и РФ.

Итак, в период становления суверенитета в Республике Казахстан происходят коренные изменения в системе органов государственной власти, включая и сферу природопользования и охраны окружающей среды. 20 декабря 1990 года Указом Президента КазССР «О реорганизации органов государственного управления в Казахской ССР» образованы Государственный комитет Казахской ССР по водным ресурсам на базе упраздняемого Министерства мелиорации и водного хозяйства Казахской ССР, Государственный комитет Казахской ССР по геологии и охране недр. Были созданы два специальных природоресурсных ведомства в сфере водных ресурсов и недр. Главным природоохранным ведомством стал Государственный комитет Казахской ССР по экологии и природопользованию на

базе упраздняемого Государственного комитета Казахской ССР по охране природы.

Следует подчеркнуть, что Государственный комитет Казахской ССР по экологии и природопользованию, как уполномоченный государственный орган в области охраны окружающей среды был реорганизован уже в 1992 году на основании Постановления Кабинета Министров РК №345 в Министерство экологии и биоресурсов Республики Казахстан. Как видим, в начале становления казахской государственности был создан специальный самостоятельный государственный орган на уровне министерства, отвечающий как за охрану окружающей природной среды, так и за ее использование.

В 1991 году Государственный комитет РСФСР по экологии и природопользованию был преобразован в Министерство экологии и природных ресурсов РФ. В 1992 г. Минэкологии было переименовано в Министерство охраны окружающей среды и природных ресурсов РФ. А в 1993 г. природоресурсные органы, на базе которых создавался Государственный комитет по экологии и природопользованию, вышли из его состава и стали вновь самостоятельными государственными структурами.

Следующим этапом в реформировании государственных органов РФ и РК был 1996 год, когда при очередном формировании структуры органов федеральной исполнительной власти решением Президента РФ Министерство охраны окружающей среды и природных ресурсов было упразднено. Вместо него создан Государственный комитет РФ по охране окружающей среды (Госкомэкология). Одновременно на базе упраздненной Минприроды, Комитета РФ по водному хозяйству и Комитета РФ по геологии и использованию недр было образовано Министерство природных ресурсов РФ. Как отмечалось, статус центрального органа России, ответственного за управление в области охраны окружающей среды, в соответствии с Указом Президента РФ от 14 августа 1996 г. «О системе федеральных органов исполнительной власти» существенно понижен.

В октябре 1996 г. Правительством РФ были приняты постановления «Вопросы Министерства природных ресурсов Российской Федерации» и «Вопросы Государственного комитета Российской Федерации по охране окружающей среды», которыми до утверждения положений об этих органах было проведено разграничение некоторых их полномочий. Что касается Министерства природных ресурсов РФ, то на него возложено проведение государственной политики в

сфере изучения, воспроизводства, использования и охраны всех видов природных ресурсов, применяемых в экономике страны, координация деятельности в этой сфере иных федеральных органов исполнительной власти и осуществление управления государственным фондом недр, а также использованием и охраной водного фонда.

Помимо Государственного комитета РФ по охране окружающей среды и Министерства природных ресурсов РФ в систему специально уполномоченных государственных органов в области природопользования и охраны окружающей среды входят: Государственный комитет РФ по земельным ресурсам и землеустройству; Федеральная служба лесного хозяйства России. Названные специальные органы государственного управления природопользованием и охраной окружающей среды осуществляют свои функции на всей территории Российской Федерации самостоятельно и через свои территориальные органы [11., с.236-237].

Следующим наиболее важным периодом реформирования в системе органов управления в области охраны окружающей среды стал 2000-ый год, когда на основании Указа Президента РФ от 17 мая № 867 «О структуре федеральных органов исполнительной власти» Государственный комитет по охране окружающей среды был упразднен, а его функции были переданы Министерству природных ресурсов РФ. Доктор юридических наук Гиззатуллин Р.Х. подчеркивает, что решение об упразднении Госкомэкологии с передачей его полномочий Министерству природных ресурсов не отвечает общественным интересам в сфере охраны окружающей среды. Кроме того, оно не соответствует принципу разделения хозяйственно-эксплуатационных и контрольно-надзорных функций в организации государственного управления природопользованием и охраной окружающей среды. [13, с. 241].

Обратимся к периоду развития государственных органов в Республике Казахстан, начиная с переломного 1996 года, когда было принято новое Положение о Министерстве экологии и биоресурсов, утвержденное постановлением Правительства РК. Согласно Постановлению Министерство экологии и биоресурсов Республики Казахстан является центральным исполнительным органом государственного надведомственного контроля за охраной окружающей природной среды и использованием природных ресурсов на территории Республики Казахстан.

Однако, в соответствии с Указом Президента Республики Казахстан от 4 марта 1997 г. N 3377 «Об очередных мерах по реформированию си-

стемы государственных органов Республики Казахстан» было образовано новое Министерство энергетики и природных ресурсов Республики Казахстан, которое осуществляло государственное управление электроэнергетикой, нефтяной, газовой, горнорудной и атомной промышленностью, охраной и использованием недр, а также в пределах, предусмотренных законодательством, - межотраслевую координацию.

С 1999 по 2002 год систему органов государственного управления в области охраны окружающей среды возглавляло Министерство природных ресурсов и охраны окружающей среды РК. К сожалению, в 2002 году Министерство природных ресурсов и охраны окружающей среды РК было реорганизовано путем его преобразования в Министерство охраны окружающей среды с передачей Министерству сельского хозяйства РК функций и полномочий в области управления водными ресурсами, лесного, рыбного и охотничьего хозяйства. Был упразднен и Комитет охраны окружающей среды Министерства природных ресурсов и охраны окружающей среды Республики Казахстан.

Очередное реформирование системы органов государственного управления природопользованием и охраной окружающей среды в РФ связано с созданием трехуровневой системы органов исполнительной власти: Министерство, Федеральная служба – Федеральное агентство в 2004 году. Однако специального природоохранного органа в стране так и не было создано, так как Федеральная служба по надзору в сфере экологии и природопользования подчинялась Министерству природных ресурсов. А в 2004 году данная служба была реорганизована в Федеральную службу по надзору в сфере природопользования (Росприроднадзор), а часть функций в сфере экологического контроля и надзора были переданы Федеральной службе по экологическому, технологическому и атомному надзору (Ростехнадзор). В 2004 году в составе Министерства охраны окружающей среды РК был образован Комитет природоохранного контроля - ведомство, в чьи функции входило реализация одной из главных функций Министерства – экологический контроль.

В 2008 году вновь происходит реорганизация системы органов в области охраны окружающей среды, согласно которой было образовано Министерство природных ресурсов и экологии с передачей функций Министерства природных ресурсов. А в 2010 году экологические функции Ростехнадзора передаются Федеральной службе по надзору в сфере природопользования. Через

два года Президент РФ принимает новый Указ «О структуре федеральных органов исполнительной власти», согласно которому Министерству природных ресурсов и экологии РФ.

В настоящее время вышеуказанный орган руководствуется Положением о Министерстве природных ресурсов и экологии РФ, утвержденным Постановлением Правительства от 11 ноября 2015 года №1259 [14].

Следующей реформой природоохранного министерства в Республике Казахстан стала его реорганизация в 2013 году путем преобразования в Министерство окружающей среды и водных ресурсов с передачей ему функций и полномочий по формированию и реализации государственной политики в области водных ресурсов.

Уже через год в 2014 в целях модернизации и повышения эффективности системы государственного управления Правительство Республики Казахстан утверждает Положение о Министерстве энергетики РК - центральном исполнительном органе Республики Казахстан, осуществляющим формирование и реализацию государственной политики, координацию процесса управления в сферах охраны окружающей среды, природопользования, охраны, контро-

ля и надзора за рациональным использованием природных ресурсов, обращения с твердыми бытовыми отходами, развития возобновляемых источников энергии, контроль за государственной политикой развития «зеленой экономики».

Таким образом, в настоящее время в РК отсутствует специальный самостоятельный государственный орган управления в сфере охраны окружающей среды и природопользования в Республике Казахстан. В теории экологического права таковой процесс обозначается как «деэкологизация государственной власти, выражающийся в ослаблении внимания государства к учету экологических требований при принятии управленческих решений, сокращении государственной, прежде всего финансовой поддержки экологической деятельности; изменении (снижении) статуса органов, уполномоченных обеспечивать охрану окружающей природной среды, рациональное использование природных ресурсов, экологическую безопасность человека и иных объектов...» [15, с.62]. Таковы результаты процесса бесконечного реформирования органов государственной власти в области охраны окружающей среды в Республике Казахстан и Российской Федерации.

Список литературы:

- 1 Президент Республики Казахстан. Назарбаев Н.А. План нации – 100 конкретных шагов по реализации пяти институциональных реформ // www.kazpravda.kz.
- 2 Государственный доклад «О состоянии и об охране окружающей среды в Российской Федерации в 2014 году» // <http://www.mnr.gov.ru>
- 3 Шестерюк А.С. Вопросы кодификации законодательства об охране окружающей среды. – Ленинград, 1984. – 120 с.
- 4 Бринчук М.М. Трудные времена экологического права // <http://igpran.ru/articles>
- 5 Уваров В.Н. Государственная служба и управление. – Петропавловск, 2004. – 416 с.
- 6 Конституция Республики Казахстан. Научно-правовой комментарий/ Под ред. Г.С. Сапаралиева. – Алматы, 2004. – 560 с.
- 7 Lazarus, Richard J. *The Making Of Environmental Law. The University of Chicago Press, Ltd., London, 2004.* – 318 p.
- 8 Никишин В.В. Теоретические проблемы формирования экологического законодательства субъектов Российской Федерации // *Государство и право.* – 2005. - №3. – С. 41-48.
- 9 *Экологическое право России: Учебник.* Под ред. Ермакова В.Д., Сухарева А.Я. – М., 1997. – 480 с.
- 10 Лагунова А.И. Государственное управление охраной окружающей природной среды субъекта Российской Федерации. – Автореферат дисс. на соиск... уч. ст. к.ю.н. - Красноярск, 2001 // www.dissercat.com
- 11 Бринчук М.М. *Экологическое право (право окружающей среды).* – М., 1998. – 688 с.
- 12 Власов В.А. Государственное управление в области охраны окружающей среды и природопользования: вопросы теории и практики. – Автореферат диссертации на соискание ученой степени к.ю.н. – Екатеринбург, 2007 // <http://lawtheses.com>
- 13 Гизатуллин Р.Х. *Экологическая функция государства: теория и практика реализации.* Диссертация на соиск. уч. степени д.ю.н. – М., 2014. – 442 с.
- 14 Положение о Министерстве природных ресурсов и экологии РФ. Утверждено Постановлением Правительства от 11 ноября 2015 года №1259 // <http://base.consultant.ru>
- 15 Русин С.Н. Организационно-правовые формы экологической деятельности Федеральной пограничной службы Российской Федерации // *Экологическое право России на рубеже XXI века.* – М., 2000. – 432 с.

Булеулиев Бахтияр Тулегенович

д.ю.н. доцент, Казахский университет экономики финансов и международной торговли;

Османова Динара Бактиярқызы

к.ю.н. доцент, Казахский университет экономики финансов и международной торговли,
o_dinara82@mail.ru;

Кемелбеков Сакен Талипбаевич

к.ю.н. ст.преподаватель, Казахский университет экономики финансов и международной торговли;

Егизбаев Нургельды Уразгельдиевич

к.ю.н. доцент, Университет "Туран-Астана".

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ҚЫЛМЫСТАРЫНА ЖАЛПЫ СИПАТТАМА

Резюме. В данной статье рассмотрены актуальные вопросы борьбы с коррупционно-должностными преступлениями в Республике Казахстан и зарубежных странах. Предпринята попытка определения причины возникновения, а также предупреждения данного явления.

Түйін. Мақала авторлар жемқорлықты Қазақстан Республикасындағы құқықтың құбылыс ретінде қарастырып, жемқорлықпен күресудің әлем тәжірибесін үйренеді; лауазымдық-жемқорлықтың қылмыстардың келіп шығуына себеп болатын жағдайларды, сондай-ақ лауазымдық-жемқорлықтың қылмыстардың жалпы және арнайы алдын алу шараларын анықтайды.

Summary. The author of the article considers corruption in the Republic of Kazakhstan as a legal appearance and studies the world experience of fighting for corruption, determines the reasons and conditions assisting in perpetration of corruptional malfeasance, as well as common and special prevention measures of corruptional malfeasance.

Қазақстан Республикасындағы соңғы жылдардағы сыбайлас жемқорлық қылмыстарының өсу үрдісі қоғамдағы моральдық саяси климатқа, сонымен қатар әлеуметтік психологиялық шиеленістердің пайда болуына, тұрақты экономикалық және әлеуметтік саяси реформалардың теріс көзқарастарының пайда болуына ықпалын тигізіп отыр. Сыбайлас жемқорлық қылмысы және оларға қарсы күрес мәселелері әрқашан мемлекет мамандарының қызығушылығын тудырып отыр. Бұл қызығушылықтың пайда болу себебі – біздің уақытта айқын мәселелердің бірі және күнделікті өмірде қолданыста болуы. Бұл тақырып мемлекетіміздің тарихында ең маңызды сала болып табылады.

Ресми сыбайлас жемқорлық қылмысы – бұл жалпы қоғам мәселесі және бұл мәселеден шығудың жолы, ол әлеуметтік және құқықтық бақылауды кеңейту мен қылмыстық криминологиялық бақылауды тереңдету болып табылады[1]. Екі стандартты жағдайға басшылық жасауға болмайды:өзіңіз үшін еркіндікке және басқалардың қажеттілігіне. Саяси билікті басқару сөзбен емес, іспен көрсетілсе, онда сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұру мүмкіндігі көбірек болады.

Сыбайлас жемқорлық қылмыстарының өсуінен еліміздегі әлеуметтік – экономикалық жағдайдың өзгергенін айқын көруімізге болады. Сыбайлас жемқорлық қылмыстары жасырын болып табылады. Бұл өте алаңдатарлық фактілердің бірі және мемлекеттік аппараттық қы-

зметкерлердің ұйымдасқан қылмысы деп есептелінеді. Әдетте, заңсыз келісім шарт арқылы жеңілдіктер жасап құқық бұзып, қылмысқа барады, кейде қылмысты бақылаушыларды қателестіретіндей заңсыз әрекеттерге барып жатады. Сыбайлас жемқорлық қазіргі таңда ең жоғарғы технологиядағы жақсартылған әдістермен жасалынып қанат жаюда. Адамдардың жасаған қылмыстарының күрделілігі соншалық қылмысты ашуға кідіріс тудырып, ұзақ уақытты талап етеді[2]. Соңғы уақытта бүкіл әлемде сыбайлас жемқорлықтың алдын алу туралы мыңдаған кітаптар мен мақалалар жарыққа шығып, жүздеген халықаралық және республикалық конференциялар өткізілуде және парламенттік тыңдаулар, аймақтық және халықаралық конвенсиялар, дөңгелек үстелдер өткізіліп отыр. Көптеген елдердің ашынған саясаткерлері мансап жасау үшін сыбайлас жемқорлыққа бармауға ынтыландырып сөз сойлесе де, жемқорлық күннен – күнге кең етек жайып бара жатыр. Әлемде сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес қолға алынды деп ақпаратты түрде жарияланса да, ресми статистика сыбайлас жемқорлықтың кеңінен тарағандығын көрсетіп отыр.

Жоғары лауазымды тұлғалардың заң бұзушылықтары мен теріс қылықтары газеттер мен телевиденияда көрсетіліп отыра тұра, компромат (біреудің жабылған жаласы) деп ақтау алып шығады. Осы актілердің көпшілігі қылмыстық сот ісін жүргізу нысанасы бола қойған жоқ. Заңсыз ашкөздіктің айқын нысандары, ол

келісім немесе сөз байласу, бір ымыраға келу болып табылады. Бұл жерде белгілі ереже жұмыс жасайды: егер бір бөлше нан ұрласаң – түрмеге барасың, ал теміржолды ұрласаң – сенатор боласың. Бірақ, теміржолды қарапайым ұры немесе қарабайыр ұрлықшы ұрлай алмайды, бұл жоғары лауазымды, сондай – ақ білімді субъектілердің қолынан келетін нәрсе. Тіпті бұл іс сотқа дейін жетсе де, әдеттегі біреудің жапқан жаласы деп істің беті жабылады. Бұл шараларды сайлау қылмыскерлердің қылмысын алдын алу деген мақсатта көрсетілгенімен, халықтың көзқарасын жоққа шығара алмайды. Содан кейін бұл жағдайлардың бірден жоғалып кетуінің негізгі себебі, ол жоғары лауазымды тұлғаның өміріне қауіп төнбей істен тезірек құтылу болып саналса, ары қарай істі созбаудың себебін мемлекет үшін қиын уақытта мемлекетті сақтап қалу деп түсіндіреді. Сыбайлас жемқорлық қылмысын жасаған жоғары лауазымды қызметкерлерге айып тағылып жатса да, олар ешнәрсеге назар аудармастан, тыныш өз қызметтерін жалғастыруда. Олардың көздеріне халық түкірсе де, бұлар мойындамайды[3]. Демократиялық елдерде осындай фактілердің болуы себебінен, тиісті тергеу жұмыстары көп жүргізіліп отырылады. Прокуратураның шешімдерінен кейін көп шенеуніктер отставкаға шығарылады. Мысал ретінде, Швеция премьер – министрінің орынбасары Моно Салиннің жұмсаған ақшасы мемлекетке толықтай қайтарылса да, жеке мүддесі үшін отставкаға кетуге мәжбүр болды. АҚШ президенті Клинтон әйелінің кінәсін мойындап, аз қалған сомма мен бірге өтемақы да төледі. Егер соңғы мерзімдегі лауазымды тұлғалардың желісін парақтасақ, онда Франциядағы, АҚШ – тағы, Италиядағы сонымен қатар, Қытайдағы және де көптеген елдердегі жоғары лауазымды қызметкерлердің өз қызметтерін асыра пайдаланғанын көруімізге болады. Дүниежүзі бойынша, егерде лауазымды қызметкер сыбайлас жемқорлыққа байланысты қызметінен босаған жағдайда, екінші рет мемлекеттік жұмысқа қайта келуі үшін (банкте, үлкен компанияларда, т.б.) мемлекет басшылығынан рұқсат қағазы болуы қажет. Риторикалық сұрақтар: қандай еңбегі үшін жұмысқа алынды? Пара алғаны үшін оларға қылмыстық қудалау болады ма? Жоқ. Бірақ демократиялық елдерде мұндай мінез құлықты лауазымды қызметкерлерді жемқор деп қарастырады.

Тиімді қылмыстық - құқықтық күрес лауазымды қызметке құқық қорғау органдарын араластыру емес, құқық бұзушылықтардан айқын ұғымын қалыптастыру маңызды болып табыла-

ды. Жемқордың құқық бұзушылардан айқын анықтамасы адамдар мемлекеттік қызмет пен мемлекеттік басқару мүдделеріне зиян әкелуі (іс-әрекет немесе әрекетсіздік) дұрыс сипаттау үшін қажет. ҚР ҚК 15- тарауында мемлекеттік қызмет пен мемлекеттік басқару мүдделеріне қарсы сыбайлас жемқорлық және өзге де қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы жазылған.

Алайда, біздің еліміздегі сот процесінде белгілі бір қиындық туып, сыбайлас жемқорлықтың алдын алуда қателіктердің пайда болуына әкеліп соқтыруы мүмкін. Жемқор шенеуніктердің қылмыстары қандай да бір негізгі ерекшеліктерге ие болады. 1998 жылдың 2 шілдесінде Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңы қабылданды[4]. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы өзінің лауазымдық өкілеттіктерін және онымен байланысты мүмкіндіктерді пайдалана отырып, сондай-ақ заңсыз пара алуы адамдардың ешқандай нормативтік шешімін тікелей немесе жанама мүліктік игіліктер мен артықшылықтар ретінде айқындайды.

Болашақта сыбайлас жемқорлық қылмыстарына қарсы лауазымды тұлғаны дайындауды жеке немесе делдал арқылы жүргізіп, тек қорғау үшін атқарған олардың лауазымды қызметтеріне байланысты берілген мүлікті және мүліктік жәрдемақыны сатып алу мен ұсыну қызметтерін қамтиды. Сыбайлас жемқорлықты қарапайым пара алумен шатастырмау қажет. Жемқор жай ғана бір реттік үлестермен емес ресми және құнды материалдармен де жұмыс жасайды, оның қызметі қылмыстық болып есептелінеді, өйткені ол пайдадағы өзінің үлесін алумен қатар, қызметін шектен тыс пайдаланады.

Азаматтардың көпшілігі жанындағы сыбайлас жемқорлық қылмысына қарсы топтардың қатарында болғаны дұрыс, ол үшін алдымен билік аясындағы және мемлекеттік органдардың ұйымдасқан қылмыстардың алдын алу топтарының құрамына енеді.

Өздеріңіз білетіндей, АҚШ федеральдық заңнамасы жемқорлық туралы өз ережелерін шығарды және әрбір штатта сыбайлас жемқорлыққа байланысты құқық бұзғаны үшін жауапкершілікті көздейтін өз қылмыстық кодекстері бар. 60 – жылдардың басында Америкалық институт осы сыбайлас жемқорлыққа қарсы өз заңдары мен қылмыстық кодекс құқықтарын ұсынды.

Америкалық қылмыстық заң түсінігінде сыбайлас жемқорлыққа нақты анықтама жоқ. Әдебиетте және іс жүзінде бұл тұжырымдама әртүрлі салаларда және әртүрлі нысандарда ресми мәртебесін пайдалана отырып иелену қылмыста-

рын жасаған адам деген мағынада қолданылады. Кейбір авторлар, өз өкілеттік қызметтерін мемлекеттің экономикасы үшін емес, жеке пайдасы үшін қолданатын саясаткерлер мен мемлекеттік қызметшілерді жемқор деген атпен сипаттаған.

Сонымен, сыбайлас жемқорлық – бұл ең алдымен билікті пайдалана отырып, мемлекеттік қызмет пен мемлекеттік басқару мүдделерін ескермей өз пайдасын көздеу мақсатында жүзеге асатын қылмыс түрі болып табылады.

Мемлекеттік лауазымды қызметкерлердің қоғам алдындағы өз қызметтерін дұрыс пайдаланбауының себебінен, мемлекеттің заң нормаларының бұзылуы мен қатар, қоғам алдында атқарушы және сот органдарының беделінің нұқсан келуіне, сонымен қатар мемлекет билігін әлсіретуге әкеп соқтырады. Заң ережелерінде және қылмыстық кодекстің жекеленген тарауларында, осындай мемлекеттік билікті өз жеке пайдасы үшін қолданған қызметкерлерге арнайы заңдар шығарылған.

Коммерциялық құрылымдар мен қоғамдық ұйымдардың қызметкерлерінің одағының бірігуін білдіретін фактты анықтау қажет, яғни бұл факттың түсіндірілуі немесе анықтамасы меншік иесінің немесе азаматтың белгілі бір әкімшілік функцияларға сүйене отырып, мемлекеттік аппарат қызметтерінің қоғамдық ұйымдарға сұғынушылық қызметінен бас тартуы. Заңды орган берген қызметті шектен тыс пайдалану, әрине ауыр зардаптарға әкелуі мүмкін, шындап келгенде азаматтардың құқықтарының бұзылуына әкеп соқтырады, сонымен қатар азаматтардың конституциялық құқықтарының бұзылуы, заң бұзушылықпен бөтен біреудің мүлкін иеленуге дейін апарды, осы жағдайлар орын алмас үшін заңда көрсетілген тиісті қызметті жауапкершілікпен орындау қажет. Бұндай қылмыстардың жасалуы лауазымды шенеуніктердің қоғамдық бірлестіктер алдында өз беделдерін түсіріп қоймай, мемлекеттік органдардың беделіне де нұқсан келтіреді.

Осы жағдайға байланысты Қазақстан Республикасында азаматтарға арналған дифференциальды заң жүйесін шығарды. Сондай – ақ, сыбайлас жемқорлық қылмыстар құрамын анықтау тұрғысынан заңдарға өзгерістер енгізілді (15 – тарау).

Сыбайлас жемқорлық қылмыстарына байланысты композициялар: пара және жалған пара, паракорлық пен делдалдылық біріге отырып жұмыста билікті асыра пайдалану және кәсіпкерлік қызметте қателесулер ресми орган заңсыз қиянатты қылмыстар болып саналады.

Жаңа құқық бұзушылық, сондай – ақ олардың күрделілігіне байланысты жемқорлық

мәселелері ресми тұлғалар мен көзқарастар арасындағы қарсылықты тудуруы мүмкін. Енді олардың сипаттамасы мен сыбайлас жемқорлық қылмыстарының объективті белгілерінің субъективті жағына қатысты тоқталып өтеміз.

Сыбайлас жемқорлық қылмыстары ресми ұстаныммен жасалынады және оны пайдаланды дегенді білдіреді. Қылмыстық актілерді жасаған адам мен келесі адам арасындағы тығыз және шартсыз келісім шартқа облигациялар ғана тән емес, сонымен қатар заң бұзушылықтардың барлық міндеттері мен мүмкіндіктері де кіреді. Егерде қандай да бір лауазымды тұлға өзінің қызметіне байланысты емес қылмыс жасаса, онда оның қылмысы ресми қылмысқа жатпайды.

Осы теориялық принциптерді ресми лауазымды қызметке жатқызу мүмкін емес, оның кәсіби міндеттерін орындаған кезде есте сақтау өте маңызды болып табылады (мысалы, аурухана бөлімінің бастығын емдеу).

Лауазымды қызметкер өз өзіметіне ғана байланысты емес, басқа да салаларда қылмыстық іске баруы мүмкін. Сол жағдайда қылмыстық іске барса да, оны комиссия құқық бұзушылық деп санап, лауазымынан айыруына болады.

Ресми қылмыстық акт лауазымды қызметкердің іс әрекетімен қоса әрекетсіздігіне де ықпалын тигізеді. Әсіресе пара алу іс әрекетінің қылмысына қатаң қарайды. Бұл жағдайда міндетті түрде комиссия мүшелерінің құрылуын қамтамасыз етеді.

Жеке тұлғалардың құқықтары мен мүдделеріне айтарлықтай зиян келтіру сыбайлас жемқорлық қылмысының белгісі болып табылады.

Пара алу және қолдан жасалған жауапкершілік жағдайларына қарай зиян шегеді. Жемқор жоғарыда аталған қылмыстардың салдарынан өзіне үлкен шығын әкеледі.

Тиісті қоғамдық қауіпті зардаптар салдарынан лауазымды құқық бұзушылыққа сілтеме жасалынады. Барлық жемқор шенеуніктердің қылмысы субъективті жағынан қасақана жасалуы мүмкін.

Кейбір жемқорлар лауазымды қызметін пайдаланып, жеке қызығушылық пен пайдасы үшін көптеген қылмыстарға барып жатады. Атап айтар болсақ, ең басты қылмыстың бірі пара алу, бұл кең етек жайған қылмыс түрі болып саналады.

Сыбайлас жемқорлық қылмыстарының көбісі мүліктік шығынға әкеп соқтырады. Жоғары лауазымды қызметкерлердің барлығын бірдей жемқор деп атағанымыз дұрыс болмас, олардың ішінде де әділетті, адал және өз қызметін дұрыс атқаратын қызметкерлердің барын

жоққа шығармауымыз қажет. Мемлекет, материалдық жауапкершіліктен қашуға тырыспайды, керісінше қылмыстық жауапкершілікті көздейді, мемлекеттің беделіне нұқсан келуі мемлекеттік аппараттың қызметі бұзылса, қоғамда сенімнен айырыла бастаған жағдайда ғана болады. Барлық мемлекеттік аппарат, яғни барлық материал құнды болып табылып, саяси сипатта көрініс алады. Қоғамның алдында мемлекеттік биліктің беделін көтеру жұмысы қолға алынылып, сол үшін лауазымды тұлғалардың әрбірінің толықтай мемлекет басшылығына бағынуы қажет болып есептелінеді.

Билікті шектен тыс пайдалану әсерінен пара алу қылмысы кеңінен тарап кетті. Қылмыстың бұл түрінің алдын алу үшін үш жалпы сипаттамаға көңіл бөлуіміз керек, олар: пара, делдалдық пен паракорлық.

«Пара» термині заң әдебиетінде және сот практикасында әртүрлі мағынада қолданыста жүр. Кейбір жағдайларда бұл термин пара алды және паракорлық, делдалдық пара бергені үшін деген мағынаны қамтып жүр. Бұл әлеуметтік – құқықтық құбылысты және бұлардың іс әрекеттері үшін жауапкершілік туралы заңнаманы қарау керек.

Әрине, пара алушылық және делдалдық паракорлық қызметтері заңға қайшы болса да, қоғамдағы әлеуметтік құқықтық құбылыстың сипаттамасы болып саналады. Бұл қылмыстардың барлығы да мемлекеттік қызмет нысандарының жұмысының көлемін азайтып, беделіне нұқсан келтіреді. Жоғарыда атап айтқандардан, біз «пара» терминінің мағынасын түсінуімізге болады.

Қылмыстық құқық түрінде осы заң бұзушылықтардың әрбірін көздейді және осылайша жеке қылмыс ретінде оларды қарайды. Осы дәлелі олардың субъектілерінің, әрқайсысының әр түрлі мазмұны мен ниеті, сайып келгенде, дивергентті сипаттамалары үшін түрлі іс-әрекеттер болып табылады. Мемлекеттік қызмет мүдделеріне қарсы, әсіресе қылмыс субъектілері лауазымды адамдар мен мемлекеттік органдардың басқа да лауазымды тұлғалармен салыстырғанда олар арнайы лауазымды тұлғалар субъектілері осы ерекшеліктерін пайдаланады.

Сыбайлас жемқорлық қылмыстарының субъектілері лауазымды тұлға болып табылады, лауазымды тұлғалардың Қылмыстық кодексіне сәйкес тұрақты, уақытша немесе арнаулы өкілеттік бойынша билік өкілінің функцияларын немесе мемлекеттік органдардың, сондай-ақ Қазақстан Республикасы қарулы күштерінің, басқа құра-

лымдардың ұйымдық басқару немесе Әкімшілік бөлімшелер экономикалық функцияларды жүзеге асырады.

Билік басындағы лауазымды тұлғалар биліктің функцияларды жүзеге асыра алады. Олар арнайы тапсырылатын құқықтық маңыздылығы жоғары іс әрекеттерді орындай алады және органның атынан сөйлеу өкілеттілігіне ие болады. Барлық мемлекеттік функцияларды жүзеге асыру лауазымды тұлғаның қолында болып табылатындықтан, оның әрекеттері мен бағыттарын міндетті түрде орындау керек.

Әдетте лауазымды қызметкерлер мемлекеттік қызметте мемлекет атынан қажет шешімге билік білдіре алады, алайда, осы жағдайларда ерекшеліктер бар, билік мұндай адамдарға қатысты өкілеттіктерді жүзеге асыруды қызметкерлерінің лауазымды болып табылмайтына қатысты осы органның және басқару бөлігі болып табылмайды, басқа органға жүйенің немесе лауазымның таңдалғаны билік өкілі ретінде әрекеттеседі.

Әрбір адам үкіметте жұмыс істемейді. Мысалы, бухгалтер прокуратурада немесе кассир полиция бөлімшесінде жұмыс жасамайды. Бірақ олардың әрқайсысының мемлекетте алар орны мен өз қызметтері бар.

Жоғары лауазымды қызметкерлердің билік басына келуі үшін халық сайлауының немесе президент бұйрығының арқасында ғана мемлекеттік қызмет атқара алады.

Мемлекеттік хатшы өз билігіне 1999 жылдың 12 наурызындағы Қазақстан Республикасының Президентінің Жарлығымен анықталды. Көптеген лауазымды тұлғалардың өз қызметтеріне келуі, конституциялық заңдар жинағына сәйкес және мемлекет статусын жоғарылататындығы мақалаларда жарық көрді.

Лауазымды адам - тұрақты, уақытша немесе арнаулы өкілеттік бойынша мемлекеттік әкімшілік немесе басқарушылық функцияларын Әкімшілік бөлімшелерді жүзеге асыратын органдары немесе ұйым өкілінің функциялары жүзеге асырады. Арнайы өкілеттігі белгілі бір ұйымдастырушылық немесе әкімшілік бөлімшелер тұрмыстық немесе органдық өкілі функцияларды орындауға тапсырды. Өкілеттігі нақты тапсырманы орындау үшін белгілі бір уақыт беру немесе алу мүмкіндігін пайдаланады.

Мұндай екі функциялардың бірін ұсынумен адам кез келген өкілеттіктерге орай құқықтарды қызметтік лауазымды иемденеді. Барлық мемлекеттік қызметшілердің арасынан Қазақстан Республикасының жанындағы ресми қылмыс субъектілері ретінде танылуы мүмкін лауазым-

ды адамдарды санаттарға бөлінеді.

Сондықтан сыбайлас жемқорлық тақырыбы ресми немесе мемлекеттік қызметінің 18 жасқа толған жеке жауапты тұлға тек кәсіби міндеттерін орындап қана қоймай, сондай-ақ Қазақстан Республикасының азаматы болып табылады.

Жоғарыда айтылғандарға байланысты, жемқорлық құқық бұзушылықтардың анықтама-сын ұсынуы тиіс әлеуметтік қауіпті мемлекеттік аппараттың қалыпты қызметі туралы аппаратты ұсынады. Мемлекет айтарлықтай оларға жүктелген лауазымдық өкілеттіктерін пайдалана отырып, осы бірліктің қызметкерлеріне арнайы қылмыс түрлерінің белгілерін көруімізге болады:

а) мемлекеттік аппараттың қалыпты заңды қызметіне қол сұғушылық;

б) адамның әрекеті немесе әрекетсіздігі қызмет мүдделерін қоғамның құқықтары мен заңды мүдделерін бұзуға әкеп соғуы;

в) қоғамға қауіпті қылмыстың жасалуы.

Қазақстан Республикасында осы мүмкіндіктердің үйлесімі сыбайлас жемқорлықтың қылмыс мазмұны деп түсіндіреді.

1810 жылғы қылмыстық кодексі мемлекеттік биліктің шабуыл астында қалуынан ауысқан болатын, одан кейін 1992 жылы жаңа француз қылмыстық кодексіне лауазымды адамдар жасап мемлекеттік органдарға қарсы қылмыстар туралы арнайы заң тараулары жазылды. Бұл заңдарды қорытындылай келе қоғамдық ресми тұлға

термині қолданысқа келді.

Американдық құқық институты Заңның реформа үшін эталондық моделі ретінде әзірленген және ұсынылған үлгіні қылмыстық деп танып, 1962 жылы бірнеше мемлекеттердің мерзімді қызметкерлері мен судьяларына, сондай-ақ мемлекеттік функцияларды жүзеге асыруға қатысатын кез келген адамның қуатын қоса алғанда, мемлекеттің кез келген лауазымды тұлғасы немесе қызметкері дегенді білдіреді деп көрсеткен.

Германия Қылмыстық кодексінің 1987 қылмыс аралас бөлім 28 ғана емес, қорғалатын объектінің негізінде мемлекеттік аппараттың дұрыс жұмыс істеуін қамтамасыз етудегі аппараты.

Лауазымды тұжырымдаманың судьясы Федеративтік Республикасының Қылмыстық кодексінің жалпы бөлімін сипаттайды. Қылмыс субъектісі тікелей дұрыс лауазымды қызметкері мемлекеттік басқару тапсырмаларын немесе кез келген органды жүзеге асырушы немесе осындай міндеттерді жүзеге асыру үшін мекеме, бірлестіктің қызметкері болып табылатын мемлекеттік қызметтің бірі болуы мүмкін.

Сонымен осы заңды анықтамалардың барлығы сыбайлас жемқорлық қылмыстарының алдын алу жөніндегі функцияларды жүзеге асыратын, қоғамдық қызмет бабын шектен тыс пайдалану, сондай-ақ адамдар жасаған мемлекеттік аппараттың қалыпты қызметін құру Заңға нұқсан әкелуі болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года. — Алматы, 2015. — 40 с.
2. Концепция правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года, утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 24 августа 2009 года № 858 // Казахстанская правда. 2009. 3 сентября.
3. Жумабаев Е. Ж. Уголовно-правовая политика Республики Казахстан в сфере защиты прав человека: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Караганда, 2014. — 25 с.
4. Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңы, Астана 2015

ПЕДАГОГИКА РЕДАҚОҒУ

ӘОЖ 37.042

Әліпбек Ардақ Зәуірбекқызы

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институтының доцент м.а., п.ғ.к.,
Шымкент қаласы, alipbek_ardak@mail.ru

ЖЕТКІНШЕКТІК КЕЗЕҢ – ЖАС ИНДИВИДТІҢ ТҮЛҒА БОЛЫП ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ АЛҒЫ ШАРТЫ РЕТІНДЕ

Түйін. Бұл мақалада жеткіншектік кезең психологиясын қоғам алдындағы ең өзекті мәселелердің бірі ретінде қарастырылады. Өйткені, бұл жас индивидтің тұлға болып қалыптасуының алғы шарттарының бірі болып саналады. Сонымен қатар, мұнда жеткіншек жастың ерекшеліктері, жеке басы дамуының маңызды факторлары, жеткіншектік кезеңдегі сапалық жаңа құрылымдардың қалыптасуы, балалықтан ересектікке өтудің типтері анықталған.

Түйін сөздер: жеткіншек, индивид, қалыптасу, ересектік, жаңа сапалық құрылымдар, дағдарыс.

Резюме. В этой статье рассматриваются актуальные проблемы психологии подростков в обществе. Потому что, одним из условия формирования индивида как личность берет свое начало в подростковом возрасте. А так же, выявлены типы перехода из детства к взрослости, формирования новых качественных структур в подростковом периоде, основные факторы развития индивида, особенности подросткового возраста.

Ключевые слова: подросток, индивид, формирование, взросление, новые качественные структуры, кризис.

Summary. In this article is considered actual problems of psychology of teenagers in society. Because, one of a condition of formation of the individual as the personality originates at teenage age. And also, transition types from the childhood to a maturity, formations of new qualitative structures in the teenage period, major factors of development of the individual, feature of teenage age are revealed.

Key words: teenager, individual, formation, maturity, new qualitative structures, crisis.

Жеткіншектік кезең – қоғамда көп зерттелетін ең өзекті мәселелердің бірі. Өйткені, бұл жас индивидтің тұлға болып қалыптасуының алғы шарттарының бірі болып саналады.

Жеткіншек жастың ерекшеліктері:

- барлық нәрсені өз бетімен орындап, үлкендердің қамқорлығы мен ақыл-кеңесінен құтылғысы келуі;

- үйге берілген тапсырмаларды жаттап алмастан, өз сөзімен түсінікті етіп айтуға тырысуы;

- үлкендерге сын көзбен қарап, олардың айтқанын сынап-мінеп, кей кезде өрескел мінез көрсетуі;

- жеткіншек істі игеру жағынан әлі бала болса, ал талап қою жағынан ересек, өз мүмкіндігін жоғары бағалап, бәрін өзі істей алатындай сезінуі.

Балалық шақтан ересектікке өту – осы кезеңдегі дене, ақыл-ой, адамгершілік, әлеуметтік дамудың барлық жақтарының негізгі мазмұны

мен өзіне тән ерекшелігі болып табылады. Жеткіншектің жеке басының дамуының аса маңызды факторы:

- өзінің ауқымды әлеуметтік белсенділігі;

- белгілі-бір үлгілер мен игіліктерді игеруі;

- үлкендермен, жолдастарымен өзіне қанағаттанарлық қарым-қатынас орнатуы;

- өзінің жеке басы мен өзінің болашағын, ниетін, мақсаты мен міндетін жүзеге асыру әрекеттерінің жобалануына бағытталады [1].

Бұл қазіргі мектеп оқушыларының өміріндегі жағдайларда екі түрлі жай сәттерінің болуымен байланысты. Олар:

1) Ересектік дамуын тежейтін жағдайлар: балалардың көбінде тұрақты және байыпты міндеттер болмай, тек оқумен ғана шұғылдануы, көптеген ата-аналардың балаларды тұрмыстағы еңбектен, қиыншылықтар мен қынжылыстардан қорғашта-

уға, түгелдей қамқорлыққа алуға тырысуы.

2) Ересектендіретін жағдайлар: мазмұны жөнінен сан алуан ақпараттың орасан зор тақымы, көптеген ата-аналардың бос уақытының аздығы, осының мүмкін салдары ретінде балалардың дербестікке ерте жетуі, жолдастарымен қарым-қатынастың жедел дамуы, дене күші дамуы мен жыныстық толысудың акселерациясы.

Осының бәрі ересектіктің дамуын анықтайтын алуан түрлі жағдайлар жасайды, осыдан келіп оның белгілі бір жақтары дамуының алуан түрлі көріністері мен елеулі айырмашылықтары келіп шығады. Мәселен, VII сыныпта бет пішіні мен мүдделері әлі балаға ұқсас ер балалар да бар, сонымен қатар ересектер өмірінің қайсыбір жағына ортақтасқан өте ересек балалар да бар, өздігінен білім алып жүрген интеллектуалдар да бар, бірақ сонымен қатар оқу материалының өзін өздігінен игере білетін жеткіншектер де бар, болашаққа деген жоспары айқын емес, мектеп оқушылары бар, ал болашақ мамандығына саналы түрде дайындала бастағандар да бар, кейбір қыз балалардың бар ойлағаны сән қуу мен ер балалар ғана, басқалары бұған онша мән бермейді, кейбір балалар үйінде нағыз қолғанат-жәрдемші болса, енді біреулері әбден ерке болып кеткен, тіпті тұрмыстағы қарапайым жұмыстарға ебі жоқ.

Жеткіншектер ересектігінің дамуындағы жалпы бағыт әртүрлі және әрбір бағыттың көптеген нұсқаулар болуы мүмкін. Мысалы, біреулері үшін өмірде ең бастысы кітап пен білім болады, екіншілері үшін үйде электроника туралы мақалаларды оқып, радиотехникамен әуестенсе де, сабақта түк бітпейді, модадан қалып қоймаумен төтенше шұғылданады, үшіншілері ересектіктің сыртқы көріністері онша қызықтырмайды, бірақ ол шешемінің сүйеніші, өзін ерлік қасиеттерге тәрбиелейді, ал қыздарға келгенде, осы қыздардың пікірінше өзін бала сықылды ұстайды, галстуктарын тартқылап, шаштарын ұйпалап кетеді. Сонымен, жеткіншектік кезеңнің маңыздылығы – адамның жеке басының моральдық және әлеуметтік негіздері жасөспірімдік шақта олардың қалыптасуы жалғасады.

Антропологтар зерттеулерінің теориялық маңызы зор. Бала өмірінің нақты әлеуметтік жағдайларына:

- жеткіншектік кезеңнің ұзақтығына;
- дағдарыстың, талас-тартыстың, қиыншылықтың болуына;
- балалықтан ересектікке өтудің өзінің сипатына қарайанықталатыны дәлелденді.

Жеткіншектік кезеңде дамудың бағыттарында сапалық жаңа құрылымдар қалыптасады:

- ағза дамуындағы сандық және сапалық өзгерістер;

- сана-сезімінің дамуы;

- үлкендермен және жолдастарымен қарым-қатынасындағы ерекшеліктер;

- әлеуметтік өзара іс-әрекет әдістерінің, мүдделердің, танымдық және оқу іс-әрекетінің қайта құрылуы;

- мінез-құлыққа, іс-әрекет пен қарым-қатынасқа арқау болатын моральдық-этикалық нормалар мазмұнында ересектік элементтердің пайда болуы.

Алайда, жаңаның қалыптасу процесі біраз уақытқа созылады, бұл көптеген жағдайларға байланысты болады және осы себепті бүкіл майданда әркелкі болуы мүмкін. Мұның өзі бір жағынан, жеткіншекке «балалық пен ересектіктің» қатар болуымен, ал екінші жағынан, сол бір ғана туу туралы құжаттық жастағы жеткіншектерде ересектіктің түрлі жақтарының даму дәрежесіндегі елеулі айырмашылықтары болуымен анықталады.

Антрополог Р.Бенедикт балалықтан ересектікке өтудің 2 типін көрсетті:

- үздіксіз тип;

- баланың балалық шағында оқып үйренгені мен ересектің рөлін жүзеге асыру үшін қажетті іс-әрекет тәсілдері мен түсініктер арасында үзлістер болатын тип.

Өтудің бірінші типі – балалар мен ересектерге арналған маңызды нормалар мен талаптардың ұқсастығы жағдайларында болады. Мұндай жағдайларда даму бірқалыпты өтеді, бала ересектік іс-әрекет тәсілдеріне біртіндеп үйренеді де, ересектің статусының талаптарын орындауға даяр болып шығады.

Өтудің екінші типі – балалар мен ересектерге қойылатын мәнді талаптарда алшақтық болған кезде байқалады (Бенедикт пен Мид оны қазіргі заманғы американо-африкалық және өнеркәсібі жоғары дамыған елдерге тән деп санады). Мұндай жағдайларда балалықтан ересектікке өту әр түрлі қиыншылықтармен қабаттасып, оның өзіне тән нәтижесі болады – ресми кемелдікке жеткен кезде ересектің рөлін атқаруға дайын болмау келіп шығады. Балалықтан ересектікке өтетін жол, деп атап көрсетті Бенедикт, әр түрлі қоғамдарда әркелкі болады және оның ешқайсысы да кемелдікке жеткізетін «табиғи» соқпақ деп қарастырылмайды [2].

Жеткіншектердегі жаңа бағыттағы қалыптасулар, қарым-қатынас деңгейінің өсуіне байланысты өзіндік сананың өсуі, ата-анамен, үлкендермен, құрдастарымен қатынастарын күрделендіреді. Жеткіншектің дамуындағы өзіндік сана біршама тұрақты өзіндік бағалауға және анықталған талаптану деңгейіне алып келеді, әрі көптеген іс-әрекеттерге қатысатындығы белгілі, алайда іс-әрекет сипаты тұтастай реттелмейді.

Бұл жастың ішкі қарама-қайшылық аумағы және баланың үлкендерге қарсы сипаттағы өзара әрекеттері жеткіншектерге қатты әсер етеді. «Өтпелі кезең», - деп жазды Л.С.Выготский. Жәбірленушінің сыртқы әрекетінің жоғарғы дәрежесі, сол сияқты ішкі конституциялы нышандары және соған дейін жасырын жағдайда болып келген бейімділіктері мінез-құлық шарттарының жиынтығын ұсынады.

Жеткіншек үшін барынша тезірек ересек адамның статусын жаулап алу, өз бетінше тезірек тәуелсіздікке жету жағдайы ерекше болады.

Өзінің даму кезеңін басынан кешіріп жүрген балалардың көп бөлігінде мінез-құлықтың екі түрі қалыптасады.

Бірінші типтегі жеткіншектерде - өзінің жеке позициясын сақтау үшін қоршаған ортамен өзара іс-әрекетін өзгертуге тырысады, мәселен, олардың негативизмін, қырсық мінезін қарсыласуын және шектен шығуын т.б. айтуға болады.

Екінші типтегі жеткіншектер – микроортаның кері әсерімен ерекшелінеді, себебі, қоршаған ортамен мінез-құлықтық қатынас эталоны әлі қалыптаспайды. Осының нәтижесінде, басқаларға деген қатынастарда сарапшыл емес, өзара қарым-қатынастың жағымсыз жағын норма ретінде қабылдайды. Нәтижесінде мінез-құлықтық бағдардың қалыптаспауынан жеткіншектер өзіндік даму сипатын өзгертуге тырысады, алайда мінез-құлықтық бағдардың жеткіліксіз даму себебінен мақсатқа жетудің адекватты құралын таба алмайды. Сондықтан олардың динамикалық тенденциялары негізінен мазмұнды, мағыналылығынан басым болады [3].

Бұл кезең – баланың өзінің жеке тұлғасын құрастырудың өзбетінше бастамасы (болашақ өмірін құрастыру). Осы кезеңде жеткіншектерге мына ерекшеліктер тән болады: мінез-құлқының өзгеруі, сезім мен ойлану тұрақсыздығы, ашуланшақтық, дөрекілік, өзінің «мен» қасиетін көрсету және т.б.

Біз жеткіншектік кезеңнің «Мен» деген қасиетін жете түсіну үшін оның үлкендермен қарым-қатынастарына, әсіресе екі ортада қайшылықтар кездеседі. Қайшылық – жеткіншектің есейіп қалуы мен үлкендердің оған әлі бала деп қарауының келіспеушілігінен болады. Ал қайшылықтың нәтижесінде сол жағдайдан қалай құтылуды білмеуді «дағдарыс» деп атайды.

Жалпы, жеткіншектік жас – адам өміріндегі дағдарыстық кезеңге жатады. Оның пайда болу себептері, сипаты мен мағынасы әртүрлі психологтармен түрліше түсіндіріледі. Көптеген авторлар бұл кезеңді кедергісіз де өтудің мүмкіндігін атап көрсетеді. Дағдарыс – бұл жағдайда үлкендердің толығымен жеткіншектерге деген дұрыс

емес қатынасы ретінде қарастырылады және баланың жаңа жас кезеңіндегі алдында тұрған мәселелерді қарсы ала алмауынан түсіндіріледі.

Жеткіншіктер қоғамға пайдалы істерге ықыласты, ұжымшыл, жолдастық, достық сезімге бай, кітап оқуға, кинофильмдер көруге ынталы, спортты ұнатады. Отбасы жағдайы, ата-ананың кәсібі, материалдық жағдайы, білім деңгейі жеткіншектің өмірдегі жолын айқындайды. Ата-ананың саналы, мақсатты тәрбиесі бала өмірінде үлкен рөл атқарады. Отбасындағы жақсы қарым-қатынасты жоғалту, мектептегі сәтсіздік, келеңсіз топтағы құрбыларымен жақындық әр түрлі жолдарға итермелейді. Отбасы, мектеп, құрбы-құрдастар тобы – барлық жеткіншектердің нағыз табиғи ортасы, ең маңызды қоғамдық факторы. Демек, баланың мінез-құлқының қалыптасуына отбасы ерекше әсер ететіндіктен оның көп қырлы, жан-жақты болуы отбасына байланысты.

Әлеуметтік ересектіктің дамуы дегеніміз – баланың ересектер қоғамында оның толықта тең құқылы мүшесі болып өмір сүруге даярлығының қалыптасуы. Бұл процесс объективтік қана емес, субъективтік даярлықтың да дамуын көздейді, ол іс-әрекетке ересектердің мінез-құлқына деген көзқарастарға қойылатын қоғамдық талаптарды меңгеру үшін қажет. Өйткені, әлеуметтік ересектіктің өзі осы талаптарды игеру процесінде дамиды.

Ересектіктің қалыптасу процесі көзге бірден түспейді. Оның көріністері мен нышандары әр сипатты және сан алуан. Ересектіктің алғашқы өркендері оның дамуы әр сипатты және сан алуан. Ересектіктің алғашқы өркендері оның дамыған формаларынан өте айрықша болып, кейде жеткіншектің мінез-құлқында ересек адамға жағымсыз жаңа сәттерде көрінуі мүмкін. Жеткіншектік жасқа аяқ басқан баланың жеке басының қалыптасуындағы түбегейлі өзгерістер сана-сезімнің дамуындағы сапалық өзгерістермен анықталады, осының арқасында бала мен ортаның арасындағы бұрынғы қатынас бұзылады.

Ересектік сезім – сана-сезімнің өзіне тән жаңа құрылымы ретінде жеке адамның өзекті ерекшелігі, оның құрылымдық ортасы болады, өйткені ол жеткіншектің өзіне, жұртқа және дүниеге деген жаңа өмірлік позициясын білдіреді, оның әлеуметтік белсенділігінің өзіне тән бағыты мен мазмұнын, жаңаша талпыныстарының, толғаныстары мен аффективті ықпалдардың жүйесін анықтайды.

Жеткіншектің өзіне тән әлеуметтік белсенділігі ересектер дүниесіндегі және олардың қарым-қатынастарындағы бар нормаларды, құндылықтар мен мінез-құлық тәсілдерін меңгеру алғырлығы болып табылады. Мұның ұзаққа созылатын салдары болады, өйткені ересектер мен

балалар әр түрлі екі топты көрсетеді және олардың міндеттері, құқылары, артықшылықтары мен шектеулері түрліше болады. Балаларға арналған көптеген нормаларда, ережелерде, таластарда, шектеулерде, тіл алудың ерекше моралында олардың ересектер дүниесіндегі дербессіздігі, тең құқықсыздығы мен тәуелді жағдайы бейнеленген. Бала үшін дүниеде қол жетпес, тыйым салынған жайлар көп.

Балалық шағында бала қоғамның балаларға қоятын талаптары мен нормаларын меңгереді. Бұл нормалар мен талаптар ересектер тобына өтер кезде сапалық тұрғыда өзгереді. Жеткіншекте өзі туралы енді балалықтың шекарасынан өткен адаммын деген түсініктің пайда болуы оның бір нормалар мен құндылықтардан басқаларына балалық нормалар мен құндылықтардан ересектік нормалар мен құндылықтарға қайта бағдар алуын айқындайды.

Жеткіншектік кезеңдегі дағдарыстық дамудың басқа да дағдарыстық кезеңдері сияқты үш фазамен орындалады:

1. Негативті, яғни ескі әдеттердің, стереотиптердің қалуы, бұрынғы қалыптасқан құрылымдардың құлауы.

2. Дағдарыстың кульминациялық нүктесі жеткіншектік жаста – 13 жас.

3. Постдағдарыстық фаза, яғни, жаңа құрылымның қалыптасуы, жаңа қатынастың құрылуы.

Әдебиеттерде жас ерекшелік дағдарысының пайда болуының екі негізгі бағыты көрсетілген:

1. Тәуелсіз дағдарыс – біршама кең тараған түрі. Оның симптомдары – еріктік мінезділік, негативтілік, үлкендерлі мойындамау, олардың талаптарына деген бейкөзқарас, қызғаныш т.с.с. Әрине бұл «симптомдар жиынтығы» әр жас ерекшелігіне байланысты әртүрлі көрінеді.

2. Тәуелді дағдарыс – бұл біріншіге қарама-қарсы: шектен тыс тыңдаушылық үлкендерге немесе күштілерге тәуелділік, бұрынғы қызықтарға, мінез-құлық формаларының регрестілік т.с.с.

Егер тәуелсіздік дағдарысы – алға ұмтылу, ескі нормалармен ережелерден шығу болса, тәуелділік дағдарысы – артқа шегіну болып табылады. Бұл екеуі де өзін анықтау варианттары. Бірінші жағдаймен енді бала емеспін қызбын» десе, екінші жағдайда «мен әлі баламын және бала болып қалғым келеді» деген бір-біріне қарама-қарсы ағымдар. Даму бойынша біршама жақ-

сы әсер ететін бірінші вариант. Ж.Пиженің зерттеулеріне сүйенетін болсақ, тұлғаның ағымдық қасиеттерінің дамуы 12-13 жаста жаңа мағынаға ие болады екен, яғни шынайы өмір шеңберінен шығатын құндылықтар мен идеалдармен адам үшін маңызды болып табылады: әлеуметтік шындық, бостандық достық, махаббат, ашық, ашықтық т.б.

Л.С.Выготский дағдарыстың әрбір негтивті симптомдарында «белгілі бір позитивті мазмұн болады» деп атап көрсетеді. Яғни, бұл мәлімет бойынша, үлкендердің жаңа қажеттіліктерді жүзеге асыру үшін жағдай жасау жолымен дағдарыстың пайда болуымен қашуы нәтижесіз болып табылатындығы шығады. Жеткіншектер үлкендерді ақырғы жағдайға дейін алып келеді де, сойтіп өзі осы ақырғы жағдайларды басынан өткеру үшін өзінің күшін тексеруге мүмкіндік алып, нақ осы қарама-қайшылықтар арқылы жеткіншек өзін, өзінің белгілі бір мүмкіндіктерін біледі, өзінің пайымдау қажеттілігін қанағаттандырады. Егер, жеткіншек жас, ешқандай қарама-қайшылықсыз ететін болса немесе «тәуелді дағдарыс» типімен көрінетін болса ары қарай кеш, сондықтан да ауыр [4].

Сонымен, қорыта айтқанда жеткіншектік шақ – болашақ туралы балалық армандардың орнына өзінің мүмкіндіктері мен өмір жағдайларын ескере отырып, ол туралы ойлану басталатын, өз ниеті, іс-әрекетін жүзеге асыруға ұмтылатын кезең екендігін үнемі қаперде ұстауымыз қажет. Сананың дамуы баланың өз бетімен тәуелсіз талаптануын тудырады. Олар үйелменде, мектепте, еңбек процесіне араласады, күнделікті өмірді бақылайды, ой-өрісі кеңейеді. Бұл жастағы бала намысқой келеді, үлкендер бақылауын әкімшілік шараларды ұнатпайды. Үлкендерді озбырлық жасайды деп ойлайды. Кейде түсініспеушілік осындайдан да туады. Үлкендерге байланып, олардың мінезінен шындықты байқауға тырысуы үлкендер мен балалар арасында түсініспеушілік туғызады. Үлкендердің ойланбай асығыс шешім қабылдауы балаға зиян келтіруі мүмкін. Бұл жастағы балалар өнегелі адамдардың істерімен масаттанады. Осы тұрғыдан баланың мінезін тәрбиелеу, ықыласы мен қабілетін дамыту, мұқтаждары мен тілектерін қамтамасыз ету дұрыс педагогикалық ойларға негізделуі керек. Осы ерекшеліктерді есепке алып тәрбие жұмысын тиімді етіп ұйымдастыру керек.

Әдебиеттер тізімі

1. «Жас ерекшелігі және педагогикалық психология». /Ред. басқарған А.В.Петровский. – Алматы, 1987
2. Крайг Г., Бокум Д. «Психология развития». 9-е изд. – СПб., 2007.
3. Б.С.Волков, Н.В.Волкова. *Возрастная психология*. – М., 2005.
4. Б.С.Волков. *Психология подростка*. – М., 2001.

Асетова Жаннур Бахытовна

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің аға оқытушысы,
п.ғ.м. e-mail: akniet_22@mail.ru, +7 708 351 17 75

Дузбаева Каракөз

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
дефектология мамандығының 2-курс студенті, karakoz_9696@mail.ru, +7 775 482 53 73

**МҮМКІНДІКТЕРІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАЛАРДЫ ОҚЫТУ МЕН ТӘРБИЕЛЕУДЕ
МАРИЯ МОНТЕССОРИ ӘДІСТЕМЕСІН ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ**

Түйін: Авторлар бұл мақалада мүмкіндіктері шектеулі балаларға жүргізілетін түзету жұмыстар, соның ішінде «Помоги мне сделать это самому!» деп аталатын М.Монтессори ұсынған әдістемесінің мәні мен маңыздылығы, жұмыс істеу барысының негізгі алгоритмдері, негізгі бағыттары және жұмыс барысында ұстанылатын негізгі қағидалары туралы қарастырады. Сондай-ақ тәлімгердің міндеті, баланың өз әрекетін ұйымдастыруына жәрдемдесу жолдарын көрсетіп, түзету жұмыстарының қаншалықты тиімді екенін анықтауына баса назар аудартылады.

Резюме: Авторы в данной статье рассматривают о корректирующих работах для детей с ограниченными возможностями, в том числе о сути и значимости методики М.Монтессори которая называется «Помоги мне это сделать самому!», а также предусматривает основные алгоритмы в процессе работы, основные направления и принципы, которые нужно соблюдать во время проведения работ. А также об обязанностях учителя, показать пути, которые помогут организовать его деятельность, и особое внимание уделяется тому, насколько важны корректирующие работы.

Summary: The author in this article refers to the corrective work for children with disabilities, including the substance and significance of Maria Montessori method called "Help me to do it myself!". And also provides basic algorithms in the process, the main directions and principles, that must be followed during work. As well as the responsibilities of the teacher to show the way to help organize its activities, and special attention is paid to how important corrective work.

Әрбір бала туғаннан – адам, тұлға. Ол өзінің қайталанбас жеке сипаттамалары, әсіресе, психологиялық және физиологиялық дамуы, өзінің бірегей қабілеттері мен қажеттіліктері болады[1].

Соның ішінде, мүмкіндіктері шектеулі балалардың қоршаған ортаға деген әлеуметтік бейімделуіндегі ең бір маңызды көрінісі болып - олардың тұлға ретіндегі психофизикалық құрылымдарының дамуы, қоғам ортасында өзін-өзі жүзеге асыру, қалыптастыру болып табылады. Әсіресе, ойлау, ақыл-ой дамуының ауыр белгілері бар балалардың жалпы және бірнеше психофизикалық процестердің бұзушылықтары байқалған. Сондықтан осындай балаларға түрлі түзету жұмыстарын жүргізу аса маңызды.

Түзету мәселелері қазіргі уақытта психологиялық-педагогикалық тәжірибенің кеңеюімен, педагогикалық технологиялардың теориялық негіздерін ізденумен, тәжірибелік бағдарламаларды құрумен және олардың тиімділігін бағалаумен ерекшеленеді. Осы орайда, Мария Монтессори ұсынған әдістеме психикалық қызметтің жақсы сақталған жағына негізделген, балалардың жан-жақты дамуын қамтамасыз ететін сенсорлық мүмкіндіктерді, әр түрлі танымдық құрылымдарды дәлдеп түзетеді.

Қай уақытта және қай елде болмасын Монтессоридің технологиясы қашанда құнды. Бұл

технологияның шығу өзектілігі балаларды оқыту мен тәрбиелеуде келесі жетістіктердің тіркелуімен қажеттілік туындап отыр:

түзете-дамыту сабағын алушылардың жеке ерекшеліктері;

әр баланың белсенді іс-әрекеті;

дамуында ауытқуы бар балалардың оқуына мүмкіндігі.

Өзінің педагогикалық жүйесін М.Монтессори дидактикалық дайындалған ортадағы баланың өзін-өзі дамыту жүйесі деп атады. Балалардың жағдайы мен мінез-құлқына жүргізілген ғылыми бақылаулар балалардың ерікті өзін-өзі дамуының және арнайы жабдықталған ортада олардың жұмыстарының ұйымдастырылуының дағдылары жайында қорытынды жасауға көмектесті.

Бұл әдістеме, Монтессоридің айтуы бойынша 3 құрамдас іс-қимыл бойынша жүреді, яғни, «бала – оқытатын қоршаған орта – тәлімгер».

Осы орайда, тәлімгердің міндеті – әр баланың оның даму ерекшелігіне сай ақпарат көлемін алуға, жүйелі өзіндік жаттығуларда алынатын білімдерін меңгертуге және бекітуге мүмкіндік жасау.

Жабдықталған ортаға арналған Монтессори ұсынған материалдар құрылымы мен логикалық жүйелілігіне қарай баланың ең көп қабылдағыштық кезеңдеріне сәйкес келеді. Даму

процесі кезінде Монтессори 3 фазаны бөліп көрсетеді:

- 0 – 6 жас аралығы;
- 6 – 12 жас аралығы;
- 12 – 18 жас аралығы.

Көпжылғы бақылаулар негізінде Монтессори баланың мәдени дамуы үшін белгілі бір саны бар материалдар бар екені туралы қорытынды жасады. Жабдықталған ортаға баланың әр түрлі бағыт бойынша дамуына көмектесетін материалдар кірді. Бұл материалдар – күнделікті өмір дағдыларын қалыптастыру, сенсомоторика, сөйлеу, жазу, оқу, математикалық қабілеттіліктер мен «ғарыштық білім беруді» дамытуға арналған арнайы әдістемелік-құралдар. Бұл ұсынылған материалдар тартымды, қарапайым, балалардың интеллектуалды тапшылығының дәрежесі мен жас ерекшелігіне сәйкес келеді. Ақыл-ойы артта қалған балалардың сөйлеу белсенділігі нашар және тез таусылып көрсетіледі, сондықтан да тікелей сөйлеу байланысын қажет етіп, талап-бұйрықтар мен нұсқаулықтарды беру жүйесімен үнемі белсендіріп отыру қажет[6].

Монтессори әдістемесін айқын түсіну үшін, әдістемелік нұсқаулар – яғни, алдымен жалпы ережелерін қарастыру қажет.

Педагог балаға материалмен жұмыс істеу кезіндегі тиімді жолдарды көрсетеді, материалды қамтитын, құрылымдарды ашып көрсететін, іс-қимыл үлгісін береді. Бұл материал презентациясы деп аталады. Материалмен жұмыс істеудің барысын, басқаша айтқанда ол негізгі алгоритмдерін көрсетеді:

Материалды белгілеуі бойынша қолданбаудың алдын алу. Егер бала материалды нақты міндеті бойынша қолданбаса, мысалы, ұзын шыбықтан тапанша құраса, цилиндр тектес қораптардан мұнара салса, педагогтің іске араласуына тура келеді. Яғни, қалыпты ырғақпен, әдептілік, асқан табандылық көрсете отырып баланың істеп жатқан істерін тоқтатуы тиіс.

Қателерді бақылау және түзету жұмыстары. Монтессори материалдарының бір ерекшелігі – олар өзін-өзі бақылау үшін мүмкіндігінің болуы. Өзін - өзі бақылау жолдары бар. Соның ішінде ең қарапайымы – қазіргі кездегі кішкентай балалардың өзіне қолжетімді, түсінікті - механикалық түрі. Мысалы, математиканы оқыту кезінде тапсырмалары мен мысалдары берілген карточкалар. Сәйкесінше, карточканың басқа жерінде жауаптары беріледі.

Жеке жұмыс, шағын топтарда жұмыс. Бірден ескеретін жағдай: Монтессори әдісінде материалдармен жұмыс істеу кезінде балалардың тек жалғыз өзі жұмыс істеуіне рұқсат етіледі. Бала-

лар қасына әріптес, серік баланы таңдауына еркі бар. Егер материал күрделі болса, қасындағы баламен айналасуына болады. Сонымен қатар, биология, география, тарихты игеруіне бағытталған, екі-төрт және одан да көп балалардан құралған топтарға айналысуға пайдалырақ. Интеллектуалдық мүмкіндіктері шектеулі балалардың жеке дамуы мынадай бағыттарға қатысты материалдың сараланған жүйесі арқылы жүзеге асырылады:

Практикалық күнделікті іс-әрекет дағдыларын меңгеру;

Сенсорлық білім беру және тәрбие;

Қарапайым математикалық түсініктер;

Сөйлеуді дамыту;

Оқу және жазуға үйрету, дамыту;

Ғарыштық білім беру[2].

Әрбір бөлімді қарастырсақ:

Практикалық күнделікті іс-әрекет дағдыларын меңгеру. Бұл бағыттағы негізгі роль баланың қалыптасуына, әлеуметтік – тұрмыстық дағдылардың жетілуі арқасында баланың қоғамдық дамуы жүреді. Заттармен жұмыс істеуінің алгоритмін игерген соң (мысалы, түймелердің тағылу ретін, қол жуу), бала «Әлемге кілт» алады, сол арқылы өз бетінше және әсерлі шынайы әлеммен танысуға мүмкіндік алады. Бұл бөлімдегі жаттығулар тек қана ойлау, есте сақтау, зейін, ықылас, ерік-қалауын ғана емес, баланың практикалық өмірде қоғамдық, әлеуметтік дамуын жүзеге асыратын жаттығулар. Әсіресе, әлеуметтік тәртібін, қоғамдағы тәртіп мәдениетімен танысу, күнделікті қызметтегі және жеке гигиена дағдыларын үйретуге бағытталған жаттығулар өте маңызды. Себебі, практикалық өмірде баланың ішкі қажеттіліктерін жүзеге асыруына мүмкіндік туады. Және тек қана өзінің қимыл-қозғалысы, жүрісімен қоса тәртіпті басқара алу білімдері жетіледі. Эмоцияны басқара алу, өзін бақылай білу қабілеттері – қоғамдық тәртіптің негізгі шарттарының бірі. Қоршаған ортаның құқықтары мен мүдделеріне деген құрмет, қоғамдағы тәртіп мәдениеті мен тәртіптерді ұстану сияқты қоғамдық қасиеттерінің өзі де өзара жәрдемдесуге дайындық болып есептеледі. Өзара жәрдемдесуге дегеніміз әдеттер мен дайындықтың тәрбиеленуі, мысалы, көмек сұрау, көмек ұсыну соншалықты қиын емес. Тек бұл үшін дұрыс сөздерді таңдап, қаласыз көмектерден бас тартқан жөн.

Сенсорлық білім беру және тәрбие. Сенсорлық тәрбие жөнінде айтқанда қоршаған орта заттарының құрылымының түсінігін қалыптастыру – көлем, пішіні, мөлшері, түсі, кеңістікте орналасуы, дәмі, иісі, дыбысы, температурасы және

қабылдауының дамуы еске түседі. Сенсорлы материалдар жөнінде әрекеттерін қалыптастырғаннан кейін, заттар құрылымы туралы түсінігін, жетілдірген іс-әрекет әдістерін енді нақты өмірде қолданудың жаттығулар қатарын орындайды. Сенсорлық тәрбие балаларға шынайы өмірде жақсы бейімделуіне көмектеседі. Заттар әлемінде бейімделу баланың қоғамда әлеуметтенуі үшін маңызды. Балаларда эстетикалық сезімдер дамиды, яғни, қоршаған ортаның сұлулығы мен үндестігін қабылдауға үйренеді.

Қарапайым математикалық түсініктері. Қарапайым математикалық түсініктердің дамуы сенсорлық тәрбие және күнделікті практикалық қызметіндегі дағдысын игеруі туралы жаттығулар арқылы жүзеге асады. Сандармен танысып, санауды үйреніп, қарапайым арифметикалық операцияларды орындау – сияқты заттарды олар білу қажет және интеллектуалды мүмкіндіктері шектеулі балаларға орындата білу керек. Қарапайым математикалық түсініктермен меңгеріле білген балалар әлеуметтік өмірде оңай әрі табысты бейімделеді. Монтессори әдістемесінің жақсы жағы – ақыл-ойы жетілмеген балаларға күнделікті өмірде туындайтын практикалық жағдаяттарды шешуге мүмкіндік беретін, негізгі білім болып есептелетін ондық санау жүйесі туралы білімі, арифметикалық іс-әрекеттерін орындауын түсінуге мүмкіндік береді. Баланың ой-өрісі кеңейеді.

Сөйлеуді дамыту. Қарым-қатынастың негізгі құралы, жазуға үйрету мен оқудың базисі болып ауызша сөйлеу есептеледі. Баланың өз ойын, сезімін, қалауын жүйелі түрде білдіру үшін жетімді сөздік қор және грамматикалық дұрыс сөйлем құрастыра білуі керек. Сөйлеуді дамыту Монтессори әдістемесі барлық бағыттар бойынша жүреді. Соның ішіндегі ең негізгі формасы – балалар әр түрлі тақырыпты талқылауға шеңбер бойынша әңгімелесуі. Мұндай әңгімелесу тек сөйлеуді ғана емес, сондай-ақ тәрбиелі мінез-құлықты сипатқа ие. Ақыл-ойы артта қалған балаларға алынған мәлімет жүйесі арқылы да сөйлеуінің дамуы жүзеге асады.

Оқу және жазуға үйрету, дамыту. Монтессори тәсілінің маңызды ерекшелігінің бірі – балалар алдымен жазуды, кейін оқуды үйренеді. Аталған екі процесс бір уақытта жүзеге аспайды. Жазудың оқудан тағы бір ерекшелігі – жазу кезінде моториканың да маңызы бар. Оқу да өз алдында қиын интеллектуалды процесс. Екінші ерекшелігі – балалар ең алдымен баспа әріптермен емес, жазба әріптермен жазуды үйренеді. Жазуды үйрену үшін Монтессори-материалдары интеллектуалды дұрыс жетілмеген балалардың тек

қана жақындарына хат жазу емес, сонымен қатар жұмысқа қабылдау туралы өтініш жаза алу үшін де қызмет етеді.

«Ғарыштық білім беру». Оның негізгі мақсаты балаларға қоршаған орта туралы түсінікті қалыптастыру. Қоршаған ортаға, бір-біріне қамқор болу, қоршаған табиғат алдындағы жауапкершілік сезімін баланың бойына тәрбиелеу керек. «Ғарыштық тәрбиенің» негізгі әдісі – «жалпыдан жекеге қарай», «тұтастан бөліктерге қарай». Баланың ой-қозғалысын жол-жөнекей, яғни, аналогиялық даму жолының жүйесіне: қарапайым үдемеден кейінгі жүктеу түсінігіне және түйсігінде қоршаған орта түсінігінің әлдеқайда күрделі жүйе түсінігінің жасалуына бағытталған. Балаларды қоршаған ортаның жалпы түсініктерімен таныстырады. Баланың қоғамдық дамуы табиғаттағы ескерілетін ережелерін сақтаумен, этикалық стандарттардың дамуымен, сенімі мен тарихы, дәстүрінің танысуымен жүзеге асады. Ұсынылып отырған педагогикалық жүйе балалардың тек қана бүгінгі қоғамға әлеуметтік бейімделуіне ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік және қолайлы мінез-құлық негіздерін қалыптастыру үшін көмектеседі.

Мүмкіндіктері шектеулі балалардың өмір-тіршілігінде білім беруді жетілдірудегі Монтессори педагогикасының мүмкіндіктерін айқын түсіну үшін, оның педагогикалық теория негіздерін қарастыру қажет. Сондықтан Монтессори технологиясын қолдануда төмендегі кестеде берілген қағидаларды қатаң ұстанған жөн [3],[4],[5] (Кесте келесі бетте).

Аталмыш қағидалардың барлығында әр міндеттерге жүктелген нәтижелердің механизмдері бар және олар бір-бірімен тығыз байланыста. Осылайша, мүмкіндігі шектеулі балалармен жұмыс жүргізгенде М.Монтессори технологиясын, яғни қағидаларын қолдану баланың психикалық қызметінің барлық бағытын дамытуға (қимыл-қозғалыс, сенсорлы, интеллектуалды, сөйлеу тілі қызметі), баланың тұлғалық қалыптасуы мен үйлесуіне ықпал жасайды, өзіндік жұмыс жасауына, жауапкершілікке тәрбиелейді; танымдық белсенділігін дамытып, оқуға деген оң жақсы мотивацияны қалыптастырады.

Монтессори әдістемесі бойынша ақыл-ой, ПДТ балалардың өздері тәрбие мен оқуға берілетіні практика жүзінде дәлелденген. Тек барлық мәселе әдістер мен тәсілдерде. Психологтардың айтуы бойынша, мұндай балаларда операциялық-техникалық интеллект басым болады. Қалыпты балалар секілді олар есту ақпараттарын дұрыс қабылдамайды, сондықтан олар қоршап жатқан барлық затты, нысанды ұстап

Монтессори әдістемесін жүзеге асырудағы негізгі қағидалары

Монтессори-жүйесінің негізгі қағидалары	Қалай жүзеге асыруға болады?	Сол қағидаларды сақтай отырып, не нәрсеге қол жеткіземіз?
Таңдау еркіндігі	Осы қағида негізінде балаға өз әрекетін өзі таңдауға мүмкіндігі болады, яғни өзі таңдайды.	<ul style="list-style-type: none"> • бала өз-өзіне құлақ асып, өзінің сезімдері мен қажеттіліктерін жақсы түсіне бастайды; • таңдау жасауды үйренеді; • өзінің психикалық белсенділігін реттеуге, әрекетінің созылуын немесе ауыстыру кезін өзі анықтауды үйренеді; • таңдау еріктігі баладағы жігерлілікті қалыптастырады; • бала бойында өзі жасау қабілеті және де жауапкершілікке, яғни, «жұмыс істеп болдың ба – артынан жина» ережені сақтау арқылы сияқты бала жауапкершілікке үйренеді
Монтессори арнайы дидактикалық материал жиынтығы, нақты құралдарды таныстыру әдісі	Дидактикалық орта баланың жас категориясына және қажеттілігін қанағаттандырып, толық көлемде ұсынылуы тиіс. Материалдар балаларға қолжетімді, нақты құрылымды болып, Монтессори-орта жиынтығының барлық талаптарына сай болуы керек. Құралдар балаларға ыңғайлы жерде орналасады. Монтессори құралдары орналасқан бөлменің бірнеше аймақтары болуы тиіс: тәжірибелі өмір жаттығулары аймағы, сенсорлы даму аймағы, математикалық аймақ, сөйлеу тілін дамыту аймағы, қарапайым жаратылыстану-ғылыми құбылыстар аймағы (ғарыш).	<ul style="list-style-type: none"> • психикалық әрекеттегі барлық бағыттар бойынша баланың жан-жақты дамуы; • материалдарда қамтылған негізгі міндеттерді меңгерудің жоғарғы әсері; • Монтессори-ортадағы бір-біріне ену, әсер ету құрылымы: Мысалы, бір дидактикалық аймақтағы (мысалы, сенсорлы) жұмыс екінші бір аймақта (математика) әсерлі максималды дәрежеде жұмыс істеуіне септігін тигізеді; • есте сақтау қабілетінің дамуына және үлгіге қарап жұмыс жасау қабілетінің дамуына әсер етеді
Қателіктерді (қажеттіліктерді) бақылау	Бала қателіктерін өзі бақылайды. Монтессори-құралдарында көрсетілетін қателіктерді бақылау балаға өз қателіктерін байқауына, оны үлкеннің көмегінсіз дұрыстауына мүмкіндік береді. Сол материалмен жұмыс уақытын өзі таңдап, өз қателіктерін бақылап отыру дұрыс деп ойлайды.	<ul style="list-style-type: none"> • өзін-өзі бағалауды қалыпты түрде қалыптастыру; • баланың жігерлілік, белсенді ізденушілігін дамыту; • өзін-өзі бақылау; • ойлау әрекетінің аналитикалық міндетін дамыту, яғни, бала өзінің қатесін тауып, дұрыстай алады; • балада қалыпты өзін бағалау қабілетін қалыптастырады, оның ізденіс белсенділігін, өзінің іс-әрекетін дамытуға, өзін бақылау қабілетін дамытуға болады.
Әртүрлі жастылық	Ортада әртүрлі жастағы балалардың қатынасқаны маңызды. Түрлі әрекеттегі балаларды қосу, яғни, үлкен адамның орнына көмекті қасындағы бала көрсетуі мүмкін.	<ul style="list-style-type: none"> • әртүрлі жастағы балалармен қарым-қатынас кезінде балалардың әлеуметтік-бейімдік дағдыларының жоғары дамуы; • балалар бір-біріне үйретуге, көмектесуге ұмтылады; • өзара көмектесу сезімі қалыптасады; • кішілердің үлкендерден үйренуге мүмкіндіктері туады; • үлкендер көшбасшылық қасиеттеріне ие болады, жауапкершілігі артады;
Қайталау еркіндігі.	Өз дамуын жалғастыруда балаға әр түрлі іс-әрекеттерді қайталауы үшін уақыт пен мүмкіндік керек. Аяқ астынан және жиі қайталау бұл үшін барлық жағдайлар жасалса, нәтижеге қол жеткізеді.	<ul style="list-style-type: none"> • бала өзінің ішкі қажеттіліктеріне, өзінің сензитивті дамуына сәйкес келетін құралды дұрыс табады (егер сыртқы жағдайлар мұны жүзеге асыруына мүмкіндік беретін жағдайларда); • ол кезде бала шыдамдылығын және зейінін дамыта отырып затпен танысады; • сол затты егжей –тегжейлі зерттеп, оны қолданады.
Монтессори-ортадағы белгілі ережелердің болуы	Белгілі бір ережелерді орындау баланың кейбір дағдыларын жаттықтырады.	<ul style="list-style-type: none"> • баланың бейімделу дағдысын жаттықтырады жаттықтырады (қоғам ережелерін қаншалықты қабылдауға дайын); • ішкі тәртіпті дамытуға ықпал етеді (тәртіпке үйретеді); • өзінің жұмыс орнын ұйымдастыру қабілетіне; • кеңістікті толық қолдануға, өз таңдауына жауапкершілікпен қарауға үйрету; • іс-әрекеті аяқтау қажеттілігін қалыптастырады (егер бала аяқталмаған жұмыстан өзін сезінсе).
Балалар – оқыту процесінің белсенді қатысушылары	Көбіне балаларды үлкендер емес, олар бір-бірлерін үйретеді. Балалар мәлімет дайындап, керек әрі қызықты тақырыптарға үлкендерге әңгімелер айтып береді.	<ul style="list-style-type: none"> • баланың өзіне деген сенімділігінің, дербестігінің дамуы; • қажетсіну сезімдерінің қанағаттануы; • оқыту процесіне деген махаббатын, танымдық белсенділігінің дамуына; • сұрақтар қойып, сұрақтарға жауап беруі; • көпшілік алдындағы өзін көрсету қорқынышының алдын алуына; • басқаларға ақпарат беріп, тыңдай білуіне, ораторлық өнерді игеруіне.

көру қажет. Дәл осы нәрселер мүмкіндіктері шектеулі балаларға Монтессори-орталарының жақсы, оң әсерлі екені түсіндіріледі. Себебі, Монтессори-ортасындағы балалар әрекетінің негізгі формасы дұрыс дайындалған ерікті жұмыс болып табылады. Бұл оның жоғары белсенділігі мен қалыпты тиімді өзін-өзі бағалауының негізінде, ішкі гармониялық және өзін ұстай білушілік жағдайының норма күйіне қол жеткізуге өзін-өзі даму тетігін қоса отырып баланың ішкі күш-қуат, шамасының максималды түрде қолдануына мүмкіндік береді. Сондай-ақ аталмыш ұйымдастырылған оқыту баланың ауруы үшін психосоматикалық себептерінің жойылуына әкеліп соғады.

Қорыта айтқанда, мүмкіндіктері шектеулі балаларды психологиялық-педагогикалық

оқыту бағытында М.Монтессори технологиясын қолдану арқылы баланы әлеуметтік ортаға дайындауға мүмкіндік береді. Бұл орта баланы меңгерген ақпараты негізінде іздену жолдарына баруға ықпал береді, бұл арқылы баланың белсенді іс-әрекеті де арта түседі. Барлық Монтессори-құралдар белгілі бір логикалық реттілікпен қолданылып, моторлы, сенсорлы және интеллектуалды дамуына, сонымен қатар сөйлеу тілі кемістіктерінің өтелуіне оң әсер береді. Бұл құралдармен жұмыс жүргізу баланың коммуникативті мүмкіндіктерін жоғарылатады, оның эмоциялық жағдайын жақсартады. Осының нәтижесінде, бала ойлағандарына өзі қол жеткізуге ұмтылады, ал қоршаған тәлімгерлерінің міндеті, оның өтінішіне көмектесу.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Андриященко Н.В. «Монтессори-педагогика и Монтессори-терапия». – СПб, -2010.
2. «Роль родителей в гендерной социализации ребенка».
3. Кирюшкина Т.В. «2-6 жасар балаларға арналған «Өнерлі қолдар» үйірмесінің М.Монтессори жүйесі бойынша жұмыс бағдарламасы». – СПб.,2009.
4. «Монтессори М». Дети – другие. – М., - 2004.
5. «Монтессори М. Метод научной педагогики». Дом ребенка. – М., 2010.
6. Л.И.Аксенова «Специальная педагогика и специальная психология». – М.: Издательский центр «Академик», 2001. – 400с.

Саденова Айгүл Ескермесқызы

филология ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті,
Алматы қаласы, e-mail: sadenovaa@mail.ru. +7 777 203 8826

Айтпаева Аида Садықовна

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы,
Алматы қаласы, asaitpay@mail.ru, +7 701 760 0331

**ШЕТЕЛДІК СТУДЕНТТЕРДІ ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛДЕРІНЕ
ПРОБЛЕМАЛЫҚ ОҚЫТУДЫҢ ТҮРЛЕРІ**

Түйін. Бұл мақалада жалғастырушы деңгейдегі шетелдік студенттерді қазақ және орыс тілдерінде тілге бейімдеу сабағында оқытудың проблемалық түрлерін қолдану мәселелері қарастырылады. Мақалада шетелдік студенттердің қазақ және орыс тілдерінде ауызша тілдесу құзыреттіліктерін қалыптастырудың түрлі әдіс-тәсілдері қарастырылады, шартты және шынайы жағдаяттардың қолданылуы талданады, ауызша тілдесу дағдыларын дамыту үшін ұсынымдар беріледі. Қазақ және орыс тілдерін оқитын шетелдік студенттердің сөйлеуін қалыптастыру мәселелері қарастырылады.

Резюме. В данной статье рассматриваются некоторые виды проблемного обучения студентов-иностранцев на продвинутом этапе, которые могут быть использованы на занятиях по языковой адаптации. Рассматриваются различные способы формирования компетенции устного общения иностранных студентов на русском и казахском языках, анализируется использование условных и реальных ситуаций, даются рекомендации для развития навыков речевого общения.

Summary. This article discusses some problem-based training of foreigner students at an advanced stage, which can be used in the classroom for language adaptation. The article considers different methods of foreign students' oral communication in Russian and Kazakh, analyses the use of conditional and real situations, and proposes recommendations for oral communication skills' development.

Тіл меңгеру дегеніміз – тіл үйренушілердің коммуникативтік міндетті шеше алуы. Ал сөйлеудің нормалылығы дегеніміз – қажетті тұлғаны қолдана білуі – бұл меңгерудің аралық міндеті. Тіл меңгерту уәжділігі тіл үйренудегі негізгі мәселелердің бірі болып табылады.

Сөйлеу үдерісін жүргізудің маңызды түрткіжайты деп тіл меңгерудің уәжділігін айтуға болады.

Психологтар мен лингвистер тіл үйренушілердің нәтижелі тілді меңгеруі осы уәждемелікке байланысты екенін айтады [1]. Бұл түсінікті жағдай, яғни уәждемелік тілді меңгеру құндылығын және қажеттілігін, елдің тілін, мәдениетін меңгеруге деген шығармашылық қатынасын, белгісіз нәрсені білуге ұмтылу ғана емес, оған өз өмірінен орын табуды мойындауды білдіреді.

Тілге оқытуда ең негізгісі коммуникативтік тәсіл болып табылады. Алайда, оқытудың бастапқы кезеңінде студенттер тілдің грамматикалық құрылымын, кейбір лексикалық минимумдарды біле бастағанымен, алған білімдерін коммуникацияда жеткілікті дәрежеде қолдана алмайды, ал жалғастырушы кезеңде студенттер түрлі дәрежедегі грамматика мен лексиканы біледі және еркін сөйлеуге талпынады. Оқытудың осы кезеңінде оқытушының да, студенттің де алдынан

әртүрлі мәселелер шығады. Мысалы, жаттағандағы қателерін түзетудегі қиындықтар, сөздік қоры жеткіліксіз кезде сөйлеуге талпынуы, өздігінен сөйлеудегі түрлі қиындықтар, таза психологиялық мәселелер. Бұл, әсіресе, тілге бейімдеу сабағында көрінеді.

Таныс тақырыптық материал ұсынылғанда, студенттерге бір қарағанда таныс лексика және грамматика жағдаятты ойнау тапсырмасын орындауда оңай болып көрінеді.

Бірақ бірнеше минуттардан кейін бұл оларда жақсы шықпай жатқанын түсінеді: олардың орысша немесе қазақша айтқысы келгені ойдағыдай болмайды, лексика дұрыс емес немесе сөздік қоры жетіспейді, сөйлем құрамындағы сөз қатары мүлдем басқа. Жалғастырушы деңгейдегі оқытудың мәселелерін шешу үшін және тілге бейімдеу сабағында жақсы нәтижелерге жету үшін проблемалық оқыту технологиясын қолдану ұсынылады.

Проблемалық оқыту деп сабақ барысында өзекті жағдаяттарды құру және оларды шешу бойынша студенттердің белсенді өзіндік жұмысын ұйымдастыруды көздейтін оқу үдерісін ұйымдастыруды түсінуге болады.

Осының нәтижесінде коммуникативтік құзыреттілік пайда болады, сонымен қатар ойлау және шығармашылық қабілеттері дамиды.

Проблемалық оқыту теориясының негізін салушы америкалық психолог Дж. Дьюи болып табылады. Ресейде осы теорияның дамуына А.В. Брушлинский, Т.В. Кудрявцев, И.Я. Лернер, А.М. Матюшкин, М.И. Махмутов және тағы басқа ғалымдар үлкен үлес қосқан. Аталған оқыту түрі уәждемеліктің ерекше түрін құруға негізделген, оның пайда болуына материалдың дидактикалық мазмұнын белгілі түрде жобалау болып табылады.

Тіл меңгеру уәжділігі туралы сұрақты шешу уәжділіктің психологиялық негізі қарастырылғанда мүмкін болды. И.А. Зимняяның сөзі бойынша, «уәж – бұл сөйлеу әрекетінің сипатын түсіндіретін, яғни сөйлеушінің тыңдаушыға әсер ету формасын жоспарлай отырып, коммуникативтік дітін, дітті қандай мақсатты көздейтінін білдіруі» [2]. Тіл меңгеру жағы бойынша уәжділіктің психологиялық сұрақтары Г.М. Кучинский [3], Б.Ф. Ломов [4] және тағы басқалардың еңбектерінде қарастырылды. Шетелдік еңбектерде, сондай-ақ шет тілін меңгертудегі шетелдік авторлар уәжділіктің рөліне үлкен көңіл бөлді [5].

Студенттерге мәтін беріледі, оны оқып белгілі бір тапсырманы орындау керек. Мысалы, оқып болғаннан кейін мәтіннің мазмұны бойынша пікірталас ұйымдастыру үшін негіз болып табылатын мазмұны бір мағыналы болып келетін мәтін. Студенттің уәжділігі үшін сонымен қатар берілген тақырыпқа сай бейнематериалды көру маңызды болып есептеледі. Тілін үйреніп жатқан елдің тұрмысының, мәдениетінің элементтері көрсетілген бейнематериалды көріп болғаннан соң студенттерде жиі сұрақтар туындайды. Осы арқылы студенттердің өз ойын білдіру, аталған тақырыппен байланысты нәрселерді айту уәжділігі пайда болады. Осының бәрі пікірталасқа, талқылауға алып келеді. Мұндай жұмысқа денсаулық туралы, спорт туралы телебағдарламалар және тағы басқа да бағдарламаларды көру жұмысын жатқызуға болады.

Демек, тіл үйренушінің шығармашылық белсенділігін дамыту – тіл меңгертудегі уәждеме тудырудың бірден-бір жолы. Өзіне бұрын мәлім емес деректерді игеру үшін қарама-қайшылыққа құрылған проблемалық сөйлеу жағдаятының орны ерекше. Мұндай ойланып-толғану және санасында қорыту тек қана белгілі бір мәселелік тапсырмаларды шешу талабынан туындайды. Ал уәждемелігі жан-жақты тіл үйренушілер алдарына бір ғана мақсат емес, ұзақ та, еңбекті талап ететін бірнеше мақсат қояды. Тілді мең-

геру – елді, ұлтты білудің, сол халықтың мәдениетін білудің кілті ретінде қарастырылады. Тіл үйренушілер үшін кейде үйреніп, оқып жүрген тілінің мәртебесі ана тілі сияқты жоғары болуы мүмкін.

Проблемалық оқытудың технологиясы тіл үйренушінің шығармашылық мүмкіндігін белсенді ету құралы ретінде оқу материалын бастағанда, сондай-ақ сөйлеу үдерісін бекіту кезінде кеңінен қолданылды. Мысалы, «Денсаулық» тақырыбымен жұмыс жасау кезінде студенттерге келесі жұмыс түрлері ұсынылады:

1. Лексикалық ойындар: а) Аталған тақырыпқа сай келетін сөздерді атау. Мысалы, ауру, тұмау, баспа, аллергия, дәрігер, медбике, наукас, жөтел, суық тию, ыстығы көтерілу, ауру белгілері, емхана ж.т.б. Студенттердің нені атап тұрғандарын алдын ала білуге болады: зат есім, сын есім, етістік, нақты мағынаны білдіретін сөздер. Студенттер сөз тізбегін немесе топтық түрін атайды.

б) Берілген етістікпен кеңейтілген сөйлем құрау керек. Студент берілген тақырыпқа қатысты етістікті атайды. Келесі студент бағытты есіне түсіріп нысанды қосады. Қалған барлық студенттер әңгімені кеңейте отырып сөз тізбегімен өздерінің мәліметтерін қосады. Аталған сөйлемді тақтаға мұғалім немесе студент жазып тұрады. Мысалы, «қабылдау» - дәрі қабылдау – ащы дәріні қабылдау – ащы дәріні тамақ ішкеннен соң қабылдау – наукас адам ащы дәріні тамақ ішкеннен соң қабылдайды - ...;

в) «Қар туралы» ойын немесе ұжымдық әңгіме. Студенттерге тапсырма беріледі: берілген тақырыпқа / жағдаятқа сәйкес бір нәрсе немесе біреу туралы айту. Бұл ойынды түрлендіріп өткізуге болады. Мысалы, бастайтын студент тақырып таңдайды және бірінші сөйлемді айтады. Келесі студент оны қайталап, мәліметпен толықтыру керек. Осылай студенттер өздерінің әңгімелерін құрастырады. Немесе топ үшке бөлінеді: 2 студент тындап, есіне сақтап, сұрақ қояды, ал қалған студенттер тізбекпен әңгіме құрастырады. Әңгіме аяқталған соң, екі студенттен сұрақ қояды, топ болып құрастырған әңгімені өз сөздерімен түсінгендерін айтып береді. Аталған ойындар студенттерді берілген тақырыпқа сәйкес түрлі диалогтармен, мәтіндермен, бейнематериалмен жұмыс істеуге дайындайды, сонымен қатар сөйлеу коммуникациясына бейімделуіне көмектеседі.

2. Диалогтарды тындау. Әрбір диалогты тындап болғаннан соң студенттер оны толық қа-

лай түсінгендері жайлы айтып береді. Түсінгенін бақылау үшін мұғалім диалог мазмұны бойынша сұрақтар қояды. Оқытушы қызық сөйлемдерді немесе сөз тіркесін, таныс емес сөздерді түсіндіріп, тақтаға жазады. Ары қарай студенттер диалогты есіне сақтау арқылы айтып береді.

3. Оқуға және тыңдауға арналған мәтін. Мәтінді тыңдап немесе оқып болғаннан соң: а) өзекті сұрақтар негізінде пікірталас өткізу;

б) мәтінді немесе диалогты түсінгені бойынша сөйлеушіге немесе мәліметке қатысты өз ойын білдіре отырып, айтып беру;

в) мәтіндегі мәліметті қолдана отырып, диалог құрастыру, мысалы, студенттерді жұп-жұпқа бөліп, «сұхбат» деп аталатын көріністі естіген мәліметтерді қолдана отырып ойнау керек;

г) ойын: студенттер мәтінді түсінгендерін жазып беру үшін парақ таратылып беріледі.

Студенттер бір-бірінің қағаздарымен ауысады. Алдымен олар жазылғанды оқып, түсіну керек, тексеріп және қателерін түзеп (ойланатын жағдайда оқытушының көмегіне жүгінеді), одан кейін әңгімені жалғастырып жазу керек. Жұмыс аяқталған кезде оқытушы мәтінді алып оқиды және мәтінді жазу барысында туындаған өзекті мәселелерді студенттермен бірге талқылайды.

4. «Пессимист и оптимист» ойыны. Студенттер екі топқа бөлінеді. Әрбір топта көшбасшы таңдалады. Бірінші топ – «оптимисттер», ал екінші топ – «пессимисттер» болады. Студенттерге мәтін немесе диалог немесе бейнематериал ұсынылады. Екі топ та тапсырма алады, сұрақтарға жауап береді: «неге бұлай болды?» және «кейін қалай және неге болады?». Әрбір топ жауапты талқылайды. Әрбір топтың көшбасшылары өз тобының жауабын айтады. Немесе алдымен оқытушы студенттердің қайсысы сұраққа дұрыс жауап бере алмайтынын анықтайды, мысалы, «Темекі шегуден бас тарту мүмкін бе?». Оқытушы әр топқа мәселені талқылауға, дұрыс жауабын дәлелдеуге дайындалуға ұсыныс жасайды. Одан кейін оқытушы сол студентке оптимистер мен пессимистердің ойларын тыңдауды ұсынады және оның ойынша кімдікі дұрыс және неге ол олай шешті деген мәселе қояды. Әрбір топтың көшбасшысы таңдалған студенттің өзіндік дұрыстығына көзін жеткізу керек. Пікірталас соңында таңдалған студенттің өзіндік шешімі туралы айтады және ол неге осындай шешім қабылдағаны туралы түсіндіреді.

5. Мәтіндегі мәліметті пайдалана отырып, диалог құрастыру керек. Мысалы, телефонмен достардың немесе бөгде кісілердің әңгімеле-

суі. Әңгімелесушілердің көңіл-күйлерін дауыс ырғағы арқылы көрсетуге талпыну. Мысалы, өтініш білдіру немесе таң қалу, ашулану, көңілі қалуды дауыс ырғағымен келтіру.

6. Сабақ барысында студенттерге берілген тақырып бойынша оқылған мәтін немесе диалог негізінде көрініс үшін сюжет құрастыруды ұсынуға болады.

Тілді меңгеруге деген ынталылық тіл үйренушінің тіл үйренуге деген талпынысының көрсеткіші, яғни уәжділік. Уәжділіктің бір белгісі – стимул болатындығы. Оған сырттан ықпал ететін фактор – ұтымды ұйымдастырылған тілдік жағдаят. Адамның сөйлеуге мүдделілігін туғызуға тілдік жағдаят ықпал етсе, тілдік әрекет жасауға түрткі – ынта болып табылады.

Коммуникативтік құзыреттілікті дамыту үшін топтық жұмыс маңызды болып табылады. Мысалы, өтілген грамматикалық және лексикалық материалды қайталау кезінде студенттерді кіші жобалармен айналысуға тартуға болады. Әрбір студент топ алдында қандай да бір грамматикалық тақырып бойынша сөйлеуге дайындалады. Егер тақырып қиын болса, онда мұндай тапсырманы екі студентке бірігіп жұмыс істеу үшін бөліп беруге болады. Әрине, оқытушы әрбір кіші жобаның жетекшісі болады. Студент топ алдында сөйлей отырып, біріншіден, дұрыс сөйлеуі керек, екіншіден қалған студенттер тақырып бойынша оған сұрақ қоюға мүмкіндіктері болады. Ал бұл үшін студенттің өзіндік сөйлейтін сөзін жақсылап ойластыру керек, қойылатын сұрақтарға дайын болу керек. Бұл сұрақтар оны да қызықтырады. Оны оқытушымен талқылаған соң, студенттің білімін сөйлеуде сенімді түрде қолдана алады.

Күнделік жазу, оқытушыға немесе бір-біріне хат жазу, орыс және қазақ тілдерінің түсініксіз жайттарын бірге талқылау, әзіл немесе күлдіргі әңгімелер айту және тағы басқа – тілді үйренудегі уәждемелік үшін жақсы негіз болып табылады.

Тіл үйренушілердің тілдік қатынас барысында әлеуметтену мүмкіндігіне себеп болатын тіл меңгерудің мынадай уәждері анықталды:

1) тілдік қатынас жасауға үйрететін тілдік жағдаятты табиғи жағдаймен үйлестіріп, тартымдылығын арттыру – қызықтыру.

2) тіл үйренушілерді қызығушылық байқатындай тақырыптар мен тапсырмалар арқылы тілдік қатынас жасауға бағыттау – ықыластандыру.

3) тіл үйренушінің тілдік қатынас жасауды

меңгеру нәтижесінде қоғамдық ортаға ену мүддесін қолдау – ниеттендіру.

Бұл ұсынылған уәждердің диалог құрып, тілдік жағдаят жасау арқылы қазақ және орыс тілдерін екінші немесе шет тілі ретінде барлық деңгей барысында тіл үйренушіге меңгерту үшін тиімді деп танылып отыруының себебі: келешектен үміт күткен әр адамның болмысында

басқалармен араласуға деген ұмтылыс, тілдік қатынасқа түсу арқылы тіл табысуға деген қажеттілік, өмірде өз орнын иемденуге деген ниет жатады.

Аталған жұмыстар студенттердің білімін көтеріп, сөйлеуге, тыңдауға ынталандырады, сонымен қатар, студенттердің өздерінің мүмкіндіктеріне сенімін нығайтады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Леонтьев А.А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания. -М., 1969. -307с.
2. Зимняя И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. -М.: «Просвещение». 1985. -159с.
3. Кучинский Г.М. Психологический анализ содержания диалога при совместном решении мыслительной задачи // Проблемы общения в психологии. -М., «Наука». 1981.
4. Ломов Б.Ф. Общение как проблема общей психологии // Методологические проблемы социальной психологии. -М., «Наука».1975.
5. Петровский А.В. Личность. Деятельность. Коллектив. - М.: «Политиздат». 1982. -255с.
6. «Авторские технологии в преподавании языков»/ под общ.ред. Ж.А. Нуршаиховой. – Алматы: Бастау, 2010. – 233 с.
7. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика. – М.: Академия, 2008. – 336с.
8. Земская Е.А. Русская разговорная речь. Лингвистический анализ и проблемы обучения. – М.: Наука, 2006. – 240с.
9. Капитонова Т.И., Московкин Л.В., Шукин А.Н. «Методы и технологии обучения русскому языку как иностранному», Москва, 2008. – 160с.
10. Саденова А.Е. Диалогтық сөйлеу – сөйлеу әрекетінің өнімді түрі. // Вестник Казахского национального университета имени аль-Фараби. – Алматы., 2009. - №1(117) – С. 161-165.

Куралбаева Алия Ахметкаримовна

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің PhD докторы
Түркістан қаласы, kural-aliya84@mail.ru

БІЛІМ САПАСЫН ПӘНДЕР ИНТЕГРАЦИЯСЫ АРҚЫЛЫ АРТТЫРУ МӘСЕЛЕСІ

Түйін. Мақалада білім сапасын пәндер интеграциясы арқылы арттыру мәселесі қарастырылады. Сонымен қатар бастауыш сыныптарда білім сапасын пәндер интеграциясы арқылы оқушылардың білім сапасын арттыру мәселесін зерделеуде Қазақстан, Ресей, Түркия елдерінің оқу пәндерінің ерекшеліктеріне тоқталған.

Резюме. В статье обсуждаются проблемы повышения качества образования путем интеграции дисциплин. В то же время, качество начального образования на основе интеграции дисциплин для изучения вопроса повышения качества образования студентов из Казахстана, России, Турции и других стран, касающихся характеристик испытуемых.

Summary. The article discussed the issue of improving the quality of education through the integration of disciplines. At the same time, the quality of primary education through the integration of disciplines to study the issue of improving the quality of education of students from Kazakhstan, Russia, Turkey and other countries concerning the characteristics of the subjects.

Білім беруге қатысты Ұлт Көшбасшысының 2012 жылғы Халыққа Жолдауында («Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты») педагогтар үшін өзіндік ерекшелігі бар екені де белгілі. Елбасы мұнда басымдық берген бағыттардың ішінде, адам капиталына ерекше назар аударды, оның ішінде «Қазақстанда адами капитал сапалы өсуі, ең алдымен, білім беру мен денсаулық сақтауға байланысты екендігін айта келіп, «Біріншіден, оқыту үдерісіне қазіргі заманғы әдістемелер мен технологияларды енгізу; екіншіден, педагогтар құрамының сапасын арттырудың маңызы зор; ... бесіншіден, оқу жастарға тек білім ғана беріп қана қоймай, сонымен бірге оларды әлеуметтік бейімделу үдерісінде пайдалана білуге де үйренуі тиіс; алтыншыдан, оқыту үдерісінің тәрбиелік құрамдасын күшейту қажет» - деп маңызды іс-шараларды атап көрсетті. Бұл мәселелер білім меңгерту негізін құрайтын оқыту үдерісін ұйымдастыруды, білім сапасын арттыруды алға тартады [1].

Осы міндеттердің орындалуы жас ұрпақтың өмірге деген көзқарасын, білім-білік дағдыларын қалыптастыруды қажет етеді. Оның алғашқы негіздері бастауыш мектепте қалыптаса бастайтыны баршаға белгілі. Соған сәйкес бастауыш мектептің жас ұрпақты оқыту мен тәрбиелеуде атқаратын ролі орасан зор.

Қазіргі таңда біз Қазақстандағы білім беру жүйесінің дамуындағы жаңа тенденциялардың пайда болғаны туралы үлкен сеніммен айтуға болады. Бұл тенденциялар жаһандық сипатта жүзеге асырылып және де тек ғана Европа елдерінің ғана емес сонымен қатар әлемнің басқада көптеген елдерінің тенденцияларымен сәйкес келеді.

Бастауыш мектеп - баланың өміріндегі принципті түрдегі өзіндік құндылығы бар жаңа кезең. Бастауыш білім мектептік білім беру жүйесінің басқа кезеңдеріне қарағанда өзіндік ерекшеліктері бар оқу үдерісі. Аталмыш кезеңде оқу қызметінің негіздері қалыптасады, танымдық қызығушылығы мен қажеттілігі артады, қолайлы жағдайда өзіндік сана сезім, өзін-өзі бағалау дағдысы пайда болады.

Бастауыш білім жүйесінде пәндерді интеграциялап оқытуды енгізу оқушылардың дербестігін дамытуға, танымдық белсендігін және қызығушылығын арттыруға оң әсерін тигізеді. Интеграциялап оқытудың нәтижелерін оқушылардың шығармашылық ойлауларының дамығандығынан байқауға болады.

Оқушыларда бастауыш сынып пәндерін интеграциялауға сәйкес ойлаудың жаңа тәсілінің пайда болуы жалпылық негізінде жекені талдау, жекелерден жалпыны көре білу қабілеттері қалыптасады. Күрделі мәселелерді шешудің жаңа жолдарын табу, білімді кешенді түрде пайдалану біліктерінің қалыптасуы да пәнаралық интеграция арқылы жүзеге асырылады.

Интеграциялық оқытуды жүзеге асыру, оның ғылыми деңгейін арттыру, тұтастай алғанда оқушылардың танымдық әрекетіне тән дағдыларды қалыптастыру, тіл мәдениетін дамыту, солардың негізінде білім сапасын арттыру міндеті күн тәртібіне қойылған өзекті мәселелердің бірі.

Білім сапасы білім мекемелеріндегі оқыту іс-әрекеттерінің аспектілері арқылы білімнің мазмұны, оқыту әдістемелері мен әдістері, материалдық-техникалық базасы, мамандардың құрамы т.б. оқушыны дамытуға қатысы бар көрсеткіштердің жиынтығы арқылы анықталады.

Оқушының ақыл-ойының дамығандығының

көрсеткіші ретінде оның танымдық қызметінің нәтижелілігін сипаттайтын білімін бір пәннен екінші пәнге көшіре алуында.

Кіріктіру белгілі нәрсені пәнаралық жалпылау және жаңаны, жинақталған білімді синтездеу болып табылады. Оқытудағы пәнаралық байланыстар оқушының ойлау қызметіне оның танымдық қызметінде көрінетін шығармашылық сонымен қатар қайта өңдеу және ізденіс элементтерін енгізеді.

Зерттеу жұмысында бастауыш сынып оқушыларының танымдық белсендіктерінің және қызығушылықтарының дамуына интеграцияланған оқытудың тиімділігі мен оң әсері көрсетіледі. Білім берудің заманауи жүйесі жоғары білімді, ақыл-ойы дамыған тұтас бағытталған құбылыс және үдерістердің байланыстарының тереңдігін түсінетін, соларды елестете алатын тұлғаны қалыптастыруға бағытталған. Бастауыш сыныптарда оқушыларда оқу ісіне деген негізгі оң көзқарас қалыптасады, ал интеграцияланған сабақтар арқылы таным қызығушылығы және танымдық ынталануы артады.

Бастауыш сыныптарда интеграцияланған сабақтарды өту арқылы оқушыларда сабақтарға деген эмоцияналды қатынасының дамуы және оқу-танымдық іс-әрекетіне деген белсенділігі қалыптасқаны сипатталды.

Интеграцияланған сабаққа оқушылардың оң ынталандырудың, эмоционалды қатынасының және танымдық іс-әрекетінің дәрежелерін байқау кезеңінде сауалнамалар жүргізіліп, оң нәтиже көрсеткені айқындалды.

Интеграциялап оқыту негізі оның құрамдас бөлігі ретінде түрлі ғылымдарды үйренудің объектісі ретінде – кейбір жалпы ұстанымдар және ұғымдарды тереңдету, өрістету және айқындау болып табылады.

Бастауыш мектепте оқытуды интеграциялау табиғат және қоғам туралы тұтас түсінігінің негізін қалауды және оның даму заңдылықтарына деген көзқарасты қалыптастыруды мақсат тұтады. Сонымен, интеграция – дифференциация құбылыстары бір қатарда жүретін ғылымдардың жақындауы, олардың байланыс үдерісі. Интеграция пәндік жүйені жетілдіріп, оның кемшіліктерін жеңуге көмектеседі және пәндер арасындағы өзара байланысты тереңдетуге бағытталады.

Оқыту сапасын басқару күрделі, көп аспектілі және өзіндік міндет, оны шешу үшін бірінші кезекте нақты жағдайды білу керек. Оны түрлі бақылаулар арқылы тексеру жүргізіп білуге болады. Оқушы білімін сапалы тексеру – бұл ең алдымен жүйелі бақылау, оларды жүргізу көп-

теген жағдайларда бақылау тапсырмаларының қалыптастыру және тексеру жұмыстарының көптігінен қиынға соғады. Білім сапасын арттырудағы пәндерді оқытуда интеграцияланған сабақтар едәуір маңызға ие.

Білімдер жүйесінің мәні және білімнің игерілуінің пәнаралық интеграция деңгейінде жүзеге асырылуы – бастауыш сынып оқушыларында ақиқат дүниенің біртұтас жүйе екендігі туралы дұрыс түсінік қалыптастырудың бірден-бір жолы.

Пәнаралық интеграция бастауыш сынып оқушыларының толыққанды білім ала отырып, бүкіл танымдық қызметін дамытуға, сөйтіп дүниетанымын қалыптастыруға тікелей ықпалдар мен жағдайлар жасайтын үдеріс ретінде бастауыш мектептегі оқу-тәрбие барысында әрдайым әрі ұтымды пайдалануға қажет ететін ауқымды шаралар жиынтығын құрайды [2].

Қазіргі таңда шет ел мектептерінде білім беру мен оқытуды ұйымдастыру үдерісінде интеграция мәселесіне көп көңіл бөлінуде. Интеграция негізінде педагогикалық ұжым мен жеке мұғалімдердің шығармашылығын дамыту мәселесі мен жаңа педагогикалық ізденістерді белсендендіру жүзеге асырылуда.

Интеграцияны білім беру жүйесін енгізу түрлі мәселелердің шешімін таба білетін, білімін өздігінен жүйелей алатын, тұтас дүниетанымы бар эрудициялы тұлғаны тәрбиелеуге мүмкіндік туғызады.

Интеграция арқылы бастауыш сынып оқушылары бар білімді жүйелі толықтырады және кеңейтеді. Бұл үшін түрлі білім мен іскерлікті синтездеу қажет. Нәтижесінде интеграция әлем және адам, ғарыш және жер, табиғат және адам дүниетанымының бір тұтастығын біріктіреді.

Интеграцияланған сабақтар оқушылардың шығармашылық қабілеттерінің дамуының мүмкіншіліктері ұлғайтады. Интеграция оқушыларға білімді өздері ізденіп алуын үйретеп, интеллектуалдық деңгейін көтереді және оқуға деген қызығушылығын арттырады, ой-өрісін кеңітеді. Интеграцияланған сабақтар мазмұны мол эмоциялық қуатқа толы болғандықтан оқушыларға ұнайды, олардың танып білуге деген қызығушылығын оятады. Бұл сабақтар оқушылардың сөздік қорын молайтып, сөйлеу дамытады, және эстетикалық талғамын дамытып, өнер туындыларын, сұлулық пен байлықты, табиғатты, шығармашылықты түсініп, бағалауды үйретеді [2].

Бастауыш білім берудің жалпы білім беретін оқу бағдарламалары баланы жеке тұлға ретінде қалыптастыруға, оның жеке қабілеттерін, оқу

ісіндегі оң мотивациясы мен іскерлігін: негізгі мектептің білім беру бағдарламаларын кейіннен меңгеру үшін оқудың, жазудың, есептеудің, тілдік қатынастың, шығармашылық тұрғыдан өзін-өзі көрсетудің, мінез-құлық мәдениетінің берік дағдыларын дамытуға бағытталған. Бастауыш білім беру баланың жеке тұлға ретінде адамгершілік қасиеттерінің, оның қоршаған ортаға эмоционалдық-құндылық қатынасының, оқу процесіне оң мотивациясының қалыптасуын және таным әрекетіндегі жеке қабілеттері мен шеберліктерінің дамуын қамтамасыз етеді [3].

Оқу бағдарламасы – оқу пәнінен берілетін білім мен игерілетін дағдылардың мазмұны мен көлемін және оқу жылындағы орнын белгілейтін құжат [4]. Оқу бағдарламасының түсінік хатында оқу пәнін оқытудың мақсаты, бағдарламаның құрылымы, оқу материалының жүйесі, оқытудың әдістері мен ұйымдастыру формаларының ерекшеліктері көрсетіледі, сыныптағы және сыныптан тыс оқыту жұмыстарының басқа пәндермен байланыстылығы анықталады. Оқу бағдарламасы мына қағидалар негізінде жасалады: жас ұрпақтар үшін бағдарлама мазмұнының тәрбиелік мәні болуы, оқыту мазмұнының ғылыми тұрғыда келуі, оқу материалының оқушылардың жас ерекшеліктеріне және білім дәрежесіне сай жасалуы, оқылатын объективті дүние құбылыстары мен оқу пәндерінің арасындағы табиғи жалғастықты бейнелейтін өзара байланыс ескеріледі.

Оқу бағдарламалары жалпы білім беретін мектептердің бастауыш сатысындағы білім мазмұны модельдерінің бір нұсқасын бейнелейтін біртұтас оқу-әдістемелік кешен болып табылады. Міне осы негізде жақын және алыс шет елдердегі оқу бағдарламаларындағы пәндер ерекшеліктеріне тоқталып өтер болсақ, елімізде білім алушылардың апталық оқу жүктемесінің ең жоғары көлемі сыныптағы және сыныптан тыс (факультативті, жеке және үйірме сабақтары) оқу жұмыстарының барлық түрлерін қоса алғанда, 1-сыныпта – 24 сағаттан, 2-сыныпта – 25 сағаттан, 3-сыныпта – 29 сағаттан, 4-сыныпта – 29 сағаттан болса, ал Түркия елінде білім алушылардың апталық оқу жүктемесінің ең жоғары көлемі 1-сыныпта – 26 сағаттан, 2-сыныпта – 28 сағаттан, 3-сыныпта – 28 сағаттан, 4-сыныпта – 30 сағаттан және Ресей Федерациясында апталық сағат көрсеткіші 1-сыныпта – 21 сағаттан, 2-сыныпта – 26 сағаттан, 3-сыныпта – 26 сағаттан, 4-сыныпта – 26,5 сағаттан тұрады.

Үш елдің бастауыш білім берудің базистік оқу жоспарындағы оқу пәндеріне мән беретін болсақ бірнеше ерекшеліктерді байқаймыз.

Мәселен, еліміздің бастауыш білім берудің базистік оқу жоспарымен Ресей Федерациясының базистік оқу жоспарында оқу пәндері білім беру салаларына бөлініп берілсе, ал Түркия елінің базистік оқу жоспарында білім беру салалары мүлдем қарастырылмаған. Сонымен қатар оқу пәндерінің саны елімізде – 11, Ресейде – 10, Түркияда – 18. Ресей Федерациясы мен Түркия елінің 2-3-4-ші сыныптары бойынша базистік оқу жоспарының инвариантты компонентінде шетел тілі 2 апталық сағат көлемінде бекітілген.

Қазақстан мен Ресей бастауыш сынып оқу пәндерінде ұқсастықтар көп, ерекшелік тек «Ресей халықтарының рухани-адамгершілік мәдениет негіздері» пәнінде ғана болса. Ал, керісінше Ресей мен Түркия елінің оқу жоспарларында кездесетін ұқсастық ол рухани-адамгершілік мәдениетіне негізделген оқу пәнінде. Түркия елінің оқу жоспарындағы оқу пәндеріне мән берер болсақ ерекшелікті көп байқаймыз. Атап өтер болсақ, «Өмір туралы ғылым», «Ғылым және техника», «Қоғамдық ғылым», «Кемализм және тарих», «Адамгершілік білім және дін мәдениеті», «Ойын және физикалық белсенділік», «Технология және дизайн», «Жол қозғалысының қауіпсіздігі», «Мансапты жоспарлау және басшылық», «Азаматтық және адам құқығы». Яғни, Түркия елі кіші мектеп жасынан бастап оқушыларға өмір, дін, ғылым, техника, тарих, дизайн, мансап, құқық ұғымдарымен байланысты пәндерді оқытатындығын байқадық.

Бұл әрине еліміздің бастауыш сынып оқу пәндерімен салыстырғанда үлкен ерекшелік болып табылады. Бастауыш сыныптарда пәндерді интеграциялап оқыту негізінде оқушылардың білім сапасын арттыру технологияларының мазмұнын ашуда Қазақстан, Ресей, Түркия елдерінің оқу пәндерінің ерекшеліктерін ескеру қажет және бастауыш сынып оқушыларының оқу-танымдық көзқарасын қалыптастырып, білімдерін нығайтып, тәрбиесін толыққанды етуде пәндер интеграциясының рөлі орасан зор.

Түркияда бесжылдық бастапқы білім (6 дан 14 жасқа дейін) 6 жасқа толған балаларға міндетті. Бұл жүйеге мемлекеттік, жеке, аймақтық және арнайы мектептер кіреді. Бастапқы бесжылдық мектеп 2 сатыға бөлінеді (3 және 2 жыл). Бастапқы мектептердің көбінде өздерінің бірыңғай мектеп формалары енгізілген. Белгіленген стандарттарға жете алмаған оқушылар, жылдың соңында оқу курсы қайталауға тиіс.

Бұл жүйеде бала бастауыш мектепте 14 жасына дейін қалуы мүмкін. Бірақ, әлбетте, табысты оқитын болса бастауыш білім 11 жасында аяқталады және бастауыш мектепті бітіргендігі

туралы диплом беріледі. Туркияның мектептерінде білім сапасына орта мектеп оқытушыларының біліктілігін жүйелі жетілдірулері оң әсерін тигізеді.

Ал оқытушылардың білімін жетілдіру жүйесінде білім сапасын арттыру факторы ретінде

интеграцияланған сабақтарды қолдану тақырыбына көптеген курстар қарастырылған.

Білім сапасын арттыруда пәндер интеграциясын дұрыс ұйымдастыру жоғарғы педагогикалық шеберлікті, оны қолданудың амал-тәсілдері мен әдістерін талап етеді.

Әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. ҚР Президентінің «Қазақстан - 2050» стратегиясы - қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы. - Астана, 2012 // http://www.akorda.kz/kz/page/page_kazakstan-respublikasynyn-prezidenti-n-a-nazarbaevtyyn-kazakstan-khalkyna-zholdauy-2012-zhylhy-14-zheltoks_1357813742

2. Auelbekov E, Kuralbaeva A, Shakhanbaev M, Kuralbaev A. Formation of primary schoolchildren's worldview through interdisciplinary integration in teaching fine arts // *Life Science Journal Life Sci J* [ISSN:1097-8135 2014; 11(4s): 161-164]. (ISSN:1097-8135). 23 (Thomson Reuters IF = 0.165; Scopus IF = 0.133)

3. Auelbekov E.B., Kuralbaeva A.A. The role of interdisciplinary integration in forming of the worldview of younger pupils at the lessons of of visual arts // *materials of the iv international research and practice conference. Science, Technology and Higher Education Vol. II 4* , 201 th 30 January Westwood, Canada 2014

4. Энциклопедиялық сөздік // Білім және ғылым. Алматы, 2009. – 43 б.

Омаров Дәулет Кәрібайұлы

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің PhD докторанты,
Қызылорда қаласы, +7 701 431 3647, daulet_omarov_2014@mail.ru

МҰРАЖАЙ – РУХАНИ-АДАМГЕРШЛІК ТӘРБИЕ ОРТАЛЫҒЫ

Түйін. Мұражайлардың жас ұрпаққа мұражай мұрағаттары негізінде тәрбие беру мен сапалы білім беру үрдісіндігі ролінің артуы педагогика ғылымының бір саласы ретінде мұражай педагогикасының дамуына да ықпал етеді.

Резюме. В данной статье рассматривается роль и значение музея как одного из социокультурных институтов современного общества, способствующего развитию духовно-нравственного воспитания будущего поколения.

Summary. The museums which are the place and the role of developing new generation's spiritual and artistic upbringing in the society of the main social-cultural institution are written in the article.

Қазіргі әлемдік үдемелі экономикалық-әлеуметтік даму жағдайында тәуелсіз Қазақстан қоғамында кәсіби күзіретті, бәсекеге қабілетті, ғаламдық үдеріс талабына сай тиімді әрекет ете білетін кәсіби деңгейі жоғары мамандарға деген сұраныс арта түсуде. Осыған орай жоғары білім саласының басым бағытына білім алушыларды заман талабына сай білімді, білікті, шығармашыл, бастамашыл, зиялы, жаңашыл тұлға етіп дайындау міндетімен қоса, болашақ педагогтарды кәсіби дайындығы барысында қоғамдағы түрлі әлеуметтік институттармен де жұмыс жасай білетін жан-жақты маман ретінде қалыптастыру міндеті де жатады.

Ұлттық мәдениет – халықтың ежелден жалғасып келе жатқан өзіне тән өнері, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, дүниетанымы есебінде қалыптасып, жетіліп отырады. Рухани-мәдени мұраларымызды танып-білуде дәрменсіздік көрсету – қоғамымызда мәдени сабақтастық пен тұтастықтың әлсіреуіне әкелуі мүмкін. Сол себепті, жастардың бойына ата-бабаларымыздан жеткен тарихи-мәдени мұраларға деген сүйіспеншілікті тәрбиелеу қажет. Қазіргі таңда осы жауапты міндетті орындауда мұражайлардың атқаратын орны ерекше екені сөзсіз.[1, 2].

Мұражай – бұл адамзат қоғамының сан ғасырлық тарихы мен салт-дәстүрінен, өнері мен мәдениетінен, ғылымы мен білімінен ең қысқа уақыт ішінде хабардар ететін ақпараттық жылдамдыққа ие бірден-бір ғылыми-танымдық орын, әрі көп қырлы тарихи қалыптасқан мәдени-әлеуметтік институт. Мұражайлардың қалыптасқаннан бергі қызмет ету бағыттарының бірі – білім беру болып есептеледі. Мұражай-музей сөзін (музейон) адамзаттық мәдени қолданысқа көне гректер енгізген. Олар үшін бұл орын «храм муз» даналар мен философтар жиналатын, терең ойға бататын, толғанатын орын болған. Музей гректің – museion – орын,

музаға арналған орын, муза ғибадатханасы деген түсінік береді. Муза -1. Шабыт. Муза-2. Көркемөнер мен ғылымның қамқоршы құдайы. Ал римдіктер музе (музеум) сөзін философиялық талқылау, айтыстар орны ретінде пайдаланған. Флорентийліктер «музей» сөзін сирек кездесетін бағалы заттар жиынтығы деген мағынада XV ғасырдан бастап қолдана бастайды.«Музей» сөзі XVIII ғасырдан бері қарай маңызды ерекшеліктері бар заттарды сақтайтын және көрсетуге арналған ғимарат деген түсінікке ие болды. Мұражайдың танымдық-білімдік қызметінің тарихы антикалық дәуірден басталады. Одан кейінгі мұражайлардың танымдық-білімдік дамуы Қайта өрлеу дәуірінде жалғасып, алғашқы кунсткамералар мен сирек кездесетін дүниелер кабинеті мұражайлардың алғашқы үлгілері болды. Кабинеттердің XVII ғасырда ролі артып мұражайдың педагогикалық орны алғашқы рет ерекшеленеді. Бұл бағыттың идеялық негізі француз және неміс ағартушылығы болды. XIX ғасырда мұражайлар коллекциялар түрі жағынан білім-танымдық қызметке негізделген кәсіптік бағытта қалыптаса бастады. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап мәдениетті демократиялау процесіне байланысты, мұражай – «Таным сарайы» ретінде қабылдана бастады. Осындай жағдайда білімдік мұражайлардың көптеп пайда болуы Европада кең көлемде жүрді де, халыққа білім беру ісінде қайта құрулар қоса жүргізіліп, ол Германия мен АҚШ-та күшті қарқынмен дамыды. XX ғасырға дейінгі музейдің эволюциялық таным-білімдік қызметі осындай жобада болды. Кеңес үкіметі жылдарында барлық музейлер идеологияландырылған бағытта социализм мен коммунизм идеяларын насихаттаумен болды.[2, 11-12].

Қазіргі әлеуметтік-мәдени кеңістікте мұражайлардың ролі олардың білім беру қызметінің кең көлемде таралуымен және тереңдігімен

ерекшеленеді. Қоғамның сұранысына сай мұражайлардың ақпараттық әлеуеті, олардың рухани және материалдық құндылықтардың түпнұсқасын сақтаумен және оны келешек ұрпаққа жеткізуі кәсіби қызметімен сәйкес келеді. Мұражайдың білім беру үдерісіндегі негізгі мақсаты – тұлғаның сол кезеңдегі тарихи-мәдени кеңістіктегі танымын арттыру. Қазіргі заман қоғамы мұражайлардың тәрбиелік және білім беру мүмкіндіктерін неғұрлым тиімді пайдалануға мүдделі. Мұражайлардың бұл бағыттағы тиімділігін пайдалануда пайда болған ғылыми пән – мұражай педагогикасы. Мұражайлық педагогика дегеніміз – педагогикалық көзқарас тұрғысынан қарастырғанда мұражайлық қатынастар формасын, мұражай заттарын көрсету және қабылдау, түсіну ерекшеліктерін зерттейтін бір-бірімен тығыз байланысты ғылыми пән. Қазіргі егемендік пен тәуелсіздік жағдайында тарихи бағыттағы мұражайларға ерекше роль береді, себебі тарихи-мәдени ескерткіштерді визуальді түсіну – дүниеге көзқарасты және мұралардың құндылығын сезіну, жас ұрпақтың ұлттық сана-сезімін, тарихи біліктілігін және рухани-адамгершілік мәдениетін қалыптастыруға септігін тигізеді. Бір жағынан мұражай адамның мәдени ортада бейімделу құралы, қарқынды өзгерістегі әлемде психологиялық баспана, тарих пен мәдениеттің қайта оралмас құндылықтарын сақтау факторы ретінде танылады. Басқа жағынан мұражай тұлғаның адамгершілік және эстетикалық дамуына ықпал етуші мәдени ортамен молынан қарым-қатынас жасаудың рухани орны. Мұражайлық педагогика, өзінің белсенді әрекетімен экспозиция және жеке құнды экспонат көмегімен, тұтас алғанда Мұражайлық-педагогикалық қызметтің мақсаттарының бірі ретінде адамның бойында адамгершіліктің құрылуының шарты саналатын эстетикалық даму болып отыр. Мұражайлық-педагогикалық үрдістің құрылымында мұражайдың педагогикалық қызметінің үш негізгі қызметін бөліп көрсетуге болады: тәрбиелік, білім беру, дамытушы. Тәрбиелік қызметтің мазмұнында адамгершілік қасиеттерінің, эстетикалық көзқарастардың, әлеуметтік қарым-қатынастардың, әрекет түртікісі мен ережелерінің құрылуы басты роль атқарады.

Дәлірек айтқанда, бұның барлығын жоғарғы идеалдың құрылуын, мейірбандықты, сезімталдықты, ықыласты қарым-қатынасты тәрбиелеу, көркемөнер құндылықтарын қабылдау деп белгілеуге болады. Тәрбиелеу қызметі мұражайлық заттың ақпараттық және экспрессивті қасиеттеріне негізделеді. Ол қоғамның танымдық және

мәдени сұрауларымен ескертілген және мұражайлардың экспозициялық және мәдени-білім беру жұмыстарының түрлі тәсілдерінде жүзеге асырылады. Мұражайлар ағартушылық (өнер саласында) қызметтен басқа тәрбиелік қызметті де қолына алғанда, олардың педагогикалық қызметінің басты міндеті тұлғаның шығармашылық тәрбиеленуіне септігін тигізу болады [3, 78].

Мұражайдың білім беру қызметіне оқушылардың ой-өрісін кеңейту, білгірлікті дамыту, алғашқы сараптама машықтарын бойға сіңіру және тұлғалық шығармашылық тәжірибені жинақтау жатады. Сонымен қатар мектептің оқу-тәрбие үрдісінде мұражай педагогикасын қолдану оқушылардың тарихи-мәдени және қоғамдық құбылыстарды түсінуіне және ғылыми-танымдық көзқарастарын одан әрі байытып, отаншылдық, ұлттық құндылықтарды құрметтеуге, зерттеушілік-ізденушілік тәжірибесін игеруге, байқампаздық дағдыларын қалыптастыруға, ассоциациялық ойлауға және эстетикалық сезімдерін ұштастыруға ықпал етеді.

Мұражайдың дамытушы қызметі күрделі, ерекше сипатқа ие. Мұражайлық-педагогикалық үрдістің құрылымында үрдістің арнайы бағыты болған жағдайда дамытушы қызмет едәуір тиімді іске асырылады. Мұражайлық білім берудің мазмұны мен әдістері білім, дағды, көзқарастың қалыптасуынан басқа тәрбие мен білім беру үрдістерін жетілдіретін ерекше қасиеттердің дамуына бағытталады. Эстетикалық тәрбиелеу саласында бұл көңіл-күй ортасы, бақылау, қиял, ассоциативтілікті және шығармашылық қабылдау мен ақыл-ойдың дамуы үшін арнайы шаралар қолдануды көздейді. Мұражайдың білім беру-тәрбиелеу қызметі мұражай жәдігерлерінде өткен мен қазіргінің материалдануының арасындағы мәдени-тарихи диалогты қамтамасыз етеді, түпнұсқалардың тарихи, мәдени, эстетикалық маңыздылығының арқасында мәдени мұраға қатысты құндылық қарым-қатынасты қалыптастырады. Мұражай – білім мен таным ордасы ретінде жас буынның дүниетанымы мен жеке тұлға болып қалыптасуына айтарлықтай өз үлесін қосады. Олардың негізгі мақсаты:

- Жас ұрпақтың саналы, ұлтжанды, тәрбиелі болып қалыптасуын жан-жақты қамти отырып тәрбиелеу;
- Сезімталдық қасиетін, ойлау, қиялдау, шығармашылық ынтасын, эстетикалық сезімін, талғамын дамыту;
- Отаншылдық, рухани-адамгершілік құндылықтарды жас ұрпақ бойына дарыту;
- Тарихи ұлттық санасын қалыптастыру, ғылыми көзқарасының дамуына мұражай

мұрағаттарын және тарихи-мәдени ескерткіштерді пайдалану;

- Ұлттық салт-дәстүрді, ұлттық дүниетанымды мұражай мәдениеті тұрғысында санасына сіңіру[4, 32-34].

Мұражайлардың жас ұрпаққа мұражай мұрағаттары негізінде тәрбие беру мен сапалы білім беру үрдісіндігі ролінің артуы педагогика ғылымының бір саласы ретінде мұражай педагогикасының дамуына да ықпал етеді. Мектеп пен мұражайлар арасындағы қарым-қатынас олардың өзара іс-шараларының ойдағыдай өтуіне, тәрбие мен білім беруге бағытталған мұражайлық-педагогикалық бағдарламаларды жүзеге асыруына, танымдық экскурсияларды бірлесіп атқаруынан көрініс табады. Сонымен қатар, мұражай педагогикасы мектеп мұғалімінің де тарихи-мәдени таным көкжиегін арттыратыны сөзсіз. Қазіргі таңда виртуалды мұражайлардың пайда болуы мұражай қызметкерлері мен оқытушы-педагогтардың алдына жаңа міндеттер жүктеп отыр. Еліміздің кез-келген аймағы, өлкесі, қала, ауыл өзіне тән сұлу табиғатымен ерекше, сонымен бірге олардың әрқайсысы жергілікті халқының мақтаныш сезімін тудыратын сан қырлы, мол тарихи-мәдени әлеуетке

ие екендігі де белгілі. Ал өлке тарихы елдің белгілі бір территориялық және уақыт кеңістігімен айқындалады. Осыған байланысты әр өлкенің ерекшелігі ескеріле отырып өлкетанулық бағыттағы мұражайлар құрылады. Аймақтың өткені мен бүгінін сипаттайтын тарихи-өлкетану мұражайлары оқушылардың туған өлкесіне деген сүйіспеншілігін одан әрі арттыратыны сөзсіз.

Мұражайда өткізген әрбір күн жас ұрпақ үшін мәнді де қызықты болып, олардың тарихи-мәдени таным деңгейін көтеріп, интеллектуалдық ақыл-ойын дамытып, парасатты ойлауға, рухани-адамгершілік құндылықтарды, қоршаған ортаны тағы да бір тани түсуге мүмкіндік беретіні айдан анық. Өйткені мұражай келушілердің өткенді құрметтеп, болашаққа үлкен сеніммен қарап ой елегінен өткізуге мүмкіндік беретін бірден-бір тарихи-мәдени, тәрбие орны. Сондай-ақ, қазіргі кезге дейін өмір сүрген қандай да болмасын адамзат қоғамдастығында бұрынғы өткен бабалар өмірінің жақсы жақтарын, қырларын үлгі етіп, өсиет-өнегелерін қабылдап және өз ұрпағының бойына рухани-адамгершілік құндылық қасиеттеріне негізделген тәрбие беру арқылы, қоғамның одан әрі дамуына және өркендеуіне ықпал жасағанын айта кеткен ләзім.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әлімбаев Н. Музей жұмысындағы ғылымның орны мен ролі // Қазақстан музейлері – 2002 жыл, қазан-желтоқсан. – Б.2
2. Жибраев С.К. Қазақ әдебиеті сабақтарында музей мұрағаттарын пайдалану әдістемесі: пед.ғ.к. дисс... авторефераты – Алматы, 2003.- Б.Б.11-12
3. Столяров Б.А. Музейная педагогика. – М., 2014. - 216с.
4. Р.Илиясова Отандық музейлік педагогиканы құрудың мәселелері мен болашағы // Қазақстан музейлері – 2002 жыл қазан-желтоқсан. – Б.Б.32-34
5. Хамитова М.А. Академик Ә.Х. Марғұланның ғылыми мұрасының Қазақстан музей ісіндегі маңызы: тар.ғ.к. дисс... авторефераты. - Алматы. 2010
6. Жанбетов Қ. Мұражай – тәрбие мектебі // Мәдени мұра. - №1. - 2013 .

Утегенов Жеткерген Мусаевич

к.п.н., ст.преподаватель Кызылординский государственный университет им.Коркыт Ата
г. Кызылорда, +7 775 473 9874, Zhetker-2011@mail.ru

Омаров Даулет Карибаевич

докторант PhD Кызылординский государственный университет им.Коркыт Ата,
г.Кызылорда, +7 701 431 3647, daulet_omarov_2014@mail.ru

**МУЗЕЙНЫЕ И ТЕАТРАЛЬНЫЕ ФОРМЫ ВОСПИТАНИЯ ЭТНИЧЕСКОЙ
ТОЛЕРАНТНОСТИ СТУДЕНТОВ ВО ВНЕУЧЕБНОЕ ВРЕМЯ**

Түйін. Студенттің сабақтан тыс уақытында мұражайлық және театрландырылған пішінде этникалық толерантты болуына тәрбиелеу жолдарын қарастырады.

Резюме. В статье раскрываются воспитательные возможности музеев и театра, способствующие формированию и развитию у студентов этнической толерантности.

Summary. The article describes the educational possibilities of museums and theaters, contributing to the formation and development of students of ethnic tolerance.

Воспитание этнической толерантности способствует адаптацию личности в поликультурном обществе и осознанию своего отличия от представителей других этносов. Внеучебная деятельность студентов как важнейший компонент педагогического процесса, подчеркивают в воспитании социально значимых качеств студентов. «Это особый вид деятельности, актуализируемый внеучебными подразделениями вуза, способствующий социально-позитивному воспитанию молодежи». Основными элементами является ценности, включенные в систему общечеловеческих приоритетов [1, 54- 56].

В воспитательном процессе вуза организатором внеучебной работы является преподаватель – куратор группы. Кураторы групп разрабатывают план воспитательной работы и организуют творческие работы внеучебное время студентов. В процессе планирования воспитательной работы необходимо соблюдать принцип преемственности воспитательной работы от курса к курсу. Это дает акцентировать внимания на возрастных особенностях студентов, расширения содержания воспитательной работы во внеучебное время.

При этом важно опора на активность, творческую инициативу, самостоятельность студентов. В воспитании во внеучебное время необходимо выделять основные направления, способствующие знанию и пониманию ценности других культур, умение и навыков межкультурного взаимодействия, умения разрешения конфликтных ситуации. Можно выделить в воспитании этнической толерантности студентов во внеучебное время социально-ориентированные направления, охватывающие формы воспитательных работ: встречи с представителями разных

культур; вечера вопросов и ответов, направленные на ознакомления с ценностями других культур, межкультурных проблем; проведение круглых столов; проведение тематических экскурсий, способствующие на познания способов меж-культурных взаимодействия и этики поступков в конфликтных ситуациях; консультации по законодательству и о правах гражданина, которые позволяют сохранить равноправие в поликультурной среде и уважение прав личности других этносов; участие в проведениях праздников, имеющие межкультурные значения (День единства народов Казахстан, День независимости, День победы и др.). Также выделить можно культурно-массовые работы со студентами, являющиеся направлением воспитания этнической толерантности во внеучебные время: проведение вечеров, конкурс которые дает возможность развитию активности студентов в познании и умении межкультурного диалога; клубы поликультурности, по культурным интересам; смотры художественной самодеятельности разных этнических культур.

Остановимся подробнее на некоторых из форм воспитания этнической толерантности студентов во внеучебное время. Как форма воспитания внеучебное время студентов экскурсии в музеи и просмотр спектаклей в театрах с последующим обсуждением увиденного и услышанного дает значительные результаты в решении задач воспитания. Экскурсия в музей направлена на удовлетворение знанием о культурах, об искусстве других этносов, связанные с изучением и осмыслением отечественной и мировой культуры.

В музее разрабатывается программа воспитательной работы, которая включает в себя:

- экскурсии, рассказы о разных достояниях мировых культур;

- тематические занятия, направленные на знание о культуре других этносов;

- исторические викторины, для укрепления знаний и умений о другой культуре [2, 91].

Экскурсия в музей дает возможность пониманию и осмыслению увиденного, и держать ориентир на положительных качествах человека. В отдельных залах музея имеются исторические факты, ставшим образцом патриотизма своей страны, который является общей ценностью для всех народов. Это отважные люди, незабываемые события, которые надолго остаются в памяти посетителей, это своего рода уроки мужества и героизма [2, 92-93]. «Здесь студенческой молодежи есть над чем подумать, поразмышлять и почувствовать гордость за тех, кто прославил свою Родину достойными делами и поступками» [2, 92]. Знание об искусстве, о национальных одеждах других культур позволяет пониманию особенности других этносов, их жизнедеятельности, быта, принять их своеобразие, найти общие в их культуре, ценить и уважать традиции других культур как Отечественное достояние. Увиденные материалы в музее способствуют к развитию эмоциональных качеств как эмпатия к другим культурам, дружелюбность. Для этого необходимо поэтапно реализовать экскурсионную работу студентов в музей во внеучебное время. Экскурсия в музей охватывает три этапа:

1. Предварительный этап (организационная лекция-беседа: что замечательного представлено в экспонатах музея, на выставке, намеченом для рассмотрения памятнике; демонстрация репродукций, слайдов; краткое обращение к отдельным, наиболее впечатляющим эпизодам из жизни и творчества художников; учет интересов и пожеланий студентов).

2. Организация экскурсии (отбор материала для освещения; расстановка акцентов внимания, согласование с научными сотрудниками музея; вопросы и ответы по ходу ознакомления с произведениями искусства).

3. Обмен мнениями (обсуждение увиденного и услышанного, заполнение предлагаемых анкет, позволяющих отследить интересы студентов, их потребности в общении с прекрасными и сделать определенные выводы о качестве выполненной работы; анализ мнения студентов, выводы, определение степени соотнесения намеченных результатов с реальными условиями поликультурной среды) [3, 42].

После экскурсии в музей можно проводить со студентами внеучебные воспитательные ра-

боты как круглый стол, беседы. В проведении мероприятий используются методы убеждения, формирующие мировоззрение студентов о мировой культуре. «Для того, чтобы воспитание могло создать для человека вторую природу, необходимо, чтобы идеи этого воспитания переходили убеждения воспитанников, убеждения в привычки, а привычки в наклонности» [4, 118]. Использование методов убеждения способствует формированию поведенческих качеств студентов. В применении метода рассказа раскрывается сущность истории разных этносов, о межкультурных взаимоотношениях, описание воспитываемого объекта, событий, способствует пониманию другой культуры, побуждает осмыслению понятий этнической толерантности. Здесь намечается пополнить знания воспитанников о нормах и правилах поведения в поликультурной среде, об опыте поведения людей. К рассказу предъявляются такие требования: логичность, последовательность и доказательность, учет возрастных особенностей, четкость, эмоциональность.

В беседе участники воспитательного процесса обмениваются мнениями, задаются вопросы, определяющие роли и значимости межкультурного взаимодействия, этнической толерантности. С целью формирования нравственных качеств, понимания личности со всеми культурными особенностями, расширение знаний об этике межкультурного взаимодействия, дается оценка личностью: о долге, нравственности, агрессивности, патриотизме, справедливости и это носит название этические беседы.

Театр как форма воспитания этнической толерантности, который может взаимодействовать со студенческой аудиторией, имеет ряд отличительных особенностей:

- на театральной сцене гармонично сочетаются и обогащают друг друга литература, живопись, музыка, танец, пантомима и т.д., что способствует развитию эмоционально-чувственный сферы человеческого «Я»;

- при просмотре спектакля зритель не только получает новые знания и представления, но и видит образцы взаимодействия, поведения в разнообразных жизненных ситуациях и в решении сложных жизненных проблем;

- театральными средствами осуществляется художественно-эстетическое воспитание, формируется национальное самосознание и уважение к истории, наследию народов [2, с. 93].

«Театр является своеобразным посредником между культурой прошлого и настоящего, служит укреплению связи времен, помогает решать

задачи эстетического, нравственного, интернационального воспитания в тесном, органичном единстве» [2, 95]. «Живое театральное искусство облагораживает человека, помогает ему встретиться с самим собой на примерах образного раскрытия человеком-артистом драматургических персонажей. Театр побуждает к общению и обмену мнениями. Само по себе хорошее драматургическое произведение раскрывает внутренний мир человека с его проблемами, радостями, тревогами, печалью» [5, с. 96]. Театр как форма воспитания этнической толерантности студентов во внеучебное время повышает уровень знания о межкультурных взаимоотношениях, об

идеалах патриотизма, поведения в разнообразных межкультурных взаимодействиях и решение сложных межкультурных конфликтных проблем, формируется уважение к истории к своей и другой культуры, к их ценности, к Родине.

Таким образом, воспитательные возможности музеев и театра неисчерпаемы, они имеют значительное место в воспитательной работе вуза. Воспитание студентов во внеучебное время посредством музеев и театров укрепляют знание о ценностях других культур, развивают положительные эмоции к ним, способствует межкультурному взаимопониманию.

Литература

1. Учебно-воспитательная работа в вузе: психолого-педагогическая подготовка преподавателей: учеб. пособие / Р.М. Петрунева, Д.В. Воронков, Е.П. Скоринова. – Волгоград, 2005. – 132 с.
2. Ганина Т.В. Внеаудиторная работа со студентами во взаимодействии с культурно-просветительными учреждениями. Сборник научно-методических статей/ Отв. ред А.Н. Козлов, Л.К. Гребенкина. – Рязань, 2003.- 156 с.
3. Ежова Е.Ю. Культуротворческий подход к организации внеучебной деятельности студентов педвуза. Сборник научно-методических статей/ Отв. ред А.Н. Козлов, Л.К. Гребенкина. – Рязань, 2003.- 156 с.
4. Кириллов Г.Д. Воспитание личности студента средствами театра. Сборник научно-методических статей/ Отв. ред А.Н. Козлов, Л.К. Гребенкина. – Рязань, 2003.- 156 с.
5. Ушинский К.Д. Избранные педагогические сочинения. В двух томах. Т. 1. Под ред. А. И. Пискунова (отв. ред.), Г. С. Костюка, Д. О. Лордкипанидзе и др. Москва, 1974.- 584 с.

Кузьменко Юлия Павловна

магистр педагогики и психологии, старший преподаватель кафедры дошкольного, начального и специального образования, Костанайский Государственный Педагогический Институт, г. Костанай, yulyazilowa@mail.ru

Андрусенко Регина Павловна

студентка 4 курса специальности «Дефектология»
Костанайский Государственный Педагогический Институт,
г. Костанай, regina.a.1994@mail.ru

РАЗВИТИЕ МЫШЛЕНИЯ ДЕТЕЙ С ЗАДЕРЖКОЙ ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ С ПОМОЩЬЮ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ ПОЗНАНИЯ МИРА

*Скажи мне, и я забуду.
Покажи мне, - я смогу запомнить.
Позволь мне это сделать самому,
и это станет моим навсегда.*

Древняя мудрость

Резюме. В статье отмечается важность развития мышления детей с задержкой психического развития с помощью информационно-коммуникативных технологий на уроках познания мира. Развитие мышления детей с задержкой психического развития с помощью информационно-коммуникационных технологий позволяет одновременно воздействовать на два важнейших органа восприятия (слух и зрение), позволяет достичь лучшего результата обучения.

Түйін. Бұл мақалада психикалық дамуында тежелулері бар балалардың ойлау қабілеттерін дүниетану сабақтарында ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арқылы дамытудың маңыздылығы туралы айтылады. Психикалық дамуында тежелулері бар балалардың ойлау қабілеттерін ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арқылы дамыту бір уақытта екі маңызды қабылдау ағзасына (есту мен көру) ықпал етеді және оқытуда жақсы оң нәтижеге жетуге мүмкіндік жасайды.

Summary. The article highlights the importance of thinking of children with mental retardation using information and communication technologies in the classroom learning about the world. Development of thinking of children with mental retardation using information and communication technology allows simultaneous work on two major organ of perception (hearing and vision), can achieve better learning outcomes.

Согласно определению, задержкой психического развития называется такое нарушение темпа нормального психического развития ребенка, когда у него отдельные психические функции (внимание, память, мышление, воля, эмоции) отстают в развитии от имеющихся психологических норм для его возраста. [1]

Задержка психического развития является одним из самых распространенных психолого-педагогических диагнозов. По данным ВОЗ, эта проблема возникает почти у 30% детей, принятых в школу. Важными симптомами, на основании которых ставится диагноз ЗПР – это нарушение развития познавательных процессов: памяти, внимания, мышления. Понятие «задержка психического развития» употребляется по отношению к детям с минимальными органическими повреждениями или функциональной недостаточностью центральной нервной системы, а также длительно находящихся в условиях социальной депривации. [2]

Проблемы изучения детей с задержкой психического развития поднимались в работах Т.А. Власовой, К.С. Лебединской, В.И. Лубовского, М.С. Певзнер, Г.Е. Сухаревой и другие.

В работе С.Л. Рубинштейна мышление определяется как «опосредованное - основанное на раскрытии связей, отношений - и обобщенное познание объективной реальности». «Мышление - это, по существу своему, познание, приводящее к решению встающих перед человеком проблем или задач». [3]

Процесс мышления у детей с ЗПР представляет собой деятельность, связанную с решением той или иной задачи или проблемы. Мышление у детей с ЗПР сохранно больше, чем у детей с умственной отсталостью, у них лучше выражена способность абстрагировать, обобщать, принимать помощь, и осуществлять перенос умения в другие ситуации.

Отставание в развитии мышления – одна из главных черт, отличающих детей с задержкой

психического развития от нормально развивающихся школьников. Отставание в процессе мыслительной деятельности у детей с ЗПР проявляются во всех компонентах структуры мышления (по исследованиям Т.В. Егоровой, У.В. Ульяновской, Т.Д. Пускаевой, В.И. Лубовского и др.)

У детей с ЗПР неравномерно развиваются все виды мышления. Наиболее сильно выражено отставание в словесно-логическом мышлении (оперирующем представлениями, чувственными образами предметов), ближе к уровню нормального развития находится наглядно-действенное мышление (связанное с реальным физическим преобразованием предмета). [4]

На развитие мышления также оказывают влияние психические процессы: уровень развития внимания, уровень развития восприятия и, уровень представлений об окружающем мире и развития речи.

Существует много отличительных характеристик деятельности мышления школьников с ЗПР. Основными, на наш взгляд, являются недостатки мотивации деятельности, снижение познавательной активности, стремление избежать интеллектуального напряжения и отказаться от выполнения сложных умственных задач.

Для развития процесса мышления у детей с задержкой психического развития мы предлагаем использовать информационно-коммуникативные технологии.

В последнее время под информационными технологиями чаще всего понимают компьютерные технологии. В частности, информационные технологии имеют дело с использованием компьютеров и программного обеспечения для хранения, преобразования, защиты, обработки, передачи и получения информации.

Для успешного использования ИКТ педагогу нужно знать основные функции ИКТ - технологий применяемых на уроке.

Обучающая функция ИКТ – технологии заключается в следующем, с помощью ИКТ технологий дети получают необходимые знания и умения, навыки. Дети с помощью учителя учатся осуществлять поиск информации в словарях, справочниках, энциклопедиях, библиотеках, Интернете. При работе с информацией учатся применять средства информационных и коммуникационных технологий. Используя на уроке ИКТ - технологии, мы развиваем у детей мышление, память, внимание, наблюдательность и речь - это развивающая функция. Дети учатся использовать информацию для построения умозаключений. Производить анализ полученных сведений, выделяя признаки и их значения, определяя

целое и части. Следующая функция, воспитывающая функция. С помощью ИКТ – технологий мы воспитываем детей, показывая образцы искусства, правильного поведения, формируем у них устойчивые отношения и правильное поведение. ИКТ - технологии формируют положительную мотивацию к учебе, повышается активность детей на уроке. Детям нравится все яркое, необычное. Они с удовольствием смотрят мультимедийные презентации, играют в развивающие игры, смотрят обучающие фильмы это все можно отнести к стимулирующей функции. И еще немаловажная функция ИКТ технологий это корректирующая функция. Используя ИКТ - технологии, учителя школы исправляют, корректируют недостатки в обучении, проводят коррекцию психических процессов и учебной деятельности.

Как говорил Ян Коменский "Золотое правило дидактики - наглядность". А в современном мире наглядность можно обеспечить с помощью информационно - коммуникативных технологий.

Информационно-коммуникационные технологии (ИКТ) — совокупность методов, производственных процессов и программно-технических средств, интегрированных с целью сбора, обработки, хранения, распространения, отображения и использования информации в интересах ее пользователей. [5]

Информационно-коммуникационная технология представляется чаще всего с помощью интерактивной доски. Интерактивная доска (Interactive whiteboard), представляет собой большой сенсорный экран, работающий как часть системы, в которую также входят компьютер и мультимедиа проектор. С помощью проектора изображения с рабочего стола компьютера проецируются на поверхность интерактивной доски. [6]

Интерактивные доски обогащают процесс подготовки к занятиям - они просты в использовании, как для преподавателей, так и для учащихся.

Мы считаем, что одной из наиболее удачных форм подготовки и представления учебного материала к урокам познания мира можно назвать создание мультимедийных презентаций MS Power Point.

Презентация - с английского языка переводится как "представление". Мультимедийные презентации - это удобный и продуктивный способ предоставления информации с помощью ИКТ. Он включает в себя динамику, звук и изображение, т.е. те факторы, которые наиболее долго удерживают внимание ребенка.

Одновременное воздействие на два важнейших органа восприятия (слух и зрение) позволяют достичь лучшего результата. Доказано, что ребенок запоминает 20% услышанного и 30% увиденного, и более 50% того, что он видит и слышит одновременно. Поэтому, упрощение процесса восприятия и запоминания информации с помощью ярких образов - это основа любой презентации.

Использование возможностей программы MS Power Point для создания презентаций открывает большие перспективы для:

- повышения эмоциональности урока, повышения интереса учащихся к учению, воспитания потребности приобретать новые знания;
- смены форм деятельности, учета психолого-педагогических особенностей младших школьников;
- стимулирования познавательного мышления учеников;
- наглядных методов обучения, использование игровых моментов в обучении.

Использование презентаций позволяет проводить уроки на высоком эстетическом и эмоциональном уровне (анимация, музыка), также, обеспечивает наглядность и привлекает большое количество дидактического материала, обеспечивает высокую степень дифференциации обучения (индивидуально подойти к ученику, применяя разноуровневые задания).

Положительно использовать презентации на всех этапах урока: при объяснении нового материала, закреплении, повторении, контроле, при проведении внеклассных занятий.

Для примера использования ИКТ технологий нами было разработано календарно-тематическое планирование по познанию мира во 2 классе III четверть.

Календарно-тематическое планирование 2 класс (на след. стр.)

Подводя итог, можно отметить, что применение новых информационных технологий раскрывает неограниченные возможности для повышения качества знаний обучающихся, обеспечивая эффективную организацию познавательной деятельности учащихся.

Информационные технологии позволяют повысить мотивацию учения за счет использования средств привлечения внимания и развития интереса.

Можно сделать вывод, что использование ИКТ на уроках познания мира развивает мышление, внимание, память учащихся, за счет применения наглядного материала, иллюстраций, фрагментов фильма, что способствует улучшению результативности обучения.

Литературы:

1. Мамайчук И. И. Психокоррекционные технологии для детей с проблемами в развитии. - СПб.: Речь, 2006.- 400 с.
2. Специальная педагогика [Текст]: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Л.И. Аксенова, Б.А. Архипов, Л.И. Белякова и др.; Под ред. Н.М. Назаровой. - М.: Изд. центр «Академия», 2000. - 400 с.
3. Рубинштейн, С.Л. О мышлении и путях его исследования [Текст] / С.Л. Рубинштейн. - М.: Изд-во АН СССР, 1958. - 147 с.
4. Нурсултанова А.Н. Клиника и диагностика задержки психического развития/А. Н. Нурсултанова, Г. Ш. Сагындыкова // Оқушы тәрбиесі, 2012. т.№5.-С.23-26
5. Жаманкарин М. М. Развитие информационно-коммуникационных технологий в Казахстане [Текст]/М. М. Жаманкарин, М. Х. Макенова // Молодой ученый. — 2015. — №4. — С. 175-176.
6. https://ru.wikipedia.org/wiki/Интерактивная_доска

Познание мира.
Всего 68 часов/ 2 часа в неделю

№ урока	Тема урока	ИКТ	Страница учебника	Кол-во часов	Дата
III четверть					
ЗНАЧЕНИЕ РАСТЕНИЙ И ЖИВОТНЫХ В ЖИЗНИ ЧЕЛОВЕКА (7 часов)					
36	Земледелие		103-105	1	16.01
37	Садоводство и овощеводство	Презентация «Знакомство с садом»	105-107	1	19.01
38	Животноводство	Применения фрагмента обучающего фильма про животных	107-110	1	23.01
39	На заводе. На фабрике	Виртуальная экскурсия	110-114	1	26.01
40	На стройке	Применения фрагмента фильма о строительстве	114-116	1	30.01
41	На ферме	Компьютерная обучающая игра	117-120	1	02.02
42	Ответственность человека за сохранение чистоты окружающей среды.	Использование фильма о защите окружающей среды	-	1	06.02
ОБЩЕСТВО (27 часов)					
СЕМЬЯ (6 часов)					
43	Семья. Члены семьи и их обязанности	Применение презентации Моя семья	73-74	1	09.02
44	Бабушка и дедушка. Родственники		75-76	1	13.02
45	Семейные традиции	Применение фрагментов фильма традиции народов	76-77	1	16.02
46	Правильное питание - залог здоровья		77-78	1	20.02
47	Берегите зубы. Тренинг навыков правильного ухода за полостью рта		79-80	1	23.02
48	Как вести себя за столом	Использование электронного пособия «Правила этикета»	80-81	1	27.02
В ШКОЛЕ (7 часов)					
49	Школа - общеобразовательное учреждение	Знакомство учащихся с сайтом школы	82-83	1	02.03
50	Учреждения культуры	Применение презентации знакомство с учреждениями культуры	83-85	1	06.03
51	Экскурсия в учреждение культуры		-	1	09.03
52	В школе		86-87	1	13.03
53	Экскурсия в школьную библиотеку и мастерскую		-	1	16.03
54	Ты и твои друзья		87-88	1	20.03

Кайрлаева Гүлбану Еркінәліқызы
Абай атындағы ҚазҰПУ-дың I курс магистранты
Алматы қ., gulbanu_1792@mail.ru

Ғылыми жетекші п.ғ.д., профессор **Амирова Амина Слямханова**

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ҚАБІЛЕТІН ДАМУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Түйін. Бұл мақала білім беруді дамытудың 2010-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасына сай бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік қабілетін дамытудың психологиялық негіздері жөнінде. Қабілет, зерттеушілік қабілет ұғымдарына анықтама беріліп, ғалымдардың тұжырымдамаларына талдау жасалды. Зерттеушілік қабілетті дамытуда оқушылардың психологиялық негіздерін ескеру керектігі қозғалды.

Түйін сөздер: қабілет, ақыл-ой, зерттеушілік қабілет, бастауыш сынып оқушылары, психологиялық аспект, таным процесі, жас ерекшелік.

Резюме. Это статья о психологических основах развития способностей учащихся начальных классов соответствующая развитию обучения по Госпрограмме на 2010-2020 годы. Дается определение выражениям способность, исследовательская способность, был проведен анализ научным заключениям.

Ключевые слова: способность, интеллект-ум, исследовательская способность, учащиеся начальных классов, психологический аспект, процесс познания, возрастные особенности.

Resume. This article about psychological bases of developing research abilities of primary classes, corresponding to development of educating on State Program on 2010-2020. A certificate was given about capabilities, an analysis was conducted by a scientific conclusion.

Keywords: ability, intellect-mind, research ability of primary classes, psychological aspect, process of cognition, age-related features.

Әлемдік стандарт пен қазіргі талапқа сәйкес келетін ұлттық білім жүйесін құрудың мәселелерін шешуге арналған Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2010-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасында: "...Бастауыш мектептің бағдарламасы баланың жеке тұлғасын қалыптастыруға, оның жеке қабілетін ашуға және дамытуға бағытталған ... I сатыдағы оқыту мен тәрбиелеу оқу қызметінде негізгі мектептің білім беру бағдарламаларын кеңінен игеру үшін мыналарды: оқу, жазу, есептеудің тиянақты дағдыларын, қарапайым тілдік қарым-қатынас тәжірибесін, шығармашылықпен өзін-өзі көрсетуді, мінез-құлық мәдениетін, жеке гигиенасы және салауатты өмір салтының негіздерін қалыптастыруға бағдарланған", – деп көрсетілген [1,18]. Бұл міндеттерді жүзеге асыру үшін бастауыш сыныптардың зерттеушілік қабілетін дамытуды жетілдіру қажеттігін туындатады.

Зерттеушілік қабілеттілік – оқушының өздігінен жаңа, бір бейне құруымен сипатталады, яғни іс-әрекеттің қандай түрінде болмасын жаңалық ашу арқылы, жасампаздық бейне жасау арқылы өзіндік жеке даралық дамудың бір көрінісін байқатқан жағдаймен түсіндіріледі.

Қазіргі білім беру жүйесі көптеген мәселелер көтеруде, соның бірі – қоғам болашағының ғылыми зерттеушілік әлеуетін дамыту. А.М.Матюшкиннің пікірі бойынша, беймәлім білімдерді

тауып, оларды ашу мен меңгеруге бағытталған субъектінің ізденушілік, зерттеушілік танымдық белсенділігі белсенділіктің жемісті түрлерінің базисі болып табылады [2,720]. Танымдық белсенділік «түсіну» актілерінде субъективті берілген, проблемаларды шешу актілерімен аяқталады.

К.А.Альбуханова-Славская: зерттеушілік қабілет – жеке тұлғаның біртұтастығы қамтамасыз етілетін, оның автономиялығы сақталатын және субъективтілігі жетілетін, өзін-өзі көрсету қасиеті деп есептейді. Жеке тұлғаның белгісі ретіндегі зерттеушілік қабілеті – адамның зерттеушілік іс-әрекеттіліктерге деген қарым-қатынастары жүзеге асырылатын, оның мінез-құлқының өзіндік алғашқы формасын білдіреді деп анықтама берген [3,3]. Сонымен қатар Л.С.Выготский бойынша, оқушылардың зерттеу әрекеттері – бұл оқушылардың дүние танымы қалыптасатын және екі субъектінің арасында мәдени құндылықтардың берілуі жүзеге асырылатын, беймәлімді шешуге бағытталған олардың бірлескен әрекеттері делінген [4,413].

Ал, психологтар В.В.Давыдовпен қоса В.В.Репкин [5,13] өз еңбектерінде «Бір нәрсені жасауға, тудыруға деген зерттеушілік қабілеттілік бастауыш мектеп жасында қалыптасады дей келе, бұл кезде шығармашылық актілері ізденіс іс-әрекетінде жүзеге асады да, даму өнімі "қиял, елес" болып есептелетінін ескерткен.

Бастауыш мектепте зерттеушілік қабілеттілігі оқыту үдерісінде көрінеді, даму өнімі – “оқуға құштарлық, ынталылық” пайда болады.

Барлық оқушы ізденісі бірнеше кезеңдерді қамтиды:

1) зерттеу тақырыбын анықтау және оны жүйелеу;

2) зерттелінетін проблеманы анықтауға қажетті мәселені қарастыру;

3) міндетті түрде танысатын әдебиеттер тізімін жасау;

4) әдебиетті зерделеу (кейбір қажетті тұстарын конспектiлеу, тезистер құру, аннотация, рецензия жазу);

5) мәліметтерге негізделген материалдарды жинақтау. Айтып өту керек бұл кезең – фактілік материалдарды жинақтау – гуманитарлық және жаратылыстану – ғылыми бағыттарындағы пәндердің арнайы ерекшеліктеріне орай дараланатын өзіндік келбетімен танылады.

Сонымен қатар әдебиетте ғылыми-зерттеу әрекеттерінің жеке, ұжымдық және топтық формалары қызметтер аясы мен өндіріске зерттемелерді енгізу мен қолданушылардың қажеттіліктеріне, жаңа білімдерді алуға бағытталған, қолданбалы және терең зерттеулерді қамтуы мүмкін екендігіне көңіл аударылған. Қазіргі уақытта оқу және оқудан тыс уақыттарда жүзеге асырылатын, іздеу-зерттеу, пәнаралық, жобалық, техникалық, шығармашылық сияқты әрекеттерден тұратын зерттеу әрекеттері түрлерін анықтауға деген әр түрлі бағыттар қалыптасты.

Оқу-зерттеу әрекетінің мәні мынада: оны орындау барысында әр оқушы зерттеу шеберліктері мен дағдыларының арнайы тізімін меңгеруі мүмкін, атап айтқанда: әдебиетті өзін таңдауы, каталогтармен, шежірелермен, ақпараттық шолулармен жұмыс істеу, жеке картотеканы жасау, әдебиетті конспектiлеу, ғылыми хабарламамен жұрт алдында сөйлеу, сауалнама құрастыру және сауалнама жүргізу.

Оқу-зерттеу және ғылыми-зерттеу әрекеттерін бөлу – бұл шартты, өйткені әрекеттің бұл екі түрі де бір мақсатқа: оқушылардың зерттеу жұмыстарына әзірлігін қалыптастыруға, сонымен қатар оларда зерттеушілік шеберліктердің, дербестіктің, т.б. қалыптасуына қызмет етеді. Оқу-зерттеу және ғылыми-зерттеу әрекеттері арасындағы негізгі айырмашылық: алынған нәтижелер жаңалығының деңгейі мен білім алушылардың зерттеуді жүргізу барысындағы дербестігінде.

Мектеп оқушыларының зерттеу әрекеттеріне әзірлігін сипаттау мен қарастыру мақсатқа лайық деп есептейміз. Кез келген жаңа шеберлікті

қалыптастыру баланың әзірлік жайына мұқтаж болуын талап етеді. Жаттығудың пайдасы болуы үшін бала дамудың арнайы дәрежесіне жетуі керек (жетілу үрдісінің айтарлықтай дәрежесімен белгіленген) және біршама білімі мен шеберліктері болуы керек.

Психологтар баланың ең жоғары әзірлігі кезінде оны жаңа әрекеттерге үйретсе, бала оларды тез, ешқандай қиындықсыз меңгереді деп тұжырымдайды. Ең жоғары әзірлік кезінде балалар үйренуге құштар болады, жаттығулардан қанағат алып, өз табыстарына қатты қуанады.

Жеке зерттеу мүмкіндіктерінің, мотивация мен дербестіктің дамуын, қажетті білімдер, зерттеу шеберліктерін алуды білдіретін, мектеп оқушыларының зерттеу әрекеттерін жүзеге асыруға әзірліктерін қалыптастыру – зерттеу әрекеттерін ұйымдастырудың басты шарты болып табылады. Сонымен, оқушылардың зерттеу әрекеттеріне әзірлігі – олардың ғылыми қауымдастық пенәлеуметтік жағдайын өзгерту мен мотивацияны дамыту, ой-өрісін кеңейту, үйренушілік зерттеулерді орындау барысында алған тәжірибелері, жаңа білімдері, шеберліктері мен дағдылары нәтижесінде қалыптасқан жеке зерттеу мүмкіндіктерінің болуын білдіреді.

М.И.Махмутов мектептегі зерттеулерді оқушылардың алдына, мәселелік деңгейі жоғары, теориялық және практикалық зерттеушілік тапсырмаларды қою арқылы мұғалім ұйымдастырағынын атап өтеді. Автордың айтуынша, зерттеушілік тапсырмалардың ерекшеліктері болып алғашқы фактілерді жинақтау, суреттеу, талдау сияқты практикалық жұмыстар табылады [6,243].

Сонымен, зерттеу әрекеттері дегеніміз – бастапқы сатыда ғылыми зерттеулер элементтерін оқу үрдісіне, ал кейін – дербес зерттеу жұмысына енгізуді білдіретін, бастауыш сынып оқушыларының білім алуы мен зерттеуді жүргізу шеберліктерін қалыптастыру үрдістері.

Көптеген ғалымдар зерттеу әрекеттеріндегі белсенділікті тұлғаның креативтілігімен байланыстырады, өйткені шығармашылық тұлға эксперименттеу базасын үнемі кеңейтіп отырады және мұндай эксперименттеуге зерттеу әрекеттерінің ғана мүмкіндіктері бар. В.С. Нургалевтің пайымдауынша, субъектінің өзінің белсенділік факторын – ішкі психологиялық (рухани) негізі бар, өзін-өзі дамыту факторын есепке алу керек.

Қазіргі кездегі көзқарастарды талдау негізінде зерттеушілік белсенділікті іздестіру әрекеттері мен зерттеушілік шеберліктердің көмегімен

жеке тұлға үшін маңызды мәселені шешуге бағытталған оның нақты да табанды талабы деп анықтауға болады. Субъектінің жаңа білімді алуы, іс-әрекеттері мен алдағы уақыттағы таным мүмкіндіктері зерттеушілік белсенділіктің нәтижесі болып табылады.

Ғалымдардың пікірлері бойынша, ізденушілік әрекеттіліктің белгілеріне мыналар жатады: мәселені шешуде ізденістің болуы; ой қозғау және оның құрылымы; мәселені қою мен оны саралау; болжам жасау; тексеру тәсілдерін ойластыру; тәжірибелерді жүргізу; фактілерді жазып қою оларды, салыстыру, жіктеу қорытындылар жасау мен тұжырымдау жатады.

Бастауыш сынып оқушыларын зерттеушілік іс-әрекетке икемделушілік тән, егер олар іс-әрекеттер үстінде күтпеген нәтижелер алып, соның салдарынан іс-әрекеттерінің бағытын өзгертетін болса, онда ол да байқалады. Нысандар туралы жаңа мәліметтерді алуына қарай бала алдына жаңа, анағұрлым күрделі мақсаттар қойып, оларды шешуге тырысады. Мақсатты қою әрекеттерін қиындату мен дамыту осылай жүргізіледі, іске асырылады. Зерттеушілік іс-әрекеттегі оқушылардың белсенділіктері оларды

дербестігі пен шығармашылығын дамытуға жеткізеді. Зерттеушілік іс-әрекет жағдайы балаға өз құрбыларымен және ересектермен араласуға көп мүмкіндіктерді береді. Ал оқушының өзі зерттеушілік іс-әрекетке толық құқықты серіктес ретінде қатысады. Зерттеушілік іс-әрекет танымдық процестер мен ойлау операцияларын дамыту үшін де, сондай-ақ арнайы нәтижелерге жету үшін заттар мен құбылыстарды қайта құру қабілеттілігін, дербестікті, мақсатты болжауды қалыптастыру үшін де өте маңызды.

Ол оқушының терең, жеке тұлғалық құрылымын қозғайтын эмоцияның күшімен сипатталады. Жаңа нысандарды өздігінен зерттеу үдерісі – нысандардың ішкі байланыстары мен қарым-қатынастарын тану мақсатында оларға тек қарап, сезіп қана емес, оларды өзгертіп, қайта құру – бастауыш сынып оқушыларын өте қатты қызықтырады.

Қорыта келе, бастауыш сынып оқушыларының өзіндік ерекшеліктерін және жас ерекшеліктерін ескере отырып, дұрыс ұйымдастырылып және жүргізілген жұмыс оң нәтижесін беріп, баланың зерттеушілік қабілетін дамытуға негіз болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Н.Ә. Назарбаев «Әлеуметтік – экономикалық модернизация – Қазақстанның дамуының басты векторы» - Астана, 2007
2. А.М. Матюшкин Мышление, обучение, творчество. Москва - Воронеж, 2003.-720с.
3. К.А. Альбуханова-Славская Типология активности личности // Психологический журнал. 1985. - №5 - с.3-18
4. Л.С. Выготский Л.С. Выготский Психология искусства. – 5- е изд. – М.: Лабиринт, 1997. – 413 с.
5. В.В. Репкин О системе психолого-педагогического мониторинга в построении учебной деятельности // Вопросы психологии.- 1995. -С.13-17.
6. М.И. Махмутов Мектепте проблемалық оқытуды қалыптастыру. - Алматы: Мектеп, 1981. – 243 б.

Байкенже Нургуль Каржаубековна

магистр Международный казахско-турецкий университет имени Х.А.Ясави

САМОВОСПИТАНИЕ СТУДЕНТОВ

Резюме. Самовоспитание студента имеет профессиональную направленность и осуществляется в рамках стремления к всестороннему развитию личности.

Түйін. Болашақ мамандарды даярлау үшін олардың өзін-өзі тәрбиелеуін жетілдіру керек. Мақалада студенттердің өзін-өзі тәрбиелеуінің құралдары, әдістері туралы айтылады.

Summary. Educational activity experience of higher educational institutions argues that it is possible to settle the matters of future specialists training effectively only with the active participation of students in this process, if we are talking about self-improvement. The article deals with the role of self-education of students, the means and methods of self-education.

Самовоспитание – сознательная, целенаправленная деятельность человека по совершенствованию своей личности. Содержанием профессионального самовоспитания являются все профессионально значимые качества его личности, его мировоззрение, физическое здоровье.

Самовоспитание не может осуществляться без предварительного общественного воспитания. Семья, детский сад, школа, вуз, окружающая среда воспитывают человека. Когда личность сформировалась, начинается этап самовоспитания, иногда неосознанный или не до конца осознанный. Если это процесс осознанный, продуманный, целенаправленный, то он идет быстрее, цель достигается легче.

В процессе самовоспитания, в зависимости от индивидуального развития личности, условно можно выделить три уровня. Первый – преодоление имеющихся (выявленных в процессе самопознания) личных недостатков. Другой уровень связан с утверждением профессионально значимых качеств личности специалиста по социальной работе, которые еще не стали его “второй” натурой. Третий, самый высокий качественный уровень самовоспитания, характеризуется совершенствованием имеющихся положительных качеств личности. Различать названные уровни необходимо для того, чтобы сосредоточить усилия на актуальных задачах собственного развития. У самовоспитания есть четкая логическая структура:

- цели самовоспитания. Они регулируются общественными целями и имеют ту же направленность: гуманистическую, нравственную, профессионально-трудоу, эстетическую и т.д.;

- содержание и задачи самовоспитания (поведение и деятельность, которые приводят к достижению цели самовоспитания);

- средства и методы самовоспитания (орудия и способы воздействия на себя);

- результаты самовоспитания. Это те измене-

ния, которые происходят в личности в результате самовоспитательных воздействий.

Остановимся подробнее на средствах и методах самовоспитания, которые условно можно разделить на три группы.

Первая группа осуществляется на начальном этапе и включает в себя:

- самопознание – осуществляется в процессе активного взаимодействия с другими людьми, в практической деятельности, включает в себя изучение своих психических и физических особенностей, социальных проявлений, отношений к людям, к труду, к себе;

- самоанализ – выявление положительных и отрицательных сторон личности, мешающих достижению цели;

- самооценка – включает наряду со знаниями о себе оценку человеком самого себя, своих способностей, нравственных качеств и поступков, может быть адекватной и неадекватной. Различают неадекватную завышенную самооценку (переоценку себя субъектом) и неадекватную заниженную самооценку (недооценку себя). Адекватная самооценка очень важна для самовоспитания, она является необходимым условием формирования и развития личности;

Важную роль в самовоспитании играет также самоубеждение. Оно представляет собой как бы дискуссию студента с самим собой. Убедить себя — значит осознать правильность теории или идеи, правильность или ошибочность своего поступка, отношения к поступкам и поведению других. В процессе глубоких размышлений над ценностью новых знаний, над собственным поведением и поведением других людей человек последовательно выдвигает доводы «за» и «против», сопоставляет их, продумывает доказательства и приходит к определенным выводам. Глубокое осмысливание теоретических положений, фактов, событий и поступков помогает отбросить определенные взгляды и понятия и

на-основе сделанных выводов сформулировать собственное убеждение, Самоубеждение требует сильной, положительно направленной воли человека, и вместе с тем его применение способствует дальнейшему ее укреплению.

Одновременно с самоубеждением может применяться и самовнушение. По своей психологической сущности они принципиально отличаются друг от друга: если в процессе самоубеждения истина устанавливается путем логических доказательств и опровержений, то в ходе самовнушения взятая истина воспринимается без собственной оценки. По своей сущности самовнушение представляет собой воздействие студента на себя словом без критического отношения к нему. Чаще всего это применяется в поведенческой области. Так, например, какое-то событие выбило студента из колеи, и он хочет привести себя в нормальное состояние. Для этого он составляет словесный текст из 4—5 фраз и несколько раз повторяет их про себя: «Я совершенно спокоен. Мне хорошо. Я хорошо владею собой». Произнося фразы, он должен концентрировать свое внимание на предмете внушения. При этом он должен действительно хотеть достичь желаемого результата.

Самовнушение применяется для восстановления нормальной деятельности после пережитого стресса, для исправления отрицательных черт характера, улучшения памяти, преодоления неуверенности в своих силах и во всех других случаях, когда нужно мобилизовать волю для преодоления трудностей.

Большую роль в самовоспитании играет самоупражнение. Суть самоупражнения заключается в многократном повторении действий в интересах приобретения положительных привычек и укрепления воли. Так, например, для выработки пунктуальности, аккуратности студент может разработать для себя напряженный распорядок дня и повседневно строго соблюдать его. Для укрепления воли необходимо ставить себя в заведомо неблагоприятные, сложные условия и стремиться выйти из них, полностью выполнив поставленную задачу. В этих же целях нужно смело встречать трудности и преодолевать их. Так, при наступлении усталости и желании отдохнуть, студент, заставляя себя работать, совершает волевое усилие и тем самым укрепляет свою волю. Если это будет происходить систематически и многократно, то студент сформирует у себя сильную волю. В связи с загруженностью учебной работой студенту часто приходится выбирать между удовольствиями и учебой. Постоянный выбор в пользу учебы также закрепляет волю.

Сильными методами самовоспитания являются самопринуждение и самонаказание. Самопринуждение тесно связано с самоупражнением. Оно применяется во всех случаях, когда не хочется делать нужное дело. Так, например, студенту нужно встать рано, и он завел будильник. Будильник прозвенел, а вставать не хочется. Он должен найти силы и заставить себя встать.

За свои личные промахи студент может назначать себе самонаказание. Оно может быть в виде отказа пойти в кино, на танцы, на рыбалку, на встречу с девушкой и т. д. Самонаказание действует воспитывающе, если оно применяется неуклонно, без каких-либо скидок.

Самовоспитание является непременным условием успеха в профессиональной деятельности, которая требует от студента самого высокого уровня воспитанности. В современных условиях, когда резко повышается значимость профессиональной подготовки, роль самовоспитания студентов возросла. Самовоспитание приобрело значение важного фактора успешной подготовленности студентов к выполнению своего гражданского долга. Как самостоятельная и систематическая сознательная деятельность студента самовоспитание направлено не только на выработку и совершенствование необходимых государственно-патриотических, духовно-нравственных, морально-психологических, профессиональных, физических и других качеств, но и на преодоление негативных элементов в поведении и действиях студента, которые нужно устранить. В этих случаях самовоспитание выступает в качестве внутренней основы процесса перевоспитания личности студента.

Под профессиональным самовоспитанием понимается целеустремленная, активная деятельность студентов, направленная на формирование и развитие положительных качеств. Являясь составной частью единого и целостного педагогического процесса, профессиональное самовоспитание выполняет в нем роль своеобразного внутреннего реактора, значительно активизирует процесс формирования личности студента, ускоряет развитие у него государственно-патриотических, духовно-нравственных, морально-психологических и физических качеств.

Эффективность самовоспитания будущего специалиста во многом зависит от педагогического руководства этим процессом

Педагогическое руководство самовоспитанием студентов - оптимальная организация их жизнедеятельности, акцентирование их внимания на вопросах саморазвития, ответственности за себя, свое настоящее и будущее, а также стимулиро-

вание самовоспитуемой деятельности во время учебно-воспитательного процесса.

Самовоспитание рассматривается как одно из важных и неперемных условий всестороннего развития личности, как естественное проявление сущности человека, которому в силу его природы присуще стремление к самореализации, саморазвитию и самосовершенствованию. Занимаясь самовоспитанием, человек приобретает большую активность, целеустремленность, устойчивость к воздействию отрицательных факторов.

По своей сущности профессиональное самовоспитание студентов – явление социальное. Оно определяется рядом объективных социальных условий: требованиями общества, системой педагогических воздействий, которым подвергается студент в процессе обучения, воспитания, развития и психологической подготовки, выполнения своих учебных и общественных обязанностей. Под влиянием этих условий у студента создаются внутренние предпосылки для самовоспитания, формируются потребности, взгляды и убеждения, уточняются или складываются жизненные идеалы и цели, которыми студент руководствуется в целенаправленной работе над собой.

Профессиональное самовоспитание, прежде чем превратиться в одно из важнейших средств самосовершенствования личности студента, в один из главных путей его всестороннего развития, предполагает определенный уровень воспитанности личности, ее готовности и способности к самосознанию, самоанализу и самооценке, к сравнению и сопоставлению своих поступков с поступками других студентов; выработку устойчивой установки на постоянное самосовершенствование. А это значит, что между воспитанием и самовоспитанием существует сложная диалектическая взаимосвязь: воспитание предшествует самовоспитанию, стимулирует и направляет его, самовоспитание, в свою очередь, являясь результатом воспитания, придает ему действенность и в известной степени завершенность.

Таким образом, воспитательные влияния, оказываемые на студентов, в значительной мере способствуют развитию их внутренних потребностей в духовном и физическом совершенствовании, овладении специальностью, стремлении к профессиональному самовоспитанию.

Профессиональное самовоспитание – сложный интеллектуально-нравственный и волевой процесс. В ходе его требуется глубоко осознанное, целенаправленное и критическое отношение личности как к себе, так и к окружающим людям, большие волевые усилия в достижении поставленных целей по самоизменению и само-

развитию. В тех случаях, когда самоизменение происходит неосознанно, стихийно и импульсивно, под влиянием только внешних воздействий, самовоспитания в собственном смысле слова еще нет.

Следовательно, для понимания сущности профессионального самовоспитания необходимо знать внутренние предпосылки его протекания. Среди них можно выделить:

1. Осознанные цели, выбранные и принятые идеалы и установки, которые лежат в основе программы профессионального самосовершенствования и выступают в качестве внутренних побудительных сил, мотивов поведения и всей деятельности студента.

2. Государственно-патриотические, духовно-нравственные, профессиональные и иные знания студента, его умение заниматься самовоспитанием.

3. Наличие развитого самосознания, внутренней готовности, способности и стремления к объективной критической оценке своего поведения и необходимого уровня общественного и профессионального развития.

4. Определенный уровень развития воли и привычек волевого саморегулирования, особенно в трудных и сложных ситуациях.

5. Глубокое понимание смысла положительной учёбы и отношения к выполнению своего гражданского долга.

Исходным компонентом процесса являются мотивы – сложные и глубоко осознанные внутренние побуждения к систематической работе над собой. Устойчивые, значимые профессиональные мотивы вызывают у студента стремление и желание постоянно работать над собой, корректировать свое поведение, поступать в соответствии с требованиями, предъявляемыми к нему обществом.

Содержание самовоспитания включает в себя развитие различных сфер личности студента: государственно-политической, духовно-нравственной, профессиональной, правовой, эстетической и физической. Каждая из них имеет свое специфическое содержание и связана с развитием ума, чувств и воли студента. Эти сферы тесно связаны между собой и зависят друг от друга. Многие студенты в качестве важнейшей задачи ставят развитие у себя каких-либо отдельных качеств, например, самообладания, выдержки, воли и т.п.

Таким образом, самовоспитание студента имеет профессиональную направленность и осуществляется в рамках стремления к всестороннему развитию личности. И в этом его бесспорная социальная и практическая значимость.

Мелдебекова Үміткүл Исабайқызы

педагогика ғылымдарының кандидаты, Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ доценті

Арабдин Мереке

Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІ ДАЙЫНДАУДА ӘБУ НАСЫР ӘЛ - ФАРАБИДІҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ АДАМГЕРШІЛІК ТӘРБИЕСІН ПАЙДАЛАНУ ЖОЛДАРЫ

Түйін. Фараби еңбектерінің, оның өз дәуірі үшін шығармашылық мұраларын зерттеп, кейінгі ұрпаққа қалдырған оқу-ағарту, білім беру ілімінің тәрбиелік мазмұны мен мәнінің еңбек пен еңбек тәрбиесі туралы тағылымының тәжірибелік маңызы зор екендігі баяндалады.

Резюме. В статье рассматриваются вопросы нравственного воспитания в трудах Абу Насыра аль-Фараби, говорится о роли нравственного воспитания в жизни молодежи.

Summary. The article deals with the moral upbringing in the work of Al-Farabi. Also in this article discussed about moral upbringing in the lives of young people.

Басқалардың білімін көбірек пайдалана отырып, өз білімін арттыра түскен адамдар басқалардан білімді болады, деген екен ЛҰҚПАН ХАКІМ. Ендеше білімімізді көтеру үшін біз де әлемнің екінші ұстазы атанған әл-Фараби бабамыздың еңбектерін парақтай түсейік.

Біз бүгінгі таңда жаңа заман адамын тәрбиелеудеміз. Бойында қайрат –күші тасыған, білімі мен білігі қатар өн бойында тұнып тұрған, келешек ұрпақтың тәрбиесіне жанашырлықпен қарайтын, уақытпен санаспай, қашанда жастар ортасынан табылатын мұғалімді тәрбиелеу – біздің борышымыз. Әр заманның өзінің ерекшелігі бар дегенмен адам тәрбиесі қашанда бірінші орында тұрмақ. Себебі қоғамда тәрбиелі адамдар арқылы жақсы өмір қалыптасады. Осы тәрбие көздері мен үлгілі өнегелерді біздер аталар жолымен, аналар сүтімен берілетін ұлттық салт-дәстүр, жырлар мен мақал-мәтелдер арқылы жастар бойына дарытамыз.

Әл-Фараби жас ұрпаққа және жеке адамдарға тәлім-тәрбие беріп, еңбекке үйретіп, еңбек тәрбиесін беретін, ұстаздық жасайтын адамдарды өте жоғары бағалаған. «Тәрбиеші адам-мәңгі нұрдың қызметшісі. Ол барлық ой мен қимыл әрекетіне ақылдың дәнін сеуіп, нұр құятын тынымсыз лаулаған оттың көзі», - деген.

Әл-Фараби тәрбиенің барлық мәселелерін логикамен, тәрбие мұратымен, білім алумен, үйренумен үлгілі тәжірибемен, оқумен байланыстыра уағыздағанын білеміз. Ол өзі жазған „Ақыл мен түсінік” атты еңбегінде ақылдылық пен адамгершілік үлгілі тәрбиеге байланысты, оның негізгі таза еңбекте, еңбек өз кезегінде – тәрбиенің негізінен туындайды деген еді. Тәрбие қоғамдық өмірдің жалпы және қажетті категориясы екенін біз тәрбие тағылымынан жақсы білеміз. Демек, жас өспірімдер мен аға

буын арасындағы мирасқорлық тәрбие арқылы жүзеге асады. Дәлірек айтсақ, тәрбие жеке адамның адамгершілік, ақыл ойының дамуында, еңбекке баулуда басты рөл атқарады. Барлық қоғамдық-экономикалық формацияларға тән құбылыс ретінде тәрбиенің жалпылық белгілері бар. Ол тәжірибенің ұрпақтан ұрпаққа берілуі, білім меңгеру, денсаулық сақтау, дүниеге көзқарасты қалыптастыру. Алайда, тәрбиенің мақсаты, мазмұны, ұйымдастыру түрі, әдісі қоғамдық қатынастардың тарихи дамуына сәйкес өзгеріп отырады. Алғашқы қоғамда тәрбие аға буынның өмірге қажетті практикалық дағдыларын жас буынға үйретумен шектелді. Балалар барлығы бірдей тәрбие алды. Таптық қоғамның тууына байланысты тәрбие таптық сипат алды. Феодализм дәуірінде тәрбиенің сословиялық сипаты айқындала түсті. әр сословие балаларының тәрбиесінің өз міндеті, мазмұны және түрі болды. Буржуазиялық қоғамда сословиялық мектептердің орнына таптық қайшылықты күшейтті.

Еңбек тәрбиесінің теориясын, тәрбиенің жалпы және қоғамдық категориясы ретінде педагогика ғылымы жан-жақты зерттеп келді. Демек, еңбек тәрбиесі белгілі бір қоғамда жасөспірімдер мен жастардың еңбекке саналы да адамгершілікті арқау етіп, мирас тұтатын көзқарасты, жоғары саналылықты еңбек үстінде қалыптастыратын процесс. [1]

Әл-Фараби Аристотельдің ғылыми мұраларын жан-жақты зерттеп, өзінің ғылыми еңбектерінде адам ақыл-ойының дүние тануындағы күдіреттілігін дәріптейді. „Қайырлы қала тұрғындарының көзқарасы”, „Бақытқа жету” тағы басқа шығармаларында ғылымды меңгеруді бұл дүниедегі бақыт, кемел табудың қажетті шарты деп санайды. Ол өз заманындағы ғылымдардың барлық салаларынан, әсіресе,

математика, астрономия, физика, жаратылытану ғылымдарынан көп мұра қалдырды, трактаттарында, адамгершілік, ақыл-ой, еңбек, тәрбиелерін адамды ақылдылыққа үйретіп, еңбекке үйретіп баулудың, күнделікті өмір сүрудің тыныс-тіршілік құралы – деп тұжырымдайды. „Бақытқа жету” атты еңбегінде жас ұрпақ тәрбиесі, жеке бала тәрбиесі, тіпті кейде жеке адам тәрбиесі, жастар тәрбиесі, жас жұбайлар тәрбиесі жайлы жан-жақты ұлағатты ұғымдар, трактаттар, өсиеттер, үлгілі-өнегелі сөздер, пікірлер біздің заманымызға дейін сақталып, ол ұрпақтан ұрпаққа беріліп, халықтық педагогиканың қазынасына айналды. Онда тәрбиенің педагогикалық мақсат, міндеті, оның философиялық негізі баяндалып тұжырымдалады. Оның ойынша, бақытқа жету басы – таза еңбек, адал еңбек болып есептеледі.

Әл-Фараби тәрбиенің, оның ішінде еңбек тәрбиесінің теориясы, ғылымға негізделуі қажет деп тұжырым жасады. Ол өзінің „Ғылымдар тізбегі” немесе „ғылымдарды жіктеу” деген еңбегінде сол кездегі ғылымды үлкен-үлкен бес салаға бөледі. Олар: 1-Тіл білімі және оның тараулары. 2- Логика және оның тараулары. 3- Математика және оның тараулары. 4-Физика және оның тараулары. 5-Азаматтық ғылым және оның тараулары, заң ғылымы және дін ғылымы. Әл-Фараби педагогика ғылымын - Азаматтық ғылымға жатқызған. Ол Азаматтық ғылымды, оның саласы педагогиканы оқу, білім алу тәрбиенің құралы деп есептеген. Еңбек ету, саналы болу, адамгершілік, ақылдылық – табиғаттан туындауы шарт деген ғылыми тұжырым жасады. Фараби адамның өзі табиғат, адам – жер бетіндегі тірі организмдер дамуының ең жоғарғы сатысына көтерілген, еңбек құралдарын жасап, оларды өз қажетіне жарата білген, түсінікті сөз сөйлей білетін саналы белгілі бір ортаның мүшесі. Сол кездегі түсінік бойынша, Фарабидің орта – деп отырғаны бүгінгі қоғам болса керек. Адам туралы материалистік бағытты ұстаған Фараби – адам еңбек ету нәтижесінде жоғары сатыға көтерілді деген тұжырымға келді.

Әл-Фараби тәрбие процесінде „қатты әдіс” пен „жұмсақ әдіс” ұштастыруды талап етеді. Ол оқыту мен тәрбиелеудің мақсаттарын жеке-жеке анықтайды. Қазіргі тәрбие процесі тұрғысынан қарағанда, „қатты әдіс” деп отырғаны жазалау да, „жұмсақ әдіс” деп отырғаны мадақтау болса керек. Демек, Фараби педагогикалық ықпал ету әдістерін алғаш ұсынған, оның тиімділігін қолдану жолдарын дәлелдеп кеткен дана ғалым. „Ғылымдар тізбегі”, „Ғылымдардың шығуы” атты еңбектерінде ол ғылымдарды үйрену, үйре-

ту реттерін белгілейді.

Аристотельден кейінгі дүниежүзілік білім мен мәдениеттің „екінші ұстазы” болған әл-Фараби Аристотельдің шығармалары жайында көптеген трактаттар мен түсіндірмелер жазды. Осы тұрғыдан қарай отырып, білімді ол философиялық категория деп қарады. Білім, Фараби еңбектерін негізінен алсақ – философиядағы бүкіл танымның даму процесінде қалыптасқан адамзат мәдениетінің, рухани қазынасының жиынтығы Фарабиден кейінгі ғалымдар, әсіресе философ, педагог ғалымдар, айналадағы дүниені жан-жақты зерттеп, заңдылықтарын ашып игерудің нәтижесінде қоғамдық өмірдің даму сатыларына сәйкес, адамдардың іс-әрекеті мен тәжірибесінде айқындалып дәлелденген белгілі жүйедегі ұғымдар дүниесі – деп білімге тұжырымды анықтама берді [2].

Әл-Фараби тәрбиенің, оның ішінде еңбек тәрбиесінің теориясы ғылымға негізделуі қажет деді. Ол ғылымды тарихи процесс деп түсініп, ғылым жүйелі түрде құрылған білімнің жоғары формасы деген анықтама жасады. Еңбектің өзі өнер – еңбек тәрбиесі сол өнерден туындайды, әрбір адамды еңбекке баулиды, еңбек шеберлігінде үйретеді. Олардың еңбек ету дағдысын қалыптастырады – деген болатын Фараби. Ол еңбектің өзін қоғамның өмір сүруінің негізгі адамзат тіршілігінің мәңгілік, табиғи шарты деп қарастырды. Фараби еңбек процесінің бағыттарын белгіледі. Ол мақсатқа сай қызмет, яғни, еңбектің өзі, еңбек заттары мен еңбек құралдары. Адам еңбегі бағытталған нәрсенің бәрі еңбек заттары деп аталады.

Еңбек тәрбиесінің теориясын жасауда Аристотель негізін салған теорияның анықтамасына сүйенеді. Демек, ол қандайда болсын құбылысты түсіндіруге бағытталған ұғымның, идеяның, белгілі бір саласының мәнді байланыстары мен заңдылықтары жөнінде толық түсінік беретін ғылыми білімді қорытудың ең жоғарғы формасы деген қағиданы ұдайы басшылыққа алып отырды. Осы негізде алсақ, еңбек тәрбиесінің теориясын Фараби – „Өзінің ішкі құрылымы жағынан бір-бірімен логикалы байланыста болатын бір тұтас білім жүйесін құрайды деп тұжырымдады”. Педагогикалық тұрғыда қарастырсақ бұл тұжырым оқушыларға саналы тәртіп, сапалы білім беріп, пайдалы қоғамдық еңбекке баулу – деген сөз.

Өз заманындағы білім-ғылым, өнерден, оқу-тәрбиеден әл-Фарабидің із қалдырмағаны жоқ деуге болады.

Еңбек пен еңбек тәрбиесінің ғылыми негізін қолдауда XII ғасырда жазылған „Фарабидің эн-

циклопедиясы” атты еңбектің маңызы ерекше. Әсіресе, мұның трактат ретінде ғылым тарихында алатын орны ерекше. Бұл трактат „Ғылымдар энциклопедиясы”, „Ғылымдар реті”, „Ғылымдар классификациясы” т.б. аттармен Шығыс және Батыс елдерінде өте ертеден-ақ мәлім болған.

Әл-Фараби жаратылыстану ғылымының негізін салған тұңғыш ғұламалардың бірі. Математиканы жаратылыс тану ғылымының басты саласы деп түсіндірген. Біз, қазір техникалық ғылымдарды жаратылыс тану ғылымдарының басты саласына жатқызамыз.

Әл-Фарабидің еңбектерін, оның қоғамды дамытудағы ой-пікірлерін, тәрбие тағылымдарын Ибн-Сина, Әл-Бируни, Омар һайам сияқты шығыс ғұламаларымен қатар Роджер Бэкон, Леонардо да Винчи тәрізді Еуропа ғалымдары да көп пайдаланған. Фараби химия, медицина, география, минералогия, Азаматтық ғылым – тәрбие туралы т.б. жаратылыс тану ғылымдары бойынша шығармалар жазған. „Ал химия өмірінің қажеттігі туралы” атты трактатында өз тұсындағы қабыршағынан ғылыми дәнін бөліп алып, оны белгілі бір зерттеу пәні бар жаратылыс тану ғылымының бір саласы ретінде қарастырды. Әл-Фараби медицина саласында „Адам ағзалары жөніндегі Аристотельмен алшақтығы жөнінде Галенге қарсы жазылған трактат”. „Темперамент туралы” еңбектер жазған, онда негізінен медицинаның теориялық мәселелерімен айналысып, медицина өнерінің мәнін, міндет-мақсатынанықтап беруге тырысады. Ол еңбекті бірнеше салаға бөліп, медицина саласын дамытуды – „таза” еңбектің жемісі дейді де, пайдалы қоғамдық еңбекті дамытудың, өмір сүрудің құралы деп қарастырды. Әл-Фараби философиялық және натурфилософиялық еңбектерінде жаратылыстанудың көптеген мәселелеріне тоқталады. Әл-Фарабидің ғылыми-философиялық еңбектері оқу-тәрбие мәселелеріне арналған. Оның пікірінше оқу, білім алу, ғылыми адам болу адамгершілік және еңбек тәрбиесі мәселелерімен тығыз байланысты. Ол білім алу, оқу еңбегін пайдалы еңбекке жатқызады. [3]

Фараби еңбектерінің, оның өз дәуірі үшін шығармашылық мұраларын зерттеп, кейінгі ұрпаққа қалдырған оқу-ағарту, білім беру ілімінің тәрбиелік мазмұны мен мәнінің еңбек пен еңбек тәрбиесі туралы тағылымның тәжірибелік маңызы мынадай болды.

1. Еңбек әрбір қоғамдық құбылыс ретінде өзгеріп отырады, еңбек – еңбек тәрбиесінің мазмұны мен мәнін өзгертеді.

2. Әл-Фараби ілімі тәрбиенің әрбір қоғам кезіндегі әлеуметтік мәнін ашты. Фараби ілімі тәрбие – еңбек, адамгершілік, ақыл-ой тәрбиесінің теориялық негізін қалыптастырды.

3. Ғылымдар тізбегін жасау, оны әрбір топқа бөлу арқылы – болашақ жасөспірімді жан-жақты жетілдірудің қажеттілігін ғылыми тұрғыдан дәлелдеді. Ғылымның еңбек пен еңбек тәрбиесіндегі негізін және оның теориясын жасады[4].

Әл –Фараби өз заманының озық ойлы және жан-жақты ғалымы бола тұра, көрегенділікпен бүгінгі заманды да болжай білді. Яғни әрбір жазған еңбегін зерделей білсек бізге ашық та, айшықты жол көрсетіп тұрғанын білеміз.

Қазақ халқы Тәуелсіздік алып, мерейі керемет заман келді. Өшкеніміз жанып , өлгеніміз тірілген осындай уақытта бабалар салып кеткен жолмен тәрбиелеп , озық ойлы даналарымыздың ғылыми еңбектерінің зерттеулерін , өмірден жинақтаған тәжірибесін үлгі ,өнеге етуге борыштымыз.

Сонау орта ғасырдағы қаншама ізденістердің бүгінгі таңда да орны ерекше екені адамгершілік тәрбиесінің кезектен түспейтін өзекті мәселе екені жастарға насихат бола біледі.

Әл-Фараби мұраларын оқыған сайын "не деген керемет не деген ғұламалық",- деп бабаларымыздың білімпаздығына , ізденімпаздығына, даналығына бас иеміз.

Жастарымыз да осындай дүниені мойындатқан ұстаз ойшылдардың еңбектерімен сусындай түссе , болашағымыз бүгінгіден де жарқын болмақ.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Машанов А. Әл- Фараби. - Алматы, 1970. -11-бет.
2. Қазақ Совет энциклопедиясы. - Алматы, 1973, II-том.-12-бет.
3. Хайрулаев М. Мировоззрение Фараби и его значение в истории философии. -Ташкент, 1967.- 38-бет.
4. Көбесов А. Әл -Фараби. - Алматы, 1971. -28-бет.

Боранбаева Ақтолқын Раисбековна

докторант PhD

Мусабекова Гульнар Тажибаевна,

доктор педагогических наук, профессор Международный казахско-турецкий

университет им.Х.А.Ясави, г.Туркестан. gulnar.hanum22@mail.ru

К ВОПРОСУ О САМООБРАЗОВАНИИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Түйін. Жоғары мектепте білім беру мен өздігінен білім алу үнемі байланыста. Бірақ қазіргі қоғамда ақпарат тасқыны мен оның дамуы кезеңінде студенттердің өздігінен білім алу әрекеті ЖОО-да мамандарды даярлау жүйесінің маңызды компонентіне айналып отыр. Қазіргі жағдайда өзіндік санасын жетілдіруге, өзін ұйымдастыруға, өзін-өзі бақылауға, өзінің мүмкіндіктерін жүзеге асыруға қабілетті тұлғаны дамыту өзекті мәселе болып табылады.

Мақалада болашақ мұғалімдердің өздігінен білім алуын жетілдірудің белгілері, өздігінен білім алудың рөлі, болашақ мұғалімдердің өзбетімен жұмыс істеуінің өздігінен білім алудан айырмашылықтары туралы айтылады.

Резюме. Проблема самообразования на каждом историческом этапе развития общества была и остается актуальной. Переход к информационному обществу обозначил проблему становления новой парадигмы образования, которая характеризуется перераспределением акцентов с образовательной деятельности на самообразовательную.

Summary. The interrelation of education and self-education was always existed at the higher school, but at this stage of development of information of society self-educational activity of students becomes the most important component of the system of high school training of specialists. In modern conditions development of personality which is able to self-consciousness, self-organization, self-checking and self-realization is actual.

The article is about signs of self-education of students, the roles of self-education in modern conditions, about the difference of self-education from independent work of future teachers.

В настоящее время в содержании образования и его структуре происходят изменения, обусловленные переходом общества к информационной стадии развития. В этих условиях обществу необходим человек, способный к активному творческому овладению знаниями, умеющий быстро и адекватно реагировать на меняющуюся ситуацию и прогнозировать развитие событий. Специалисту, получившему высшее педагогическое образование, необходимо овладеть универсальными способами деятельности, ключевыми компетентностями, востребованными в повседневной жизни.

За последнее время изменились приоритеты образования. Если прежде ценились знания сами по себе, то теперь на первое место вышли умения приобретать и эффективно использовать знания. Причиной этого стал тот факт, что знания быстро устаревают или оказываются недостаточными, что приводит к необходимости овладеть способами их обновления.

Итак, постановку проблемы самообразования диктует социальный заказ, стоящий сегодня перед высшим педагогическим образованием – дать будущим учителям не только сумму знаний, но и сформировать у них умения самостоятельно пополнять знания, ориентироваться в стремительном потоке информации.

Проблема самообразования на каждом историческом этапе развития общества была и остается актуальной. Переход к информационному обществу обозначил проблему становления новой парадигмы образования, которая характеризуется перераспределением акцентов с образовательной деятельности на самообразовательную.

Можно выделить ряд причин повышения роли самообразования в современных условиях на данный момент:

- информационное общество базируется на производстве нового знания, его широком распространении и потреблении;

- возрастающая роль образования обеспечивает получение знаний и обучение будущего учителя навыкам самообразования;

- индивидуально-личностный процесс преобразования информации в знания (самообразование) становится ведущим видом деятельности в современном информационном обществе.

Анализируя научную педагогическую литературу, мы выделяем несколько подходов в исследовании самообразования. Данная проблема рассматривается:

- в рамках теории непрерывного образования, как составная связующая часть образования, обеспечивающая его непрерывность и

преемственность на протяжении всей жизни человека;

- в педагогических основах повышения квалификации и подготовки кадров, как одна из наиболее динамичных форм повышения уровня специалиста;

- в социологических исследованиях, как категория, опосредованная свободным временем личности, элемент ее структуры; в контексте педагогической и социальной психологии, как составная часть самовоспитания, самосовершенствования, саморазвития личности.

Нужно разграничивать такие понятия, как «самостоятельная работа», «самообучение» и «самообразование». Образование является процессом формирования человеком самого себя посредством знания [1]. Образование всегда выступает как самообразование, т.к. «образовать» человек может себя только сам». От образования следует отличать обучение, задача которого состоит в наделении человека полезными навыками для собственного воспроизводства, и воспитание, суть которого состоит в наделении человека способностями служения обществу.

В педагогической литературе, посвященной исследованию проблемы самообразования, даются различные определения этого вида деятельности.

С одной стороны, самообразование - это «целенаправленная систематическая познавательная деятельность, управляемая самой личностью, служащая для совершенствования её образования» [1; стр.33], оно является непрерывным продолжением общего и профессионального образования, благодаря которому актуализируются и расширяются знания, восполняются пробелы в духовном развитии человека.

С другой стороны, самообразование рассматривают как «вид свободной деятельности личности (социальной группы), характеризующийся ее свободным выбором и направленный на удовлетворение потребностей в социализации, самореализации, повышении культурного, образовательного, профессионального и научного уровней, получение удовольствия и наслаждения.

Разработкой вопросов самообразования студентов занимались многие ученые.

Одни определяют самообразование студентов как личностно-регулируемую деятельность в образовательном процессе, составляющую основу развития профессиональной компетентности как компонента «самообразу-

ющегося» специалиста, включающих признание и принятие непрерывности процесса саморазвития, необходимые для успешной социальной и профессиональной адаптации будущего специалиста. Однако, как отмечают ученые, остаётся недостаточной разработанность педагогических условий развития самообразования студентов в контексте компетентностного подхода [2].

Так, другие ученые признают наличие уровня абсолютно самостоятельного обучения и образования, которое, выйдя за рамки самостоятельной регулируемой деятельности, больше не нуждается в направляющей извне силе[3].

Мы согласны с мнением, что самообразование - это целенаправленная, систематическая, управляемая самими студентами познавательная деятельность, необходимая для совершенствования образования. При этом самообразование может развиваться при соблюдении двух кардинальных условий: наличия потребности в самообразовании - доминирующей причины самостоятельного усвоения знаний - и определённой ситуации для ее удовлетворения.

Чтобы успешно заниматься самообразованием, студент должен иметь определённый уровень развития познавательной активности и самостоятельности. Самообразование предполагает наличие умений к самостоятельной познавательной деятельности.

Структурные компоненты этой деятельности определяет то, что в процессе самообучения человек является и субъектом, и объектом деятельности. К компонентам самообучения, можно отнести: собственное целеполагание; внутреннюю потребность в самообучении, самоорганизации познавательной деятельности. Непосредственным побуждающим моментом к самообучению является изменение отношения студента к себе и к своей деятельности, «осознание способности выходить за пределы заданного, творчески преобразовывать себя» [3,с.76].

К основным умениям самообразования относят следующие:

- умение прогнозирования, которое позволяет обосновать решения перспективного характера, предугадать развитие ситуации, мысленно охватить всю последующую деятельность;

- умение планирования, позволяющее учитывать фактор времени, выбирать рать варианты, использовать различные подходы в принятии решений;

- умение организации, позволяющее обеспечивать намеченные планы;

- умение учета, контроля и регулирова-

ния, позволяющее критически оценивать свои возможности в решении самостоятельных задач.

Самообразование – это, по-настоящему свободный и, в то же время, наиболее сложный вид образовательной деятельности, поскольку связан с процедурами саморефлексии, самооценки, самоидентификации и выработкой умений и навыков самостоятельно обретать актуальные знания и, трансформировать их в практическую деятельность» [4].

Учитывая разнообразие определений самообразования, можно выделить некоторые его существенные признаки, такие, как: самостоятельный поиск дополнительной информации, приобретение знаний, продолжение развития. Самообразованию присущи также следующие признаки:

1. Самообразование может иметь место только на основе глубоких перспективных внутренних мотивов; отдельные случаи поиска ответов на интересующие человека вопросы под влиянием каких-либо побуждений нельзя еще считать самообразованием; приобретение знаний как дополнительная к основному занятию познавательная деятельность;

2. Самообразование протекает на основе самодеятельности личности в соответствии с ее индивидуальными особенностями, цель его – расширение знаний в одной или нескольких областях знаний и личное самосовершенствование, основанное на самоконтроле; овладение знаниями по своей инициативе;

3. Самообразование осуществляется без детального руководства со стороны; индивидуальная самостоятельная познавательная деятельность по овладению знаниями. Самообразованию, как и любой другой деятельности, присущи такие ее компоненты, как ориентировочный; процессуальный; организационный; энергетический; оценочный.

В процессе самообразования очень ясно прослеживается мотивационная сторона. Осознание себя как личности, определение жизненных планов являются главными побудительными мотивами самообразования. Непосредственно с этим связан целеполагающий компонент. Для самообразования особенно значима её процессуальная сторона. Умение студента осуществлять самостоятельную познавательную деятельность определяет её функционирование.

Не меньшее значение имеет самоорганизация процесса познания: выбор приёмов работы, планирование времени, самоконтроль. Определение через самоконтроль качества усвоения но-

вых знаний, проблемных моментов, определение в связи с этим последующих образовательных задач, даёт будущему инженеру возможность строить следующий цикл самообразования более осознанно. Немаловажен в самообразовательной деятельности и энергетический компонент, включающий как волевую, так и эмоциональную сторону деятельности. Самообразование всегда осуществляется при высоком уровне активности познавательных, волевых и эмоциональных сил. Для самообразования характерно наличие активных познавательных потребностей и интересов, действенное внутреннее побуждение личности к их удовлетворению, проявление для этого значительных волевых усилий, высокой степени сознательности и организованности.

Источником самообучения является стремление студентов к активной познавательной работе. Оценка полученных результатов сопровождается формированием нового смыслообразующего мотива и завершается постановкой новых целей. Принципиальное отличие самостоятельной работы от самообразования заключается в том, что самостоятельная работа в основном, побуждается и управляется извне, тогда как самообразовательная – внутренними мотивами, выходящими за рамки учебных. Самостоятельная деятельность и самообразование в некоторых ситуациях, при решении определённых проблем могут настолько тесно переплетаться, что их очень трудно развести.

Сейчас в нашей стране и зарубежных странах ученые ищут методы, приемы, формы организации учебного процесса в вузе, способствующие стимулированию познавательной активности и самостоятельности студентов. Формирование творческой личности будущего специалиста – актуальная проблема не только для высшей школы, но и важнейшая социально-экономическая задача всего государства. Решение этой задачи – это значит развить творческие способности будущих учителей на всех этапах обучения, повысить их интеллектуальный потенциал, активность и самостоятельность.

Научные труды педагогов, психологов, методистов показали, что целенаправленное и специально организованное развитие познавательной самостоятельности студентов осуществляется в ходе всего учебного процесса в институтах, университетах (как на аудиторных занятиях, так и на СРС, СРСП). Это основное условие успешной организации процесса обучения. Лишь самообразование будущих учителей и контроль за его выполнением, при соответствующей их организации, способствует формированию само-

стоятельности мышления и творческого подхода к решению проблем учебного и профессионального уровня.

Одним из важнейших направлений всей методики обучения - это организация самостоятельной работы студентов в современном вузе. Самообразование будущих учителей повышает познавательную активность будущих специалистов, превращает сам процесс обучения из школы памяти в школу мышления. Современному учителю приходится решать часто меняющиеся задачи, носящие часто поисковый характер. Поэтому институты и университеты должны не просто подготовить учителя, но и сформировать творческую личность. Одним из генеральных путей совершенствования работы в вузе является переход от информативных форм обучения к обучению управляемому, выявление способностей студентов и управление их развитием. Вот почему так важны формы обучения, прививающие способности к самообразованию.

Надо знать причины, которые снижают уровень развития самообразования будущих учителей. Можно выделить следующие:

- педагогические – отсутствуют научно обо-

снованные концепции и технологии реализации и развития самообразовательной деятельности будущих учителей в вузе; недостаточная взаимосвязь образования и самообразования, аудиторной и внеаудиторной деятельности студентов;

- психологические – у студентов слабо развит интерес к самообразованию, нет потребности в самообразовании; недостаточная мотивация педагогов к осуществлению целенаправленной подготовки студентов к самообразованию;

- управленческие – отсутствуют качественные стратегии управления самообразовательной деятельностью на всех уровнях управления в высшей школе.

Твердо укрепившаяся привычка к систематическому умственному труду, которая складывается постепенно, является важным условием самообразования.

Таким образом, взаимосвязь познавательной активности и самообразования самая непосредственная: самообразование выступает, как одна из высших форм проявления познавательной активности, необходимой для развития профессиональной компетентности у студентов педагогических вузов.

Литература

1. Коган Л.Н. *Энциклопедия педагогических технологий: Материалы для специалистов образовательных учреждений*/Л.Н.Коган. – СПб: КАРО, 2001.-3 *Общественные науки и современность*.- 1999.-№5.-с. 140-151
2. Балакаева М.Б. *Развитие самообразования студентов вуза в условиях реализации компетентностного подхода*. - Омск, 2007. – 280 с.
3. Коджастирова Г.М. *Педагогика: практикум и методические материалы: учебное пособие для студентов пед. училищ и колледжей*. -М: ВЛАДОС, 2003.- 415 с.
4. Щуклина Е.А. *Теория самообразования: социологический аспект*. - М.,2005

Касымова Роза Садыковна

пед.ғ.к., доцент әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Философия және саясаттану факультеті,
Педагогика және білім беру менеджмент кафедрасы, +7 702 4162430; krs1958@mail.ru

Нурмағамбетова Дана

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Философия және саясаттану факультеті,
«Педагогика және психология мамандығының» 4 курс студенті

**БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ҰЯЛШАҚТЫҒЫНЫҢ
АЛДЫН АЛУ ЖОЛДАРЫН ЗЕРДЕЛЕУ**

Түйін. Мақалада бастауыш сынып оқушыларының ұялшақ болу себептерін талдап, шығу жолдарын айтады.

Резюме. В статье рассмотрен вопрос изучения застенчивости в психолого-педагогической литературы.

Summary. The article shows the question of the research of shyness in psychological and pedagogical literature.

Адамның өз ойын дұрыс жеткізіп, қарым-қатынасқа дұрыс түсуі, білім-дағдыларды жетік меңгеруі жан-жақты дамуына септігін тигізеді анық. Дегенмен, баланың дамыған тұлға ретінде оған кедергі жасайтын, қазіргі таңда өзекті мәселелердің бірі – ұялшақтық мәселесі болып отыр. Ұялшақтық – көп адамдарға тән, қоршаған ортамен қарым-қатынаста ұялу мінез-құлықта кездесетін қасиет.

Ұялшақтық – бұл бейтаныс адамдармен қарым-қатынасқа түсу барысында немесе кейбір бірлескен әрекет-жағдайларда белгілі бір қиындықтар мен ыңғайсыздық, қиналыстарға әкеліп соқтыратын тұлғаның қасиеті. Ұялшақтық көңіл толмаушылық өзіндік реттелу, жеңілдік, аяқ асты көрініс пен тәуекелшіліктің жетіспеуі ретінде көрініс табады. Өзін ыңғайсыз сезіну мен қиналудың жоғары дәрежесі ұялшақтықтың сыртқы көрінісі; ұялшақ адам өзіне бағдарланған екінші адамның қатынасына барынша ыңғайсыздықпен, тұйықтылықпен жауап қайтаруы.

Ф.Зимбардо, К.Изард, В.Н.Куницына, В.Л.Левин т.б. «адам басынан кешкен ауыр эмоционалдық күй – бұл қарым-қатынас кезіндегі кейбір жағдайларда ұялшақ адамның сезінетін жүйке-психикалық күйзелістің тек бір бөлігі ғана» -дейді.

Ұялшақтық әлеуметтік үрейді тудыратын және көп жағдайларда туындайтын ұялу – эмоциясымен тығыз байланысты. Асыра өзіндік сана мен өзін қабылдаудың ерекше белгісінен басқа, ұят уақытша логикалы түрде және нәтижелі ойлауға қабілетсіздікпен сипатталады, сондай-ақ, жол болмаушылық сезімі мен қайран қалу ойлау процестерінің аймағын қозғай бастайды. Ұят әдетте басқа адамдардың қатысуында пайда болады, бірақ ол тіпті оңаша қалған кездің өзінде де туындауы мүмкін.

Ғалым-психологтар ұялшақтық түсінігін жан-жақты қарастырып, өз анықтамаларын ұсынған. Мысалы, Ф.Зимбардоның (1991) көрсетуінше,

ұялшақтық – өте терең ұғым, ол ұғымның мағынасына бойлай түскен сайын, оның қаншалықты кең көлемді екеніне көзіміз анық жете бастайды. Ұялшақтық – бұл қарым-қатынасқа түсуден қашақтау немесе әлеуметтік топтардан бас тарту сипатында болатын адамның мінез-құлқы [1]. Оксфордтық сөздікте ұялшақтық басқа бейтаныс адамдардың ортасында адамның ұялу, өзін жайсыз сезіну күйі ретінде анықталады [2]. Ал, С.И. Ожеговтың «Орыс тілі сөздігінде» ұялшақтық – адамның қарым-қатынаста, мінез-құлқында тұйық немесе ұялу, жайсыз сезіну әрекетіне бейімділігі ретінде сипатталады [3].

В.Джонс пен Б.Карпентердің пікірлері бойынша, ұялшақ адамдар өздерін: алаңғасар, зұлым тілділерден қорқатын, өзінің айтқанын ақырына дейін дәлелдей алмайтын адамдар ретінде және үнемі өздерін жалғыздықта сезінетіндіктерін айтады [4]. Соңғы онжылдықта ұялшақтығын мойындайтын американдықтар саны 40%-дан 50%-ға өсті[5]. Ф.Зимбардо әр түрлі мәдениеттің өкілдерінде ұялшақтықтың көрінуі бірдей емес екенін көрсеткен. Мысалы, жапондықтар мен Тайвань тұрғындарында ұялшақтықтың көрінуі өте жоғары. Оларда әйел адамдарға қарағанда, ер адамдар ұялшақтыққа бейім. Израилда, Мексикада, Үндістанда керісінше әйел адамдар ұялшақ болып келеді, ал АҚШ-та мұндай өзгешеліктер көп байқала бермейді [6].

XIX ғасырдың соңында Лондондық дәрігер Г. Кэмпбелл, ұялшақтық – туа біткен қасиет деп жазған болатын.[7]. «Ұялшақтық - жүйке жүйесінің қозғалысына байланысты биологиялық қасиет ретінде Кэттел қарастырған. Автордың айтуынша, ұялшақ адам жоғары жүйке жүйесінің қозғалысы мен сезімталдыққа ие, сондықтан да олар әлеуметтік стресске осал болады [8]. Д.Дэниэлс және Р.Пломиннің пікірлері бойынша, ұялшақтық тұқымқуалаушылықпен қатар, тәрбиелік жағдайлармен де анықталады[9]. Психоаналитикалық еңбектерде ұялшақтық -

ИД, Эго, СуперЭго үйлесімі бұзылғанда, тұлғаның дамуындағы ауытқушылықтарға байланысты болады. Мысалы, Д. Каплан ұялшақтықты Эго бағдарын өзіне қарай бағыттау нәтижесі ретінде түсіндіреді. Оның есептеуінше, ұялшақ адамдар зор қуаныш әкелетін қиялға бейім болып келеді[10]. Ұялшақ адамдарда әлеуметтік бағалауға, қалыптасқан әсерлерге шоғырланған өзіндік санасы болады. П. Пилконис және Ф. Зимбардоның пайымдауынша, ұялшақ адамдар экстраверттік типке жаппайды, әлеуметтегі өзара әрекеттесу жағдайларында өз тәртібін қатаң бақыламайды, басқа адамдармен қарым-қатынас құруға алаңдайды[11]. Сонымен бірге, И.С. Конның мәлімдеуінше, ұялшақтық интроверсиямен, өзін-өзі құрметтеуінің төменгі деңгейімен, тұлғаралық байланыстағы сәтсіз тәжірибесімен байланысты болады[12].

К. Изард өзінің монографиясында іргелі тоғыз эмоциялардың ішінен ұят пен ұялшақтықты бөліп алып толығырақ қарастырады. Изардтың көрсетуінше, әр түрлі адамдар үшін ұятты тудыратын жағдайлардың өзі де әр түрліше. «Ұятты тудыратын жағдайлардың жалпы белгісі – оларда әсерлену мен рахаттанудың болуы». Оның өзінде ұят теоретикалық деңгейде эмоция ретінде қаралады, ал ұялшақтық – тұлғалық белгі. Ескеретін жағдай, қорқыныш, өзін кінәлі сезіну, ұят және ұялшақтық адамдар қарым-қатынасында, әлеуметтену үрдісінде және тұлғаның дамуында маңызды рөл атқарады[13].

Ресей психологиясында ұялшақтық пен ұят ұстанымды түрде бір-бірінен ажыраған жоқ. Мысалы, И.А.Сикорский, жоғарғы жан күйлерін қарастыра отырып, ұятты келесідегідей сипаттайды: «Ұялу кезінде көрініс табатын негізгі басты қимылдар мен жесттер мыналардан тұрады»:

1) бет-жүзін жабу тілегімен, оны қолдарымен жабу немесе назарын жерге немесе басқа жаққа қарату;

2) толықтай тығылу тілегімен – жерден ғайып болып кетуге дайындығы;

3) ұялшақ адамның көздері басқа жаққа қарап немесе адамдар назарынан қашу мақсатында алаңды қимылдар жасай бастайды;

4) тіпті аузын ашуға мүмкін болмайтындай жағдайға жеткен үнсіздік, сондай-ақ еріксіз ұстамдылық, әрекеттерді орындау да тыныш, үнсіз, білдірмей, жасырыңқы кейіпке дейін қимылдардың басылып қалуы.[14]

Дж.Чиктің мәлімдемесі бойынша, өзін ұялшақпын деп есептейтін ересек адамдар 40%-ды құрайды; ал ұялшақтардың 85%-ы бұл қасиет жетістікке жету мен мүмкіндіктерді жүзеге асыру жолында кедергі тудыратынын айтады.

Көптеген ұялшақтарды бақылауда олардың өзіндік бағалауы теріс екендігі байқалады; кейбір жағдайларда өзіндік көңіл толмаушылық депрессияға әкеліп соқтыруы мүмкін. Дж. Чиктің есептеуінше, шамалап алғанда жағдайлардың 40%-да генетикалық факторлар - ұялшақтықтың туындауына себепші. Ұяң адамдар да кикілжіңдерге және қауіп-қатерге жоғары түрде сезімталдықпен бекітілетін белгілі бір биологиялық ұнамды жүйке жүйесі орналасқан[15]. М.Е.Бурноның айтуынша, ұялшақтық жасқаншақтық, өздігінен шешім қабылдай алмау, икемсіз, баяу, өз күшіне сенбеу, үрей, күмәндануға, қорқыншыққа, мұңаюға, ұялуға бейім, өзінің жасандылығын уайымдау секілді мінез-құлық қырларымен жиі байланысты. Осының бәрінен адам жауапты істерден, адамдармен іскерлік, тәжірибелік қарым-қатынас құрудан алшақ болуды қалайды. Сонымен бірге, осал өзімшілдікпен ерекшеленеді, өмірде ештеңеге үлгермейтіндігімен қайғырады, батыл, шыншыл адамдармен салыстырғанда елеусіз қалады[16].

Әр авторлардың ұялшақтықты түрліше талқылауына қарамастан, оның табиғатын түсінуге мүмкіндік беретін жалпы сәттер қатарын белгілеп алуға болады. Бұл ұялшақтықтың өзіндік сана-сезім және өзіндік құрметпен байланысы, ұялшақтықтың эмоционалды күйініші мен қарым-қатынас үрдісінде қиындықтың туындауы.

Адам тым ұялшақ болғандықтан бір нәрсені істегісі келсе де және ол істі қалай жүзеге асыру керек екендігін білсе де тәуекелге бел бумайды. Мұндай адам би кешіне барғанымен, билеу қолынан келсе де, біреуді биге шақыруға немесе өзіне келген биге шақыру ұсынысын қабылдауға жүрексінеді. Дәл осылай мектеп оқушыларының арасында бар, сұрақтың жауабын біліп тұрып қолын көтеріп мұғалімге жауап беріп жақсы әсер қалдырғысы келсе де, оның қолын көтеріп жауап беруіне бір нәрсе кедергі келтіріп, тамағы құрғап өзін жайсыз сезінеді. Олар еш әрекет етпестен, өзінің ішкі бақылаушысының бұйрығына бағынады: «Сен ерсі көрініп қаласың. Қазір саған бәрі күлетін болады. Бұл жерде әрекет етіп керек емес. Мен саған өкінуіңе жол бермеймін. Қолыңды көтерме, алдыға ұмтылма, билеме, өлең айтпа, ашылма. Сені көрмеген және естімеген жағдай да ғана қауіпсіздікте боласың». Ұялшақтық – бұл нағыз эпидемияның көлемін қабылдайтын зұлым тұлғалық проблема, сондықтан да оны әлеуметтік сырқат деп атауға болады.

Ф.Зимбардо өзінің кітабында ұялшақтық табиғи ма, әлде уақыт өте келе пайда болған қасиет болып табыла ма деген сұрақ аясында көптеген көзқарастар келтіреді:

- тұлғалық белгілерді зерттеушілердің пікірінше, ұялшақтық – бұл интеллект немесе тұқымқуалаушылық белгі;

- бихевиористер ұялшақтықты қажетті әлеуметтік дағдылардың қалыптаспағандығы деп түсіндіреді;

- психоаналитиктер ұялшақтықтан мойындалмаған ішкі тұлғалық кикілжің белгісін көреді;

- әлеуметтанушылар мен балалар психологтары ұялшақтық әлеуметтік бағдарламалардың термині болуы мүмкін деп сенеді, яғни қоғамның шарттары бізді ұялшақ етеді[6].

Ұялшақтықтың себептерін әр түрлі психологиялық бағыттардың өкілдері әр түрлі қарастырды:

1. Ұялшақтықтың туа берілгендігі туралы теория. Ағылшын дәрігерлері ұялшақтықты ата-аналардан ген арқылы беріліп отырады деген ой айтты. Бұл теорияны психолог Р.Кеттел өзінің 16 факторлық тұлғалық сұрақшасында екі қарама-қарсы тұлғалық қасиет бойынша Н шкаласын бөліп көрсетті. Бұл қарама-қарсы тұлғалық қасиеттер: батырлық, өз-өзіне сенімділік және ұялдылық, қауіптілікке сезімталдық. Аталған факторлар бойынша төмен бағалар жүйке жүйесінің жоғары сезімталдығын, кез келген қауіптілікке аса мән берушілік, өзінің мінез-құлқына күшіне, өз сезіміне деген ұстамдылыққа сенімсіздігін куәландырады, яғни ұялшақ болып табылады. Бұл теорияны жақтаушылар, ұялшақтық туа берілген қасиет және оны ешқандай жағдай өзгерте алмайды деп есептейді. Бірақ атаулы теория енжар және ақиқаттан алыстау.

2. Бихевиоризм теориясы. Бихевиористердің теориясы бойынша адам психикасы мінез-құлық әрекетінің формасына әсер етеді, ал мінез-құлық әрекеті – бұл сыртқы ортаның белсенділіктеріне реакция. Теорияны жақтаушылардың пікірінше, ұялшақтық адамдар қарым-қатынаста керек, яғни әлеуметтік дағдылардың жетіспеушілігінен туындайды. Бірақ, егер мұндай адамдармен тыңғылықты жұмыс жасаса, белгілі бір тәрбиелік органы құрса, онда бұл кемшілікті жоюға болады. Сонымен, бихевиористердің пікірінше, ұялшақтық – бұл әлеуметтік белсенділіктерге адамның қорқыныш реакциясы. Егер қарым-қатынас формасын өзгертсек, оларды «дұрыс» етіп жасасақ, онда кез келген қиындық өз-өзінен жоғалады.

3. Психоаналитикалық теория. Бір қызығы, психоанализде бәрі түсіндіріледі, бірақ дәлелденбейді. Мұнда ұялшақтық инстинкттің қажеттіліктерінің қанағаттандырылмауына реакция ретінде бағаланады. Ол тұлға дамуындағы

ауытқушылықтармен, инстинктпен арадағы үйлесімділіктің бұзылуымен байланыстырылады. Сондай-ақ, ұялшақтық – бұл терең санасыздық кикілжіңнің іштей көрініс беруі. Психоаналитикалық талқылаулар шыныменен емдеуді қажет ететін патологиялық ұялшақтық мысалдарына сүйенеді.

4. А.Адлер концепциясы. Психолог «өз-өзіне көңіл толмаушылық комплексі» терминін енгізген болатын. А.Адлердің ойынша, барлық балалар өз-өзіне көңіл толмаушылықты бастарынан кешеді, мысалы, денелік жетіспеушіліктер, мүмкіндіктері мен күшінің кемшілігі.

Сондай-ақ оның ойынша, адам егер адамдармен бірлестікте болса, онда ол ешқашан да неврозға шалдықпайды. Ал, адамдармен бірлестікке түсуге қабілетті еместер – жалғызбасты немесе жолы болмайтын адамға айналады. «Сенімсіз» әрекет етуші, өздігінен әрекет етуге батылы жетпейтіндер, енжар бала – ұялшақ болып саналады[17].

Бастауыш сынып оқушыларының ұялшақтығының көрінуі әр түрлі болып келеді. Олар - физиологиялық көрінулерден ішкі дау таластар және ойлау процестерінің көрінуі. Баланың ұялшақтық мінезі әлеуметтік және өзара тұлғалық қатынастардан бас тартқызады. Бұл тұйықтық пен жалғыздыққа әкеліп соқтырады. Ұялшақтықты ұсақ ыңғайсыздық деп санап, оған көңіл бөлу қажет. Бастауыш сынып оқушыларының ұялшақтығы мынадай себептерден көрінеді:

- Баланың ата-анасының ұялшақтығы, бала оларға еліктейді;

- Ерте жастан сәбидің белсенділігін басып тастау;

- Балада бар қандай-да бір денелік кемістік немесе қоршағандардың кемсітулері (күлкілі есім, тым аласа немесе тым ұзын бой өлшемі және т.б.);

- Баланың психикасын зақымдайтын отбасындағы невроздық жағдай (бала өзінің сабырлы кейіпімен ата-анасы мен тәрбиешілер ашуынан қашады);

- Баланың индивид екенін шектейтін, агрессивті немесе авторитарлы ата-аналар;

- Балада өзі ешқашан жете алмайтын мақсат, армандардың қалыптасуы;

- Үлкендер жағынан психологиялық шарт қою. «Ол ұялшақ», «Ол сізде үндемейтін бала» және т.б.

Әлеуметтік педагогтің бастауыш сынып оқушыларының ұялшақтығының алдын алу бойынша міндеттері:

1. Балалар орындай алмайтын ережелер мен уәделерді жүктемеу;

2. Міндетті тәртіп туралы үнемі айта бермеу және кез келген жағдайда ұялтпау керек;
3. Балаларға сенімді, коммуникативті тәртіп үлгісі болу;
4. Тым принципке негізделген, ымырасыз қатынас жасап, төзімсіз болмау керек;
5. Балаларды ауысымдарға бейім болуға үйретіп, оларды іштей тынбай, қоршаған адамдармен қарым-қатынас құруға ұмтылдыру;
6. Балада өзіндік абырой сезімін тәрбиелеу;
7. Баланың өзіндік қабілетін дамыту;
8. Баланың өзі туралы негативті ойына жол бермеу.

Бастауыш сынып оқушыларының ұялшақтық қасиеті оның жеке тұлғалық адекватты дамуына көп әсер етеді. Бала үшін қоршаған ортаның маңызы зор. Ол қарым-қатынас жүйесі ретінде өзін-өзі бағалауына, құндылық бағдарына және қызығушылықтары мен ұстанымдарының бағыттылығына әсер етеді. Ұялшақ балалар үшін құрдастарына қарағанда өзінен кіші жастағы балалармен қарым-қатынасқа түсуі әлдеқайда оңайырақ. Бұл сәттерді де баланың өзінің мүмкіншілігіне деген сенімін нығайтуға және жағымды өзіндік қабылдауды дамытуға қолдануымызға болады. Ұялшақ балаларға арналған өтініш нақты тапсырмалар мазмұннан тұруы керек. Бірақ бұл тапсырмалар сабырлы түрде, жұмсақ дауыспен және мейірімді түрде баланы маңдайынан сипаумен жалғастыру қажет. Ұялшақ балалармен қарым-қатынаста қатты, күтпеген интонациялар мен бұйрық түріндегі қаты-

настың барлығын қолданбауымыз керек. Негізгі тактика – бұл тактикалық пен шыдамдылық, сабырлық.

Қорытындылайтын болсақ, ұялшақтық – бұл адамдармен қарым-қатынасқа түсу барысында белгілі бір қиындықтар мен қиналыстарға әкеліп соқтыратын тұлғаның қасиеті. Ұялшақтық қасиетін сенімсіздік, сезімталдық, ұялу, жасқаншақтық, тұйықтықпен қоса түсінеміз. Көп жағдайда балалар ұялшақтықтан көп сөйлей бермейді, жады нашарлайды және қабылдау бұрмаланады. Бала кезден ұялшақтықтан арылмаса, одан ары болашақта тұлғалық дамуына тосқауыл болады. Ұялшақтықты арылту және алдын-алу жолдары арқылы жеткіншек баланың бойындағы бұл қасиетті жеңіп, оның қоршаған адамдарға және қоғамға деген нық сенімін қалыптастыру қажет деп есептейміз.

Қазіргі таңда жас ұрпақтың білімі мен тәрбиесіне ерекше көңіл аудара отырып, сапалы білім беру талаптары қойылып отыр. Балалардың өмірі мен денсаулығын қорғау, оларды тәуелсіз мемлекетіміздің білімді, білікті, мәдениетті, алғыр, белсенді азаматы етіп тәрбиелеу барысында жасалып жатқан іс-шаралар осыны дәлелдейді. Сондықтан басты мәселе – өсіп келе жатқан ұрпақтың бойынан ұялшақтықты дер кезінде байқап, оны өжеттілікке, ептілікке, қайсарлыққа, ашық-жарқындылыққа тәрбиелеу; оларды жасқаншақтықтан, ынжық, жігерсіз болудан сақтандыру, өз ойын, пікірін ұялмай айтуға баулу.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Зимбардо Ф., Вебер А. Л. Психология, 1997.
2. «Словарь русского языка» С.И. Ожегова Издательство "Азъ", 1992
3. «Оксфордский словарь» «Oxford University Press». Издание 2005 г
4. В. Джонс, Б. Карпенгер. Застенчивость: Перспективы исследования и лечения. Нью-Йорк, 1986.
5. Кардуччи Б. Я., Зимбардо Ф. Вы застенчивы? // Психология сегодня. 1995 т. 28.
6. Зимбардо Ф. Застенчивость (Что это такое и как с ней справиться). – СПб: Питер Пресс, 1996. – 256с. (Серия «Сам себе психолог»).
7. Кэмпбелл Патологическое Застенчивость // Британский медицинский журнал. 1896. №2.
8. Кэттел Р. Описание и измерение личности. Сан - Франциско, 1946.
9. Дэниелс Д., Пломин Р. Происхождение индивидуальных различий в младенческой застенчивости // Психологии развития, 1985.
10. Каплан Д.М. О застенчивости // Международный журнал психоанализа. 1972 №53.
11. Pilkonis P. A., Zimbardo P. G. The personal and social dynamics of shyness // Izard C. E. (ed.). Emotion in personality and psychopathology. N. Y., 1979.
12. Кон И.С. «Психология ранней юности» М.: Просвещение, 1989г.
13. Кэрролл Э. Изард. Эмоции человека. 1980.
14. Френкин Р. Мотивация поведения. СПб., 2003, с. 231.
15. Бретт Д. Застенчивость // Жила-была девочка, похожая на тебя / Пер. с английского Г.А. Павлова – М.: Независимая фирма "Класс", 1996. – С.94-95.
16. Галигузова Л.Н. Психологический анализ феномена застенчивости /Вопросы психологии. - 2000. - №5.
17. Ермолаева М.В. Практическая психология детского творчества: Учебно-методич. пособие / Рос. акад. образования. Моск. психолого-соц. инт. М., 2001.

Касымова Роза Садыковна

пед.ғ.к., доцент әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Философия және саясаттану факультеті,
Педагогика және білім беру менеджмент кафедрасы, +7 702 4162430; krs1958@mail.ru

Құдайбергенов Ерлан Тұрманұлы

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Философия және саясаттану факультеті,
«Педагогика және психология мамандығының» 2 курс магистранты

ОТБАСЫ ТӘРБИЕСІНДЕГІ ӘКЕНІҢ РӨЛІ

Түйін. Мақалада әкенің отбасындағы тәрбиелік рөлі туралы айтылған.

Резюме. В статье рассматривается роль отца в воспитании в семье.

Summary. In the article the role of the father in the upbringing of the family

Тәрбие отбасынан басталады, жақсылық пен ізгілік дәні шаңырақтың астында өнеді. Тәрбие балаға ықпал етуші құрал болғандықтан, отбасында әкенің орны бөлек. Ақылы мен сезімі терең аналар балаларына үнемі әкесін сыйлап, құрметтеуге, тыңдауға бейімдеп отырған. Мысалы, «әкең ренжіп қалар», «әкең жіберсе бара ғой», «әкеңе керегін дайында», «әкеңнен үйрен» т.с.с. әкеге құрмет көрсетуге, қызмет етуге отбасында баланы жасынан анасы үйретіп отырған.

Қазақ халқы да басқа халықтар сияқты отбасында бала тәрбиесіне ерекше мән берген, өзінің жиып терген асыл да, мол тәжірибесін балаларына сіңіріп отырған, келешек ұрпақ қамын алыстан болжап, текті жердің қызын алу, құда болу, ұлттық құндылықтарымызды ұлықтауға, үлкенге құрмет, кішіге ізет көрсету, ауызбіршілік, ынтымағы жарасқан ел болу, ағайын-туыс, көрші көлеммен тілегі бір, мақсаты бір ел болып ұл өсіру, қыз өсіру арқылы өнегелі берік тәрбие беріп келген. Осының дәлелі ретінде М. Әлімбаевтың:

«Халқымыздың ежелгі үрдісі бар,
Адастырмас ақ жолдан үлгісі бар.
Үлкен сыйлау ұққанға соның бәрі,
Зерделі ұл, зейінді қызды сынар.
Көңілдің тілейтін тазалығын,
Аз емес арқалаған азабының,
Мол өсиет қалдырған ұрпағына,
Қасиетінен айналдым қазағымның!»

Елбасы Н.Ә.Назарбаев: «... жаңа жағдайларға сай біздің бәрімізді алаңдататын мәселе - білімді, кәсіби даярлығы бар адам тәрбиелеу ғана емес, қоғамдық өмірдің барлық саласында ұлттық және дүниежүзілік құндылықтарды қабылдауға қабілетті, рухани және әлеуметтік адамгершілік мүмкіндігі мол тұлғаны қалыптастыру болып табылады» - деп атап көрсетті.

Қазақ отбасында ер бала тәрбиесін ұлттық салт-дәстүр, әке тәрбиесі негізінде қалыптастыру, оны оқу-тәрбие үрдісіне енгізу бүгінгі күннің

ең маңызды талабы болып отыр. Ұлтымыздың ұрпақ тәрбиесі тікелей анаға және әкеге қатысты екенін дәлелдейтін ұлттық әдет-ғұрыптар, салт-дәстүрлер, ауыз әдебиеті, жазба мұралар жан-жақты зерттеліп, зерделеудің құндылығы артуда.

Баланың ортамен қарым-қатынас жасауы, қоғамға енуі отбасынан басталады. Сондай-ақ баланың физиологиялық, психологиялық жағынан дамуы мен қалыптасуы отбасынан бастау алады. Отбасында тұрмыстың белгілі жағдайлары жасалады, мәдени орта қалыптасады.

Отбасында ер баланы қозы, лақ қайтару, отын-су әзірлеу, мал өнімдерінен тұрмысқа қажетті құрал-жабдықтар жасау (қамшы өру, шідер тоқу, жүген өру, тері илеу, ағаш өңдеу, ұсталық, зергерлік, қора салу, шөп шабу, киіз үйдің ағашын дайындау т.с.с. өнерді баулуға көзделсе, қыз баланы үйдің ішін жинау, ыдыс –аяқты жуу, кесте тігу, өрмек тоқу, ши дайындау, ас пісіру, баланы қарау, қонақты күте білуге үйреткен. Балаларды еңбекке тәрбиелеу барысында ата-аналар оларды тек өзі үшін ғана емес, жалпы халықтың игілігі үшін еңбек етуге, еңбекке құрметпен қарауға, еңбек процесінде қуаныш пен табысты сезінуге, түсіне, қадірлей білуге үйретті. Отбасында аналары мен әкелері өз балаларын үлкендерге көмектесе отырып, олардың өнегелі істерін, шеберлік дағдыларын қабылдауға, тәжірибелерін меңгеруге бағыттап отырған. Балаларды еңбекке ерте араластыру, олардың бойында адамгершілік қасиеттерінің қалыптасуына, эстетикалық талғамдардың жетілуіне, дене бітімдерінің толысып дамуына, ақыл-ой сана сезімдерінің жеткілікті дамуына, адамдармен қарым-қатынастың дұрыс болуына, халықтың мәдени мұрасына деген көзқарастың оңтайлы болуына жәрдемдескен.

Ұлдарға болашақ ел мен халықтың қорғаны, отбасының ұйтқысы, халыққа бақыт пен байлық, жаратушы екендігін шынайы ұғынды-

ру әкелердің басты міндеті. Ер баланың қалай болу керектігін, ел-жұрт, үлкен-кіші, кәрі-жас алдында өзін қалай ұстап, аналар мен балаларға қамқорлық жасау, отбасы мен ел жұртына үлгі – өнеге болу, қиын кездерде, сын сағаттарда дайын болу, ерлік көрсету, азаматтық істер атқару, отан алдындағы борышты абыроймен, еліне, жеріне патриот болу секілді құндылықтарды қалыптастыруда әкенің рөлі ерекше болуы қажет. Әке - отбасының асыраушысы, қорғаушысы, негізгі алтын тұтқасы ретінде сақталып қалады. Әке ұғымы қасиетті «қара шаңырақ», «үлкен үй» деген сыйлы да құрметті сөздермен белгілі.

Қазақ халқы әкенің тәлім-тәрбиесін қашанда қадір тұтып келген, әкенің білімі мен қызметі өзгелермен қарым-қатынасы –баланың өнеге алатын тұлғасы. Ер баланың өсіп, жетіліп, өз алдына тұлға болып қалыптасуына қоғамда өз орнын дұрыс табуына әкенің сіңіретін еңбегі орасан зор. Отбасында әке өзінің өнерін, шеберлігін, ұстанымын мирас етіп тастап кетсем деп үміттенеді. Жақсы әке уақытын балалармен өткізеді, олардың жеке ерекшеліктерін, қандай іске, өнерге бейімдігін ерте аңғарып, шамасы келгенше баласының бойындағы табиғи қасиеттерді дамытуға күш жігерін салады, қиындықтарын шешуге көмектеседі. Мәселен, сөз ұғарлық ойлы болса, ел адамы етуді көздеп, жақсылыққа жақындастырады, ән мен күйдің нышаны берілсе, сал серілерге қосады. Міне, өз балаларын «сегіз қырлы, бір сырлы» етіп тәрбиелеу әр әкенің мақсаты. Ер жетіп, өз бетінше шешім қабылдай алатын жасқа жеткенде де әке баласына ақыл-кеңес беріп, сырттай қадағалап жүреді.

Қазақ халқы отбасында бала тәрбиесіне бей-жәй қарамаған. Баланы ертеңгі ел қорғайтын ер, ұлттың намысты азаматы ретінде әділдікке, қайсарлыққа, кеңдікке тәрбиелеп отырған. Бір ғана тіркес «баланы жастан» деген сөздің астарынан қазақтың бала тәрбиесіне қаншалықты көңіл бөлетіндігін аңғару қиын емес.

Әке – жеті атадан санағанда екінші ұрпақ, ұрпақ иесі, панасы, айбары, үй басшысы, тәрбиешісі, асқар тау. Әке - өткен мен бүгінді, бүгін мен келешекті жалғастыратын алтын көпір. Отбасының рухани, материалдық, әлеуметтік жағынан құлдырамай, мықты болуы әкеге байланысты. Себебі әке ұлы күш, сабырлық пен шыдамдылықтың иесі. Әкенің өнерін, ұстанымын ұрпағының жалғастыруы, қазақ отбасында жиі кездесетін жәйт. Өмірде жиі кездесетін мынадай сөздер бар: «біреудің баласы жақсы, өнегелі азамат болса, оның әкесі немесе атасы жақсы кісі еді, көргенді бала екен, өнегелі жерден шыққан ғой»- деп мадақтайды. Осындай ұлы міндеттерді атқаруда кейбір әкелер осалдық танытса, мұның соңы өкінішті жағдайларға соқтыратыны шындық.

Әкенің отбасында бала тәрбиесінде ықпалы орасан зор. Отбасы тәрбиесінде әкеден алатын тәлім-тәрбиені басқа ештеңе де ауыстыра алмайды.

Әкенің ақылы керек екен,
Таптырмас ой-сана береді екен.
Алтыннан жасалған үш әріпке,
Өмірде еш нәрсе теңелмеген.-

деген өлең шумақтары да әкенің отбасында, қоғамда алатын орны ерекше деп айтуға болады.

Мынбаева Айгерим Казыевна

пед.ғ.д., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры,
+7 777 1946009, umo200709@mail

Ельбаева Зарина Уразбаевна

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 2-курс докторанты,
+7 702 9562033, Zarina.yelbayeva@mail.ru

МЕКТЕПТІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК САЯСАТЫ АЯСЫНДА ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГ ҚЫЗМЕТІНДЕ АРТ-ТЕРАПИЯ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ ТӘЖІРИБЕСІ

Резюме. В статье раскрыто понятие школьной политики и ее составной части – методической политики школы. Выявлены особенности современной методической политики школы. В частности, выявлена особенность международного взаимодействия в школе, что относится к политической составляющей современности. Сделан краткий обзор совершенствования мастерства педагогов-психологов и школьных учителей как элемента методической политики. На основе анализа работ отечественных и зарубежных ученых, приведено научное описание использования драммотерапии, арт-терапии, сказкотерапии в работе школьного педагога-психолога. Компетентность субъектов школьного образования влияет на умение использовать технологии драммотерапия, арт-терапия, сказкотерапия

Summary. The author gave a description of the school policy and its constituent parts. He made a scientific analysis of the notion of methodical policy of the school, as well as briefly gave an overview on the need to improve the skills of teachers, psychologists and school teachers who are methodical aspect of policy. The author gave a scientific description of the use drama therapy, art therapy, tale therapy in the work of school pedagogue-psychologist, mentioned practical sense. Based on the work of domestic and foreign scientists, gave a brief description on what the competence of school educational entities affected by the use of technology drama therapy, art therapy, tale therapy in the work of pedagogue-psychologist. The article describes the practical part of drama therapy, art therapy, tale therapy, which are used in the work of pedagogue-psychologist.

Кіріспе.

Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан жолы - 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Жолдауында « ... Орта білім жүйесінде жалпы білім беретін мектептерді Назарбаев Зияткерлік мектептеріндегі оқыту деңгейіне жеткізу керек» деліген. Бұл еліміздегі жалпы білім беретін орта мектептердің мектеп саясатын Назарбаев Зияткерлік мектебі саясатына сәйкестендіру және жетілдіру қажеттілігін көрсетеді [1].

Мемлекеттің білім беру саясаты қандай болса, ол мектептің білім беру деңгейі де сондай болмақ. Әлемге өзінің мектептік білім беру сапасының алғашқы орындарды иеленуге лайықты екенін сан рет дәлелдеген Жапония балаларды оқытуда «Балаларды дамытып - Жапонияны дамытамыз!» деген ұранды басшылыққа алады.

Білім беру саясатын терең зерттеген И.Э. Кондракова мемлекеттік білім беру саясаты ұғымы дегеніміз-мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық саясатына сәйкес білім беруді дамытудың үкімет тарапынан айқындалған білім беруді дамытуға бағытталған идеяларының заңды (білім беруді дамыту стратегиялары, реформалар, бағдарламалар) көрінісі деп сипаттама берген [2].

Э.Днепров еңбегінде білім беру саясаты - білім беру субъектілерінің қатысуымен білім беруді дамытуға бағытталған іс-шараларды жүзеге асыру үдерісі. Мектептік саясат - білім беру

саясатының бір аспектісі ретінде, мектептік білім беру сапасының деңгейін жоғарылатуға байланысты, мемлекет және білім беру субъектілерінің қатысуымен мектептік білім беруді дамытуға бағытталған мақсат, идеяларының заңды жиынтығы және жүзеге асырылу үдерісі деп сипатталған [3].

Қазіргі таңда мектептік білім беру саясатының нәтижелі болуы мектеп қызметкерлерінің –оқу мазмұнын дұрыс қалыптастыру, оқу жүктемелерін дұрыс бөлу, білім беру үдерісінде оқытудың жаңа технологияларын тиімді қолдану, мұғалімдердің біліктіліктерін үздіксіз жетілдіру үдерісіне тікелей байланысты. Нақты осы мәселелерді Т.Реган мектептің білім беру саясатының төмендегідей құрылымдарында сипаттап өткен. Оқу саясаты: білім беру мазмұны; оқушылардың апталық, жылдық оқу жүктемелері; Әдістемелік саясат: білім беру бағдарламаларын әдістемелік қамтамасыз ету; педагогтардың кәсіби шеберліктерін жоғарылату, педагогтардың жаңа оқу технологияларын қолдану құзыреттіліктерін нығайту; Ресурстық саясат: мектептің нақты мәселелерін шешуге бағытталатын қаржылық саясаттың жалпы тұжырымдамасын жасау; қалыпты қаржылық механизмдерін қалыптастыру; мемлекеттік қаржыны және жеке меншік ұйымдар тарапынан берілетін қаржыны басқару және т.б [4].

Мектеп саясаты мәселесін шетелдік ғалымдардан Э.Днепров, Т.Реган, И.А.Володарская, И.С.Кон, Д.Л.Константиновский, В.Т.Лисовский, А.М.Митина зерттесе, отандық ғалымдардан Қусаинов А. Қ., Булатбаева А.А., Мынбаева А.К., Нуртазина Р.А., Нурмагамбетов А.А., И.М. Курдюмова зерттеген, мектептің әдістемелік жұмыс теориясын М.М. Поташник, А.М. Моисеев, А.И.Васильева қарастырса, мектептің әдістемелік жұмыс жүйесі мен педагогтардың жаңа технологияларды қолдану мәселесін Я.С. Бенцион, Л.И. Гусев, Л.И. Колесниченко, Ш.Т. Таубаева, В.И. Гончаров, Г.И. Горский, Т.М. Давыденко, Ю.А. Конаржевский, М.М. Поташник, В.П. Симонова еңбектерінде ал мектеп педагог-психолог қызметіндегі арт-терапия технологиялар мәселесін Д. Кэмерон, Д.Н. Хломов, М.В. Киселева, А.И. Копытин, А.И. Копытин, С. Валиев және т.б. ғалымдар зерттеген.

Біз де мектеп саясатының құрамдас бөлігі ретінде әдістемелік саясат және оның мазмұнына жататын мектеп педагог-психологы қызметінде арт-терапия технологияларын қолдану тәжірибесін қарастырамыз.

Негізгі бөлім

Бүкіләлемдік білім мен ғылымның жаһандану үдерістері мектептің білім беру кеңістігінде «мектептің әдістемелік жұмыс жүйесі» ұғымымен қатар «мектептің әдістемелік саясаты» ұғымымен қолдануды қажет етуде. Мектептің әдістемелік жұмысы мектептік білім беру жүйесінде мақсаты, міндеттері, ұстанымдары айқындалған жұмыс бағыты ретінде қарастырылса, мектептің әдістемелік саясаты қазіргі таңда кең қарастырылмаған және методологиялық негізінің айқындалуын қажет ететін ұғым.

Ресей ғалымы И.М. Подушкинаның «Жалпы білім беру ұйымдарында әдістемелік саясатты қалыптастыру» тақырыбындағы авторефератында ғалым әдістемелік саясат ұғымын мектептің әдістемелік жұмыс миссиясын жүзеге асырудың практикалық құралы деп түсіндірген.

«Мектептің әдістемелік жұмыс» ұғымы мен «мектептің әдістемелік саясат» ұғымын салыстырмалы талдау, ұғымдар арасында төмендегідей ұқсастықтар мен айырмашылықтар бар екенін (1-ші суретте) көрсетілген.

Мектептің әдістемелік жұмысы	Саясат	Мектептің әдістемелік саясаты
<p><i>Мектептің әдістемелік жұмысының негізгі мақсаты:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> -мұғалімдерге әсіресе әдістемелік қолдау мен көмек көрсету; -мектеп мұғалімдерінің шеберлігін жетілдіру үшін жағдай жасау; <p><i>Мектептің әдістемелік жұмысының міндеттері:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> -мұғалімдердің білім беру, педагогикалық қызметтегі заманауи ғылыми жолдар туралы ақпараттық қамсыздығын ұйымдастыру; -мұғалімнің ғылыми теориялық, әдістемелік дайындық деңгейін ұйымдастыру; -озат педагогикалық тәжірибені зерделеу, жинақтау және енгізу 	<p>Саясат - алғашында мемлекеттік және қоғамдық істер немесе мемлекеттік басқару шеберлігі деген мағынаны білдірген. Кейін келе оның мағынасы кеңейді және мынаны білдіреді:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) өз мүдделерін іске асыруға, қорғауға бағытталған және саяси билікті басып алуға, қолында ұстауға, оны пайдалануға тырысушылықпен байланысты мемлекеттер, топтар, ұлттар, үлкен әлеуметтік топтардың арасындағы қатынастар саласындағы азаматтар мен жеке адамдар билігінің мекеме, бірлестіктердің қызметі; 2) мемлекеттің істеріне қатынасу, оның қызметінің түрін, мақсат, мазмұнын, анықтау; 3) адамзат қоғамының даму тарихында бұл ұғым көбінесе шебер жасырылған басшылар мен оның сыбайластарының ниеттерін, мақсаттарын және амал-әрекеттерінің түрлерін білдіреді; 4) әдеттегі тілде - адамдардың өзара қатынастарында белгілі бір мақсатқа жетуге бағытталған іс- әрекеттің сипаты; 5) мемлекеттік және қоғамдық өмірдің күнделікті мәселелер немесе оқиғалар жиынтығы. 	<p><i>Мектептің әдістемелік саясатының мақсаты</i></p> <ul style="list-style-type: none"> -ғылым мен педагогиканың озат тәжірибесіне негізделе педагогтардың және білім алушылардың шығармашылық әлеуетін дамыту; -мектептің оқыту-тәрбиелеу үрдісін жетілдіруде әлемнің озық тәжірибелерін интеграциялау; - мектептің әдістемелік кеңістігін бүкіләлемдік білім интеграциясы мен Еуропалық білім стандарттарына сәйкес құру (мектептің педагогикалық құрамына шетелдік мамандарды шақыру, мектеп мұғалімдерінің шетелдік іс-тәжірибеден өтуі және т.б.) <p><i>Мектептің әдістемелік саясатының негізгі міндеттері:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - Мектеп мұғалімдерінің біліктілігін халықаралық талаптарға сай арттыруға жағдай жасау; - Мектептің халақаралақ байланыс, әріптестік іс-тәжірибесін арттыру - мектептің оқыту-тәрбиелеу үрдісін жетілдіруде әлемнің озық тәжірибелерін интеграциялау

1-Сурет. И.М. Подушкин идеясы негізінде «мектептің әдістемелік жұмыс жүйесі» мен «мектептің әдістемелік саясаты» ұғымын салыстыру

Кестеден көріп тұғанымыздай «мектептің әдістемелік жұмысы» мен «мектептің әдістемелік саясаты» ұғымдары өте ұқсас келеді. Дегенмен, мұндағы негізгі айырмашылық әдістемелік саясат, әдістемелік жұмыс ұғымынан кеңірек халықаралық

талаптар және ұлттық мүддені ескеріп мектептің әдістемелік жұмысын ұйымдастыру мәселесін қарастыратыны көрсетілген. Мектептің әдістемелік саясатының бағыттарына не кіретіне (2-ші суретте) көрсетілген

Сурет-2. Мектептің әдістемелік саясатының құрылымы.

Суретте сипатталғандай, әдістемелік саясат мектепте әдістемелік кеңістікті құруға, мектеп мұғалімдерінің біліктілігін арттыруға, мұғалімдердің білім беру және тәрбие үдерісінде жаңа оқыту технологияларын қолдануларына бағытталады және осының негізінде мектеп мұғалімдерінің біліктіліктерін жетілдіруге, оқу үдерісінде жаңа технологияларды қолдану күзіреттіліктерін жоғарылатуға, зерттеу мәдениеттерінің артуына негіз болады. Біз мақаламызда мектеп әдістемелік саясатының құрамдас бөлігі ретінде қарастырылатын мектеп мұғалімдерінің біліктілігін арттыру және мұғалімдердің білім беру мен тәрбие үдерісінде жаңа оқыту технологияларын қолдану мәселесіндегі педагог-психологтардың жаңа технологияларды қолдану тәжірибесін қарастырамыз.

Қазіргі таңда педагогика сөздігінде, ғылыми педагогикалық әдебиеттерде «педагогикалық технология» ұғымына көптеген анықтамалар берілуде. Педагогикалық технология – оқыту, тәрбиелеу және дамыту шарттарының міндетті жиынтығын тудырушы, білім берудің біртұтас

концептуалды негізі, мақсаттары мен міндеттері төңірегінде біріккен оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастырудың өзара байланыстағы тәсілдері, формалары мен әдістерінің жүйесі.

Қазіргі таңда заман талабына сай мектептің білім және тәрбие беру үдерісінде оқытудың жаңа технологияларын қолдану тек пән мұғалімдері ғана емес сонымен қоса педагог-психолог қызметінде де қажет етіледі.

Арт-терапия өнер шығармашылығы негізінде емдеу дегенді білдіреді. Практикалық психологияда арт-терапия алғашында сурет сызу арқылы емдеу тұрғысында қарастырылса, қазіргі таңда арт-терапия технологияларына төмендегілерді жатқызуға болады:

- Драматерапия;
- Арт-терапия;
- Ертегітерапия;

Драматерапия драматизациялау, яғни сюжет бойынша белгілі бір рөл ойнау және соның негізінде тұлғаның өзіндік өмірлік іс-әрекеттерін бағалауға, сынауға, түзетуге мүмкіндік беретін арт-терапияның бір түрі. Драматерапия техника-

сы психодрамада, транзакті анализде және бір-неше басқа да бағыттарда пайдаланылады [5].

Сурет-терапиясы - тұлғаның сурет сызу, бейнені бейнелеу арқылы өз ойын білдіруге, өзін-өзі тануы мен өзін-өзі дамыту жолын айқындауға

бағытталған психотерапевтік әдіс.

Ертегітерапиясы- тұлғаның әлеуметтік нормаларға сәйкес іс-әрекеттерін түзету және мінез-құлқының жағымды қасиеттерін дамытуға бағытталған арт-терапияның түрі.

№	Арт-терапия түрі және анықтамасы	Арт-терапия тұлғаның біліктілігін жоғарылатады	Арт-терапияның негізгі техникалары	Арт-терапияның қолданылу тәжірибесі
1	ДРАМАТЕРАПИЯ Драматерапия дайын және құрастырылған сюжет бойынша белгілі бір рөлді ойнау негізінде жүргізілетін арт-терапияның дамып келе жатқан бір бағыты.	<ul style="list-style-type: none"> - Дене бітімі мен мінез-құлық ерекшеліктерін тану - Тұлғаның өз өмірінің режисурасын тиімді құрастыру дағдысын жоғарылату - Өмірлік сценарилерді қайталауға қателіктерді түсіну мен жетістіктерді бағалауға үйрету - Рөлді орындау арқылы өмірлік қателіктерді түсіну және болашақ өмірін болжау біліктілігін дамыту - кездейсоқ іс-әрекетке дайындық дағдысын жоғарылату - өмірдің түрлі жағдайларында эмоцияларын басқару және дұрыс дауыс ырғағын қою - тез өзгеруші өмір жағдайына икемдену - тұлғаның шебер сөйлеу біліктілігін қалыптастыру - өмірдің кездейсоқ жағдайларында тез шешім қабылдай алу дағдысын жоғарылату 	<ul style="list-style-type: none"> - Сахналық этика - Сахналық икемділік - Дауыспен жұмыс жасау - Пантомима - Импровизация - Түс, қорқыныш, қиял драммасы - Үлкен қуыршақтармен жұмыс - Өмірлік мәселелерді драматизациялау және оларды шешу 	<p>Драматерапия қолдану техникаларына байланысты түрлі формада жүргізілуі мүмкін.</p> <p>Мақсаты тұлғаның импровизациялық дағдысын жоғарылату драматерапиясында келесідей драманы қолдануға болады:</p> <p>М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы Абайдың импровизациялау қабілеті жоғары көрсетілген үзіндіні драма түрінде сахналау.</p> <p>1-Кезең. Драмаға қатысушылар үзіндіні романдағы үлгі (Абай сөздерін нақты оқу) негізінде ойнап шығады.</p> <p>2-Кезең. Драмаға қатысушылар үзіндіні романдағы үлгіге сүйене өз импровизациялық қабілеттері негізінде өзіндік ойлары арқылы орындайды. Нәтижесі талданылады.</p>
2	АРТ-ТЕРАПИЯ Арт-терапия-тұлғаны өнер шығармашылығы арқылы емдеудің психотерапевтік әдісі. Мұнда терапия жаттығулары тұлғаның өзін-өзі тануына, өзін-өзі дамыту жолдарын айқындауына ықпал етеді	<ul style="list-style-type: none"> - Тұлғаның сезімдері мен эмоцияларын конструктивті босанғыса алу - Өзін-өзі қалыпты бағалай алу дағдысын жоғарылату - Ішкі және сыртқы «Мен» бейнесінің үйлесімділігін арттыру дағдысын нығайту 	<ul style="list-style-type: none"> -үлгі бойынша сурет салу, бейнелерді жасау; - еркін тақырыпта сурет салу, бейне жасау; - дайын суретті жалғастырып салу; - жұптасып, топтасып бір суретті салу. 	<p>Арт-терапия қолдану техникаларына байланысты түрлі формада жүргізілуі мүмкін.</p> <p>Тұлғаның ішкі және сыртқы «Мен» бейнесінің үйлесімділік деңгейін жоғарылату мақсатындағы арт-терапия келесідей формада жүргізілуі мүмкін. Сурет салу.</p> <p>1-кезең. Қарапайым терезе алынады. Қатысушы терезенің бір бетіне кара сиямен еркін тақырыпта сурет салады.</p> <p>2-кезең. Терезедегі кара сиямен салынған суретті, түрлі түсті қарандаштармен ақ парақ бетіне түсіреді. Екі суретке де безендірулер жүргізіледі. Нәтижесі талданылады.</p>
3	ЕРТЕГІТЕРАПИЯ Ертегітерапиясы тұлғаның әлеуметтік нормаларға сәйкес іс-әрекеттерін түзету және мінез-құлқының жағымды қасиеттерін дамытуға бағытталған арт-терапияның түрі.	<ul style="list-style-type: none"> - тәрбие теориясын практикада қолдану; - әлеуметтік, тұрмыстық нормаларды түсіну және бағыну біліктілігін жоғарылату - тез өзгеруші өмір жағдайына икемдену 	<ul style="list-style-type: none"> - халық ертегілерін пайдалану - тренинг қатысушылары бірге ертегі ойлап табады - бар ертегінің жалғасын құрастыру 	<p>Ертегітерапия қолдану техникаларына байланысты түрлі формада жүргізілуі мүмкін.</p>

Кесте-1. Мектептің әдістемелік саясаты аясындағы педагог-психолог қызметінде қолданатын арт-терапия технологиясының әлеуеті.

Кестедегі ақпараттарға талдау, педагог-психолог қызметінде арт-терапия технологияларын қолдану білім беру үдерісінде туындаған түрлі қиындықтарды конструктивті шешуге, білім беру кеңістігінде жағымды психологиялық ахуал құруға, педагог-психологтың кәсіби құзіреттілігін жоғарылатуға әсер ететінін көре аламыз.

Жоғарыдағы педагог-психолог қызметіндегі арттерапия технологияларының маңыздылығы Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Философия және саясаттану факультеті, педагогика және білім беру менеджменті кафедрасының оқытушылары тарапынан Қазақстанның түрлі облыстарының мектеп педагог-психологтарына «Педагог-психолог қызметіндегі жаңаша технологиялар» тақырыбына бірнеше рет өткізілген семинар тренингінде апробатталды.

Семинар-тренинг мақсаты: педагог-психологтардың кәсіби өзін-өзі айқындау және өзін-өзі дамыту құзіреттіліктерін жоғарылату, педагог-психолог қызметіне қажетті әдіснамалық дағдыларын қалыптастыру, педагог-психолог қызметінде жаңаша технологиялар қолдану біліктілігін арттыру.

Семинар-тренинг міндеттері:

- педагог-психологтың кәсіби өзін-өзі тануы мен өзін-өзі дамытудың когнитивтік (кәсіби «Мен-бейнесін» айқындау), аффективтік (өзіне-өзі жағымдық қатынас, өз мүмкіндіктері мен потенциалын қалыпты бағалау) және іс-әрекеттік (қызметтік ортада өзінің кәсіби «Мен-бейнесін» тұрақтандыру, өзіндік бақылау, бағалау, басқару дағдыларын қалыптастыру) құрылымдарын қолдану құзіреттілігін дамыту;

- педагог-психологтың девиантты мінез-құлықты балалармен қызметінде қолданылатын психологиялық амал-тәсілдерді меңгеру;

- педагог-психологтың мектеп білім беру кеңістігінде жағымды психологиялық ахуал қалыптастырудың кейбір әдістемелерімен танысу;

- педагог-психолог қызметінде жаңаша технологиялар қолдану техникаларын игеру.

Семинар барысында қолданылған арт-терапия технологияларына қысқаша шолу. Драматерапия «Өмірде кездесетін шынайы мәселелерді драматизациялау және сол мәселенің шешімін табу» техникасын қолданудың тәжірибелік көрінісі төмендегідей болуы мүмкін:

1. Драматерапия барысында шешілуі қажет болған мәселені айқындау;

2. Мәселедегі кейіпкерлер образын немесе бейнесін құрастыру;

3. Мәселені рөлдік ойын арқылы шешу.

Драматерапия барысында шешілуі қажет болған мәселені айқындау:

Мәселе: 10-сыныпта оқитын, әл-ауқатты отбасынан шыққан бала «А». Сабәкқа немқұрайлы қарайды, үйіне өте кеш барады, ата-анасының тәрбиесіне бағынбайды. Өзінің бойындағы кемшіліктерді біле тұра, оларды түзетуге құлқы жоқ. Бала субмәдениет тобына мүше, қоршаған ортаның әсеріне агрессивті жауап қайтарады. Бала тәрбиесін уысынан шығарып алған ата-ана мектеп педагог-психологтан көмек сұрап келді.

Мұнда қатысушылар өз қолдарымен драматерапияда қойылған мәселені шешу мақсатында әркім өзіне бір кейіпкердің бейнесін жасайды. Кейінгі кезеңде жасаған кейіпкерлерін пайдалана отырып рөлдік ойын негізінде образдарды орындайды.

Драматерапия нәтижесінде кейіпкерлер мәселенің ішкі күйін толығымен сезіне алады және оны шешу жолдарын қарастырып табады. Іскерлік ойын барысында мәселенің шешімі табылуы керек, мәселенің шешімі табылмаған жағдайда тренер мәселені шешудің амал-тәсілдерін, техникаларын ұсынады.

Педагог-психолог қызметіндегі арт-терапия технологиясының тәжірибедегі технологиясы. Арт-терапия технологиясындағы «Суреттердің жалғасын сызу» техникасын қолданудың тәжірибе көрінісі төмендегідей болуы мүмкін:

1. Арт-терапия барысында шешілуі қажет болған мәселені айқындау;
2. Арт-терапия кеңістігіне толық сіңісу

Арт-терапия барысында шешілуі қажет болған мәселені айқындау.

Мәселе: Педагог-психолог қызметінің ассоциациялық бейнесін қалыптастыру.

Мұнда педагог-психологтар арт-терапия негізінде педагог-психологтың қызмет бағыттарына сурет сызады.

Арт-терапия нәтижесінде тренинг қатысушылары эмоционалды босансу, өзін-өзі дамыту мүмкіндігіне ие болып, педагог-психологтар арт-терапия технологиясын қолдану құзіреттілігін жоғарылатады. Бұл техниканың ең негізгі мақсаты педагог-психолог қызметінің негізгі бағыттарын образдық айқындауы, өзіндік жұмыс жүйесінің мақсат, міндеттерін нақтылауы болып табылады.

Педагог-психолог қызметіндегі ертегітерапиясы технологиясы.

Ертегітерапиясы тұлғаның өмірлік мәселелерін анықтауға және дұрыс түйінге келуге және білім беру, тәрбиелік мақсаттардағы шешімдер қабылдауға, мінез-құлқын жалпы түзетуге ертегілердің дереккөзін пайдаланады. Ертегітерапиясы баланың немесе ересектің мәселелерін талқылау және шешуге талпынуға тәуелсіз, бар-

лық жас категорияларына мінсіз сай келеді.

Ертегітерапиясының міндеттерін шешетін, қойылған мақсатқа жетуге мүмкіндік беретін бірнеше әдістер бар: Халық ертегілерін сабаққа және талқылауға пайдалану; зерттелуші мен терапевт бірге ертегі ойлап табады; зерттелуші өзі ертегіні өзі ойлап табады.

Жоғарыда аталған ертегітерапияның «Ертегі мазмұнын қатысушылар өзі құрастыру» техникасын қолданудың тәжірибелік көрінісі төмендегідей болуы мүмкін:

1. Ертегіні құрастырады;
2. Ертегіні суреттермен бейнелейді

Клиенттің өзі ойлап тапқан ертегіні болжамдық, психодиагностикалық және психокоррекциялық талдау жасауға пайдаланылады.

Қорытынды

Мектеп әдістемелік саясатының дұрыс ұйымдастырылуы мектеп мектеп имиджін дұрыс қалыптасуы, мектептің білім беру субъектілерінің ғылыми, шығармашыл потенциалдарын дұрыс қолдануларына, мектептің әдістемелік кеңістігін халықаралық сұраныстарға сай, ұлттық үлгіде қалыптастыруға, мектеп мұғалімдерінің біліктілігін әлемнің озық тәжірибелеріне

сүйене жетілдіруге, білім беру, тәрбие үдерісінде жаңа технологияларды ұтымды пайдалануға оң әсерін тигізеді. Педагог-психологтың арт-терапия технологияларын ұтымды пайдалануы білім беру саясатына білім берудің зайырлы, гуманистік және дамытушылық сипаты, азаматтық және ұлттық құндылықтардың, адам өмірі мен денсаулығының, жеке адамның еркін дамуының басымдығын нығайту ұстанымын жүзеге асыруына әсер етеді.

Педагог-психологтың жаңа технологияларды тиімді қолдана алуы білім беру субъектілерінің төмендегідей құзіреттіліктерін жоғарылатады:

- кәсіби өзін-өзі тануы мен өзін-өзі дамытудың когнитивтік (кәсіби «Мен-бейнесін» айқындау),
- аффективтік (өзіне-өзі жағымдық қатынас, өз мүмкіндіктері мен потенциалын қалыпты бағалау)
- іс-әрекеттік (қызметтік ортада өзінің кәсіби «Мен-бейнесін» тұрақтандыру,
- өзіндік бақылау, бағалау, басқару дағдыларын қалыптастыру) құрылымдарын қолдану;
- білім беру үрдісінде туындайтын түрлі мәселелерді жаңа психологиялық амал-тәсілдер арқылы шешу.

Әдебиеттер тізімі:

1. ҚР Президенті Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына «Нұрлы жол - болашаққа бастар жол» Жолдауы/<http://www.inform.kz/kaz/article/2715695>
2. Кондракова И.Э. Образовательная политика: содержание понятия // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. 2010. № 128. Р. 116–125.
3. Днепров Э.Д. Образование и политика: новейшая политическая история российского образования. Москва, 2006. Т. 2. 520 р
4. Образовательная политика: теории и концепции, тенденции стратегии развития/ А.К.Мынбаева, Ш.Т.Таубаева, А.А.Булатбаева, Н.Анарбек.-Алматы: Қазақ университеті,2014-227с.
5. Вачков И.В. Сказкотерапия. Развитие самосознания через психологическую сказку.-М.:Ось-89, 2007.-144с.
6. Бетенски М. Чтоты видишь? Новые методы арт-терапии [Текст] / М. Бетенски; Пер. с англ.М. Злотник.– М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 256 с.

Мадалиева Забира Бекешқызы

психология ғ.д., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры,
+7 777 225 4113, madalievaz.b@bk.ru

Мұратхан Ақбота

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, «Педагогика және психология мамандығының» 4-курс студенті

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ - ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ӘДЕБИЕТТЕРДЕГІ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫ МӘСЕЛЕСІН ЗЕРДЕЛЕУ

Түйін. Мақалада психологиялық - педагогикалық әдебиеттердегі салауатты өмір салты туралы мәселелер қарастырылады.

Резюме. В статье рассмотрен вопрос изучения проблемы здорового образа жизни в психолого-педагогической литературе

Summary. The article shows a questions of research for the problem of a healthy lifestyle of psycho-pedagogical literature.

Халқымыз балаға қашанда ерекше мән берген, өйткені бала біздің болашағымыз, өміріміздің жалғасы. Сондықтан, қазіргі заманда жас ұрпаққа сапалы білім мен саналы тәрбие беру әлеуметтік құрылымның ең маңызды міндеттеріне айналды. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаев Қазақстанның бәсекеге қабілетті шығармашыл жеке тұлғаны қалыптастыру арқылы, дамыған 50 елдің қатарына қосылуға дайындық барысында білім беру саласында да көп реформалар жасалу қажеттігін атап көрсетті. Еліміздің білім беру жүйесіндегі реформа жас ұрпақтың әрқайсысының жеке тұлға ретінде қалыптасуында маңызды мәселелерді шешудің түрлі жолдарын қарастыруды көздейді. Бет бұрыс әлемдік жаһандану заманына алғашқы қадам болып табылады. Әр жас өркеннің азамат болып қалыптасуын қамтамасыз ететін қоғамдағы негізгі де, жауапты сала ол – білім беру жүйесі.

Елдің елдігін сақтап, көркейтетін, басқа елмен терезесін тең етіп өркендететін, сондай-ақ, болашағын айқындап та беретін осы білім беру ісі. Жас ұрпаққа білім беру мәселесі отбасынан бастап, еліміздің қоғамдық жүйесін толық қамтиды, және де оның әр бір мүшесін бей-жай қалдырмайды. Мұнда, мектепке дейінгі тәрбиенің рөлі ерекше орын алады.

Қазіргі таңда ұрпақтың білімі мен тәрбиесіне ерекше көңіл аудара отырып, сапалы білім беру талаптарын қойып отыр. Балалардың өмірі мен денсаулығын қорғау, оларды тәуелсіз мемлекетіміздің білімді, білікті, мәдениетті азаматы етіп тәрбиелеу барысында жасалып жатқан жұмыстарды, өмірімізге еніп жатқан жаңалықтарды дәлелдейді.

Халықтың денсаулығы-мемлекет болашағының негізі десек,оның жақсы,қалыпты жағдайда болуы өмір сүру салтына тікелей байланысты

екендігі айтпаса да түсінікті.Қазақстанның 2050 жылға дейінгі даму стратегиясына орай,Президентіміздің “еліміздің болашақта гүлденуі бүгіннен басталады” атты жолдауындағы 4-бөлімі азаматтарымыздың салауатты өмір сүруіне арналғаны белгілі [1]. Елбасы қазіргі жастардың болашағына зор сеніммен қарап,үміт артады. Яғни,салауатты өмір салты негіздеріне тәрбиелеу алдымыздағы жастардан басталады.Осы негіздерді жастардың бойларына дамыту,өз іс-әрекетін дұрыс ұйымдастыру өзекті мәселе болып отыр.

Қазіргі кезде, салауатты өмір салтын қалыптастыру үрдісі педагогика іліміндегі өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Бүгінгі заман білімінің басты мақсаты - өз денсаулығына, қоршаған ортаға және болашақ буынға мейіріммен қарайтын адамды тәрбиелеу. Біздің көз-қарасымыз бойынша, мектеп жасына дейінгі балалардың бойында салауатты өмір салтын қалыптастыруды бір тұтас педагогикалық процестің құрамды бөлігі ретінде қарастыру қажет. Бір тұтас педагогикалық процесте іс - жүзіне жүзеге асырылатын қазіргі заманғы білімнің мақсаты -үйлесімді дамыған тұлғаны қалыптастыру.

Салауатты өмір салтын қалыптастыруды тұлғаның үйлесімді даму міндеттерімен өзара байланыстыра отырып қарастыру қажет. Осы айтылған мәселелер жалпы білім беретін мектептердегі мәселе валеологиялық білім жайында емес, жалпы білімнің валеологиялық аспектісі, педагогикалық процесті ұйымдастырудағы формалар мен әдістемелері, осы процестің рухани - саналы, психо және физиологиялық даму мәселелері жайындағы бағыттарын қарастырады.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы жарғысында денсаулықтың жоғары деңгейде болуы, ол адамның негізгі құқығының бірі

делінген. Адам - адам денсаулығын анықтайтын факторлар жайлы хабардар болуы керек, себебі олардың әсерлері түрлі ауруларды туғызу мүмкіндіктеріне ие, дені сау ағзаның ұрпақтан ұрпаққа берілетін қасиеттерінің бірі, адамдар барлық тірі ағзалар секілді сыртқы әсерлерге

өте сезімтал болып келеді, сондықтан, тұқымқуалайтын қасиеттер жиі өзгерістерге ұшырап отырады. Кестеде көрсетілгендей адамдар арасындағы ауру мен өлім-жетім негізінен олардың тіршілік жағдайы мен қоршаған ортаның әсерінен болатындығын көрсетіп отыр [2].

Денсаулыққа қауіп факторларының әсер етуіне қарай оларды топтастыру

Денсаулыққа әсер етуші факторлар	Денсаулыққа әсер етуі %	Қауіп факторының группасы
Өмір салты, еңбек және тіршілік, әдеттер	49-53	Шылым шегу, ішімдіктер ішу, дұрыс тамақтанбау. Нашар материалдық-тұрмыстық жағдай, адинамия, гиподинамия, наркотиктер қолдану, отбасының әлсіздігі, шоғырланудың жоғары деңгейі
Генетика, адам биологиясы	18-22	Тұқым қуалайтын ауруларға ыңғайлы болу
Сыртқы орта, табиғи-климаттық жағдайлар	17-20	Ауаның, судың, топырақтың ластануы, атмосфералық құбылыстардың ауыспалы болуы, космостық, магниттік және т.с.с. сәулелендірулердің жоғарылауы
Денсаулық сақтау	8-10	Алдын алу іс-шаралардың тиімсіздігі, медициналық көмектің сапасының төмендігі, оның уақтылы көрсетілмеуі

Салауатты өмір салты мәселесін анықтау проблемасындағы негізгі категория болып “денсаулық” түсінігі болатынын айта кету керек. Бұл түсінікті анықтауда адамның өзінің, оның жаратылу табиғатының көрінісі басты роль атқарады. Адамның тек сыртқы түрі ғана емес, сонымен бірге ішкі жан-дүниесі де, яғни мінез-құлығы, қабылдауы, ойлауы, іс-әрекеттері, - сол немесе басқа әсерлерге бейімі біркелкі бола бермейді. Әртүрлі адамдар болып жатқан нәрсені әртүрлі жасайды. Бірақ, ең бастысы бір адам сол немесе басқа әсерлерді өмірдің әртүрлі кезеңінде әртүрлі қабылдайды. Сонымен, адамның денсаулығы-бұл жалпы адамзаттық және жеке болмыстың күрделі феномені болып саналады. Бүгінгі күні ол кешенді немесе психологиялық, әлеуметтік және жеке тәртіптің көптеген күрделі факторларының, кейде философиялық қасиеттердің өзара әсеріне қатысты болады [3].

“Салауатты өмір салты” сонау замандардағы Гиппократтың трактаттарында бірқатар денсау-

лық сақтау іс-шарлары ретінде философиялық ой-санасы құрылымының жалғасы түрінде мазмұндалады. Трактат денсаулық және салауатты өмір салты жайындағы ілімнің дамуына негіз боды. Көне грекиялық философтардың еңбектерінен балаларды салауатты өмір салтына тәрбиелеудегі теңдесіз ой-өрістерін дәлірек кездестіруге болады [4].

Көне Грекиядағы алғашқы философтардың бірі Сократ, табиғи жаратылысты ерекшеліктерге аса назар аудара отырып, адамның өзін-өзі тану мүмкіншіліктері арқылы салауатты өмір салтының терең жағын көре білді, яғни “өз-өзін білетін тұлға, өзіне тиімділікті таниды, шамасы келмейтін істі түсінеді”, деп ол адамның сана-сезімі арқылы өзін-өзі танып білуін, іс-әрекеттенуін мазмұнды түрде көрсетті [5]. Платон, салауатты өмір салтын тәрбиелеу ерте кезеңнен бастау қажеттігін атап көрсетті, себебі «кез-келген істегі ең бастысы – оның ерекшелене бастауы».

Аристотель «Этика, саясат, поэтика» деп аталатын еңбегінде адамның жекелей көрегендігі мен салауатты өмір салтын қоғамдық мазмұндағы мәселе ретінде ашып көрсетеді. Оның айтуынша, тәрбиені «денеге қамқорлықтан» бастап, сонан соң, «Рухани тәрбиеге» ұштастыру қажет, себебі дене тәрбиесі, рухани тәрбиемен қатарласа орындалуы тиіс. Яғни, Аристотель салауатты өмір салтының тәрбиесін адамның белсенді өмір салтымен, шынығумен, жаттығулармен байланыстырады. «Жанды дене қозғалмаса өледі» — деген екен. Міне, сол тұжырымдама біз үшін салауатты өмір сүрудің негізгі ілімі болуға тиіс [6]. Демек, ерте кезде де салауатты өмір салтына тәрбиелеудегі дене жаттығу мәселесі қарастырылған. Осы кезеңде «өз-өзіңді тани біл», «өзіңе қамқорлық жаса» деп аталатын алғашқы тұжырымдамалар шыға бастады.

Салауатты өмір салтын тәрбиелеу мәселелері Шығыс елдерінде де қолдау тапқан. Мысалы, Ибн-Сина денсаулықты сақтау және нығайтуға бағытталған гигиеналық талаптардың кодексын құрады. Тамақтану, ұйықтау, оқу мерзімдерін сақтау қажеттілігін Ибн-Сина атап көрсетті. «Дәрігерлік ғылымның баспалдағы» еңбегінде Ибн-Сина тәрбиешілердің баланы өз эмоциялары мен үрейлерін басақару қажеттілігін мазмұндайды.

Яғни, ойшының пікірінше, жас буынның санасы мен денсаулығы тәрбиеге байланысты. Ибн-Синаның ұғымы бойынша, ерте жастан бастап салауатты өмір салтының мына төмендегідей принциптерін сақтау қажет: 1) жанның ара салмағы (гармониялық дене пішімді сақтау); 2) тамақты таңдау (тамақтану мерзімі); 3) денені тазалау (шлакта, зиянды заттардан тазалау); 4) дене пішімін сақтау; 5) дұрыс дем алу; 6) киім тазалығы; 7) дене және рухани қозғалыстың теңдесуі [7].

Сонымен, Ибн-Сина гигиеналық ғылымның негізін салушы болып табылады. Еңбектері бүгінгі күндері өзекті және жас буынды салауатты өмір салтына тәрбиелеуде аса құнды.

Шығыстың ойшыл-ғалымы Әл-Фараби дене және ой-саналы тәрбиелеу тәсілдерінің ұқсастықтарына аса назар аударды. Өзінің әлеуметтік-экономикалық трактатында, адам өз денесінің жетілуіне қол жеткізуі қажет — деп атап көрсетті, себебі адамның денесі-сақтауға қажетті нәрсе, егер ол болмаса, оған қол жеткізу қажет. Мерзімді тамақтанумен денсаулық, тұрақты еңбек пен күш, сенімді іс-әрекетпен ой-сана пайда болады» [8]. Сонымен қатар, Әл-Фараби ауруды

емдеуді ғана емес, адам денсаулығын алдын ала сақтау мен нығайтуды аса атап көрсетті.

Орта ғасырда өмір сүрген Мұхаммед Хайдар Дулати, Асан Қайғының қазақша жазба мұраларынан жас буынды салауатты өмір салтына тәрбиелеудегі терең ойлы мұрағаттарды кездестіруге болады.

XV ғ. белгілі оқымыстысы М.Х. Дулатидің өсиетінде тәрбиелеудегі зиянды әдеттерге қатынасты негіздемелер қаланған (шарап ішу, нашакорлық заттармен шұғылдану, темекі тартуға үйір болу сияқты). Зиянды әдеттерді мәдениеттілік пен еңбекке тарту арқылы жою керек дейді [9].

Белгілі қазақ жырауы, философы Асан Қайғы өзінің поэтикалық шығармаларында, өмірде адам баласы қандай болуы қажет, неге талпыну қажеттігі жайында қызықты ой-өрісті дүниелерді көрсете білген. Асан Қайғының пікірінше, қоғамдық шарттар тұлғаның қалыптасуына, оның саналы ерекшеліктерінің қалыптасуына басты фактор болып табылады.

Осы аталған сапалар мен шарттар салауатты өмір салтына тиісті қажетті мінез-құлық нормаларын таңдап алуға мүмкіншілік жасайды. Қазақ халқының салауатты өмір салты халықтық ертегілерде, эпостық жырларда, мақал-мәтелдерде және дәстүрлерде бейнеленіп, сипаттала көрсетілген [10].

Өткен ғасырлардағы ата-бабаларымыздың өмір салтына үңілсек, бұрын бүгінгідей жастар арасында жағымсыз іс-әрекеттер кең өріс алмаған, жастар рухани азғындалмаған, ұлттық сана дәл қазіргі кезеңдегідей төмендемеген. Оны біз халқымыздың ұлттық мұрасының даму тарихынан да, қазақтар туралы жазылған шетел зиялыларының еңбектерінен де көреміз. Мысалы, ғалым Н.Л. Зеланд «Қырғыздар» атты этнографиялық очеркісінде былай деп жазды: «Қазақ — қызу қанды жан. Оның рухына жайсаңдық, ізгілік тән, ол еліктегіш келеді, алайда, «жүйкесі» көнбісті, ашушандыққа бара бермейді. Оның қызу қанды болуының себебі, бәлкім, көшпелілердің өмір салтынан болса керек. Қозғалысы шапшаң, үнемі ат үстінде жүру қан айналымы мен зат алмасуына қолайлы болуы тиіс; дене қызуының жиі алмасуы, таза ауа, шөлейтте жол шеккенде сусынды көп ішпеуі, діни жоралғыларға байланысты тағамдар таңдауы, асқазан және ішек жолы қызметін жақсартуға жәрдемдеседі, бұлардың рух күшін сақтауға маңызды ықпалы бар; ақыр соңында арақпен және темекімен жүйкесін жұқартуға әдеттенбеудің де біраз пайдасы бар» [11].

Ал аса көрнекті этнограф Г.Потанин «Қазақтың соңғы ханзадасының киіз үйінде» деген шығармаларында «қазақтар еті тірі, дені салауатты, өмірге іңкәр халық»-деп, сипаттай келіп, «... Оның адамды жерлеу мен үйлену салт-дәстүрлерінде және төрелік айту әдет-ғұрыптарында, аңыздарында, халық этносында, мінез-құлық белгілерінде бірегейліктің көптігі соншалықты, ғалымдар зерттеу үшін, мол мағлұмат бере алатын осы тарихи мұрадан «Қазақ өмірі» кейінде неғұрлым салауатты бағытта даму үшін, элементтерді таба алады [12]. Осы зерттеуші ғалымдардың пікірінен-ақ қазақ халқының бұрын салауаттылыққа ерекше мән бергені айқын байқалады. Бұрын күшала, апиынды үлкендер егіп, дәрі орнына пайдаланған, ал қазір ол жаппай етек алды. Есірткінің кейбір атасы шетелдерден келіп жатыр. Күні кеше ғана атын тек баспасөзден ұшырастыратын нашақорлар мен XX ғасырдың обасы «ЖИТС» қазіргі өмір тіршілігімізге деп еніп кеткен сияқты.

Кез келген елдің болашағы – оның басты құндылығы - халқының денсаулығына байланысты. Біздің болашақтағы бағытымыз – салауатты өмір салты. «Денсаулық», «Салауатты өмір» ұғымдары денсаулықты сақтаудың басты терминдері ретінде Л.А. Коротаева балабақшадағы валеологиялық қызмет жүйесіндегі, тұлғаның физикалық және рухани денсаулықты ерекшеліктерін қалыптастыруға қажетті шарттарды ашық көрсетті, жалпы білімнің валеологиялық аспектілерін педагогикалық мазмұндауға қадам жасады [13].

Б.Н. Чумаков, Салауатты өмір салтын қалыптастыру денсаулықты нығайтудың бастапқы алдын алу профилактикасы және жергілікті тұрғындардың өмір сүру стилін өзгерте отырып денсаулығын нығайтуға болады деп айтып кеткен [14].

В.А. Сухомлинский былай деп жазды: «Мен қайта-қайта қайталаудан қорқпаймын: Денсаулық сақтау - тәрбиешілердің ең маңызды жұмысы болып табылады. Өмірге деген ризашылық, - бала бойындағы сергектік олардың рухани ішкі өміріне байланысты, өмірді тану, ақыл есінің дамуы, білім мықтылығы, өз күшінің сеніміне байланысты. » және т.б. еңбектерінде салауатты өмір салтына тәрбиелеудің педагогикалық стратегиясы оқушының алған, алатын білімі мен тәжірибесі негізінде жүргізілуі, орындалуы тиісті деп көрсетеді және де салауатты өмір

салтына тәрбиелейтін кезеңді тізбектей анықтау қажет екендігін айтады [15].

А.С. Иманғалиевтің пікірінше «салауатты өмір салты» адам организмінің резервтік мүмкіншіліктерін жетілдіретін күнделікті тіршілігінің типтік формалары мен тәсілдері, әлеуметтік және кәсіби қызметтерін саяси, экономикалық, әлеуметтік-психологиялық жағдайлардан тәуелсіз орындауды қамтамасыз ету [16]. Г.Д. Әлімжановтың ойынша салауатты өмір салты «білім, ептілік, дағдыланумен байланысты, оның негізінде әрбір оқушының денсаулығы, күнделікті шынығу әдістемелері жатыр» [17]. Ж.З. Торыбаеваның пікірінше мектеп оқушысының салауатты өмір салты, жан жақты дамуы әлеуметтік тәжірибені меңгеру іс-әрекеттіліктерімен сипатталады [18]. Салауатты өмір салты – еңбек ету және демалыс режимдері, тамақтану жүйесі, даму мен шынығу жаттығулары, өз-өзіне және өзгелерге қарым-қатынастық, тұрмыстық, өмірлік мақсаттылықтар. Яғни салауатты өмір салты өте күрделі және жан-жақты ұғым. Оған тек қана медициналық, биологиялық және психологиялық компоненттер ғана кіріп қоймай сонымен қатар әлеуметтік, экономикалық, экологиялық құрылымдар да кіреді.

Сонымен, салауатты өмір салтына арналған дипломдық бітіру жұмысында зерттеулеріміз қазіргі қоғам жағдайында салауаттылық аясында жүргізіліп жатқан іс-шаралардың сапасын және нәтижесін айқындауға тырыстық. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі уақытта салауаттылыққа байланысты білім беру жүйесіндегі атқарылған істердің дәрежесі анықталды. Әлем ғалымдары бүгінгі таңда адам денсаулығына кері әсер тигізетін маңызды биологиялық, әлеуметтік факторларға қам жасап, қоғамды сауықтырудың тиімді жолдарын іздестірумен шұғылдануда.

Біздің көзқарасымыз бойынша салауатты өмір салтын дәріптеу туралы сөз болғанда ең алдымен денсаулық сақтау технологиясы туралы айтылуы керек. Әдебиеттердегі талдау, шолудан байқағанымыз оқу құралдарында осындай ұғым анық көрсетілген, оқу материалы педагогикалық процестің ерекшеліктерімен ұштастырылған.

Қорыта айтар болсақ, денсаулықты сақтай білу - өзіңнің деніңнің, жаныңның саулығын сақтау өнері. Тек ақылды, саналы жолмен ғана өзіңді-өзің тәрбиелей отырып, таптырмас байлық, денсаулықты сақтау өнеріне қол жеткізуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстанның 2050 жылға дейінгі даму стратегиясы, Президентіміздің “еліміздің болашақта гүлденуі бүгіннен басталады” атты жолдауындағы 4-бөлімі.
2. Қазақстан Республикасының «Білім беру туралы» заңы. 3-тарау. Білім беру жүйесі. 11-бап
3. “Валеология негіздері”. Әдістемелік нұсқау. Алматы, 2003 жыл.
4. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. № 1 (92) 2013
5. <http://enu.kz/repository/repository2014/Pedagogikalik-turgidagi-salauatti-omir-suru-dagdisin-kalipastirunatizheleri.pdf>
6. <http://www.tarbie.kz/26482>
7. Абу Али ибн Сина. Канон врачебной науки. Кн. 1. – Ташкент. 1954. -С. 47-108.
8. Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. – Алматы: Ғылым, 1994. - 115 б
9. Валеологический процесс в педагогике как фактор воспитания личности // Наука и образования Южного Казахстана. Шымкент, 2006. №4 (53), с.26-28.
10. <http://enu.kz/repository/repository2014/Pedagogikalik-turgidagi-salauatti-omir-suru-dagdisin-kalipastirunatizheleri.pdf>
11. <http://www.vestnik-kafu.info/journal/9/330/>
12. Потанин Г.П. Қазақтың соңғы ханзадасының киіз үйінде / Г.П. Потанин. – Русское богатство. – 1996. – 48 б.
13. Коротаева Л.А. Организация системы валеологической службы в школе как условие формирования физически и духовно здоровой личности): Автореф. дис. ... канд. пед. наук. - Казань, 1998. - 22 с.
14. Чумакова Б.Н. Валеология: Избр. лекции: Учеб. пособие. - М.: Рос. пед. агентство, 1997. - 245 с.
15. <http://concord.websib.ru/page.php?article=79&item=2>
16. Предпосылки формирования здорового образа жизни. Международная научно -практической конференции на тему: «Актуальные проблемы педагогического образования». Шымкентский социально- педагогический университет. Шымкент, 2006. С. 206-208.
17. <http://ansya.ru/health/taraz-memlekettik-pedagogikali-institutini-habarshisi-ilimi-pe/pg-6.html>

Булатбаева Айгуль Абдимажитовна

доктор педагогических наук, профессор кафедры педагогики и образовательного менеджмента
КазНУ им. аль-Фараби, +7 7019406375, a.bulatbaeva@yandex.ru

Бакиров Ильяс

докторант кафедры педагогики психологии высшей военной школы
Академии Пограничной службы КНБ Республики Казахстан

МОДЕЛЬ РАЗВИТИЯ ДИДАКТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ВОЕННОГО ВУЗА: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ

Резюме. Статья посвящена раскрытию сущности и содержания процесса моделирования развития дидактической компетентности преподавателя в военном вузе. Авторы обращают внимание на специфику деятельности военного преподавателя, особенности военно-педагогического содержания труда. Обосновывается условия, методологические подходы и принципы разработки модели развития дидактической компетентности преподавателя военного вуза. Кроме того раскрываются следующие блоки модели: целеполагания, теоретико-методологического, содержательного, организационного, технологического, функционального, оценочного и результативного.

Ключевые слова: преподаватель военного вуза, модель развития, дидактическая компетентность, этапы и уровни развития.

Түйін. Мақала әскери жоғары оқу орындарындағы оқытушының дидактикалық құзіреттілігін дамытуды үлгілеу үдерісінің мәні мен мағнасын негіздеуге бағытталған. Авторлар әскери оқытушының іс-әрекет ерекшеліктеріне, әскери-кәсіби әрекеттің қиындықтарына назар аударады. Мақала мазмұнында әскери жоғары оқу орындарындағы оқытушының дидактикалық құзіреттілігін дамытудың шарттары, әдіснамалық тұғырлары мен принциптері және үлгінің негізгі блоктары, атап өткенде мақсаттылық, теориялық-әдіснамалық мазмұндық, ұйымдастырушылық, технологиялық, қызметтік, бағалаушылық және нәтежиелік құрылымдар сипатталады.

Кілттік сөздер: әскери жоғары оқу орындарындағы оқытушы, дамыту үлгісі, дидактикалық құзіреттілік, дамыту кезеңдері мен деңгейлері.

Summary. Article is devoted to disclosure the essence and the content of the modeling process development of didactic competence of the teacher in military higher education institution. The authors draw attention to specifics activity of the military teacher, especially military-pedagogical maintenance of work. Justified conditions, methodological approaches and principles for developing didactic teacher competency development model military University. In addition disclosed the following blocks models: goal setting, theoretical-methodological, substantive, organizational, technological, functional assessment and and productive.

Keywords: teacher in the military higher education institution, development model, didactic competence, stages and levels of development.

Одним из компонентов структуры профессиональной компетентности преподавателя военного вуза является дидактическая компетентность. Особую актуальность необходимости ее формирования на высоком уровне придает динамичность модернизации военного образования.

Процесс развития дидактической компетентности в военном вузе представляет собой подсистему профессиональной подготовки преподавателей. Он должен соответствовать признакам педагогической системы как «совокупности взаимосвязанных средств, методов и процессов, необходимых для создания организованного, целенаправленного педагогического влияния на формирование личности с заданными качествами» [1, с.309]. Для его проектирования необходима разработка модели, как специально созданного объекта, воспроизводящего характеристики изучаемого явления [2, с.244]. Модель развития компетентности должна обладать основными свойствами системы, отражать признаки педаго-

гической системы, как ее частного проявления и давать новую информацию [3, с.107], позволяющую интенсифицировать исследуемый процесс путем изменения характеристик системы на основе иных методологических подходов к ее построению и (или) изменению функциональной (содержательной, технологической) направленности ее компонентов.

Итак, модель развития дидактической компетентности преподавателя военного вуза представляет собой систему взаимосвязанных компонентов, интегрированную в профессиональную подготовку преподавателей [4]. На построение модели развития дидактической компетентности преподавателей, как подсистемы профессиональной подготовки, повлияли следующие факторы образовательной среды военного вуза.

Во-первых: четкая регламентация служебного времени военного преподавателя. Она предусматривает осуществление не только педагогической деятельности, но и выполнение

военно-специальных задач. Преподаватель являясь, как правило, военнослужащий, тратит около 30% бюджета времени на выполнение обязанностей военной службы: несение службы в нарядах, участие в решении вопросов поддержания боевой и служебной готовности, участие в административной работе и т.д.

Во-вторых, неравномерная учебная нагрузка. Преподаватели часто отрываються от основной базы военного вуза для проведения комплексных практических и полевых занятий. В связи с этим не представляется возможным полное привлечение преподавателей к участию в курсах повышения квалификации. Это повлияло на использование в модели развития технологий дистанционного обучения и модульного характера построения содержания учебного материала.

В-третьих: недостаточная теоретическая научно-педагогическая подготовка преподавателей. Как правило, преподаватели военного вуза являются практиками, прошедшими большую управленческую школу в Пограничной службе. Они имеют высшее военное образование, глубокие предметные знания, но не имеют достаточного опыта педагогической деятельности. Особенно сильно этот дисбаланс в структуре профессиональной компетентности проявляется при проектировании учебного процесса. В целом, владея методикой обучения, преподаватели слабо знакомы с философией образования, дидактическими теориями и концепцией компетентностного подхода. Данный недостаток определил необходимость расширения содержания программы развития исследуемого качества.

В-четвертых, педагогический коллектив военной кафедры сильно дифференцирован по уровню подготовки. Отдельные преподаватели, недавно переведенные из войск, с трудом включаются в педагогический процесс, пытаются репродуцировать действительность учебно-воспитательного процесса времени их обучения, т.е. 15-20-летней давности. Это предопределило применение индивидуального подхода в технологии развития компетентности.

В-пятых, преподаватели, как правило, являются зрелыми людьми. Их возраст колеблется в пределах 30-45 лет. Они обладают большим жизненным опытом, дисциплиной, развитой самоорганизацией и ориентированы на профессиональный рост. Эти факторы диктуют необходимость использования подходов по обучению взрослых людей.

На основании рассмотренных факторов, влияющих на развитие компетентности преподавателей военного вуза, нами был определен ряд ме-

тодологических подходов, применение которых наиболее адекватно для построения исследуемого процесса, так как они обеспечивают создание наиболее оптимальных условий и определение путей решения задач развития дидактической компетентности. Коротко охарактеризуем их.

Компетентностный подход позволил раскрыть содержание исследуемого качества, как структурного элемента профессиональной компетентности педагога и предопределил организационно-процессуальные и методические пути его развития.

Теория деятельностного подхода позволил выделить наиболее целесообразные инструменты и технологии, направленные на формирование у преподавателей новых способов решения задач проектирования педагогического процесса.

Применение акмеологического подхода дало возможность выделить пути активизации деятельности и повышения самостоятельности преподавателей в новых условиях образования, ориентированного на результат.

Принципы андрагогического подхода легли в основу построения методического содержания специального курса и определяя наиболее целесообразные технологии развития компетентности.

Системный подход позволил описать компетентность как интегративную систему качеств преподавателя, которая представляет собой совокупность инвариативных компонентов, формирование которых изменяет уровень и общую направленность компетентности. Кроме того, системный подход был применен при построения модели развития. Он позволил логично объединить компоненты модели развития компетентности в единый механизм, определив функциональное предназначение элементов его структуры их взаимовлияние. На основе рассмотренных методологических подходов нами был определен ряд принципов, на основе которых были выстроены структура и содержание компонентов исследуемого процесса.

Исходя из содержания дидактической компетентности, факторов, влияющих на ее формирование в условиях военного вуза, нами был сформулирован ряд принципов организации процесса развития рассматриваемого качества.

Перечислим их:

- принцип внутренней мотивации;
- принцип самостоятельности;
- принцип актуализации опыта;
- принцип тесной связи результатов обучения с практической деятельностью;
- принцип рефлексивности.

Используя выше обозначенные принципы и методологические основания, нами была построена модель развития дидактической компетентности преподавателей военного вуза в условиях образования, ориентированного на результат. Модель состоит из следующих блоков: целеполагания, теоретико-методологического, содержательного, организационного, технологического, функционального, оценочного и результативного. Содержание блоков выстроено в соответствии с их функциональным предназначением. Рассмотрим его.

Целевой блок содержит основную цель системы и ее декомпозицию: задачи. Цель является «системообразующим элементом педагогической системы» [5]. Целью данной педагогической системы является развитие дидактической компетентности преподавателей военного вуза. Для ее достижения определены следующие задачи: развитие умений концептуализации опыта; формирование критического мышления и рефлексии; стимулирование к профессиональному самосовершенствованию; развитие субъектности; формирование методологии проектирования.

Теоретико-методологический блок содержит методологические основания и принципы построения процесса развития дидактической компетентности.

Содержательный блок включает в себя необходимые компетенции и личностные качества, приобретение которых обеспечит необходимый уровень качества деятельности по проектированию учебно-воспитательного процесса в условиях образования, ориентированного на результат. Организационный блок раскрывает организационные особенности развития дидактической компетентности. Он предусматривает этапы и условия развития дидактической компетентности, а также применение форм занятий, предусмотренных технологиями дистанционного и лично-ориентированного обучения.

Технологический блок описывает методический аспект развития дидактической компетентности. В основе его лежат метод проектов, портфолио и методики качественного анализа результатов обучения.

В функциональном блоке содержатся функции процесса развития дидактической компетентности преподавателей военного вуза: образовательная, предусматривает формирование системы современных дидактических знаний; аксиологическая – формирование педагогических ценностей на основе институциональных ценностей образования, ориентированного на результат; развивающая – реализация готовно-

сти профессиональной деятельности в динамичных условиях современного военного образования; компенсаторная – направлена на устранение искривлений и диспропорций развития профессиональной компетентности преподавателя военного вуза.

Оценочный блок раскрывает критерии, уровни и показатели развития дидактической компетентности распределенные по четырем компонентам: мотивационно-ценностному, содержательному, технологическому и рефлексивному, выделенными нами на основе анализа сущностной характеристики компетентности. Нами были определены три уровня развития дидактической компетентности: критический, нормативный и актуальный. Кроме того, оценочный блок включает особенности процесса оценивания, анализа и коррекции результатов развития дидактической компетентности преподавателей.

Результатом мы рассматриваем готовность преподавателя военного вуза к проектированию собственной педагогической деятельности в условиях образования, ориентированного на результат на основе индивидуальной педагогической стратегии.

Более подробно остановимся на описании условий и этапов развития дидактической компетентности.

Рассматривая принципы как основные исходные положения по организации процесса, мы выделяем условия их реализации. По нашему мнению, наиболее полно виды педагогических условий отражаются при их распределении по трем группам: организационно-педагогические, психолого-педагогические, дидактические условия [6, с.13].

Организационно-педагогические условия: непосредственная включенность в образовательный процесс военного вуза; методическое обеспечение процесса развития с использованием технологий дистанционного обучения; обучение методологии организации деятельности, а не предоставление конкретных рецептов решения педагогических задач; самоорганизация обучения.

Психолого-педагогические условия: формирование педагогической направленности, обеспечивающей внутреннюю мотивацию к самосовершенствованию; формирование способностей выявления противоречий и выбора критериев оценки результатов; развитие критического мышления.

Дидактические условия: использование методик, предусматривающих качественный анализ результатов обучения; организация ин-

дивидуального контроля за результатами освоения программы; последовательное поэтапное увеличение сложности; привлечение к совместной оценке (рефлексии) результатов обучения и определение путей коррекции содержания собственной компетентности; конструирование учебного курса как совокупности профессионально-ориентированных задач, непосредственно связанных с текущей деятельностью.

Таким образом, условия развития дидактической компетентности можно распределить по группам: условия, реализующие принципы андрагогического подхода; условия, выполняющие требования реализации компетентностного подхода; условия, учитывающие специфику образовательного пространства военного вуза; условия, определенные характеристиками субъектов процесса развития.

Система развития дидактической компетентности преподавателей военного вуза представляет собой динамичный процесс, состоящий из трех этапов: мотивационно-информационного, практико-преобразующего и оценочно-коррекционного.

Мотивационно-информационный этап предназначен для диагностики исходного уровня компетентности, освоения основных теоретических положений и наиболее общих способов моделирования деятельности. На этом этапе преподаватели проектируют развитие своей дидактической компетентности, происходит активизация субъектности и формирование ценностного отношения к учебно-исследовательской и профессиональной деятельности.

На практико-преобразующем этапе развиваются знания теории проектирования педагогических систем, формируются способности по критической самооценке деятельности, построения концепции (первичной модели или стратегии) собственной деятельности. Повы-

шается уровень самоорганизации и активности. Формируется педагогическая направленность. Преподаватели начинают соотносить теорию с текущей педагогической деятельностью, происходит частичное использование полученных компетенций в учебном процессе.

Оценочно-коррекционный этап предполагает построение индивидуальной педагогической модели деятельности на основе собственной стратегии и ее применение в процессе обучения курсантов, актуализацию субъектной позиции и развитие рефлексии.

Данные три этапа образуют последовательный процесс, направленный на развитие дидактической компетентности преподавателей военного вуза в условиях образования, ориентированного на результат.

Таким образом, развитие дидактической компетентности преподавателей военного вуза представляет собой процесс, направленный на совершенствование педагогической деятельности по проектированию педагогических систем, через формирование необходимых профессиональных качеств, накопление и концептуализацию профессионального опыта, непрерывное развитие и самосовершенствование.

Рассмотренная модель обладает основными признаками педагогической системы: полнотой компонентов, причастных к достижению цели; наличием связей и зависимостей между компонентами; наличием ведущего звена, ведущей идеи, необходимых для объединения компонентов; появлением у компонентов системы общих качеств [7, с.133]. Особо отметим, что предложенная система интегрирована в процесс профессиональной деятельности преподавателя и образовательную среду военного вуза: она тесно взаимодействует с текущей педагогической деятельностью и направлена на ее совершенствование.

Список использованных источников

1. Коджаспирова Г.М., Коджаспиров А. Ю. Словарь по педагогике. – М.: ИКЦ «МарТ»; Ростов н/Д: Издательский центр «МарТ», 2005. – 448 с.
2. Таубаева Ш. Введение в методологию и методику педагогического исследования. Учеб. пособие. – Туркестан.: изд. «Туран», 2007. – 190 с.
3. Новиков А.М., Новиков Д.А. Методология. – М.: СИНТЕГ, 2007. – 668 с.
4. Булатбаева А.А., Бакиров И.И. Компетентность как основная категория и результат в образовании // Вестник Академии педагогических наук Казахстана. – 2015. – №1. – С. 23-29.
5. Новиков А.М. Педагогика: словарь системы основных понятий. – М.: Изд. центр ИЭТ, 2013. – 268 с. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.anovikov.ru/dict/ped_sl.htm (дата обращения: 20.10.2015).
6. Ипполитова Н., Стерхова Н. Анализ понятия «педагогические условия: сущность, классификация // General and Professional Education. – 2012. – №1. – С. 8-14.
7. Гурье Л.И. Проектирование педагогических систем: Учеб. пособие; Казан. гос. технол. ун-т. – Казань, 2004. – 212 с.

Каденов Ерболат Турлыбекович

педагогика ғылымдары магистрі, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
Философия және саясаттану факультеті, Педагогика және білім беру
менеджменті кафедрасының оқытушысы, ekt_91@mail.ru., +7 707 22 707 91

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЖОБАЛАУ ӘРЕКЕТІ DAҒДЫЛАРЫН “ӨЗІН-ӨЗІ ТАҢУ” ПӘНІ АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ МАҚСАТЫНДАҒЫ ТӘЖІРИБЕЛІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖҰМЫСТЫҢ МАҚСАТЫ ЖӘНЕ КЕЗЕҢДЕРІ

Резюме. В этой статье рассматривается проектная деятельность, предлагается обоснование программы практических занятий, процедуры их проведения занятий, раскрываются особенности взаимодействия участников занятий с использованием проектных технологий.

Түйін. Мақалада оқушылардың жобалау әрекеті дағдыларын “өзін-өзі тану” пәні арқылы қалыптастыру мақсатындағы тәжірибелік-педагогикалық жұмыстың мақсаты және кезеңдері туралы баяндалады.

Summary. In this article is considered about design activity, about justification of the program of a practical training, about procedure of carrying out occupations and about feature interaction of participants of occupations. The organization individual educations is one of way of finishing the purpose. And here the method of projects carries out a special role.

Жоба (латынның projectus – алға тасталған) – қандай да бір объектіні алдын ала ойластыру, прототипін, бейнесін құру; қандай да бір құрылыс құру үшін алдын ала мәтін немесе құжаттар жиынтығы. Педагогикада 1920 жылдары Д. Килпатрик қалыптастырған жобалау әдісі бар [1].

Мақсатқа жетудің бір жолы – индивидуалды білім беруді ұйымдастыру. Мұнда жобалау әдісі айтарлықтай рөл атқаруы мүмкін.

Жоба – оқушының нақты оқу, әлеуметтік және мәдени міндеттерді шешуіне мақсатталған, белсенді зерттеушілік және шығармашылық іс-әрекетті болжамдайтын, практикаға максималды түрде жақын білім беру формасы.

Жобалау әдісінің педагогикалық негіздемесі – әрбір білім алушының қызығушылығы мен күшін есепке алу, оның өзбетіншелігінің максималдылығы, жұмысқа кірісуі мен темпінің жеке-даралығы, білім алушы тарапынан оның саналы қатынасымен жобалау әрекетін ұйымдастыру [2].

Қазіргі уақытта жобалау әдісі педагогикалық тәжірибеде кеңінен қолданылады. Мектептерде оқушылардың жобалау әрекеттері негізінде оның әдістері мен технологиялары жарияланған. Жобалау әдісін оқытудағы тұлғалық-әрекеттік тұғырды жүзеге асыратын технология ретінде таниды.

Практикалық әсер ету сабақтарын құрастыру кезінде оқушылардың жобалау әрекеті дағдыларын қалыптастыруды индивидуалдылық сферасын (интеллектуалды, мотивациялық, эмоционалдылық, ерікті, пәндік-практикалық, экзистенциялық және өзін-өзі бағыттау(саморегуляция)) дамытумен және жетілдірумен сәйкестендіруге тырыстық.

Бұл сфералар дамыған түрінде индивиду-

алдылықтың үйлесімділігі мен тұтастылығы, адамның еркіндігі мен жан-жақтылығымен сипатталады.

Осы қалыпта біз жобалау әрекетін оқушылардың индивидуалдылығын дамыту құралы ретінде қарастырамыз.

Практикалық сабақтарды жасөспірім жастағы оқушылармен жұмысқа бағдарласақ болады. Себебі бұл жаста «Мен – барлығы сияқтымын» мінез-құлық негізі екінші орынға ауысып, «Мен – концепцияның» белсенді қалыптасу уақыты туады. Осылайша зерттеу алаңы ретінде жалпы білім беретін мектептің 10 сынып оқушыларын таңдауды жөн көрдім.

Бұл өзін-өзі тану сабақтары негізінде құрастырылған практикалық сабақтарды жобалық дағдылары қалыптасқан немесе қалыптасып үлгермеген оқушылармен де жүргізуге болады.

Қазіргі таңда мектептегі білім беру үдерісіндегі тағы бір маңызды мәселелердің бірі болып білім берудің оқушының өмірінен алшақтауы енеді. Және де ол оқушылардың мектептен алыстауы мен сабаққа деген қызығушылығының төмендеуіне әкеледі.

Оқушыларда оқу мотивінің жағымды жағын орнату үшін тек бір жол – мектептегі білім беруді олардың өмірімен байланыстырып, қызығушылықтарымен жақындастыру.

Жобалау әдісі өзекті мәселелерді шешудің құралы болып табылады:

- оқушылар барлық ақпаратты бірдей білімге айналдыра алмайды, оны мақсатты іздеуді жүзеге асырады;

- оқушыларда тұлғалық өсуге, өзіндік

жаңа білімдерді алуға деген түрткісінің, қызығушылығының болмауы.

Қазіргі қоғамға біліммен қаруланып қана қоймай, сол білімдерді пайдалана алатын, мәселені шешуде оны оңтайлы қолдана алатын, білімді кез келген жағдайда дәл жұмсайтын адамдар керек.

Мектеп адамға дұрыс өмір сүруге, өзгермелі өмір жағдайларына бейімделуге, топпен жұмыс жасауға, әр түрлі әлеуметтік топтарда байланысты оңай орната алуға үйрететіні белгілі.

Практикалық сабақтар бағдарламасының негіздемесі

Практикалық сабақтар оқушылардың жобалық құзіреттіліктерін қалыптастырудың міндеттері мен мақсаттарына сай және адам инди-

видуалдылығының педагогикасы концепциясы негізінде құрастырылды.

О.С. Гребенюктің индивидуалдылық педагогикасы концепциясы индивидуалдылықтың жеті сферасын дамыту мен қалыптастыру оқушыны дамытудың мақсаты ретінде:

- интеллектуалды сфера;
- мотивациялық сфера;
- эмоционалды сфера;
- еріктік сфера;
- өзіндік реттеу сферасы;
- пәндік-практикалық сфера;
- экзистенциалды сфера [3].

Осымен байланысты оқушыларда жобалау әрекеттерінің спецификалық дағдыларын қалыптастыру қажеттілігі туындайды, атап айтқанда:

№	Оқушының индивидуалдылығын дамыту сфералары	Оқушылардың жобалық әрекетінің спецификалық дағдылары
1	Мотивациялық сфера	Проблематизация
2	Еріктік сфера	Мақсатты болжамдау
3	Интеллектуалды сфера	Жоспарлау
4	Пәндік-практикалық сфера	Дағдыларды практикада қолдану
5	Экзистенциалды сфера	Коммуникативті қабілеттер
6	Эмоционалды сфера	Презентациялық әрекет
7	Өзін-өзі реттеу сферасы	Рефлексиялық қабілеттер

Қойылған мақсат – оқушылардың индивидуалдылығын дамытудың бір шарты ретінде олардағы жобалау әрекеті дағдыларын қалыптастыру үшін кейбір әдістемелік аспектілерді есепке алу керек:

1. Практикалық сабақтарға педагогтың мотивациялық қатынасы.
2. Сабақты жүргізу процедурасы.
3. Сабаққа қатысушылар өзара әсерінің ерекшеліктері.

Практикалық сабақтарға педагогтың мотивациялық қатынасы

Келесідей мотивтер түрі педагогты оқушыларда жобалау әрекеті дағдыларын қалыптастыруға арналған практикалық сабақтарды жүргізуге әсер етуде өнімді болып табылады:

- оқушылардың индивидуалдылығын дамытудың бір шарты ретінде олардағы жобалау әрекеті дағдыларын қалыптастыруға педагогтың қызығушылығы;
- оқушының сенімі мен оны қолдауды қамтамасыз ететін өзіндік жұмысқа қабілетін дамытуға педагогтың тілегі;

• бірігіп жұмыс жасау мәні болатын тәрбиелеу формасын тандау;

• педагог оқушылардың өзінділігі мен инициативтілігінде, индивидуалдылық қабілеттерінің дамуында; олардың жобалық құзіреттіліктерінің қалыптасуында көрінетін сапалы жаңа нәтижелерге сенуіне болады.

• педагогтың оқушылармен сенімді қарым-қатынас орнатуға ұмтылуы және педагог тарапынан бағалау мен белгілеудің болмауы [4].

Сабақты жүргізу процедурасы

Сабақты жүргізудің процедуралық сұрақтарына сабақ жүргізудің орны мен уақыты, жұмыс ұзақтығы, қолданылатын құрал-жабдықтар қатысты.

Сабақтарды жүргізу үшін сыныптық кабинеттер, немесе арнайы жабдықталған «Өзін-өзі тану» пәні кабинетін пайдалануға болады. Мұнда оқушылар жеке немесе микрогруппа (4-5 оқушы) жұмыс жасау үшін партадан босатылған кеңістіктер болуы қажет.

Сабақтардың оптималды ұзақтығы – 40-45 минут, яғни мектептегі академиялық сағатқа сай келеді.

Сабақ өткізуге құрал-жабдықтарды таңдау оның мақсатына байланысты. Жеткілікті деңгейде келесілер болуы қажет: жазуға арналған парақтар, фломастерлер, әр түрлі түсті картокалар, ватмандар, скотч, қайшылар, желімдер және т.б.

Сабаққа қатысушылар өзара әсерінің ерекшеліктері

Практикалық сабақтар бойынша сәтті жұмыс орындауға оқушылардың бір-бірімен сенімді бірлестік атмосферасы маңызды. Адамның оптималды дамуы психологиялық қауіпсіздік және сенім болғанда ғана жүзеге асады. Осымен байланысты келесі сәттер ұсынылады:

1. сабақтың басты нәтижесі сұрақтардың ашық түрде өзара құрмет жағдайында талқылануы, барлық көзқарастар тыңдалуында;

2. педагогтың негізгі міндеттерінің бірі – балаларға үйренуге көмектесу. Ол үшін педагог оқушылардың индивидуалды қабілеттерін дамытумен қамтамасыз етіп, олардың әрекеттегі субъективті белсенділіктерін дамытуға шарт жасайды, топтық дискуссия жүргізеді, балалардың өз ойлары мен білімдерімен бөлісуге түрткі береді, олардың көзқарастары мен ойларын жалпылайды және талдайды;

3. сабақта оқушыларды бағаламау әрекеті олардың өзіндік бағалауларына, өзара бағалықтарына, топ бағасына әсері бар. Педагог оқушы тұлғасын емес, оның әрекеттерін бағалайды;

4. сабақта рефлексияның маңыздылығы өзіндік әрекеттерін таразылай алуында. Бұл қабілеттер өзі келмейді, ал оқушылардың қол жеткізген нәтижелерін есепке алып қана қоймай, олардың алға жылжуына қолдау көрсететін мақсатқа бағытталған жұмыс нәтижесі болып табылады;

5. сабақтарды оқушылармен топтық жұмыстар жүргізу тәсілдерін меңгерген, олардың индивидуалдылық ерекшеліктері туралы түсініктері қалыптасқан, балалармен сенімді, серіктестік қарым-қатынас орната алатын педагогтар жүргізе алады [5].

Практикалық сабақтарымыз «Өзін-өзі тану» пәні арқылы оқушыларда жобалық дағдыларды қалыптастыруға бағытталғандықтан, жалпы білім беретін мектептің «Өзін-өзі тану» пәні бойынша 1-11 сыныптарына арналған оқу бағдарламасына шолу жасау көзделді. Таңдалған тәжірибе алаңы 10 сынып оқушыларын болуы себепті сәйкес оқу бағдарламасы мен білім мазмұны талданып, практикалық сабақтарды солар негізінде құрастырылды.

Апта	Тақырыбы	Мазмұны	Практикалық сабақ
23-24		Сабақтан тыс жұмыс	«Жобалауға үйренейік!» сабағы
25-26	Қызмет етем халқыма...	Өз ұлтын, тілін, ділін құрметтеп, өзгелерге түсіністік, сыйластық және шыдамдылық таныта алу	«Толерантты ұлт – достастық кепілі» практикалық сабағы
27-28	Тылсым дүние ғажаптары	Адам мен әлем тұтастығы. Жаратылыс құпиялары. Табиғи апаттардың тіршілікке тигізетін әсері.	«Табиғатқа бес қадам» практикалық сабағы

«Жобалау үйренейік!» практикалық сабағының мақсаты оқушыларда жалпы жоба туралы түсініктер қалыптастыруға бағытталғандықтан, сабақ жоспарынан тыс жүргізілген негізделген. Яғни «Өзін-өзі тану» пәнінің оқу бағдарламасындағы тақырыптарға сәйкестендірілмеген. Бірақ та одан кейінгі жобалық әрекет дағдыларын қалыптастыруға арналған сабақтарды жүргізудің алғышарты болып табылады. Енді біздің зерттеу жұмысымыздың кезеңдерін бөліп көрсетсек:

Бірінші кезең.

Практикалық сабақ №1. «Жобалауға үйренейік!»

Мақсаты:

1. Шығармашылық ойлауды іске қосу.

2. Қиял және ассоциативті ойлауды дамыту.

Комментарий: Жобалық әрекеттің бастамасы ретінде жаттығулар арқылы жекелеген жобалау дағдыларын дамыту көзделеді. Ассоциативті ойлауды жаттықтыру үшін оқушыларға ассоциация мен ұқсастықтарды іздеуге тапсырмалар ұсынылады.

Ассоциация – адам санасында мәселелер, іс-әрекет құбылыстарының, психикалық қабылдаудың және сезінулердің, ұйғарымдардың арасындағы өзара байланысты бейнелеуге мүм-

кіндік беретін идеялар қалыптастырушы әдіс. Ассоциацияның генерациясының негізгі мақсаты – белгілі бір объект туралы стереотипті ойларды «шашып», фантазия мен қиял арқылы жаңа ойлар жинақтау.

Оқушылардың бейнелік-ассоциативтік ойлауын дамыту – шығармашылық тұлғаны жобалау әрекетіне үйретудегі маңызды міндеттердің бірі болып табылады.

Аналогия – басқа мәселелерді шешудегі қолданылатын әдістер арқылы қойылған міндеттерді шешу.

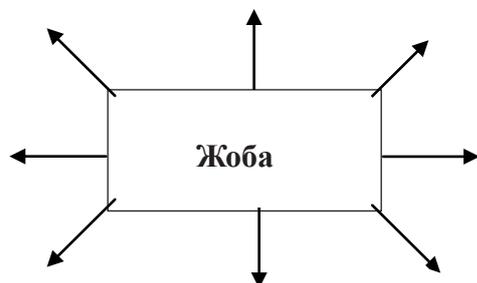
Аналогия шығармашылық үдерісте екі аспектіге қарастырылады: объект туралы білімдерді меңгеру құралы ретінде және объект пен қоршаған орта туралы жаңа білімдерді синтездеу құралы ретінде. Шығармашылық ойлауды іске қосуда жаңа білімдер, гипотезалар, ұстанымдар продуценті ретінде көбінесе екінші аспектіге қызығушылық ауады.

Сабақ барысы

I. Тақтада (немесе плакатта) «Жоба» сөзі жазылып тұрады. Оқушыларға келесі сұрақтарға жауап беру ұсынылады:

- «Жоба» сөзін естігенде қандай ассоциация пайда болады ?

Барлық жауаптар есепке алынып, талданады.

II. Топпен жұмыс.

Сынып топтарға бөлініп, әр бір топқа жобалау әрекетіне қатысты бір сөзден таратылады. Олар: «Зерттеу», «Шығармашылық», «Ақпарат», «Презентация» және т. б.

3-5 минут ішінде топтар сол сөздерге 10 ассоциация тауып, парақтарға жазады.

Осыдан кейін біріккен талқылау ұйымдастырылып, ассоциациялар салыстырылады және талданады. Ең анық, күтпеген, ерекше ассоциациялар ескеріледі.

Комментарий: Ассоциациялардың ерекшелігі, қайталанбастығы және айқындығы адамның қызығушылығы, индивидуалды ерекшелігі, реакциясы және тез арадағы санасының бағыттылығына байланысты.

III. Топпен жұмыс.

Топтарға сөздер (түсініктер) арасындағы ассоциативті өткелді орнату ұсынылады:

- «жоба» және «бақыт»;
- «мақсат» және «реттілік»;
- «ағаш» және «доп»;
- «болжам» және «көктем»;
- «аспан» және «шәй» т.б.

Комментарий: Ғалымдар дәлелдеуі бойынша кез келген екі түсінік (сөз) арасында ұзындығы төрт-бес қадамнан тұратын байланыс орнатуға болады. Мысалы: аспан – жер; жер – су; су – ішу; ішу – шәй.

IV. Тапсырма.

«Қайталану» сөзі берілді.

Әр түрлі саладағы қайталануды бейнелейтін құбылысты сипаттаңыз: табиғатта, ғылымда, техникада, өнерде, қоғамда және т.б.

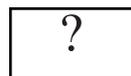
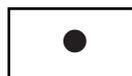
Аналогияны (ұқсастық) іздеу ұстанымы бойынша әрекет етіңіздер.

Мысалы: химияда атом сыртынан электрон деңгейінің құрылуы қайталануынан элементтер қасиеттерінің тәуелділігі қарастырылады. Сондықтан да элементтер қасиеттері де мерзімді қайталанып отырады. Мүмкін жауаптар:

- табиғатта – жыл мезгілдерінің ауысуы;
- физикада – маятниктің тербеліс қозғалысы;
- биологияда – жүрек бұлшық етінің ритмінің баяулауы;
- географияда – миллион жылдар ішінде рельефтердің ауысуы;
- техникада – механизмдер жұмысының ритмі (тігін машинасы, ішкі жану двигателі);
- өнерде – музыкалық шығарманың, бидің ритмі.

Сынып әр бір жауап берушіні тыңдап, ұнаған ұқсастықтарға шапалақ ұрады. Рефлексия.

Барлық оқушылар үш түрлі карточка алады:

- нүкте тапсырмалардың түсінікті және қызықты, қиындық туғызбағынын білдіреді.
- сұрау белгісі оқушылардың сабақ барысында қиындықтарға тап болғанын білдіреді.
- леп белгісі тапсырмалар қызығушылық тудырып, осындай жұмыстарды тағы да қайталау тілегінің бар екендігін білдіреді.

Карточкалар тақтаға немесе ватманға жапсырылады. Осылайша тапсырмалардың қиын, қызық немесе түсініктілігінің бейнесін көруге болады.

Екінші кезең.

Практикалық сабақ № 2.

«Толерантты ұлт – достастық кепілі» практикалық сабағы.

«Толерантты ұлт – достастық кепілі» практикалық сабағын 10 сынып оқушыларына арналған «Өзін-өзі тану» пәнінен оқу бағдарламасына сәйкес «Қызмет етем халқыма...» сабақ тақырыбына сәйкестендірілген. Себебі сабақ мазмұнына өз ұлтын, тілін, ділін құрметтеп, өзгелерге түсіністік, сыйластық және шыдамдылық таныта алу кіреді.

Сабақты ұйымдастыру үшін мәселелік оқыту әдісі қолданылады.

Мақсаты: «Өзін-өзі тану» сабағы арқылы оқушылардың жобалау әрекеті дағдыларын қалыптастыру.

Сабақ барысы.

1. Танысу.

2. Оқушыларды жұмысқа қосу үшін, алдымен ассоциация мен аналогияны қолдану арқылы ұғымдармен жұмыс жасау (толеранттылық, достастық, көпұлттылық, бірлік).

3. Миға шабуыл.

Еліміз Қазақстанда 100 ден астам ұлт және ұлт өкілдері өмір сүретіндіктен халықтар достастығы өте маңызды. Толерантты ұлттан толерантты мемлекет қалыптасады. Қазақстан әлемдегі алдыңғы қатарлы толерантты едердің қатарында әлі көрінбейді. Елдің дамуы мен болашағы үшін барлығы бір қазақстандық. Бірақ та, елімізде кейбір дискриминация, ұлт доминанттылықтары байқалады. Мұндай мәселелерді шешу үшін қандай шешу жолдарын, жобалық мақсаттар ұсынар едіңіздер?

Комментарий. Оқушылардың барлық жауаптарын алғаннан соң, «Толерантты ұлт – достастық кепілі» атты оқушылардың жобалау жұмыстарының бағдарламасын нақтылау ұсынылады.

Енді мен шағын жобаның сипаттамасымен таныстырайын: Ұлттар достастығы қай жағынан алсаң да, саяси, әлеуметтік, мәдени, үлкен мәселе. Біз өз мектеп жасымызға сай шағын жоба құрастырсاق. Ол үшін сіздерге 2 топқа бөліну қажеттілігі туындайды.

4. Топтық жұмыс. Екі топқа бөлінген оқушылар тобына келесідей жобалық міндеттер сипаттамасы беріледі. Топ мүшелері әрбір міндетті орындалу барысы, кезеңі мен нәтижесін талдайды:

1. Толеранттылық туралы ұғымының сипатына талдау.

2. 1 – мамыр мерекесін максималды ұлықтау.

3. Толеранттылықты қалыптастыруға арналған оқушылардың тренингтік жұмыстары.

4. Жұмыс орындарында әр қызметкерден толеранттылықты талап ету.

5. Толерантты адамдарға арналған демалыс саябағын ұйымдастыру.

6. «Толеранттылық - әркімге!» акциясын ұйымдастыру.

7. Жыл сайынғы «Ең толерантты адам», «Ең толерантты ұлт» номинациялық премиясын өткізу.

8. Толеранттылықты өзектендіруге арналған жастар клубын құру.

Топтық жұмыс соңында белсенді талдау арқылы, артықшылықтары мен кемшіліктерін ерекшелейміз.

5. Рефлексия.

Оқушылар практикалық сабақтан алған әсерлерімен бөлісе отырып, жанды анкета толтырады. Олар қағаздарға өз пікірлерін жазып, қалағандары топқа жеткізеді.

Үшінші кезең.

Практикалық сабақ № 3.

«Табиғатқа бес қадам» практикалық сабағы.

«Табиғатқа бес қадам» практикалық сабағын 10 сынып оқушыларына арналған «Өзін-өзі тану» пәнінен оқу бағдарламасына сәйкес «Тылысым дүние ғажаптары» сабақ тақырыбына сәйкестендірілген. Себебі сабақ мазмұнына: «Адам мен әлем тұтастығы». «Жаратылыс құпиялары». «Табиғи апаттардың тіршілікке тигізетін әсері» кіреді.

Сабақты ұйымдастыру үшін әлеуметтік психологиялық тренингтік әдісі қолданылады.

Мақсаты: «Өзін-өзі тану» сабағы арқылы оқушылардың жобалау әрекеті дағдыларын қалыптастыру.

Сабақ барысы. Бүгінгі сабағымыз адам мен табиғат, табиғат тазалығы, табиғат-ананы қастерлеуге арналады. Өзіміз өмір сүріп жатқан Алматы қаласының экологиялық, табиғи апаттық мәселелері жетерлік. Солардың алдын-алу жұмыстары ретінде қандай жобалық әрекеттер орындай аламыз? Табиғатты сақтау үшін адам баласы не жасау керек? Олай болса алдымен әдеттегідей танысудан бастайық.

1. Танысу.

Әр бір қатысушы өз атымен қоса, өзі жақсы көретін табиғи құбылыстар, табиғат бөлшектерін айтады. Бұл оқушылардың табиғатқа деген махаббатын арттырады.

2. Топтық жұмыс. «Табиғатқа 5 қадам» мини-жоба.

Оқушыларды 5 топқа бөлеміз. Енді «Табиғатқа бес қадам» мини-жобасының бағдарламасын құрастыру міндеті тұр. Ойлаңдаршы, табиғатқа жақын болу үшін, оны аялау үшін қандай 5 қадам жасау керек? Әр топ бір қадамнан шығарады. Қадамдар адамдардың қолымен табиғатты қорғауға бағытталғанымен сипатталады. Мысалы: бірінші қадам – ағаш егу, екін-

ші қадам – мұнай орнын, көмір орнын басқамен толтыру, т.б.

3. «Менің ресурстарым» жаттығуы.

Енді барлық оқушыларға жаңағы жоспарланған 5 қадамды жүзеге асыруға керекті өз бойларындағы ресурстарын табу және жеткізу керек.

4. Рефлексия.

Бүгін жобалық әрекет дағдыларын қалыптастыруға бағытталған практикалық мақсатты сабақтың соңғы кезеңі. Соңғы сабақтан алған әсерлеріңізбен бірге жалпы жобалық дағдыларыңыз жайында бөліссеіңіздер екен. Шеңбер бойынша оқушыларға кезекпен сөз беріледі.

Әдебиеттер:

1. Мынбаева А.К. *Основы научно-педагогических исследований. Алматы, 2013 г.*
2. Колесникова И.А., Горчакова-Сибирская М.П. *Педагогическое проектирование: Учеб. пособие для высш. учеб. заведений/ Под ред. И.А. Колесниковой. – М.: Издательский центр «Академия», 2005. – 288 с.*
3. Алексеев П.Ф. *Личностно ориентированный подход к обучению учащихся проектной деятельности в многопрофильных центрах образования. Дисс. работа на соис. ученой степени канд. пед. наук. – Брянск, 2006.*
4. Шайхисламова К.О., Менлибекова Г.Ж. *Социальное прогнозирование и проектирование в социальной работе. – Астана, 2014.*
5. Загвязинский В.И. *Исследовательская деятельность педагога. – М., 2010.*

Беркинбаев Мейрамбек Оңғарбекұлы,

Қожа Ахмет Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің 1-курс докторанты,
87782200744, meirambek_ktl@mail.ru

Сарыбаева Әлия Хожанқызы,

доцент м.а., п.ғ.к., 87781657165, aliya_sar65@mail.ru

Беркимбаев Камалбек Мейрбекұлы,

п.ғ.д., Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің профессоры,
kamalbek.berkimbaev@yandex.kz

Пралиева Рабиға Есімқызы,

Қожа Ахмет Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің ғылым магистрі,
аға оқытушы, Кентау қаласы

АТОМ ҚҰРЫЛЫСЫ ЖАЙЛЫ ТҮСІНІКТІҢ ДАМУЫНДАҒЫ ТАРИХИ-ҒЫЛЫМИ КЕЗЕҢДЕР

Түйін. Мақалада атом құрылысы жайлы түсініктің дамуындағы тарихи-ғылыми кезеңдерге шолу жасалған. Атом құрылысының ашылу тарихының бес кезеңдері сипатталған. Әрбір кезеңге сәйкес, зерттеуші ғалымдардың еңбектері қарастырылған. Физика ғылымында атом саласында ашылған жаңалықтар жан-жақты талданған. Атом құрылысы дамуының қазіргі уақытқа дейінгі жетістіктері баяндалған.

Кілт сөздер: атом құрылысы, атом ядросының құрылысы, электрон, электр заряды, нейтрон, протон, нуклон

Резюме. Статья о развитии этапа научно-исторического понимания атомной структуры. Описано о открытии пять этапов в истории атомной структуры. Исследовано научные работы ученых на каждый период. Были детально проанализированы научно физические открытий в области атома. Излагается достижения о развитии атомной структуре до сегодняшнего дня.

Ключевые слова: структура атома, структура атомного ядра, электрический заряд электрон, нейтрон, протон, нуклон

Summary. Article about the development stage of the scientific and historical understanding of the atomic structure. Described the opening of the five stages in the history of the atomic structure. Scientists studied the scientific work for each period. There have been analyzed in detail the scientific discoveries of the physical atom. It sets out to achieve on the development of the atomic structure until today.

Keywords: structure of the atom, the structure of the atomic nucleus, the electric charge of the electron, neutron, proton nucleon

«Атом» түсінігі б.э.д 500-200 ж.ж. ежелгі грек философтарының қоршаған әлем құрылымы жайлы түсініктер жүйесі ретінде пайда болды. Ертедегі Грецияның Левкипп, Демокрит, Лукреций сияқты философтары күллі зат өте ұсақ, бөлінбейтін бөлшектер-атомдардан тұрады деген. Олардың айтуынша, бір заттың екінші заттан айырмашылығы оларды түзетін атомдардың санына, түріне және орналасуына байланысты. Дүниеде болатын өзгерістің барлығы осы атомдардың қосылуы және айырылуы деп түсінді.

М.В.Ломоносов 1741 жылы шыққан «Математикалық химияның элементтері» деген еңбегінде атом, молекула жайында пікірін ғылыми жүйе түрінде ұсынды. Оның негізгі идеясы-барлық зат ұсақ бөлшектерден тұрады, олардың өзара байланысу қабілеттігі бар, заттың қасиеті негізінде осы ұсақ бөлшектердің қасиетіне байланысты, - деп пікір айтты.

М.В.Ломоносов кіші бөлшектерді – атомды - «элемент» деп, ал үлкенін - молекуланы - «корпускула» деп атады. М.В. Ломоносов «Элемент-заттың өзінен айырмашылығы және ұсағырақ түрі жоқ бөлшегі... Корпускула-бір кішкене масса түзген элементтердің жинағы» деген. Молекулалардың (корпускулалардың) қасиеті оның құрамына кіретін атомдардың (элементтердің) қасиеттеріне және орналасу тәртібіне тәуелді. Әрбір заттың құрамы оны түзуші корпускуланың құрамына сәйкес келеді. Әртүрлі заттардың корпускулаларының құрамы әр түрлі. Корпускулалар үнемі қозғалыста болады, ол қозғалыс механиканың заңдарына бағынады. Дененің жылуы, сууы корпускулалар қозғалысына байланысты, - деді.

Атом құрылысының даму тарихына байланысты физика саласы бойынша тарихи, ғылыми әдебиеттерді талдау нәтижесінде төмендегідей бес кезеңдерді анықтадық (Кесте 1):

Бірінші кезеңнің ерекшелігі, ең алғаш рет эксперимент жүзінде атомның құрылысының күрделілігі, атом мен электр зарядтарының арасындағы байланысты М.Фарадейдің электролизге жүргізілген зерттеулерінің негізінде түсіндіріледі. Ол мынандай қорытындыға келді: «Материяның атомдарында қандайда бір электрлік күштер бар немесе олар осындай керемет қасиеттермен байланысты». Қорыта келгенде: «Егер атомдық теорияны оған сәйкес көріністі дұрыс деп қабылдасақ, онда кәдімгі химиялық әсеріне қарап денелердің атомдары табиғи жағдайда бір-біріне эквивалентті байланысқа саны бірдей электр зарядтарынан тұрады» - деді.

XIX ғасырдың басында ағылшын химигі Дж. Дальтон, сол уақытта ашылған химия заңдарына – еселік қатынас, эквиваленттер, құрам тұрақтылық – сүйеніп, атомистикалық теорияны жандандырды. Жаңа теория қағидаларының ежелгі грек философтары ойларынан негізгі ерекшелігі – олар зат құрылысы туралы нақты эксперименттік деректерге сүйенді.

Дж. Дальтон (1766-1844) белгілі химиялық элементтің атомдары бірдей қасиет көрсететінін, ал әртүрлі элементтерге әртүрлі атомдар сәйкес келетінін анықтады. Атомның маңызды сипаттамасы - атомдық масса енгізілді, кейбір элементтер үшін олардың салыстырмалы мәндері анықталды. Алайда атом әлі де бөлінбейтін бөлшек деп есептелді.

Дж. Дальтон атомдарды бір-біріне тартылу және тебілу күші арқылы әсер ететін кішкентай шар тәріздес деп тұжырым жасады. Оның тұжырымдамасы бойынша, әрбір заттың атомының көлемі мен салмағы арасында айырмашылық болған. Бірақ, Дж. Дальтонның атом жайлы тұжырымдамасы Гей-Люссактың 1808 жылы ашылған заңын түсіндіріп бере алмады. Бұл сұрақтың дұрыс шешімін италияндық ғалым Авогадро тапты. Ол бөлшекті атом және молекула деп екі түрге бөлу керектігін, М.В. Ломоносовтың идеясына қарсы шықты. (М.В. Ломоносовтың терминологиясында «бөлшектер» және «корпускулалар» делінген). 1811 жылы ол «молекула» және «атом» деген ұғым енгізіп, Гей-Люссактың заңына дұрыс түсініктеме берді.

Авогадродан бөлек 1814 жылы Амперде осы гипотезаны ұсынды. Ол «атом» және «молекула» деген ұғым енгізіп, Гей-Люссактың заңына осы түрде түсініктеме берді.

XIX ғасырдың ортасында философия және жаратылыстану ғылымдарында материяның құрылысы жайлы атомдық гипотезаны қолдайтын жазбалар пайда бола бастады. Атомдық гипотеза арқылы газ заңын түсіндіру мүмкіндігі

туды және де жылу әсерінен атомдардың қозғалысқа түсетіндігіне түсініктеме берілді.

Бұл жаңалық атомды заттың тұрақты және бөлінбейтін элементі деп қарастыруға болмайтындығын түсіндірді.

Д.И. Менделеевтің (1834-1907) периодтық заңының ашылуы атомның құрылымы жайлы көзқарастың дамуына жаңа серпіліс берді. Д.И. Менделеевтің периодтық заңы атом құрылысы жасалуының басты бөлігі болып табылады.

Периодтық заң атомның құрылысы жайлы теорияның дамуына ықпал жасады және атомды бөлінбейтін бөлшек ретінде қарастыруға болмайтындығын көрсетті. Бұл заң негізінде әрбір химиялық элементтердің арасында бір байланыс бар және элементтердің атомы бастапқы материалдан құралмағанын, оның құрылымының басқа да кішкентай материалдық бөлшектерден тұратындығын дәлелдеді.

Шындығында да, Д.И. Менделеевтің жаңалығынан соң, біраз ғалым зерттеушілер осы теория бойынша жұмыс жасай бастады.

Екінші кезеңнің өзіндік ерекшелігі, атомның алғашқы үлгілерінің бірін Дж. Томсон ұсынумен сипатталады. Бұл үлгіде атом радиусы $\sim 10-10^8$ м оң зарядталған шар ретінде қарастырылады. Шардың ішінде тепе-теңдік жағдайының маңында электрондар тербеліп тұрады. Электрондардың теріс зарядтарының қосындысы шарға біркелкі таралған оң зарядты теңестіреді, сондықтан тұтас алғанда атом электрлік бейтарап бөлшек болады. Кейінгі зерттеулер бұл модельдің дұрыс емес екенін көрсетті, сондықтан Томсон моделі қазір тек тарихи тұрғыдан қарастырылады.

Элементар зарядтардың табиғатта бар және ол атомның құрамдас бөлігі деген қорытынды кейінірек XIX ғасырдың 80 жылдары (Стоней, Гельмгольц) жасаған, сонан соң электронның ашылуымен және белгілі бір иондардың зарядтарының өлшенуімен тамаша дәлелденді. Атом жайындағы ұғымдардың қалыптасуы бұл кезеңде электронның ашылу тарихы және Дж. Томсон мен Р. Милликеннің эксперименттік тәжірибелерімен дәлелденді [1].

Тәжірибе жүзінде α бөлшектерінің шашырауын қарастырғанға дейін ұсынылған көптеген атом үлгілерінің ішінде Дж. Томсонның үлгісіне ерекше көңіл бөлген жөн. Осы үлгі бойынша атом дегеніміз оң заряд және электронмен бірқалыпты зарядталған сфера, электрондар осы сфераның ішінде орналасқан.

Ары қарай атомның құрылысы мен қасиеттері радиоактивтіліктің ашылуымен және бір атомның химиялық элементі өздігінен

басқа бір химиялық элементке айнала алуының дәлелденуімен дамыды. Атом құрылысын классикалық физиканың шеңберінде қарастыру α -бөлшектерінің заттан өту қабілетін байқауға жүргізілген Э.Резерфордтың тәжірибесінің негізінде жасалған атомның планетарлық үлгісімен анықталды.

Үшінші кезеңнің ерекшеліктеріне келсек, атомның ішінде электр зарядтарының орналасу тәртібін анықтау үшін 1911 жылы Резерфорд өзінің шекірттері Г.Гейгер және Э. Марсденмен бірге альфа-бөлшектер шоғын өте жұқа алтын фольгадан өткізіп, бірнеше тәжірибелер жасады. Осы тәжірибелерді зерделеу нәтижесінде атомның ядролық, басқаша айтсаң планетарлық моделі өмірге келді.

1905 жылы Нагаока осы гипотезаға негізделген атом моделін ұсынды. Оның пайымдауынша, атом құрылысы шеңбер тәріздес айналатын көп электроннан және оң зарядталған ядродан құралады деді. Бірақ, Нагаоканың зерттеуіне көп көңіл бөлінбеді.

Резерфорд өз моделінің және Томсон моделінің негізінде есептеу жұмыстарын жүргізді, олардың нәтижесі Резерфорд үлгісінің дұрыстығын көрсетті. Бірақ классикалық физика тұрғысынан мұндай атомның орнықты болуы мүмкін емес. Резерфордтың моделі спектрлік заңдылықты түсіндіре алмады.

Зарядталған бөлшек үдемелі қозғалса, міндетті түрде сәулеленуі (электромагниттік толқындар шығаруы) керек. Бұл сәулеленудің жиілігі электронның ядро маңында айналу жиілігіне тең болуы тиіс. Электрон ядроны айнала дөңгелек орбитамен қозғалса, оның центрге тартқыш үдеуі бар. Олай болса, электр сәуле шығара отырып, өз энергиясын азайтуы тиіс.

Энергияның (орбиталық жылдамдықтың) азаюы ақыры оған құлап түсуіне әкеп соғады. Бұған бар болғаны 10⁻⁹ с-қа тең уақыт кетеді екен және классикалық теория бойынша мұндай атомның сәулелену спектрі тұтас болу керек, ал шын мәнінде атомдық спектр сызықтық болады.

Атом ядросының негізгі сипаттамаларының бірі оның электр заряды болып табылады. Атом ядросының зарядын алғаш рет 1913 жылы Г.Мозли өлшеген. Ал ядроның зарядын тікелей өлшеуді ағылшын физигі Дж.Чедвик 1920 жылы жүзеге асырды.

Протонның ашылуы алғашқыда атом ядросының протон-электрондық моделін ұсынуға мүмкіндік берді. Бірақ тәжірибелер мен есептеулер атом ядросының протон мен электроннан құрылуы мүмкін емес екенін дәлелдеді.

Ядроның құрамына кіретін тағы бір бөлшекті ашуға талпынғандар неміс ғалымдары В.Боте мен Г.Беккер. Олар 1930 жылы жасаған тәжірибелерінде литий мен бериллийді α -бөлшектермен атқылағанда, протонның орнына өте нашар жұтылатын бөлшектер ұшып шығатынын байқайды.

Бұл бөлшектер қалыңдығы 20 см болатын қорғасын қабатынан өтіп кеткен. Осы мәселемен француз ғалымдары Ирен және Фредерик Жолио-Кюрилер де айналысады. Олар бериллийді α -бөлшектермен атқылағанда пайда болатын сәуле жолына парафин пластинасын қойғанда, сутегіге қаныққан парафиннен протондар ұшып шығады деп болжам жасайды.

Ағылшын ғалымы Дж. Чедвик осы жылы бериллийді α -бөлшектермен атқылағанда одан бөлінетін табиғаты белгісіз сәуленің қасиеттерін зерттеу жұмыстарын жүргізеді. Энергияның және импульстің сақталу заңдарына сүйене отырып, жүргізілген есептеулер нәтижесінде белгісіз бөлшектің массасын анықтайды.

Чедвик бұл сәуленің электрлік бейтарап бөлшектер ағыны екенін дәлелдеген. Белгісіз бөлшектің массасы жуықтап алғанда протонның массасына тең болып шыққан. Атом ядросының құрамында протон сияқты ауыр, бірақ бейтарап бөлшектің бар болуы мүмкін деген батыл болжамды 1920 жылы Э. Резерфорд айтқан және оны нейтрон деп атауды ұсынған еді.

1932 жылы нейтрон ашылғаннан соң, орыс ғалымы Д.Д. Иваненко мен неміс ғалымы В. Гейзенберг ядроның протон-нейтрондық моделі туралы болжам ұсынды. Қазіргі кезде атом ядросының протон-нейтрондық құрамы зерттеулер негізінде дәлелденген және ғылыми қабылданған даусыз ақиқат болып табылады. Қалыпты жағдайда атом электрлік бейтарап болатындықтан протонның заряды модулі бойынша электронның зарядына тең, яғни ядродағы протондардың саны атом қабықшасындағы электрондардың санына тең.

Олай болса, протондар саны зарядтық санға тең болуы керек. Ядроның құрамына кіретін оң зарядты протон мен электрлік бейтарап нейтрондардың жалпы санын нуклондар деп атауға келісілді.

Төртінші кезеңнің өзіндік ерекшелігі, Н.Бордың атом құрылысы жайлы теориясымен сипатталады. Оптикалық зерттеу нәтижесі көрсеткендей, атомның толық энергиясы кез-келген мән қабылдай алмайды. Ол атомның энергетикалық деңгейлері деп аталатын белгілі бір (дискіретті) мәндері ғана қабылдай алады. Бордың теориясы бойынша атом белгілі стационар күйлерде

ғана болады, ол күйлер энергетикалық деңгейлерімен сипатталады.

Бұдан негізгі күйден бірінші қозу күшіне қажетті энергиядан аз энергия беруге болмайтыны келіп шығады. Бор теориясының бұл қағидаларын Франк пен Герц тәжірибесі арқылы дәлелденді [2].

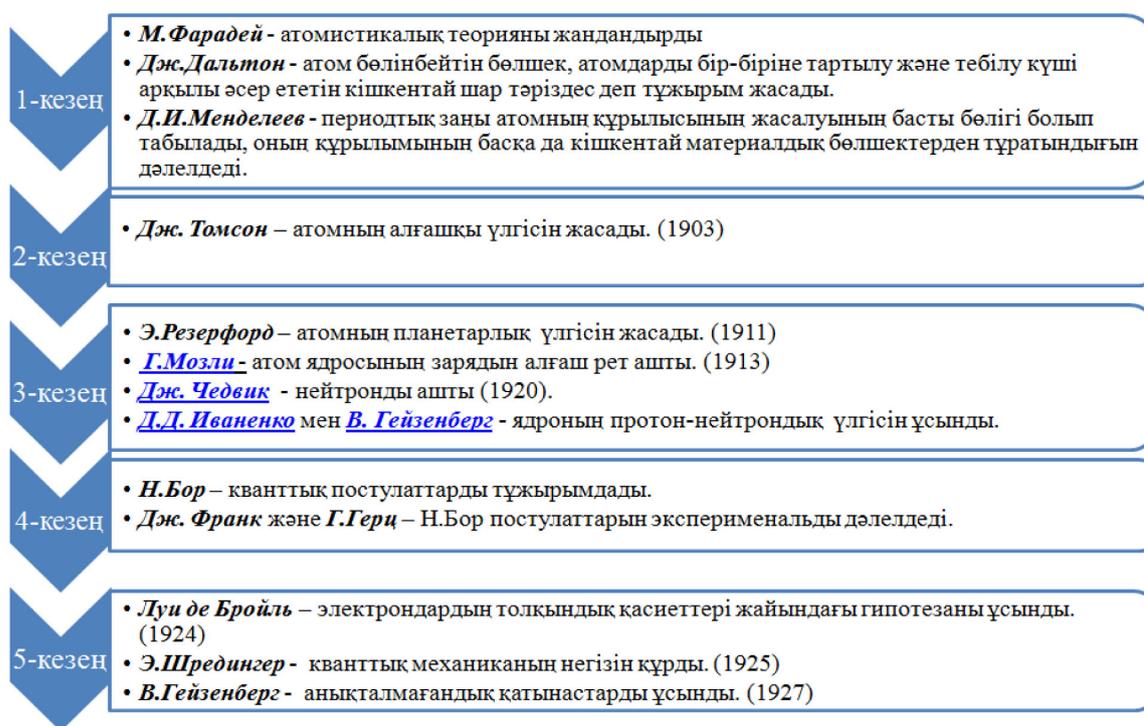
Бесінші кезеңнің ерекшелігі, заманауи атом теориясының құрылуымен сипатталады. Атом құрылысы теориясының дамуы классикалық бағыттан басқа бағытта зерттеулерді неміс ғалы-

мы Гейзенберг бастады, ол матрицалық механиканы негізін қаласа, француз физигі де Бройль және австрия физигі Шредингер толқындық механиканың негізін жасады.

Нәтижесінде, матрицалық және толқындық механика теориялары негізінде кванттық механика деп аталатын физиканың жаңа бір бағытының қалыптасқандығы айқындалды [3]. Кванттық теория физикалық теориялардың ішіндегі ең ауқымдысы болып табылады.

Кесте 1 - Атом құрылысының дамуының тарихи-ғылыми кезеңдері

Атом құрылысының тарихи-ғылыми даму кезеңдері

Осы орайда, атом және атом құрылысы жайлы кезеңдерді анықтаудың маңызы, физика саласынан тарихи-ғылыми зерттеулердің тығыз бірлігі ғылымдағы жаңа бағыттардың қалыптасуының негізі болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Ақитай Б.Е. Физиканы оқыту теориясы мен әдістемелік негіздері. –Алматы: Қазақ университеті, 2006. -280 б.
2. Трофимова Т.И. Курс физики. –М.: Высшая школа, 2003.- 342 с.
3. Кеннет С.Крейн. Заманауи физика 1, 2 Т. –Алматы, 2013.-540 Б.

Қасен Гүлмира Амановна

к.п.н., и.о. профессор КазНУ им. аль-Фараби, gulmira.kassen@mail.ru

Мухатаева Динара Исахановна

докторант, старший преподаватель факультета философии и политологии

+7 707 150 9906, muchataevad@mail.ru

СОДЕРЖАТЕЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ПРОЕКТНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ОБУЧАЮЩИХСЯ: РЕЗУЛЬТАТЫ АНКЕТИРОВАНИЯ

Түйін. Мақалада жобалық құзыреттіліктің мазмұндық аспектілері, соның ішінде білім алушылардың жобалық құзыреттілігінің мазмұндық негізін құрайтын қажетті біліктер мен қабілеттер тізімі, компоненттік құрамы қарастырылады. Авторлар, әр түрлі ғылыми-педагогикалық қайнар көздерді талдай келе, болашақ маманның жобалық құзыреттілігін дамыту мәселесінің жеткіліксіз деңгейде қарастырылған деп тұжырымдама жасайды. Сондай-ақ, авторлар сауалнама жүргізіп, оның нәтижесін ұсынады.

Кілттік сөздер: құзыреттілік парадигмасы, білім берудің құзыреттілік моделі, жобалық іс-әрекет, жобалық құзыреттілік, мамандардың қажеттігі, басқарушылық біліктілік, тиімділік, әлеуметтік педагогикалық қолдау, жобалық құзыреттілікті қалыптастыру үдерісі.

Резюме. В статье рассматриваются содержательные аспекты проектной компетентности, в частности компонентный состав, необходимый перечень умений и способностей, составляющих содержательную основу проектной компетентности обучающихся. Авторы утверждают, что анализ различных научно-педагогических источников показывает, что уровень разработанности проблемы развития проектной компетентности будущего специалиста не является достаточным.

Ключевые слова: компетентностная парадигма, компетентностная модель образования, проектная деятельность, проектная компетентность, востребованность специалистов, управленческие умения, эффективность, социально-педагогическое сопровождение, процесс формирования проектной компетентности.

Summary. The authors argue that the analysis of various scientific and pedagogical sources shows that the level of elaboration of the problem development of design competence of the future specialist is not sufficient. The authors provide the results of the questionnaire, which served as the basis for the selection of the four components of project competence: managerial, emotional, personal, creative and intellectual.

Key words: competence-based paradigm, the competence model of education, design activity, design competence, the demand for specialists, management skills, efficiency, socio-pedagogical support of the process of formation of design competence.

Введение

Глобализация, научно-технический прогресс, информационная революция стали причинами все большей востребованности компетентностной парадигмы в образовании, которая постепенно становится концептуальной основой политики РК в сфере образования.

Разработчики компетентностной модели образования [1] понимают под компетентностью некую интегральную способность решать возникающие в различных сферах жизни конкретные проблемы. По краткому утверждению А. А. Вербицкого, компетентность - это реализованная на практике компетенция [2. С. 32 - 37].

В исследованиях Зимней И.А., Алексеевой О.Ф., Князева А.М. и др. [3; 4] концептуальные координаты компетентностного подхода обозначены достаточно отчетливо.

В этих работах заявлена и главная интенция данного подхода: усилить практическую ориентацию образования, выйдя за пределы ограничений «зуновского» образовательного пространства [3]. В связи с этим в числе видов

деятельности, к которым должны быть подготовлены выпускники высшей школы, наряду с научно-исследовательской, организационно-управленческой, называется проектная деятельность. Согласно этому формирование проектной компетентности студентов - актуальная проблема в системе университетского образования.

Востребованность специалистов, владеющих проектной деятельностью, подтверждается запросами работодателей, связывающих этот вид деятельности с такими качествами и умениями, как инициативность, самостоятельность мышления, креативность, деловая успешность.

Понятие «проектная компетентность» в контексте современной образовательной парадигмы представляет собой довольно сложный феномен. С одной стороны, это связано с проблемой понимания собственно понятия компетентности в научном знании, с другой стороны – с проблемой определения психологических условий развития компетентности как субъектной характеристики человека. В связи с чем, особого внимания заслуживает рассмотрение

содержательных аспектов проектной компетентности [5].

Содержательные аспекты проектной компетентности

Идея проектирования в образовании получила своё начало и дальнейшее развитие в работах Я.А. Коменского, Дж. Дьюи, А.С. Макаренко, Г.П. Щедровицкого и др. В трудах П.П. Блонского, С.Т. Шацкого и др. она представлена с помощью метода проектов. В трудах многих ученых (В.И. Байденко, В.В. Адольф, Зеер Э.Ф., Ю.Г. Татур, А.П. Тряпицына, И.А. Зимняя, Е.С. Полат, Н.В. Кузьмина, А.В. Хуторский, Б.Оскарсон, Дж. Равен, Р.Уайт, Г.Халаж В. Хутмакер и др.) представлены основные положения компетентностного подхода, даны характеристики различных компетенций, в том числе и проектной.

Вопросы подготовки будущих педагогов к осуществлению проектной деятельности, трактовка проектирования как культурной формы образовательных инноваций рассматриваются Н.Г. Алексеевым, Ю.В. Громыко, Э.М. Никитиным, В.В. Рубцовым и др.

Рассмотрением вопросов формирования различных компетентностей у современных специалистов занимались и отечественные ученые Б.А. Тургунбаева, А.А. Бейсембаева, А.К. Ковжасарова, Ж.К. Ахмадиева, Н.Д. Иванова, Л.Е. Агеева, С.С. Сейтенова, А.А. Рысбекова и др. Ими предлагались различные классификации компетентностей, определяется список ключевых компетенций, которыми должен овладеть современный специалист, рассматриваются структурные компоненты и сущностные характеристики каждой из предлагаемых ключевых компетенций. Вопросы теории проектной компетентности в связи с проектным содержанием деятельности рассмотрены в работах И.Ю. Малковой, А.П. Суходимцевой, А.Г. Куликова, В.П. Наумова, И.Б. Бондаренко и др.

Проведенный нами анализ различных научно-педагогических источников показывает, что уровень разработанности проблемы развития проектной компетентности будущего специалиста не является достаточным. В существующей теории и практике профессиональной подготовки в высшей школе не в полной мере целостно представлены работы, выявляющие и конкретизирующие сущность проектной компетентности обучающихся, четко определяющие ее содержание, структуру, а также педагогические условия и технологию развития данного феномена в образовательном процессе.

Проектная компетентность, на наш взгляд, должна определяться уровнем готовности обуча-

ющегося к проектной деятельности, его индивидуальными способностями к проектированию, мотивированным стремлением к самообразованию и направлена на развитие культуры мышления и профессиональной деятельности. Опыт проектной деятельности приобретает обучающийся в процессе выполнения проектных заданий, решения проблемных учебно-познавательных задач и ситуаций; формирования проектного мышления; анализа собственных проектов, участие в выставках, конкурсах и др.

Проектная деятельность развивает исследовательские умения (умение анализировать проблемную ситуацию, выявлять проблемы, осуществлять отбор необходимой информации из литературы, проводить наблюдение практических ситуаций, фиксировать и анализировать их результаты, строить гипотезы, обобщать, делать выводы); учит умению работать в команде (происходит осознание значимости коллективной работы для получения результата, роли сотрудничества, совместной деятельности); развиваются коммуникативные умения [6, с. 19]

Опираясь на анализ исследований в области системно-деятельностного, личностно-ориентированного, компетентностного подходов в образовании, мы пришли к выводу, что проектная компетентность студента должна интегрировать управленческий [7], эмоционально-личностный, творческий и интеллектуальный компоненты, которые отразят ее сущность как профессионально-значимого, интегративного качества личности, характеризующегося степенью освоения совокупности компетенций, связанных с разработкой проекта, оценкой учебно-познавательных задач в результате выполнения проекта, отбором средств, методов и форм организации проектной деятельности соответственно индивидуальным особенностям и траектории обучения.

Результаты анкетирования на выявление необходимых компонентов для формирования проектной компетентности обучающихся

В целях выявления необходимых умений и способностей по четырем названным компонентам мы провели анкетирование обучающихся специальностей "Педагогика и психология" и "Социальная педагогика и самопознание": бакалавриат (2-4 курсы) - 33 студента; магистратура (1-2 курсы) - обучающихся. Общая выборка - 52 человека.

Анкета содержала 12 вопросов, в которых требовалось выделить качества и умения, необходимые для разработки проектов разной направленности, способности для развития

проектной компетентности, определить приоритетные качества личности для успешной разработки и реализации проекта и т.д. Анкета содержала своеобразную шкалу лжи - 9-ый и 11-ый вопросы, сформулированные "от обратного" для перепроверки полученных ответов на другие вопросы. На основе содержательной обработки анкетных данных мы сгруппировали комплексы выделенных умений и соотнесли их с четырьмя вышеупомянутыми компонентами: управленческим, эмоционально-личностным, творческим и интеллектуальным (Рисунок 1).

При этом нами были сделаны следующие промежуточные выводы: если на начальных курсах (в частности 2 курс) большее количество респондентов отмечают значимость качеств умственных действий (интеллектуальный компонент), творческих способностей (творческий

компонент), то на старших курсах и в магистратуре больше выделяются в качестве приоритетных умение распределить и скооперировать учебно-познавательный труд, навыки делегирования полномочий, умение корректировать нежелательные результаты проекта (управленческий компонент).

В одном из вопросов анкеты респондентам было предложено выделить самые сильные и самые слабые стороны в развитии проектной компетенции на основе самооценки (таблица1). Заметим, что ни одна из "сильных" позиций не набрала даже трети респондентов, что свидетельствует о необходимости вмешательства в процесс формирования искомой компетентности, т.к. она не развивается стихийно на основе нарастания количественных или возрастных характеристик обучающегося.

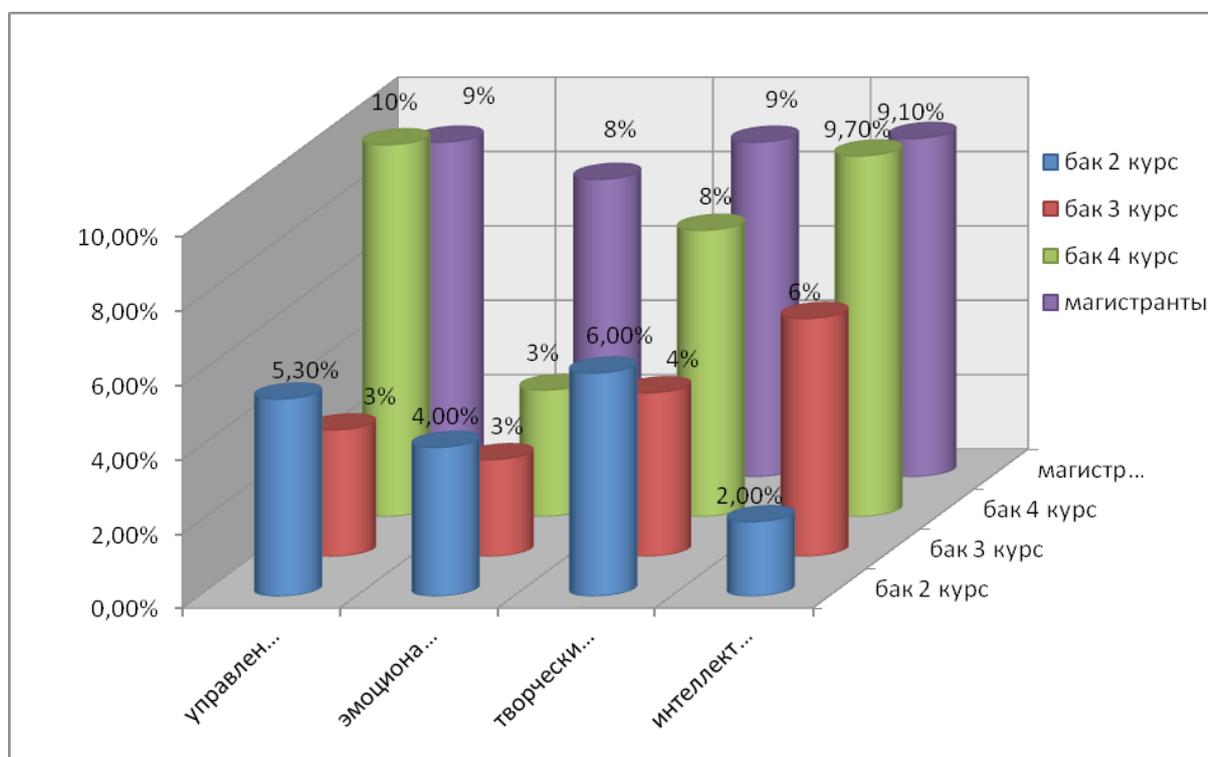

Рисунок 1- Результаты соотнесения выделенных комплексов умений и способностей с компонентами проектной компетентности, полученные в результате анкетирования бакалавров и магистрантов специальностей "Педагогика и психология" и "Социальная педагогика и самопознание"

Таблица 1. Самые сильные и самые слабые стороны в развитии проектной компетенции респондентов

Самые сильные стороны в развитии проектной компетенции	Доля респондентов, выбравших данный вариант (%)	Самые слабые стороны в развитии проектной компетенции	Доля респондентов, выбравших данный вариант (%)
1	2	3	4
Заинтересованность в положительном результате проектной деятельности	30,8%	Умение определить реальные цели проекта, выбрать пути их достижения	67,3%
Креативность, чувство новизны, чуткость к противоречиям	28,8%	Умение организовать микро-группы в процессе проектной деятельности	40,4%
Способность к интуиции	21,2%	Умение проводить текущее регулирование проектной деятельности	36,5%
Критичность оригинальность, самостоятельность мышления	26,9%	Умение корректировать нежелательные результаты проекта	23,1%
1	2	3	4
Компетентность в самооценивании и взаимооценивании промежуточных результатов разработки проекта	17,3%	Умение превращать учебно-познавательную задачу в лично-значимую	69,2% ⁰
Умения максимального использования своих интеллектуальных ресурсов и способностей	21,2% ⁰	Эмоциональная устойчивость на протяжении всего периода разработки проекта	65,4%
Грамотность, ораторское мастерство в представлении результатов проекта	25%	Навыки публичного представления результатов проекта	26,9%
Рефлексивные умения	21,2%	Способность выявления новых подходов и нестандартных решений	40,4%
Умение организовать активную совместную деятельность	9,6%	Изобретательность, гибкость, критичность дивергентность, оригинальность, самостоятельность мышления	34,6%
		Умения соотнесения доли нового и известного в проекте	36,5%
		Умения максимального использования своих интеллектуальных ресурсов и способностей	44,2%

Как видим из полученных табличных данных слабые звенья в компонентах проектной компетентности выражены ярче "сильных". Есть умения и способности, выделенные респондентами и как сильные, и как слабые стороны: так умения максимального использования своих интеллек-

туальных ресурсов и способностей в качестве сильных сторон выделяют 21,2% респондентов, тогда как неумение использовать эти ресурсы у себя отмечают 44,2 % (это почти в два раза больше). Данные таблицы также убеждают нас в необходимости какого-либо вмешательства в про-

цесс формирования проектной компетентности - будь-то поддержка, помощь или управление искомым процессом. Предположив, что оптимальным процессом вмешательства в формирование компетентности будет социально-педагогическое сопровождение, мы решили включить вопросы для определения того, какие умения и способности необходимо сопровождать и какие из них в каких видах деятельности совершенствуются (т.е. что необходимо сопровождать и как это сделать?)

В целях выявления приоритетности сопровождения в условиях образовательного процесса университета тех или иных компонентов проектной компетентности (т.е. выявления необходимости в развитии тех или иных умений и способностей) вопросы №10, 12 содержали требование отметить из перечисленного списка или сформулировать самостоятельно те умения и способности, которые на сегодняшний день не развиты у обучающихся, или развиты плохо и требуют корректировки и развития со стороны

преподавательского состава, также требовалось отметить в каких учебных и внеучебных формах деятельности при условии активного участия эти качества и умения могут быть развиты.

Отдельные ответы обучающихся бакалавриата свидетельствовали о необходимости научиться их превращать учебно-познавательную задачу в личностно-значимую, т.к. многие учебные проекты, выполняемые ими в процессе изучения учебных дисциплин являются самоцелью (ответы: "не знаем зачем выполняются некоторые проекты", "не понятно зачем сделан мини-проект" и т.д.). Также были ответы, говорящие о неумении студентов проявлять эмпатию, демократичность и тактичность в общении, если в проекте работают "несовместимые" с ними сокурсники (ответы: "плохо когда участников проекта преподаватели распределяют без учета нашей совместимости". "было бы меньше проблем с разработкой проекта, если бы можно было бы его делать с теми, с кем хоч и могу работать" и т.п.).

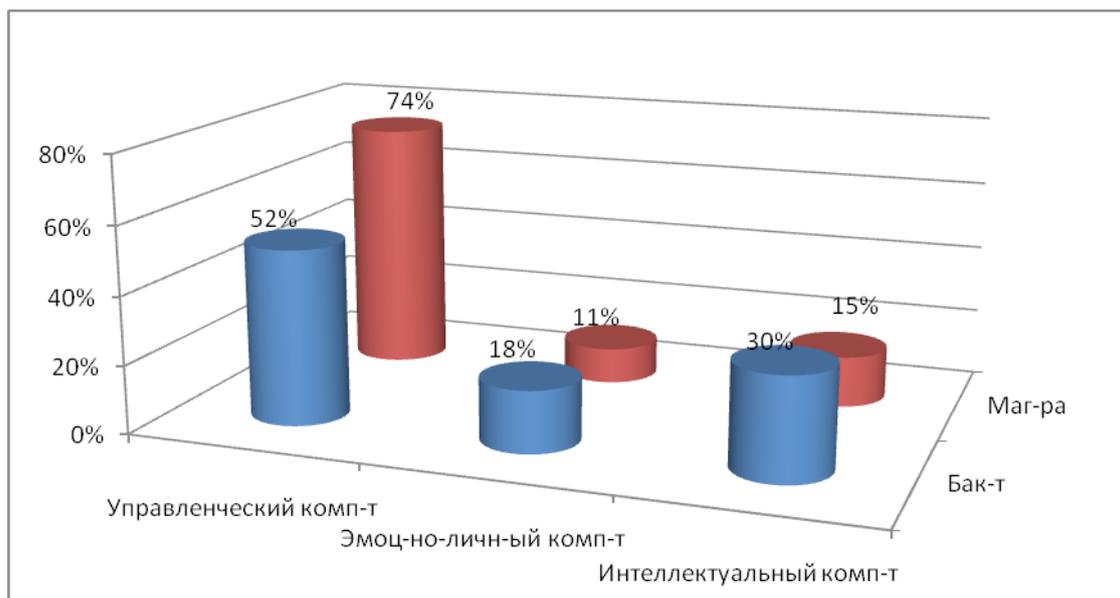

Рисунок 2 - Сравнительная гистограмма приоритетности сопровождения в условиях образовательного процесса университета тех или иных компонентов проектной компетентности (по уровням обучения)

Как видим из гистограммы обучающиеся магистратуры в большей степени отмечают необходимость сопровождения управленческого компонента проектной компетентности (74%), это же но в меньшей степени осознают обучающиеся бакалавриата (52%). При этом студенты также выделяют трудности, требующие социально-педагогического сопровождения в умениях и способностях, отнесенных к интеллектуальному компоненту (30%): им не хватает поддержки в развитии умений планирования проектной де-

ятельности (6,1%); умений соотнесения доли нового и известного в проекте (18,2%), умений прогнозирования ожидаемых результатов (3%), умений максимального использования своих интеллектуальных ресурсов и способностей (2,7%).

Отмечая в каких учебных и внеучебных формах деятельности при условии активного участия эти качества и умения могут быть развиты, студенты бакалавриата выделяли волонтерскую работу, участие в СНО "ЛОГОС", успешное участие в научных олимпиадах, в конкурсах НИР, от-

дельные учебные дисциплины. Магистранты же выделяли различные курсы повышения квалификации, семинары, практикумы известных психологов. Управленческие умения и способности, на их взгляд можно приобрести в практике тренерской работы, в коучинге, в результате изучения отдельных учебных элективных дисциплин выдающихся практиков в сфере управления и бизнеса.

Таким образом результаты анкетирования продемонстрировали своеобразную осведомленность студентов и магистрантов в области понимания содержательных аспектов проектной компетентности и ее значимости для будущей профессиональной деятельности. Вместе с тем мы обнаружили ярко выраженную необходимость социально-педагогического сопровождения процесса формирования тех или иных компонентов проектной компетентности в условиях университетского образования, формы сопровождения должны быть органично включенными в учебную и внеучебную деятельность обучающихся.

Содержание компонентов проектной компетентности обучающихся, выявленное в результате анкетирования.

Как уже было сказано выше, содержательный анализ анкет позволил скомпоновать каждый компонент проектной компетентности с помощью отмеченного обучающимися комплекса умений и способностей. Итак, управленческий компонент [7] характеризуется:

- умением студента определить реальные цели проекта, выбрать пути их достижения в согласовании процедур планирования и прогнозирования;
- умением организовать микро-группы в процессе проектной деятельности;
- умением распределить и скооперировать учебно-познавательный труд, навыком делегирования прав, полномочий и ответственности в процессе проектной деятельности;
- умением проводить текущее регулирование проектной деятельности;
- умением корректировать нежелательные результаты проекта, а также знания и умения, необходимые для анализа и использования дидактических средств в контексте проектной деятельности.

Эмоционально-личностный компонент, должен на наш взгляд включать в себя следующие характеристики обучающегося:

- желание работать в микро-коллективе (по разработке проекта) и заинтересованность в положительном результате проектной деятельности;
- умение превращать учебно-познавательную задачу в лично-значимую, компетентность в установлении субъект-субъектных отношений, способность к лично-ориентированному вза-

имодействию в ходе проектной деятельности;

- эмоциональная устойчивость на протяжении всего периода разработки проекта;
- умение организовать активную совместную деятельность, объективно оценить ситуации взаимодействия субъектов проектной деятельности, обеспечить успех в проектной деятельности;
- компетентность в самооценивании и взаимооценивании промежуточных результатов разработки проекта;
- проявление эмпатичности, демократичности, тактичности в общении, рефлексивные умения;
- грамотность, ораторское мастерство, навыки публичного представления результатов проекта.

Творческий компонент проектной компетентности обучающегося должен включать:

- способность к творчеству и решению проблемных задач в процессе проектной деятельности;
- креативность, чувство новизны, чуткость к противоречиям, склонность к риску, самобытность;
- способность к интуиции: т.е. возможность возникновения интуитивного решения, проявляющегося в случайной ситуации, возникающего в сознании в виде ключа к решению [8];
- способность к эвристике - самостоятельному поиску решения задачи, к инновациям и эффективности [9];
- способность выявления новых подходов и нестандартных решений [10].

Интеллектуальный компонент, на наш взгляд должен состоять из:

- способности разрабатывать и реализовывать проекты;
- качеств умственных действий: изобретательность, гибкость, критичность дивергентность, оригинальность, самостоятельность мышления;
- умений интеграции и планирования проектной деятельности;
- умений соотношения доли нового и известного в проекте, способности прогнозировать ожидаемые результаты всех участников проекта;
- умений максимального использования своих интеллектуальных ресурсов и способностей.

На сегодняшний день накоплен хороший инструментарий для оценки и формирования проектной компетентности обучающихся. Это и Методика оценки проектной компетентности студентов (Матяш Н.В., Володина Ю.А. [5]), методики оценки и формирования человеческих ресурсов, в том числе и проектно-творческих (Bastian J. [11], Françoise Delamare le Deist [12], Ingrid Böhm [13] и др.), развития и формирования проектной компетентности обучающихся в разных сферах будущей профессиональной деятельности (Дервицкая А. В. [14], Медведев П.Н. [15], Парфенова Т.А. [16]).

Несмотря на широкий диапазон исследований, практических разработок в данной области, на наш взгляд недостаточно четко выделены структурные компоненты проектной компетентности студентов, составляющие ее содержательную основу для последующего формирования в образовательном процессе университета, представляющего из себя многопрофильное образовательное учреждение.

Опираясь на опыт вышеназванных исследователей, в дальнейшем нами будет разработан контент и модель социально-педагогического сопровождения процесса формирования проектной компетентности студентов в системе университетского образования.

Заключение

Современный выпускник университета должен обладать качествами творчески думающей, активно познающей и активно действующей лич-

ности, личности способной к непрерывному развитию, самообразованию и к успешной жизнедеятельности. Эти качества, умения и способности содержательно заложены в компонентах проектной компетентности. В этом мы убеждаемся, проанализировав результаты небольшого анкетирования, проведенного нами среди бакалавров и магистрантов двух педагогических специальностей университета. И хотя выборка респондентов была малочисленной, обработка полученных ответов, свидетельствует о значимости для будущего специалиста четырех компонентов проектной компетентности: управленческого, эмоционально-личностного, творческого и интеллектуального. Содержательный анализ анкет позволил скомпоновать каждый компонент проектной компетентности с помощью отмеченного обучающимися комплекса умений и способностей.

Список использованных источников

1. Болотов В.А., Сериков В.В. Компетентностная модель: от идеи к образовательной программе // Педагогика, 2003, №10. С.11.
2. Вербицкий А.А. Контекстно-компетентностный подход к модернизации образования // Высшее образование в России. - 2010. - №5. С.32.
3. Компетентность и проблемы ее формирования в системе непрерывного образования (школа – вуз – послевузовское образование) / науч. ред. проф. И.А. Зимняя; Материалы XVI научно-методической конференции «Актуальные проблемы качества образования и пути их решения». - М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2006. – 130 с.
4. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. М.: ИЦПКПС, 2004.- 58 с.
5. Матяш Н.В., Володина Ю.А. Методика оценки проектной компетентности студентов [Электронный ресурс] // Психологические исследования: электрон. науч. журн. 2011. № 3(17). URL: <http://psystudy.ru> (дата обращения: чч.мм.гггг). 0421100116/0032.
6. Кормакова В.Н. Формирование проектной компетентности у будущих специалистов дизайна одежды / В.Н. Кормакова, Т.М. Щеглова // Среднее профессиональное образование. - 2011. - № 10. - С. 18-21.
7. Хэлдман К. Управление проектами. - М.: ДМК Пресс, 2007. - 352 с.
8. Фролов В. Н. Социально-творческая профессиональная компетентность бакалавров гуманитарного профиля [Текст] / В. Н. Фролов // Инновационные педагогические технологии: материалы II междунар. науч. конф. (г. Казань, май 2015 г.). - Казань: Бук, 2015. - С. 203-210.
9. Пинтосевич, И. Будь эффективным! Эффективность от А до Я / Ицхак Пинтосевич. - М.: Эксмо, 2014. -208 с.
10. Коломиец С. М. Творческие компетенции студентов социально-экономических специальностей: монография / С. М. Коломиец. - М.: Перо, 2010. -181 с.
11. Bastian, J. Freiarbeit and project-based teaching / A Didactic "reunification" // pedagogy. Issue 10 In 1993. P. 6-9.
12. Françoise Delamare le Deist / Françoise Delamare le Deist & Jonathan Winterton; Human Resource Development International. Электронный ресурс. Vol. 8. № 1, 27-46, March 2005. - Режим доступа : <http://www.abccba.ru/abc68.php>.
13. Ingrid Böhm, Productive Learning An Educational Opportunity for Young People in Europe. / Ingrid Böhm Jens Schneider. IPLE. Schibri-Verlag, Berlin-Milow, 1995.-122 p.
14. Деревицкая А. В. Теоретические аспекты развития художественно-проектной компетенции студентов колледжа. - Челябинск: 2011.- С.67.
15. Медведев П.Н. Формирование проектно-технологической компетенции бакалавров в процессе обучения моделированию: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.0008, Тула, 2011 - 25 с.
16. Парфенова Т.А. Формирование проектной компетентности будущих педагогов в условиях профессионального образования //Образование и здравоохранение. 2015. №1(3). С.61-65.

Сейсенбеков Ерлан Кенжебаевич

кандидат педагогических наук, доцент кафедры Оздоровительная физическая культура, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы,
8-775-255-66-27, yerlan_fks@mail.ru

Сержанская Елена Леонтьевна

старший преподаватель кафедры Физическое воспитание, факультет Социальных наук, г. Астана
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

Моисеева Наталья Анатольевна

старший преподаватель кафедры Физическое воспитание, факультет Социальных наук, г. Астана
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

**ФОРМИРОВАНИЕ ЛИЧНОЙ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ДЕТЕЙ ПОСРЕДСТВОМ
НОВЫХ ФОРМ ОРГАНИЗАЦИИ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ
В УЧРЕЖДЕНИЯХ ОБРАЗОВАНИЯ**

Түйін: Аталмыш мақала Қазақстан Республикасындағы білім беру мекемелерінде «Дене шынықтыру» пәнінің сапасын жоғарылату, жаңа түрлерін енгізу, сол арқылы өскелең ұрпақтың дене қасиеттерін жетілдіру жолдары туралы өзекті мәселе көтереді. Балалардың дене қасиеттерін тәрбиелеумен қатар, рухани, күш-ерік, адамгершілік және т.б. қасиеттерін шыңдауда Спартиандық ойындар зор үлесін қосады.

Резюме: В данной статье поднимаются методы, пути решения острых проблем, введения новых форм, повышения и совершенствования физических качеств подрастающего поколения по предмету «Физическая культура» в учреждениях образования Республики Казахстан. Кроме того, наряду с физическими качествами, Спартианские игры совершенствуют силу и волю, морально-духовные, человеческие и другие качества подрастающего поколения.

Summary: In this article raises the methods and solutions of acute problems, the introduction of new forms, increase and improvement of the physical qualities of the younger generation on the subject of "Physical Education" in the educational institutions of the Republic of Kazakhstan. In addition, along with the physical qualities of the game Spartan improve the strength and the will, moral and spiritual, human, and other qualities of the younger generation.

Постановка научной проблемы и ее значение: актуальность темы исследования обусловлена следующими причинами: в настоящее время в Республике Казахстан принят ряд документов, отмечающих большую роль физической культуры в воспитании молодежи [1,2,3,4]. Но, по мнению специалистов [5], присущий настоящему времени кризис государственной системы физического воспитания и относительная неготовность самой физической культуры развиваться вне этой системы обернулись для общества рядом негативных последствий, таких как: снижение интереса к занятиям физическими упражнениями; недостаточная готовность человека перейти к организации самостоятельных форм занятий физкультурной деятельностью; несоответствие уровня компетенции преподавателей и методистов физической культуры современным требованиям, проявляющиеся в их недостаточной профессиональной готовности овладеть новым содержанием и формами занятий физическими упражнениями, новыми современными технологиями.

Эта идея стала основополагающей в Государственном стандарте среднего образования Республики Казахстан по предмету «Физическая культура» [6]. Анализ научно-методиче-

ской литературы по критическому осмыслению специалистами понятия «физическая культура» свидетельствует о том, что на современном этапе наряду с физическим (телесным) совершенствованием большая роль отводится духовному развитию личности.

Анализ исследований: внедрение в процессе физического воспитания школьников новых форм его организации (модифицированные аналоги традиционных спортивных игр – киви-баскетбол, танцевальные упражнения, комплексные уроки – спартианское многоборье), позволит добиться позитивных сдвигов в уровне физической и теоретической подготовленности, физического развития, физической и умственной работоспособности, двигательного режима, здоровья школьников.

Цель и задачи: с целью преодоления разрыва между духовным и физическим развитием школьников В.И. Столяровым [7] был разработан проект «СпАрт», предусматривающий целый комплекс средств социально-педагогического воздействия на человека. Центральное место в них занимают так называемые «Спартианские игры». В программе соревнований в игровой форме представлены разнообразные виды дея-

тельности, связанные со спортом, туризмом, художественным, научным, техническим творчеством. Нижеследующие компоненты стандарта позволяют судить об этом:

- свободный доступ учащихся ко всем ценностям, касающихся задач физической культуры, преодоление единообразия в формах физического воспитания и полноценное осознание учащимися девиза «от подчинения к сотрудничеству»;

- гибкое сочетание средств, методов и форм обучения, содействующих развитию индивидуальных способностей и дальнейшее повышение оздоровительного эффекта физической культуры в школе за счет формирования интереса учащихся к самостоятельным формам занятий физическими упражнениями;

- формирование и совершенствование знаний учащихся в области физической культуры и спорта, выработка сознательной потребности учащихся к ЗОЖ с помощью современной наглядной агитации, повышение уровня физической подготовленности учащихся с целью успешной подготовки их к сдаче нормативных требований в объеме Президентских тестов;

- воспитание физических качеств, обеспечивающих подготовку и приобщение учащихся к массовым видам спортивных занятий и совершенствование двигательных умений и навыков за счет использования современных средств и технологии обучения (нетрадиционные виды физических упражнений и формы их внедрения и структурные части уроков).

Изложение основного материала и обоснование полученных результатов исследования: в основу концепции спартианского движения, определяющей его цели и задачи, положено разработанное автором проекта «СпАрт» такое понимание, согласно которому разностороннее и гармоничное развитие личности предусматривает: а) постоянную ориентацию на самосовершенствование, самоопределение, саморазвитие; б) единство физического (телесного), психического и духовного, гармоничное развитие телесности, психических способностей (воли, интеллекта и др.) и духовно-нравственных качеств человека; в) разностороннее развитие и проявление своих способностей в различных сферах творческой деятельности, в том числе в спорте и искусстве; г) достижение гармонии личности в отношениях с другими людьми, с природой и с самим собой, приоритет человечности, духовно-нравственных ценностей.

От многих других толкований гармоничного развития личности его спартианская интерпретация отличается прежде всего указанием на важное значение разностороннего развития

и проявления способностей, активного участия в различных сферах творческой деятельности [7, с. 5]. В связи с этим, идеалом для участников спартианского движения являются те люди, которые добиваются успеха не в каком-то одном виде, а во многих видах творческой деятельности. Программа спартианского движения, основанная на изложенных в разделе положениях концепции этого движения, предусматривает комплекс форм и методов деятельности.

В программе соревнований, организуемых на основе спартианской модели, в игровой форме представлены разнообразные виды деятельности, связанные со спортом, туризмом, художественным, научным и техническим творчеством. Поэтому участие в этих соревнованиях требует от участников не узкой специализации в одном виде игровой деятельности (в каком-то виде спорта, например в легкой атлетике; в художественном, например в танцах, или техническом творчестве; в игровых формах интеллектуальной деятельности т.д.), а многосторонних способностей: физической подготовленности, спортивного и художественного мастерства, юмора, знаний и т.д. С такой ориентацией программы спартианских соревнований связано и само их название. Игры «СПАРТ» (SpArt) – это Соревнование Поклонников Активного Разностороннего Творчества, и прежде всего в таких сферах, как спорт (Sport) и искусства (Art).

Учитывая главную цель этих соревнований – повышение ориентации участников на духовно-нравственные и эстетические ценности, необходимо: а) всемерно поощрять красоту действий и поступков; б) добиваться порицания и наказания за любые действия, наносящие вред здоровью, чести, достоинству, за любые проявления грубости, агрессивности, национализма, за стремление победить любой ценой; в) учитывать эстетические и нравственные аспекты поведения участников при определении победителей; г) особенно важное значение придавать превышению участниками своих прежних результатов, а не результатов других лиц или каких-то норм.

Помимо Спартианских игр программа спартианского движения предусматривает:

- создание Спартианских клубов, школ, игротек, оздоровительно-игровых лагерей, цель которых – подготовка к Спартианским играм, организация активного, творческого отдыха, общения участников спартианского движения на основе включения в разнообразные игры, соревнования, конкурсы, объединяющие спорт с искусством и ориентированные на духовно-нравственные, эстетические ценности;

- организацию спартианского образования, программа которого включает в себя получение человеком достоверной информации о самом себе, о своих возможностях, способностях, недостатках; овладение приемами физического и психического оздоровления, развития своих способностей, самовоспитания; приобретение глубоких и разносторонних знаний в области спорта, олимпизма, искусства, включая знакомства с культурными обычаями и традициями своего народа и народов других стран, с национальными видами спорта и искусства, с народными играми, овладение искусством создания в движениях художественных образов, красотой и пластикой «одухотворенного» движения и т.д.;

- разработку и пропаганду определенного духовно-нравственного Кодекса поведения (Спартианского кодекса);

- использование специально разработанной системы призов и наград для поощрения высоконравственного и эстетического поведения, красоты действий и поступков в играх и соревнованиях, а также разностороннего и гармоничного развития, успехов не в какой-то одной сфере (спорт, искусство и т.д.), а в различных сферах творческой деятельности;

- организацию постоянного общения – в ходе игр, соревнований, обучения – лиц с ограниченными возможностями (инвалидов) и тех, кто не имеет таких ограничений, детей и взрослых, спортсменов и тех, кто увлекается искусством (наукой, техническим творчеством и т.п.) и т.д.;

- повышение уровня гуманистической культурной подготовленности специалистов, готовых к эффективному использованию спартианской гуманной игровой модели организации соревнований [7, с. 7, 8, 9].

Выводы и перспективы дальнейшего исследования: анализ и обобщение приведенных сведений позволяет сделать следующее заключение, которое являясь итогом решений нашего исследования: на современном этапе к основным концептуальным положениям развития физического воспитания школьников можно отнести следующее:

- в основу концепции физического воспитания заложена идея развития личностного и деятельностного подходов, оптимизации и интенсификации учебно-воспитательного процесса на основе применения современных психолого-педагогических и психолого-физиологических теорий обучения, воспитания и развития личности;

- при реализации процесса физического воспитания и спортивной подготовки детей и юношества необходимо принимать такие научные приоритеты, как: осознание жизненной важности регулярных знаний физическими упражнениями, валеологическое образование школьников, оздоровительная и коррекционная физическая тренировка, гуманизация и культурная эффективность физвоспитания и спортивной подготовки;

- видоизменение цели и задач физического воспитания, что выражается прежде всего в развитии способности быстрой психологической, физической адаптации школьника к меняющимся условиям жизни и деятельности;

- среди приоритетных направлений развития физического воспитания выделяются такие как концепции спортизированного физического воспитания, формирования личной физической культуры школьника, олимпийского образования, оздоровительных технологий физического воспитания, спартианского движения [8].

Список литературы:

1 Закон Республики Казахстан о физической культуре и спорте.- 2 декабря 1999 г.- № 490-ІІІРК // Sport.- 2000.- № 1.- 4-11 января.- С.4-5.

2 Концепция развития физической культуры в системе образования и программах физвоспитания детей и учащейся молодежи Республики Казахстан // Спортивный Казахстан.- 1992.- 3 -10 ноября.

3 Указ Президента Республики Казахстан «О государственной программе развития физической культуры и спорта в Республике Казахстан на 2001-2005 годы», 12 марта 2001г.- №570 // Казахстанская правда.- 2001.- 17 марта.- 3с.

4 О комплексной программе «Здоровый образ жизни». - Постановление Правительства РК.- 30.06. 1999 г.- № 905.- Собрание актов Президента РК и Правительства, 1999.- № 30-31.- С.80-113.

5 Матвеев А.П. Физическая культура личности как проблема педагогики. - // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка.- 1998.- № 2.- С.10-12.

6 Государственные общеобязательные стандарты среднего общего образования Республики Казахстан: Физическая культура /Авторы С.И. Касымбекова, Ю.Г. Телеугалиев. – Алматы.: РОНД.- 2002.- С.352-360.

7 Столяров В.И. Концепция спартианского движения // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка.- 2001.- № 1. – С.4-11.

8 Сейсенбеков Е.К. Научно-методическое обоснование новых организационных форм физического воспитания школьников автореф. ...канд. пед. наук.: 13.00.04. – Алматы.: 2006.- 24с.

Айтжанова Роза Мукантаевна

– п.ғ.к., доцент Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,
Педагогикалық факультет деканының тәрбие істері жөніндегі орынбасары,
rozaaitzhanova@mail.ru

Усенова Марал Мадениетовна

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,
«Педагогика және психология» мамандығы бойынша 2-курс магистранты

**МҰҒАЛІМДЕРДІҢ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ**

Түйін: Берілген мақалада қазіргі кезеңдегі білім сапасын арттыру жолында мұғалімнің құзыреттілігін қалыптастыру маңызды орын алатындығы, педагогтың құзыретті болуы оның кәсіптік деңгейі мен қажеттіліктерін анықтауға мүмкіндік беретіндігі осы арқылы, әдістемелік жұмыстың мазмұны жаңартылып, мұғалімнің құзыреттілігін арттырудың, дамытудың, тәжірибеге енгізудің көзі ретіндегі мұғалімнің құзыреттілігін қалыптастырудың педагогикалық шарттары айқындалып, осы арқылы белгілі бір нәтижеге бағытталған білім сапасын көтеру сапасы артатындығы тілге тиек етіледі.

Резюме: В представленной статье обосновывается то что, на современном этапе в повышении качество образования значимую роль занимает проблема формирования компетентности преподавателя что в свою очередь определяет профессиональный уровень и потребность его в обновлении содержания методической деятельности. Также выявляются педагогические условия совершенствования компетентности педагога и внедрения их в практику.

Summary: At the present stage in improvement of quality of education the significant role is occupied by the problem of competence formation of the teacher that in turn determines the professional level and his requirement in updating of the content of methodical activity is proved in the presented article. Also pedagogical conditions of competence improvement of the teacher and their reduction to practice are revealed.

Мұғалімдердің кәсіби шеберлігі мен құзыреттілігі – білім сапасын көтерудің алғы шарты екенін мақсат еткен біздің ғылыми еңбегіміз үшін, осы мұғалімнің құзыреттілігінің қалыптасуына әсер ететін педагогикалық шарттар жүйесін құру біздің басты мақсатымыз. Өйткені педагогикалық шарттар арқылы, мұғалім мәртебесін көтеру, олардың жұмыс істеуіне, шығармашылығына, демалуына жағдай жасау, үздік мұғалімдердің тәжірибелерін жинақтап, тарату, оларды ынталандырып, қолдау көрсету арқылы білім сапасы көтеріледі, ұстаз беделі, ұстаздық келбет қалыптасады.

Мұғалімдердің құзыреттілігін қалыптастырудың ғылыми-педагогикалық шарттарын анықтап алу тақырыбымыздың негізгі проблемасы болғандықтан алдымен шарт сөзіне талдау жасап көрелік:

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде – шарт өзара келісім, міндет борыш, керектілік, қажеттілік – деп көрсетілген.

Шарт, жағдай ұғымдардың көптеген анықтамаларын талдау оларды былай жіктеуге мүмкіндік береді: біріншіден, бұл – белгілі заттың, дененің, өзін қоршаған ортаға, құбылыстарға қатынасын білдіретін философиялық категория [1, 525б] яғни, дене зат жағдайға (шартқа) тәуелді, ал жағдай – ол денеге, затқа сырттай ықпал жа-

сайтын, объективті әлемнің алуан түрлі құбылыстары белгілі құбылысты немесе үрдісті дүниеге әкелетін себепші күштен шарттың немесе жағдайдың айырмашылығы, ол – пайда болған құбылысқа, нәрсеге, затқа – өмір сүретін және әрі қарай дамуға мүмкіндік беретін орта болуында; екіншіден, бұл өзіне бір нәрселердің тәуелді жағдайы; үшіншіден, бұл – өмірдің қоғамның қажеттілігіне орай қалыптасқан ережелер, ұстанымдар; төртіншіден, басшылыққа алынатын талаптар.

Сонымен, мектеп мұғалімдерінің құзыреттілігін қалыптастыру проблемаларын шешу үшін, құзыреттілік ұғымдарының негізінде анықталған, педагогикалық алғышарттар бар және бұл заңды нәрсе.

Құзыретті, бәсекеге бейім мұғалімді қалыптастыру үшін қазіргі жалпы білім беретін мектептің мүмкіндігі мен оның педагогикалық шарттарын міндетті түрді анықтау қажет. Көптеген педагогикалық шарттарды қарастыра отырып, оларды біз белгілі бір жүйеге келтіруге тырыстық.

Біздің ойымызша мектеп мұғалімдерінің құзыреттілігін қалыптастыруға ықпал ететін жағдайлар (шарттар) жүйесі төмендегдей:

- қажетті және кәсіби даярлығы жоғары деңгейдегі мамандармен қамтамасыз ету;

- құқықтық-нормативтік шарттар;
- мұғалімдердің құзыреттілігін қалыптастыруда педагогикалық технологияларды пайдалану;

- мұғалімнің кәсіби даярлығын жетілдіру.

Енді осылардың әрқайсысына жеке-жеке тоқталып өтелік:

- қажетті және кәсіби даярлығы жоғары деңгейдегі мамандармен қамтамасыз ету;

Қай пәннің оқытушысы болмасын, оған қажетті білімнің тағы бір саласы-этностық және әлемдік мәдениет, халықтық рухани және жалпы мемлекеттік құндылықтар мен ұлттық ерекшеліктер туралы материалдар. ХХІ ғасырда өмір сүретін ұрпақты тәрбиелеу мен оқытудың нәтижелігін арттыру, туған елдің ерікті ертеңін қамтамасыз етудегі жаңа үрдістер мен педагогикалық жаңалықтар керуені дәл осы бағытпен өтеді. Адамзат үшінші мыңжылдыққа енген кезде дәстүрлі мәдени құндылықтардың мәні арта түседі. Мысалы, еңбек пәнінің мұғалімі бүгін этнографияны, фольклорды, кәсіп пен өндіріс тарихын, ал дене тәрбиесі ұстазы – ұлттық ойындар, халықтық баланы шынықтыру – шындау жаттығуларын жақсы білулері тиіс. Кешегі әкімшіл - әміршіл жүйеде тәрбиеленген ұстаздар оқыту бағдарламасының қазіргі заманға лайықталған негізін меңгеруге, әлемдік өркениеттің інжу – маржандарын танып – білуге аса зәру.

Біздің зерттеуіміз көрсетіп отырғандай, қазіргі жалпы білім беретін мектеп ұстаздарына құзыреттілік негіздері оқытылмайды. Осы олқылықтардың орнын толтыру мақсатында біз жалпы білім беретін мектеп мұғалімдеріне «Құзыреттілікті қалыптастыру әдістемесі» атты арнайы курсымызды ұсынамыз.

Арнайы курс - мектеп мұғалімінің ішкі жан – дүниесін, оның рухани адамгершілік келбетін қалыптастыруы тиіс. Көрсетіліп отырған әдістеменің бұл арада ерекше мүмкіндіктері бар, өйткені оның мазмұнында құзыреттілік және жалпыадамилық құндылықтар жан – жақты жарасымды үйлесім тауып жатады. Бұл қазіргі мұғалімнің кәсіби мамандығына тән ерекшелігін тануға және алыс және жақын шетел педагогтарының оқу- тәрбие жүйесіндегі озық үлгілері мен тәжірибелерін меңгеруге, терең танып, көре білуге мүмкіндік береді.

Ол үшін біз мұғалімнің бойында кездесетін кәсіби міндеттерінің бірі білім, білік міндеттері жай ғана жиынтығы емес, керісінше субъектінің өмірде кездесетін түрлі проблемалық жағдаятта қандай әрекет қолдану керектігін анықтай алуы және оны іске асыру жолында меңгерген білімі мен білігін ұштастыра алу қабілетін қалыпта-

стыруымыз қажет. Олар төмендегідей:

- мұғалімнің жүйелі жоспары мен нәтижелі сабақ беру, шығармашыл - ізденімпаз болуы;

- қазіргі әлеуметтік сұранысқа сай, өздігінен ғылыми ізденістер мен зерттеулер жасайтын, өзін - өзі дамытатын, белсенді әрекетке түсе білуі;

- тез шешім қабылдайтын, жүйелі түрде өзіне - өзі баға беріп, рефлексия жасап отыруы;

- мәдениетті мен эрудициясының жоғары болуы;

- педагогикалық қарымқатынастың қажетті элементінің болуы;

- сендіре білу мен оқушылармен тіл табысудың негізгі әдісін меңгерулері;

- білім, ғылымдағы жаңалықтарға қызығушылығының басымдылығы;

- шығармашылықпен өзін - өзі үздіксіз дамытып отыратын шәкірттерді даярлауы.

- Бірінші шартымызды іске асыру үшін мектеп мұғалімдерінің құзыреттілігін қалыптастыруға тиісті міндеттер жүзеге асырылуы тиіс. Білім беруді модернизациялауда, білім беру үрдісінде реформа жасауда маңызды тұлға болып ұстаз-зерттеуші, ұстаз-көшбасшы табылады.

Осыған орай, Қазақстан Республикасының Президенті Н.А.Назарбаев жаңа формация мұғалімі - рухани дамыған, әлеуметтік тұрғыдан саналы, педагогикалық құралдардың барлығын игере алатын, өзін-өзі жетілдіруге үнемі ұмтылатын құзыретті маман. Ол жоғары білімді шығармашыл тұлғаны қалыптастыруда және дамытуда және өзін максималды түрде шыңдауда үлкен жауапкершілікке ие [2]. Осыған орай, оның орындауға тиісті белгілі бір міндеттері бар.

Яғни, ол дегеніміз:

- Табиғаттағы ойлауға ұқсас үрдістерді көрсету. Зерттеп жатқан құбылыстарды үшін оларды мүмкіндігінше ұқсастықтар іздеу.

- Жалпы білім беруге қатысушыны таным үрдісінде барлық білімі мен білігін көрсетуге үйрету.

- Оқушының толық әлеуетін ашып, оның шығармашылық кеңістікке шығуына көмектесу. Міне, мектептің міндетінен ерекшеленетін болашаққа деген стратегиялық бағдар деген осы: ғылымның мектептік негізі бойынша білім мен әдістердің біршама көлемін беру.

Білім беруді модернизациялаудың және толыққанды ойлауға көшудің ең маңызды міндеті – бұл жаңа формациядағы алғыр және ізденуші мұғалімдерді қалыптастыру. Екінші міндет – мұғалімді толыққанды ойлауға көшіру.

Оның міндеті – балаларды оқуға, этика, табиғат, шығармашылық және мәдениет заңдарымен өмір сүруге баулу. Мұғалім білім беру мазмұнын оның әдістері мен формасына сай түсініп, жүзеге асыруы керек.

Білім беру мен мәдениет мазмұны бойынша бірдей болып келеді. Өздерінің өмірлік көріністерінде де әдістері мен формасы жағынан біртұтас. Жоғарыдағы айтылған мәселелерді түйіндей келе құзыретті – ол көшбасшы-ұстаз – қазіргі заманғы қоғамдық этикалық тәрбиелі көшбасшы. Ол әріптестерінің жағдайын, өзінің адамгершілік тұрақтылығын және әлемді танудағы айқындылығын қамтамасыз етеді. Ол әділетсіздікті анықтап, оны жоюға тырысады. Көшбасшы өзінің жақсылық пен қамқорлық жайлы түсінігін тереңдетеді. Ғаламдану заманында, әсіресе білім беру жүйесіндегі өзгерістер мен түбегейлі жаңарулар дәуірінде мұғалім алдында тұрған мақсаттар міндеттердің салмағы орасан зор болып отыр. Егер мұғалімнің өзі жан-жақты дамыған, адамзат әлеміндегі рухани байлықты бойына жинамаған, соны бағалай алмайтын адам болса онда ол жан-жақты рухани жағынан бай жеке тұлғаны қалай тәрбиелемек?

Мұғалім информатор, бақылаушы, тексеруші, жазалаушы қызметін тастап, керісінше ізденуші, зерттеуші, технолог, өнертапқыш, шығармашылықпен жұмыс істейтін жаңашыл болуы керек.

Оқушы субъект ретінде қарастырып, оның өзін-өзі тануына жол ашу, жеке тұлға бойындағы қасиетті дамыту, «Мен» менталитетін қалыптастыру білім мен тәрбиені жеке тұлғаға қарай бағыттау - бүгінгі таңдағы мұғалімнің кезек күттірмейтін қасиетті міндеті.

Мұғалім жеке тұлғаға көтерілмей, мұндай зор мақсатқа жету екіталай. Оқу-тәрбие үрдісін ізгілендіру технологияландыру әр мұғалімнен ғылыми еңбекті талап етеді. Педагогика, технология әлеміндегі жаңалықтарға үңілу, оны зерделей, зерттей отырып іс-тәжірибеге пайдалану, өзінің технологиясын қалыптастыру - заман талабы, заман ағымына ілесу де оңай емес. Кәсіби біліктілігі жоғары өзіндік позициялы, бағалы бейімділігі бар сапалы маман даярлау- бүгінгі өмір талабы.

Осы айтылғандарды жинақтай келіп, мектеп мұғалімдерінің құзыреттілігін қалыптастыруға тиісті міндеттер орындалған жағдайда, рефлексияға қабілетті, өзін-өзі жүзеге асыруға талпынған әдіснамалық, зерттеушілік, дидактикалық-әдістемелік, әлеуметтік тұлғалық, коммуникативтілік, ақпараттық және тағы басқа құзыреттіліктердің жоғары деңгейімен сипатталатын

рухани - адамгершілікті, азаматтық жауапты, белсенді, сауатты, шығармашыл мұғалім қалыптасады. Қазіргі ғылыми-техникалық өрлеу ғасырында жоғарғы деңгейде сапалы білім беру мәселесі ең негізгі мәселелердің бірі. Бұл бағытта балаларға жоғары деңгейде білім беретін, еңбекке баулитын, талабын оятып, қозғау салатын әрине құзыретті мұғалім.

Аталған құзыреттілік қасиеттерді тұлға бойына дарытуда педагог қауымның арнайы әлеуметтік білім беру құзыреттілігінің жан-жақты болуы талап етіледі.

Психологтер де, педагогтер де адамның рухани интеллектуалдық, кәсіби шығармашылықпен өзін-өзі дамытуы өмірінің әр кезеңінде әрқалай деп көрсетеді. Мысалы, ұлы педагогтар А. Дистервег, К. Ушинский, А. Макаренко, В. Сухомлинский, т.б. мұғалімдік еңбекті адамтану ғылымы, адамның жан дүниесі, рухани әлеміне бойлай алу өнері дей отырып, педагогикалық шеберліктің дамуына зор үлес қосқан. Осы тұрғыдан алып қарағанда педагогикалық шеберлік – кәсіби әрекетті жоғары деңгейге көтеретін мұғалімнің жеке қасиеттерінің, оның білімі мен білігінің жүйесі. Осы мәселені терең зерттеген А. Маркова мұғалімнің кәсіби деңгейге көтерілуінің төмендегідей психологиялық критерийлерін анықтаған [3, 986].

Объективті критерийлер: мұғалімнің өз мамандығына қаншалықты сәйкес әлеуметтік тәжірибеге қосар үлесі қандай екендігі. Жоғарғы еңбек көрсеткіші, әртүрлі мәселелерді шығармашылықпен шеше алу біліктері;

Субъективті критерийлер: адамның мамандығы оның табиғатына байланысты. Оның еңбегіндегі бұл критерийлерге кәсіби-педагогикалық бағыттылық, кәсіптің маңыздылығын, құндылығын түсіну, маман ретінде өзіне позитивті көзқарастың болуы;

Нәтижелі критерийлер: оқыту нәтижесінде баланың психологиялық функциясының жетіліп, алған білімдерін өмірлік мәселелерді шешу барысында қолдана білуі;

Шығармашылық критерийлер: мұғалім өз кәсібінің шекарасынан шыға алуы, сол арқылы өз тәжірибесін, еңбегін өзгерте алуы жатқызылады. Шығармашыл мұғалім үшін өзгенің тәжірибесін қайталағанна гөрі өз тәжірибесі мен жаңалықтарын басқаларға ұсына алуының, шығармашылық бағыттылықтың болуының мәні зор.

Білім беруде кәсіби құзырлы маман иесіне жеткен деп мамандығы бойынша өз пәнін жетік білетін, оқушының шығармашылығы мен дарындылығына жағдай жасай алатын, тұлға-

лық-ізгілік бағыттылығы жоғары, педагогикалық шеберлік пен өзінің іс-қимылын жүйелілікпен атқаруға қабілетті, оқытудың жаңа технологияларын толық меңгерген, отандық, шетелдік тәжірибелерді шығармашылықпен қолдана білетін кәсіби маман педагогті атаймыз. Бүгінгі өркениетті қоғамда білім беру жүйесінің ең басты мәселесі – білім сапасының деңгейін халықаралық дәрежеге көтеру. Толыққанды динамикалық білім берудің жаңа парадигмасы - мұғалімнің түзетуші типтегі психологиялық әдістемелерді пайдалана отырып, жұмыс істеу қабілеті; психологиялық үлгілеу және болжау әдістемелерін игеру. Осы мақсатта құзыретті мұғалімнің игеруге тиісті білім мен білік сапалары төмендегідей.

- Білімі:

Ғылыми теорияны, гнесеологияны, әдістемені білуі.

Арнайы пәндерді жақсы білуі.

Мұғалімнің жеке сенімділігін көрсететін және шығармашылық таным үрдісін ынталандыруға негіз болатын жігерінің болуы.

- Білігі:

Оқушыларды сүйе білуі.

Оқушыны, адамдарды – құрметтеу.

Оқушыға сенуі.

Оқушыны, адамды тани білуі.

Оқушыны, адамды түсінуі.

Тұлғаның рухани әлемі мен табиғатына құрметпен қарау.

Адамның намысын қорғау.

Оқушының, адамның досына айнала білуі.

Жоғарыда беріліп отырған құзыретті мұғалім игеруге міндетті білім мен білік сапаларының мазмұнын аша түссек:

1. Оқушыларды сүйе білуі – адамгершілік үрдісінің негізгі құрамдас бөлігі және тәрбиеші, ұстаз үшін ең маңызды қасиет, әлем мен адамды риясыз қабылдау.

2. Оқушыны, құрметтеу және оның бойынан тұлғалық қасиеттерін көру – мұғалімге ең қажетті қасиет.

3. Оқушыға, сенуі – жалпы білім берудегі жетістіктің кепілі, адамгершіліктің оптимистік желісін көрсетеді.

4. Оқушыны, білуге ұмтылуы – тұлғаның ішкі жан дүниесін білмей берілген тәрбие оң нәтижесін бермейді.

5. Оқушыны, түсіну – өзін сол адамның орнына қойып көру, әлемді басқаның көзімен қарап үйрену.

6. Тұлғаның рухани әлемі мен табиғатына ұқыптап қарау – әр тұлғаның қайталанбас рухани әлеміне, тәжірибесі мен әдетіне ден қою.

7. Оқушыны қорғау және дамыту – бұл болмаған жағдайда тәрбие болуы мүмкін емес.

8. Оқушының, досына айнала білу – жалпы білім беру үрдісінің қатысушы ретінде әр адамнан досты көріп, одан қорғаныш пен демеуді сезіну қажет (В.А. Сухомлинский бойынша).

9. Оқушының ой-өрісін кеңейту.

10. Тұлғаның денсаулығына, психикасына, шығармашылыққа ұмтылысына нұқсан келтірмеу.

11. Тұлғаның әлемді толыққанды қабылдауына түрткі болу.

12. Анықталмаған қиын жағдайларда оқушының дұрыс таңдау жасауына түрткі болу.

13. Білім берудің биоадекватты әдістемелерімен және технологияларымен жұмыс жасау.

Мұғалімнің өз құзыреті болмай, мақсатқа жетуі екіталай. Осыған орай олардың алдындағы шешуі көп уақыт күттірмейтін міндеттер:

1. Мамандығы бойынша негізгі дайындығы болуы.

2. Адамдардың адамға, қоғамға қатынасын реттейтін құқықтық және этикалық нормаларын білуі.

3. Қазіргі білім беру технологиясын пайдалана отырып, жаңа білім алуы және өз еңбегін ғылыми негізде ұйымдастыра білуі.

4. Компьютерлік техниканы меңгеруі.

5. Ғылыми іскерлік, қоғамдық, саяси және тұрмыстық тілдер ауқымында мемлекеттік және шетел тілдерінде сөйлесе білуі.

Келесі қарастыратынымыз құқықтық-нормативтік шарттар; біздің қарастырып отырған мәселемізге орай, мемлекет тәрпынан бірнеше тұжырымдамалар мен құжаттар шығарылды. Олар: «Қазақстан Республикасында гуманитарлық білім беру тұжырымдамасы» [4, 316] (1994 ж.), «Қазақстан орта білім беретін мектептерінің тұжырымдамасы» [5, 326] (1994 ж.), «Қазақстан Республикасының Білім туралы заңы» [6, 176] (1999 ж.), «Қазақстан Республикасындағы тәрбие тұжырымдамасы және білім берудің мемлекеттік бағдарламалары» [7, 29 б], «Қазақстан Республикасының білім беру ұйымдарындағы тәрбиенің кешендік бағдарламасы», «Қазақстан Республикасы жаңа формациядағы педагогтарының үздіксіз педагогикалық білім беру концепциясы» [8, 276].

Құқықтық-нормативті шарттарда әрбір балаға жеке тұлға ретінде қарап, оның өзіне тән санасы, еркі, өзіндік әрекет жасай алатын қабілеті бар екенін ескере отырып, төмендегі міндеттерді жүзеге асыру көзделген:

• балалар мен жастардың білімге, ғылымға деген ықыласын арттыру, олардың ақыл-ойы қа-

білетін, диалектикалық дүниетанымын қалыптастыру;

- ұлтымыздың ой-парасатын нығайту мақсатымен дарынды балаларды анықтау, олардың қабілетін дамытуға жан-жақты жағдай жасау;

- жер тағдыры мен ел тағдырының, табиғат пен адам өмірінің бірлігін терең сезінетін, жер, су, ауа, ғарыш әлемінің қадірін бағалай білетін, табиғатты аялап, оны қорғай алатын азаматты тәрбиелеу;

- ұлттық мәдениет пен өнер негізінде жан-жақты эстетикалық тәрбие беру, сұлулыққа, тазалыққа үйрету;

- жастар тәрбиесінде «бостандық», «теңдік», «демократия» деген үш ұғымның маңызын жете түсіндіру, мемлекеттік белгілерді сыйлауға баулу;

Құқықтық-нормативті шарттарда басшылыққа алынған қағидалар:

- үздіксіз тәрбиенің негізі - ұлттық тәлім-тәрбие;

- жас ұрпақты іс-әрекет пен қарым-қатынас арқылы тәрбиелеу;

- тәрбие жүйесінің барлық буынында ана тілін пайдалану;

- тәрбие жүйесінің барлық сатылары мен салаларында тәрбиенің сабақтастығы мен үздіксіздігін, талап бірлігін қамтамасыз ету.

Демек, құқықтық-нормативті шарттардың мұғалімдердің құзыреттілігін қалыптастырудағы мүмкіндіктері төмендегідей:

Біріншіден, құқықтық-нормативті шарттар арқылы қазіргі қоғам сұранысының талаптарына сай мұғалімінің құзыреттілігін қалыптастыру, еліміздің әлемдік білім беру кеңістігіне енуіне қомақты үлесін қосатын мамандардың құзыреттілігін көтеруді талап ету.

Екіншіден, құқықтық-нормативті шарттардың негізінде мұғалімінің құзыреттілігі - әлеуметтік сұранысқа сай заңды құбылыс ретінде қарастырылады. Өйткені тұтынушылар жоғары деңгейде сапалы білім беру мектептерін таңдауға мүмкіндік алады, мұғалімдердің кәсіби біліктілігі – сол мектептің бәсекеге қабілеттілігінің көрсеткіші, түлектердің білім сапасында, тәрбиесінде, жаңа ақпараттық технологияны меңгеруінде, олардың бойынан пәндік және түйінді құзыреттіліктердің көрініс табуында бір мектеп пен екінші мектеп арасында бәсекелестік болады.

Үшіншіден, мұғалімдерінің құзыреттілігін қалыптастырудың әдіснамалық негіздерін анықтауда тұлғаға бағдарлы, әрекеттік, жүйелілік, ақпараттық, мәдениетнамалық және құзыреттілік тұғырлар басшылыққа алынды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Философиялық сөздік / ред. ұжым: Р.Н.Нұрғалиев, Г.Г.Ақмамбетов, Ж.Ж.Әбділдин. – Алматы: Дәуір, 1995. – 525 б.*
2. *ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Болашақ» бағдарламасының стипендиаттарымен кездесуінде сөйлеген сөзі. – Астана, 2008, қаңтар – 30. /www.akorda.kz.*
3. *Жүнісова Ж.А. Педагогикалық шеберлік. – Алматы, 2011. – Б. 91.*
4. *Қазақстан Республикасы «Гуманитарлық білім беру тұжырымдамасы». - Алматы, 1994. – 31 б.*
5. *Қазақстан Республикасы жалпы орта білім беретін, мектептердің тұжырымдамасы. - Алматы: РБК, 1994. - 32 б.*
6. *Қазақстан Республикасының «Білім туралы заңы» // Егеменді Қазақстан. - 1999. – II маусым.- Б.17.*
7. *Мектепке дейінгі және мектеп жасындағы балалардың тәрбие тұжырымдамасы.- Алматы: РБК, 1995. - 29 б.*
8. *«Қазақстан Республикасы жаңа формациядағы педагогтарының үздіксіз педагогикалық білім беру концепциясы». – Астана, 2002. – Б.27.*

Касымова Роза Садыковна

пед.ғ.к., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Философия және саясаттану факультеті,
Педагогика және білім беру менеджмент кафедрасының доценті,
тел. 8-7024162430; krs1958@mail.ru

Нурланқызы Нұрайым

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Философия және саясаттану факультеті,
«Педагогика және психология мамандығының» 1 курс магистранты

ҰСТАЗДЫҢ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІ

«Сөйлеу мәдениеті өспейінше, жоғары ақыл мәдениетіне жетуге болмайды».

Б.М.Теплов

Түйін. Мақалада ұстаздың оқу-тәрбие процесіндегі сөйлеу мәдениеті қарастырылған.

Резюме. В статье рассматривается культура речи преподавателя.

Summary. The culture of speech of teacher is examined in the article

XXI ғасыр талабы – болашақ жастарды бәсекеге қабілетті, ел ертеңін қазірден ойлайтын ұрпақты тәрбиелеу болса, әрине ол ұстаздың еншісінде. Келер ұрпақтың бойына ұлттық мақтаныш сезімін тәрбиелеудің басты міндеті адамзат мәдениетінің сан ғасырлық өркениеттік жетістіктері мен ұлттық мәдени байлықтарын саралай отырып меңгерту, жастарды нарықтық экономикаға бейімдеп, өмірге икемделген, қабілетті, табанды да елінсүйер азамат етіп тәрбиелеу, педагог мамандардың міндеті.

Бүгінгі күні ұрпақ тәрбиесіне мән беру- тәуелсіз еліміздің ертеңгі іргетасын қалау, мирасқорын дайындау деп білген халқымыз жастардың білім алып, өз ісін жетік меңгерген тұлға болып шығуы үшін барлық жағдайлар жасалғаны белгілі. Жастар үшін жасалып отырған барлық мүмкіншіліктерді барынша пайдаланып, халық игілігіне жарату ең басты парыздары екендігі даусыз. Грек ғалымы Платон «Ұлды тәрбиелей отырып, жер иесін тәрбиелейміз»- деп тегін айтпаған. Бала бойындағы тәрбиенің бастауын ата-ана қалыптастырса, мектептегі тәрбие көзін мұғалім жеткізері мәлім.

Б.Алтынсарин : «Мұғалім бәрінен қымбат, өйткені мұғалім – мектептің жүрегі» - дегендей мұғалімнің бойынан табылатын ерекше қасиеттерге (адамгершілік, әділдік, ізгілік, мейірімділік, қамқорлық, баланы сүю, сөйлеу мәдениеті т.с.с.) көңіл бөлген. Дұрыс сөйлей білген ұстаз өз ойын, айтқанын тыңдаушыға толық түсіндіріп жеткізе алады.

Ұстаз шәкіртіне білім мен тәрбие үрдісінде педагогикалық сөйлеудің техникасы мен сөйлеу мәдениетімен қарым-қатынасқа түседі.

- дауыс тембрі;
  - тыныс алу;
  - дауыс мәнері;
  - дауыс ырғағының мәнері;
  - сауаттылық және т.б.
- сөйлеу мәдениетін мәнерлі көрсету:
- ымдау;
  - пантомимика;
  - мұғалімнің жалпы сыртқы көрінісі т.с.с.

Мұғалімді адам жанының инженері, міннез-құлықтың сәулетшісі, аурудың шипагері, ақыл-ой мен естің жаттықтырушысы, ой мен сезім дирижері, тәрбиеленушінің әділ қазысы, ұрпақтар арасын байланыстырушы, жас өркенді мәпелеуші бағбан деп те атайды.

Орыстың ұлы педагогі К.Д.Ушинский мұғалім жайлы: “Жас жеткіншекті тәрбиелеуде оқулық арқылы да, моральдік көтермелеу арқылы да, жазалау арқылы да әсер ете алмайтын күшті- мұғалімнің тәрбиелік әдісі, сөйлеуі, ол өз жүрегінің жылуын беріп, жанымен сезінуші болғанда ғана мұғалім бола алады”- дейді.

Мұғалімнің тиімді сөйлеу мәдениеті, оның негізін құрайтын адамгершілік, моральдық борыш, ар-ұят пен намыс адамға не бере алады? Ең алдымен адам өмірін сәулелендіретін мейірданды өнегелілік пен қайырымдылық сезімін нағыз адамгершілікпен өмір сүре білу қабілетін береді. Ұстаз тұлғасының ойы мен сезім әлемі түйіскен жерде, оның ішкі дүниесінің нағыз қазынасы басталады. Оқушылармен бірге толғанатын, олардың жетістігіне қуанатын мұғалім ғана өзінің оң сезімінің аясын кеңейте алады.

Тәрбие үрдісінде ұстаз тұлғасы шешуші рөл атқарады. Мұғалімнің жеке басындағы

барлық қасиеттерінің кәсіптік мәні бар. Кезінде А.В. Луначарский атап көрсеткендей, педагогикалық моральдағы кез келген кемістік, мінез-құлықтағы, сөйлеу мәдениетіндегі кез келген кемістік тікелей у болып, ол жеткеншек ұрпаққа жұғады. Жақсы мұғалім – бұл ең әуелі қайғы қуанышыңа ортақтасатын, парасатты әрі адал, балаларды құрметтей білетін және оларға ұқыпты қарайтын жақсы адам.

Ұстаз - мархабатты мамандық. В.Г.Белинскийдің ойынша: тәрбиенің мақсаты – адамгершілік, құралы – сүйіспеншілік. Педагогикадағы адамгершілік адамдарға әрдайым пайда келтіруі, тәрбиеленушілердің рухани, мәдениетті және дене саулығы таза болып өсуіне жәрдемдесуі арқылы көрінеді.

Ұлы педагог және қоғам қайраткері Ы.Алтынсарин: “Мектепте мұғалім – басты тұлға, онымен басқа ешкім теңесе алмайды” - дейді.

Ы.Алтынсарин өз еңбектерінде ұстаздық және оның тұлғаны биік адамгершілік тұрғыда тәрбиелеудің жолдары туралы айтады. Ол ұстаздың шығармашылық күшіне сенеді. Адамның адамдық қасиеті, өмірдегі орны еңбек арқылы көрінетіндігін айтады.

Оқу-тәрбие процесінде ұстаз шәкірттің жүрегіне жол таба алатын, ой сезіміне әсер ету үшін:

- біріншіден ұстаз сауатты, жан-жақты білімді болып, сөйлеу мәдениетін терең меңгеруі шарт;

- екіншіден, оқу-тәрбие үрдісін жүргізу кезінде оқушының психологиялық ой-өрісінің өсу, даму дәрежесін бақылай отырып жан саулығына, ден саулығына келелі сөзімен, табиғатына үйлесімді жан-жақты жәрдемдесуі керек;

- үшіншіден, ұстаз өз бойындағы білімді оқушы жүрегіне еркін ұялата аларлықтай әдіскерлік шеберлігі болуы қажет;

- төртіншіден, ұстаз сауатты жазуға, яғни орфографиялық норманың заңдылықтарын қатаң сақтау дағдыларын қалыптастыратын;

- бесіншіден, ұстаз әр сөзді мағынасына қарай жұмсауға дағдыландыру. Әр сөздің өзіне тән мағынасы, қолданылатын аясы, стильдік реңі, тіркесетін сөздері бар екендігіне студенттің назарын аудару алуы;

- алтыншыдан, ұстаз айтайын деген ойын сөйлем түрінде жүйелі, тіл заңдылығына сай жеткізе білуге қалыптастыратын;

- жетіншіден, ұстаз көркем әдебиет тіліндегі уәжді, уәжсіз қолданыстарды бір-бірінен ажырата білуге дағдыландыра алатындай болуы тиіс т.б.

Сөйлеу мәдениеті жоғары деңгейде қалыптасқан ұстаз тұлғасы қандай болуы керек? – деген

сұраққа жауап ретінде төмендегі ой-пікірлерді ұсынамыз:

- 1) ұстаздық еңбек жолындағы алғашқы қадамы шәкірттің оқуға деген ынтасына терең мән беріп, шәкірт жүрегіне жол тауып, атқарылатын іске шын қызықтыра баулу;

- 2) ар-ождан алдындағы басты парызың мамандықтың басты шарты болғандықтан, ол сенен төзімділікті, ұстамдылықты, шыдамдылықты, шыншылдықты, әділдікті талап етеді. Оған машықтанып, дағдылану;

- 3) нақты педагогикалық міндеттерге сәйкес оқушыларды таңдандыра, қызықтыра, шабыттандыра білу;

- 4) педагогикалық қызметтің ойдағыдай болуының қажетті шарты – оқушыны жақсы көру, жылы жүзбен қарау, жеке басын сыйлау;

- 5) өз халқының мәдениетіне, тіліне, тарихына, салт-дәстүріне, әдет-ғұрпына құрметпен қарайтын нағыз адам қалыптастыру.

Сөйлеу мәдениеті ұстазға ой мен сезімнің бай рухани әлеміне енуіне мүмкіндік берумен қоса, іштарлық, атакқұмарлық секілді әдеттерден аулақ болуға, әрі оған тәуелді болмауға жәрдемдеседі.

Мұғалім ең күрделі процестерді – жеке адамды қалыптастыру процесін басқарады. Мұғалім баланың білімін, икемділігін, әдетін, мұратын және өмірлік мақсатын қалыптастырады. Кезінде көне грек философы Платон былай деген екен: «егер етік тігуші олақ болса, мемлекет бұдан көп зардап шеге қоймайды, бар болғаны азаматтар барынша нашар киінеді, ал егер шәкірт ұстазы өз міндетін нашар орындаса, онда елде жаман адамдар мен бұзақылар көбейіп кетеді».

Сөйлеу мәдениетінің теориялық негіздері қазақ тілі ғылымында А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов еңбектерінен бастау алып, тілші-ғалымдар І. Кеңесбаев, М. Балақаев, С. Аманжолов, Р. Сыздықова, Н.Уәлиев т.б. зерттеулерінде әр қырынан сипатталған.

Сөздің негізгі сипаты оның мағынасында, семантикалық мазмұнында екені баршаға белгілі. Баяндалып жатқан сөзді тыңдағанымызда біздің назарымыз оның мәндік мазмұнына аударылады. Адам тілінің әрбір дара сөзі қандай да бір затты өрнектейді, оны атаумен біздің санамызда нақты бір заттың немесе құбылыстың бейнесі пайда болады, осынысымен де адам тілі жануарлардың қысқа мерзімді, қылықтық күйін білдіретін аффектік тілінен ажыратылады. Адам тіліндегі көңіл күй көрінісі үлкен маңызға ие. Сөзді тек ақыл-ой көрінісі деп тану оның өрісін өте тарылтып жібереді. Сөзде, әсіресе оның ауызша түрінде көңіл-күй танытатын көптеген

сөйлеу бірліктері қосылады: іркіліс, ырғақ, әуен, жазба түрінде – тыныс белгілері, сөздердің орны т.б. Сөйлеу барысында біз тек сөйлеу апаратымызды ғана хабарлаумен емес, әңгіме арқауында болған, әңгімені тыңдаушыға өз көңіл толғанысымен, қатынастарымыз арқылы білдіреміз. Сөз неғұрлым өрнекті, әсерлі болған сайын, одан сөйлеушінің келбеті, болмысы да нақты көрінеді.

Сөз бір нәрсе жайында баяндаумен бірге, ықпал жасау құралы болып та қызмет етеді. Адам тілінің ықпалдық қызметі - өте мәнді құбылыстардан тұрады. Сөйлеу - әлеуметтік міндетті орындау, тіл қатынасының құралы бола тұрып, саналы ықпал қызметін орындайды.

Сөйлеу процесінің негізгі тірегі – түсіну. Сөз қоғамнан тыс болуы мүмкін емес, сөйлеу тілдесуге арналған және тілдесуде пайда болатын әлеуметтік өнім.

Сөз – шындықтың санамыздағы сәулесі, ой өрнегінің бөлшегі болып табылады.

Сөз, тіл арқылы мұғалім оқушыларға ықпалын, қызығушылығын, өз ойын, білімін, өмірге деген дүниетанымын, өз түсінігін, оқытылатын пәндерін жеткізеді.

А.С.Макаренконың дәлелдеуінше педагогикалық шеберлік – бұл «тәрбие процесін шын мәнінде білу, тәрбие ісінде біліктің болуы». Бұл жөнінде ол: «Мен білік пен дағдыны шеберлік қана мәселені шеше алатынына өз тәжірибемде көз жеткіздім» дей келе, «дауысты келтіру - өнер, көзқарасы мен қозғалысы, тұру, отыру, орындықтан көтерілу, күлу бәрі - өнер болып табылады». Мен өзімді нағыз шебер болдым деп есептедім, тек «мында кел» деген сөзді 15-20 түрлі етіп айта алатын, дауысымды, бет-әлпетімді 20 түрлі құбылта отырып, кімді болса да өзіме шақырғанда келетіндей және не істеу керек екенін бірден түсінетіндей дәрежеге жеткенде ғана» дейді. «Тәрбиеленуші сіздің жан-дүниенізді сізді көріп, сізді тыңдап барып қабылдайды» – дейді А.С. Макаренко.

Әдебиеттер тізімі:

1. Кертаева Ғ.М. *Ұстаз қызметіндегі педагогикалық деонтология*. – Алматы: Ғылым, 2002.
2. Құнантаева Қ. *Қазақстанда халыққа білім беру ісінің дамуы*. – Алматы: Ғылым, 1998.
3. Жүнісов А. *Бабалар дәстүрі*. – Алматы, 1992.
4. *Сөйлеу мәдениеті әдістемелік нұсқау/ құрастырушылар: Ажіғалиева У.А., Балажанова Қ.М.* – Павлодар, 2007. – 25 б.
5. Касымова Р.С. *Ұлттың келешегі - тәрбиелі ұрпақта. Ұлттық тәрбие. Республикалық ғылыми-көпшілік журнал. № 6(8), қараша-желтоқсан 2011., 35-37 бб.*

ФИЛОЛОГИЯ PHILOLOGY

Сырлыбаева Гульнара Торбековна

филол. ғ.к., I.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің аға оқытушысы
Талдықорған қ., 8 702 927 17 24, gulnara_s.t81@mail.ru

Асылова Раушан Омаровна

филол. ғ.к., I.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің доценті
Талдықорған қ., 8 775 694 66 75, raushan_dina@mail.ru

I. ЖАНСҮГІРОВТІҢ СЫН-СЫҚАҚ, ФЕЛЬЕТОНДАРЫНДАҒЫ КІРМЕ СӨЗДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Мақалада Илияс Жансүгіровтің сатира жанрындағы қолданған кірме сөздері, яғни автордың орыс сөздерін емін-еркін қолданғандығы талданады. Илияс фельетондарындағы орыс тілінен енген сөздер тақырыптық жағынан сегіз топқа топтастырылады. Сондай-ақ, автордың бір ғана лексикалық бірлік емес, тұтастай сөйлемді орысша, бірақ қазақ орфоэпиясы заңдылығына икемдеп беру шеберлігі қарастырылған. Қаламгер фельетонында екі кейіпкердің әңгімесі арқылы сол замандағы орыс тілінің коммуникативтік қызметін, орыс тілін халықтың қалай меңгергендігін олардың сөзінен, диалогынан көрсеткен.

Резюме. В статье анализируется использование автором заимствованных слов в жанре сатиры, а именно свободное употребление русских слов. В фельетонах Ильяса слова, заимствованные из русского языка, группируются по восьми тематическим категориям.

Также рассматривается мастерство автора в адаптации не только отдельных лексических единиц, но и целых предложений на русском языке согласно орфоэпическим законам казахского языка. Посредством общения двух героев, в фельетоне автор показывает коммуникативную деятельность русского языка того времени, а также овладение казахами русского языка на примере диалогов и используемой лексики.

Summary. In the article the author analyzes the use of loan words in the genre of satire, namely the free use of Russian words. The words in Ilyas's feuilleton are borrowed from Russian, grouped into eight thematic categories. It is also considered the author's skill in adapting not only of the individual lexical items, but also entire sentences in Russian in accordance with the orthoepical law of the Kazakh language.

Through the dialogue between two characters in the feature article, the author shows the communication activities of the Russian language of that time, and Kazakhs mastery of the Russian language as an example of a dialogue and use of the vocabulary. Although the work of the author is not only with respect to the works relating to religious topics, it was concluded that in several essays of the author are widely used religious words to describe contemporary events.

*«Илияс ызалана да жазады, күлдіре де жазады,
күйіндіре де жазады»*

Б.Майлин.

Илияс Жансүгіров әдебиеттің проза, поэзия, драматургия жанрына қалам тербеп қоймай сатиралық туындылар да жазғаны бізге аян. Бұл жөнінде: «Илияс – қазақ совет поэзиясының асқақ тұрған ақ басы шоқыларының бірі, кең тынысты прозаик, дарынды драматург қана емес, сатираның да дара шыққан саңлағы. Ол шығармашылық жолын баспасөзде істеуден, сатира жазудан бастаған» - дейді, сатира жанрының табиғатын тереңдете зерттеген көрнекті ғалым Темірбек Қожакеев [1].

Ал академик Т.С.Сыдықов: «Қазақ тіл өнерінің майталманы Ілекең фельетон екеш фельетонында, сын-сықақ әңгімелерінде айдаһардың аузынан жырылып шыққан жырынды, жылпос қу мүйіздерді мінеп-сынағанда да қылпып тұрған ақ алмастың қырымен соқпай, мақтамен бауыздап, жақсыны тану үшін де, жексұрындықтан екі қолды төбеге қойып бездіру үшін де парасат керектігін ол бір сәт естен шығармайды. Жазу стиліне тән сөздегі саздылықтан, үндестіктен, сыңғырлаған өңкей келісімнен жаңылмайды. Кісілік пен кішіпейілділігі бұл жанрда өз биігінен аласармаған. Иман, ұят, ақыл таразысы жұбын жазбаған жерде ұтылыс емес, ұтыс жүретіні белгілі. Жалпы, мысал, сын-сықақ Илиястың Салтыков Щедринді, Гогольді, Абай мен Сәбит Дөнентаевты көп оқып, көпті зердесіне түйіп, сын шалғысын көсілте сілтеуі қазақ әдебиетіне құт болып қонды. Сын – сықақ, фельетон, сатира жанрын қалыптастырып, артына өлмес мұрасын, мектебін қалдырып кетті» [2] - деген салмақты тұжырым жасайды. Расында да, Илияс фельетондары белгілі бір адамды кемсіту, кекету, қорлау, ұялту, кемшілігін бетіне басу мақсатында емес, өмір сүріп отырған қоғамдағы белең алған кемшіліктерді жоюға астарлы ой-пікір білдіре отырып үндеу тастауды мақсат еткен десек қателеспеспіз.

Илияс сатирасы – өз тұсындағы қоғам өмірінің аса маңызды, күрделі мәселелері жөніндегі өткір тілді, мол сырлы сатира. Онда жылы юмор мен ащы сарказм, әдемі эпитет пен келісті теңеу, қиыннан қиысқан қисынды сөз – бәрі бар. Сондай-ақ, ғылыми зерттеулерге зер салсақ І. Жансүгіровтің қазақ сатирасына фельетонның жаңа түрін, үлгісін кіргізуге біраз қызмет қылғандығын, оны фельетонның ертегі, пьеса, қаулы, шолу түрлерін енгізуінен байқай аламыз.

«Әдебиеттің күлкі-сықақ түрі – бізде өспеген, өнбеген түрі. Бұл жөнінде де біраз еңбек істеп келем. Осы түрді туғызу үшін әдебиет түрінен «Сықақ» атты кітап жиып шығардым. Осыған ыңғайым бар. Кезінде ұсақ-түйек жазып отырамын. Менің фельетондарым, сықақ өлеңдерім –

біздегі жоқ әдебиеттің сықақтық түрін туғызуға істеп жүрген қызметтерім» - деп, жазады Илияс Жансүгіров.

Сатирик Т.Қожакеев Илиястың сатириктік қызметін екі кезеңге бөліп қарағанды жөн санайды: Біріншісі, 1920-1925 жылдар, яғни оның «Тілші» газетіндегі кезеңі. Екіншісі – 1928 жылдан бергі аралық, Москвадан оқып келгеннен кейінгі «Еңбекші қазақта» істеген және онан соңғы жылдары.

Ғылыми деректерге сүйенсек, Илияс Жансүгіров бірінші кезектегі сықақтарын Матай, Балгер, Жа-жа, Ақын, Салпанқұлақ сияқты бүркеншік аттармен жазған екен. Оларын «әзіл-оспақ», «оқшау сөз», «шашауша» деген бөлімдерінде жариялап отырған.

Илиястың ерекше атап өтетін фельетондары: «Екпінді бүлдіргіш», «Мынау не дейді», «Кімді кім?», «Мен қателескен екем», «Пұшық мұрынға кетік ыдыс», «Жайлаубектің жауыры – аурудың ауыры», «Басқа пәле тілден», «Жалаңаш жиылыс» т.б. болса, сықақ өлеңдеріне: «Елге шыққанда ...ов не айтады?», «Жолсыз салық», «Шешілмеген жұмбақ», «Шенқұмарға», «Жарайсың, Шылғаубайым» т.б. жатқызуға болады.

Тілдің өзіндік сөзжасам тәсілімен емес, басқа сөздердің ықпалымен жасалған немесе олардан енген сөздер тілімізде кірме сөздер деп аталады. Әр заманның өмір сүрген ақыны болсын, жазушысы болсын өзінің сөздік қорында кірме сөздерді қолданады. Алайда, кірме сөздердің тілге енуі сол қоғамда болып жатқан оқиға, тарихтағы жағдайлардың әсерінен тілге енетіндігін ұмытпағанымыз жөн. Оған бір ғана мысал, қазақ халқы отырықшылықты орыс ұлтынан үйренді, ал оған дейін жаз жайлауда, қыс қыстауда, күз күзеуде өмір сүріп, көшпенді халық аталды. Орыс халқымен қоян-қолтық араласа бастаған қазақтардың сөздік қорына біртіндеп русизмдер ене бастады. Қазақ пен орыс халықтары қонысы мен өрісі ежелден іргелес, көрші елдер. Сол себептен, бұл елдердің арасындағы сауда-саттық, шаруашылық, мәдениет т.б. қатысты байланыстар өте ерте уақыттан дамыған. Қазақстанның Ресей империясына бағынуы бұл байланыстарды одан әрі нығайта түскен. Осындай ара-қатынастың нәтижесінде біздің тілімізге орыс лексикалық бірліктерінің ене бастауы әрине, заңды құбылыс.

Бұл жөнінде Р.Сыздық мынадай пікір айтады: «XIX ғасырдың II жартысына дейін қазақтың әдеби тіліне енген орыс тілі сөздері аса көп емес. Енгендері – Россия мен сауда-саттыққа байланысты ұғым, зат аттары, әкімшілік-ел басқаруға қатысты кейбір сөздер және күнделікті тұрмыс

пен шаруашылыққа байланысты жеке сөздер болатын» [3] - деп, Абай шығармаларындағы орыс тілінен енген сөздерге талдау жасаған болатын.

Ілияс фельетондарын оқыған оқырман автордың орыс сөздерін емін-еркін қолданғанын аңғара алады. Бірінші байқағанымыз І.Жансүгіров көбінесе саясатқа байланысты ресми орыс сөздерін пайдаланған.

Русизмдер, екіншіден, оқырманның назарын аудару мақсатында да кейіпкерлердің диалогында көрініс тапқан:

Жайлаубек фельдшерге келді. Ақ желек киген ажабадай фельдшер:

— Шом дияла?—деді.

Жайлаубек талтайыңқырап тұрып:

— От-от, товарищ доктор, дәрі давай, дәрі давай, осы жағым ..... — деп қолын арт жағына сермей берді, доктор:

— Сними штан.

«Жайлаубектің жауыры – аурудың ауыры» атты фельетоннан алынған осы бір кейіпкер мен дәрігердің диалогында сол замандағы орыс тіліне шорқақ дала қазағының ойын жеткізудегі орыс сөйлемдерін қазақшаға ыңғайлауының өзі автордың стильдік шеберлігі. Дұрысы: В чем дело? /автор берген вариант: Шом дияла?/. Вот, вот товарищ доктор /автор берген вариант: От-от, товарищ доктор/. Мұндай орыс сөздерінің өзгертіліп қолданылуын тіл ғылымында қазақ орфоэпиясы заңдылығына бағынып, сөйлеу мәнеріне икемделіп өзгертілген русизмдер деп қарастыруға болады.

Ал Ілияс фельетондарындағы орыс сөздерін тақырыптық жағынан мынадай топтарға жіктелінеді:

1.Әкімшілік басқару ісіне байланысты:сот (суд), председатель, начальник.

2.Мамандыққа байланысты: командир, переводчик, статистик, доктор, фельшер.

3.Техникаға байланысты: автомобиль, трактор.

4.Саяси кезендер мен саяси ұйым атаулары, жалпы мекеме атаулары: феодализм, капитализм, социализм,округтық ұйым, комсомол комитеті, бригада, колхоз,округтық малсоюз, партия комитеті, округтық комсомол, окрмалсоюздың бригадысы, райплан, атком, штат, колхоз, деревня, кооператив, компартия, аэроплан, за-уыт, шахта, почта, комсомол, пионер,штаб.

5.Іс-қағаздарға байланысты сөздер: перевод, устав, протокол, телеграмма, газет, дело, справка, анкета, характеристика,больничный лист.

6. Киім атаулары: калош, штан.

7. Әлеуметтік топ иелері: батрак(батрак),

мұжық (мужык).

8. Сандық көрсеткішке байланысты сөздер: номер, процент, рубль,серия.

Ілияс Жансүгіров орыс тілінен енген революциялық терминдерді актив түрде қолданған: — Оған біз бейноват емес. Округтік партия комитеті мен округтік комсомол комитеті біледі. Бізге бригадыны берген солар...

Міне, окрмалсоюздың бригадысы туралы бар білгені осы болды («Екпінді бүлдіргіш»).

...Қай халықтан да табылады. Орашолак, шаш ал десе, бас алар феодализмде де болды. Капитализмде де болды. Енді мына социализміңізде де жүр.

Алматының округтік ұйымдары, әсіресе, округтік комсомол комитеті окрмалсоюз ауылдың жаппай ұжымына социализмге жедел жәрдем бермек болды. Топ-топ жұмысшылардан, жастардан, қызметшілерден бригадалар құрылды («Екпінді бүлдіргіш») – деп келетін контекстердегі қолданылған орыс тілі арқылы енген, Кеңес дәуірінде бүкіл әлемге таралып, әр түрлі тілдерде сөйлейтін Кеңес Одағы құрамындағы және басқа да халықтардың баршасына таныс интернационалдық терминдерге айналған: почта, указ, комиссия, партия, октябрь, аэроплан, трактор, батрак т.б. сөздері актив қолданылған.

Русизмдердің фонетикалық жақтан, яғни қазақ тілінің дыбыс заңдылықтарына сәйкестендіріле игерілу құбылысы барысында орыс тілінің бір дыбысы қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне негізделіп айтылады. Бұл ерекшелікті Ілиястың «Жайлаубектің жауыры – аурудың ауыры» атты фельетонында айқын көре аламыз: -«Оязнайға» келді. Доктор қағаздан мына жазуды оқиды: «Бұл гражданның қаны таза, аурудың белгісі жоқ» деген.

...Ресейдің кешегі крепостной мұжығы бүгін совет, бүгін социалист («Кімді кім?»).

Сондықтан бұлар қазақша жазғанда, латынша «Зайсанкому аткомге», «на қырдитсе на местінім бюджеті» деп жіберуі — қазақтың намаз оқып тұрып кетіп бара жатқан ешкіге «шек кебенек!» деп жібергені сықылды нәрсе («Мынау не дейді?»).

«б-әкімшілік ауылда кімде-кім колхозға кірмеген адам жолықса, өзін жерден пайдалану құқығын жойып, малын конфеске кылып және сотқа беріліп, жер аударылсын»,—дейді.

... Елге өсек таратуға табылмайтын қаруға қолы жетеді. Батырақ, кедей, орташаны ал, ұжымың осындай, ұжымға да кірер ме екенсіңдер?— деп азғырады («Екпінді бүлдіргіш»).

Мұндағы: Оязнай //уездной (үйез начальнигі)

Гражданның //гражданиннің

Мұжық//мужик
Местнім//местным
Боджеті//бюджет
Конфеске //конфискация
Сот//суд
Батырақ//батырак
Шрет//очередь
Папешител//попечитель
Бесір//писарь

Акладной//накладной сөздері осылай фонетикалық жағынан қазақ тілінің ауызекі сөйлеу стиліне икемделіп, өзгертілген. Бұл да автордың шеберлігі.

Илиястың фельетондарын жазудағы авторға тән тағы бір ерекшелік бар. Қаламгер «Көрген де арманда, көрмеген де арманда» атты фельетонында екі кейіпкердің әңгімесі арқылы сол замандағы орыс тілінің коммуникативтік қызметін (қарым-қатынас), орыс тілін халықтың қалай меңгергендігін олардың сөзінен, диалогынан әжуалап көрсеткен. Бұл тұста сауатты аударма, стильдік тәртіп, сөйлемге тән тілдік белгілердің сақталмағандығын аңғару қиын емес, десе де олар бірін-бірі түсінген. Мысалы:

Ақырында жолыққан орыстан сұрапты. Әрине, орысшалап: -Әй, тамыр скажи нам, сколько версть от ведры до двери?- деп «асыра сілтеңкіреп жіберіпті. Бұл тілмаштың дәл аудармасы.

Кейіпкердің орыстан сұрайын деген сұрағының мазмұны: «Шелек» пен «Есік» поселкенің арасы неше шақырым? екендігін білу болатын. Бірақ сауалдың мазмұнын тікелей аударсақ: Әй, тамыр айтшы шелектен есікке дейін неше шақырым? (Дұрыс нұсқасы: Әй, тамыр, сколько верст от Шелека до Иссыка?). Бұл сөйлемдегі шелек, есік поселке атауы емес, заттың атауы мағынасында аударылған. Мәтіндегі аударма мұнымен шектелмейді. Осындай сарында екі кейіпкердің әңгімесі былай өрбиді: ...Перевод қылған тілмаш орыс екен-ау деген қорытындыға ұйғарылып едім, ол да қорымады:

1. Ақа, мұнда бір азаматша қай станцияға барарын білмей қысылып отыр.

(Папаша, здесь одна гражданка затрудняется ехать на какую станцию).

Дұрыс аударма нұсқасы: Ақа, тут одна гражданка не знает, на какую станцию ей ехать.

2. Осындай адреспен моссельпромға кіріп кетерсің!

(Стаким адресом зайдете в мосселпром!).

Дұрыс аударма нұсқасы: По этому адресу зайдешь/найдешь в моссельпром.

3. Олардың қоғамдық тамыры Тоня.

(- Их общественный друг Тоня).

Дұрыс аударма нұсқасы: Это товарищ Тоня.

4. Менікі де солай жоғалды. Өзім де алиментке тұрам.

(- Тот тоже исчез. Я сама существую на алименты).

Дұрыс аударма нұсқасы: Мой тоже исчез. Живу на алименты.

5. Ізде, ізде тағы өсекші жоқ па екен.

(- Ищи, ищи, нет ли еще чего развратного).

Дұрыс аударма нұсқасы: Ищи, ищи, есть ли еще сплетники.

-деп әңгіме жалғаса береді. Сөйлем не туралы, айтушы не айтқысы келді? деген сауалға жауап беріп көрейік. Ол үшін айтылған әр сөйлемнің мазмұны мен дұрыс құрастырылуына және аудармасына көңіл аудару. Автордың нұсқасына зер сала қарасақ сатира стиліне негіздеп кейіпкерді сөйлетуде, біріншіден, аударма сөзбе сөз аударылған, екіншіден болжалды мәнде аударылған, үшіншіден семантикасы назардан тыс қалғандығын аңғару қиын емес.

Қорыта келе, І.Жансүгіров творчествосынан стилі жағынан сәтті шыққан фельетондарды көп кездестіруге болады. Автор фельетонның әрбір буынына, әрбір бөлігіне бірдей көлем, бірдей көрік беріп жазады. Оқиғаның басталуы, дамуы, шарықтауы, шешілуі жүйелі, жоспарлы келеді. Күлкіні, көркем сөзді, суретті, бояуды фельетонның өнбойында бірдей пайдаланады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қожакеев Т. Сатира негіздері. – Алматы, 1996. -201 бет.
2. Сыдықов Т. Илияс Жансүгіров және дәстүр жалғастығы. – Алматы, 2011. – 488 бет.
3. Сыдық Р. Абай шығармаларының тілі. 1-том. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. -383 бет.
4. І.Жансүгіров. Әңгімелер, очерктер, фельетондар. 4-том. – Алматы: Жазушы, 1998. -430 бет.
5. І.Жансүгіров. Пьесалары, фельетондар. 5-том. – Алматы: Қазығұрт, 2005. -341 бет.

Sadenova Aigul

Doctor of Philology Science., docent., al-Farabi Kazakh national University, Almaty,
87772038826, sadenovaa@mail.ru

Tolmacheva Diana

Candidat of Philology Science, docent, al-Farabi Kazakh national University, Almaty,
87029500071, diana.tolmacheva.51@mail.ru

Ignatova Elena

Candidat of Philology Science, docent., al-Farabi Kazakh national University, Almaty,
87014968005, elenaignatova55@mail.ru

**INNOVATIVE METHODS OF TEACHING DIALOGICAL FORMS
OF COMMUNICATION FOR FOREIGN STUDENTS**

Summary. In the article are described the most urgent problems of teaching communication in the Russian and Kazakh languages for foreign students.

Dialogue is a moment of interpersonal communication. There is no the sender and the recipient, and also two communicants, and each of them is in the process of a dialogic communication becomes the sender or the recipient of the information. How teach students to be in this or that role is the purpose of this article.

Key words: dialogue, replica, dialogic unity, dialogic cliché, phrase scheme, analytical approach.

Резюме. В статье рассматриваются различные способы формирования компетенции устного общения иностранных студентов на казахском и русском языках, анализируется использование условных и реальных ситуаций, даются рекомендации для развития навыков речевого общения.

Для обучения говорению предлагается интерактивные формы использования диалогов и полилогов. Система упражнений, представленная в статье, способствует развитию устного общения.

Ключевые слова: диалог, реплика, клише, фраза, говорение.

Түйін. Мақалада шетелдік студенттердің қазақ және орыс тілдерінде ауызша тілдесу құзыреттіліктерін қалыптастырудың түрлі әдіс-тәсілдері қарастырылады, ауызша тілдесу дағдыларын дамыту үшін ұсынымдар беріледі.

Мақалада оқудың түрлі кезеңдеріне тиесілі түрлі әдістемелік ұсыныстар берілген. Айтылымның тілдік қана емес, сондай-ақ мазмұнды жағына да назар аударылады. Сөйлеуге үйрету үшін көрнекі нысандар, диалогтар мен полилогтарды қолдану ұсынылады. Ұсынылған жаттығулардың жүйесі ауызша сөйлеуді дамытуға көмектеседі.

Тірек сөздер: диалог, реплика, клише, фраза, сөйлеу.

Teaching speaking for foreign students, studying the Russian and Kazakh languages at al-Farabi Kazakh national university is a long process that has its own characteristics.

Arrived in Kazakhstan, foreign students get into an environment where both languages are used. Kazakh is the state language and Russian language - the language of interethnic communication. In our time of globalization, President N.A.Nazarbayev proclaimed the principle of three languages; Kazakh, Russian and English languages are studied actively in Kazakhstan. Students of al-Farabi Kazakh national University, who came to learn the Russian language, and be sure to study the Kazakh language.

Strong motivation is the fact that both languages students use not only in conventional situations, created at lessons, but in real-world situations in everyday life.

Dialogic form of communication activates students, helps them to acquire the necessary vocabulary and correctly use grammar.

Methodology of speaking skills formation can be applied to the Russian and Kazakh languages.

"... Every interaction of people is an interaction, it essentially seeks to avoid one-sidedness, wants to be a two-way, dialogic and runs monologue" [Yakubinsky, 1986, p.11]

Communication is the interaction of people, entering it as subjects. For communication it is required at least two people, each of who acts as an active subject of communication.

In the process of communication are implemented the following functions: 1. Cognitive-communicative (need to learn anything). 2. Regulatory (motivation, request, advice). 3. Value-orientated (emotionally-estimated). 4. Etiquette (contact-establishing) [Bim, 1977, p.127].

Dialogic communication is a process of direct communication, which is characterized by alternating successive one another and generating one by another replicas of two or more persons. The composition of a replica may include from one of an

undifferentiated sentence - words in the function of a sentence (minimum degree of a deployed replica) - to a monologic statement.

Products of this form of verbal expression is the dialogue of various degree of unwrapping, polylogue is a group discussion of a problem, the debate and the free conversation of two or more persons. The ability to carry on a conversation acts as an indicator of the highest level of training in terms of a dialogic speech.

The following characteristics of a dialogic speech are usually defined: 1) spontaneous; 2) the mandatory need for constant monitoring of the interlocutor's thought (the relationship of a speaker and a listener) 3) unplanned frequent change of topics of the verbal interaction; 4) mutual stimulation to the conversation; 5) situational; 6) the brevity of form and content; 7) emotionality; 8) the presence of spoken phrases and clichés [Tolmacheva, Ignatova, 2012, p.253].

For a dialogic speech is characterized by a single situation, but it is important a rapport of interlocutors, that allows the widespread use of non-verbal elements and contributes to the guesswork, and also let the speaker to shorten linguistic means. Overall an abbreviation goes on the principle of conservation of a predication. In a case of the presence of the general subject in the thoughts of interlocutors the understanding is fully implemented with the help of the most highly abbreviated speech with a simple syntax. Students, studying the Russian and Kazakh languages, compare their grammatical structures, consciously actively learn certain lexical minimum.

A distinctive feature of the dialogical speech is spontaneous, since the content of the conversation and its structure depends on the replicas of interlocutors. Replica is a saying, boundary of which is a change of a speaker. It is connected with the previous and subsequent replica. Replicas are the primary elements of a dialogue.

They can be of a different length - from one to several phrases. The most typical is one phrase replica. Connection of replicas, characterized by a structural, intonation and semantic completeness, is called a dialogic unity. The spontaneous nature of a dialogic utterance makes use of all sorts of clichés and spoken formulas, as well as fuzzy free structure of phrases. Fast tempo, spontaneity and ellipticity don't contribute to the strict normalization of syntax. The spontaneous nature of speech manifested also in the pauses of indecision (hesitations), hecklings, restructuring phrases, changing the structure of a dialogue unity.

Dialogue has emotionality and expressivity,

which appear most often in the subjective and estimated coloring of speech, imagery, in wide use of non-verbal means, recurrent ready phrases and colloquial formulas (exchange of greetings, expression of thanks, congratulations, etc.).

Tight logical-semantic relationship of several dialogic unity with regard to their syntactic and communicative completion determines the structure of a dialogue.

As deployed dialogues with a large number of components are not highly repeatable in speech communication, that's why the background for learning should be based on two-term unities, among which the most common are: a question-answer, a question and a counter-question, a question and a caused question by it, a message and a caused message by it, a message and a replica-pickup, continued or complementary suggested thought.

Dialogic unity often, as we have said, consists of a question and an answer: When will you go to Astana? - In a week//. Answer //In a week// is understandable only if we know the question. If we only heard the response replica, we would not understand what is at stake, and be sure to ask: "What will be in a week?".

Replica-stimulus (S), causing the replica-response (R) may be as a message or a question. Schematically it can be represented as follows: S - R (I go to the cinema // - And I'm with you //)

S? - R. (Where have you been? - At the University//)

Replica-response can be a stimulus for the subsequent replica:

S. - R / S? - R. (Yesterday I had a great day // Where have you been? - I was at the exhibition / in Kasteyev museum.

In the dialogue are often used various particles and interjections, they are very different for the Russian and Kazakh languages. Making a dialogue in colloquial speech are widely used speech clichés, that facilitate the conducting conversation by a speaker.

Dialogic clichés are diverse, many of them are colored expressively. For their structures are characterized by the use of repetitions, particles, interjections.

To show how structural possibilities of making a dialogue are diverse, we present replicas of different structures, which may be the answer to the same question: Is Kate going to leave tomorrow?

1. Kate? No / even in two days //

2. Kate? Tomorrow? Where did you get? She still remains //

3. No //

4. No / not tomorrow //

5. No, no / not tomorrow, not tomorrow // She still remains // //

6. What she is going away! And she is not going to //

7. Where is tomorrow! What is there tomorrow! Who told you?

8. What! or Where there is !, More then!

9. Tomorrow or no tomorrow / but soon she leaves //

10. She is going to leave / but not tomorrow //

11. She is going to leave! How not to go! But not tomorrow //

12. Kate is not going to leave tomorrow //

This is not a complete list of possible responses, typical for this or that situation of a colloquial speech. Let's try to characterize the structure, semantics and conditions of use of such answers. Using the data of a model of a dialogue, foreign students realize that the Russian and Kazakh languages have their own characteristics, and each language different from their mother tongue not only by grammatical structures, but also by resistant clichés, used in dialogues.

Answers such as 1-2 contain repeated questioning of the replica (repeated) that is especially true for a casual speech. The speaker has time to think about the answer. Asking is a typical automatic response to a question. At this time the answerer repeats that word, which contains the meaning of the question - rema:

A: How much time?

B: Time? Now I tell you // It's a half past four //

A: Will you be at home tomorrow?

B: Tomorrow? I don't know still //

The short answer like YES, NO (type 3) is always possible, but not so typical for the colloquial speech. It is used the response of the type 4, where the denial or affirmation combined with repetition. Type 5 - its emotional version is distributed very widely:

A: Have you read this book?

B: Yes // read a long time ago;

A: Is this your shirt?

B: No, no / not mine / probably Vanin's //

Answers such as 6 - 7 also contain repeated words, used by an interlocutor, joined by particles of pronominal or adverbial origin.

As a response to the value of emotional denial may be used a variety of relative, including particles. In the Russian, Kazakh and native languages they are different.

In the technique of training a dialogic speech there have developed two approaches, dubbed as the synthetic and analytical.

The synthetic approach is a movement from the elements to the whole, from the separate dialogue units to a lengthy dialogue, in which are implemented various speech intentions. The system of speech exercises in this case is a series of educational dialogues, complicating from lesson to lesson and special assignments, designed to work with them. Dialogues, studying by foreign students on the very first lessons consist of usually of one, rarely two, dialogic unities, and these fragments of a dialogue are often the same type.

In the future, the volume of training dialogues are gradually improving and increasing not only the number of dialogic unities, but the number of speech intentions, reflecting in a joint communication. It is increased and the degree of independence of pupils.

An analytical approach to learning a dialogic speech is a movement from the whole to the elements, from a fairly large volume of a dialogic text to dialogic unities included in its content. In this approach, foreign students are introduced to the dialogue, that is presented in oral and written forms and analyzed in terms of what dialogic unities and lexical and grammatical phenomena it contains.

Also are analyzed the situations of communication, which can accompany this dialogue. Then the students read the dialogue aloud, and a teacher at the same time checks the correct pronunciation. Students learn this dialogue by heart at home, and at the next lesson they play it with their roles.

Memorized dialogue becomes a model for the making such dialogues: there is a variation of its lexical content (the names and characteristics of the actors, place and nature of the action, the object of activity, etc. are changed). The introduction of such changes should take into account the interests, needs, speech and life experiences of students. At subsequent sessions the students act out the dialogue in view of these changes, which ultimately leads to their ability to self-dialogue.

Making a dialogue due to the model is an exercise of a quasi-communicative type: all changes in this case are programmed by a teacher. The next phase of the work is linked with the transition to the untrained motivated expression of own thoughts in new situations of communication, in terms of complication of speech thought tasks. Teacher gives a strategy of a dialogic communication and students choose language means by themselves. For example, in a group, consisting of only young men there may be a question: "Do you think a car is better and why? (set a strategy to persuade an interlocutor.). Experience has shown that students answer this question differently, which means that it can cause unscripted discussion. The same kind

of discussion can be deployed on the base of the educational texts of the problem nature.

Foreign students, studying the Russian and Kazakh languages, are well aware that they need to use dialogues in two languages. In the dormitory and in the buffet the Kazakh language is more used. In the store, a pharmacy, transport the Russian language is often used. There are its standards of ethical treatment to older people, the welcome - speech etiquette in the each language.

Training a dialogic speech has attracted the interest of students. Dialogic speech is in an alive conversational environment.

For training a dialogic speech are recommended the following kinds of a dialogue:

- 1) the exchange of information (this can be a dialogue of mutually informing character);
- 2) a request for information or its clarification;
- 3) the planning of joint actions;
- 4) the exchange of experiences and opinions;
- 5) a dispute, "controversy".

At the initial stage the preparatory exercises are done, such as: 1) find appropriate in the meaning to the reference from the two proposed response replicas; 2) name the support replica to the given response; 3) resolve agreed to the sentence, greeting to the greeting; 4) express an agreement or disagreement with what was said; 5) try to clarify the message; 6) add, give the justification, clarify what has been said. Exercises 4 - 6 are available at the stage of combining speech models with previously studied; they are sometimes referred to a quasi-speech, as in the course of doing them a teacher can set a certain communicative task: "Ask", "Tell", "Return".

At the training a dialogue are used speech exercises, which teach to express own thoughts and understand the thoughts of others in Russian, provide practice in a particular manner and form of communication. Thus, at an inductive approach are done three types of exercises - preparation, conditional-speech, speech.

Literature:

1. Tolmacheva D.S., Ignatova E.R. *Technologiya obucheniya dialogicheskoi forme obsheniya // Innovacii v obrazovatel'noi deyatel'nosti. Voprosy povysheniya kachestva obucheniya: materialy nauch. tr. 42-oi mezhdunarodnoi nauchno-metod.konf., 27-28 yanvarya 2012. – Almaty: KazNU, t. 3. - S. 251-254.*
2. Gal'skova N.D., Gez N.I. *Teoriya obucheniya inostrannym yazykam. Lingvodidaktika i metodika. – M., 2004.*
3. Levkin V.D. *Spetsifika razgovornogo teksta. Yazykovye sredstva v funktsionalnom aspekte. Mezhvuz. sb.nauch. trudov. – M., 1988.*
4. Yakubinskii L.P. *Izbrannye trudy. Yazyk i ego funktsionirovanie. – M., 1986.*
5. Bim I.L. *Metodika Obucheniya inostrannym yazykam kak nauka. – M.:Russkii yazyk, 1977.*
6. Shmelev D.N. *Sintaksicheskaya chlenimost' vyskazyvaniya v sovremennom russkom yazyke. – M., 1976.*

Джакыпбекова Мамиля Тургамбаевна

филология ғылымдарының кандидаты, І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің аға оқытушысы, Mamilya_72@mail.ru

Бакирова Замира Абдикадировна

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің 2 курс магистранты, Талдықорған қ.

С.МҰҚАНОВТЫҢ «АҚҚАН ЖҰЛДЫЗ» РОМАНЫНДА ҚОЛДАНҒАН КӨРКЕМДІК ТӘСІЛІ

Түйін. Бұл мақалада С.Мұқановтың «Аққан жұлдыз» романындағы қолданған көркемдік тәсілі аңыз бен тарихи деректердің негізінде тарихи тұлға Шоқанның көркем бейнесін сомдаудағы ерекшеліктері талданылған.

Резюме. В данной статье проанализированы особенности художественного образа личности Чокана на основе использованных в романе С.Муканова «Промелькнувший метеор» художественных приемов толкования легенд и исторических источников.

Resume. In this article were analyzed the features of Shokan's artistic image on the basis of used novel S.Mukanov's "Flashed meteor" artistic techniques of interpretation of legends and historical sources.

Сәбит Мұқанов қазақтың ойшыл-ғалымы Шоқан Уәлихановтың жүріп өткен жерлеріндегі мұрағаттардан өміріне қатысты деректерді көп уақыт жинап, зерделеп, соның негізінде төрт том етіп жазуды жоспарлаған «Аққан жұлдыз» (1967-1969) романының екі томын жазып шығарады. Осы тақырыпқа қалай келуін жазушы былай баяндайды: «Шоқан Уәлихановтың 1904 жылы орыс тілінде басылған шығармалар жинағын, сол жинақтағы портреттерін, менің алғаш 1913 жылы, Шоқанның ата - бабасының мекені - Сырымбет тауының етегінде, туған інісі - Нұрмұхаммедтің (Қоқыш) үйінде көруім, «Өмір мектебінің» бірінші кітабында, одан кейін, 1921 жылы сол Қоқыштың үйінде Шоқанның сүгірет салған альбомын көруім «Өмір мектебінің» екінші кітабында баяндалуы, оқырмандарға мәлім. Сол кезден бастап Шоқанның өміріне, қызметіне көңіл аударуым да, 1928 жылы СССР Ғылым Академиясының Ленинградтағы қолжазбалар архивінен Шоқанның «23 фонда» аталатын толып жатқан материалдарын, Шоқанды зерттеушілерден бірінші болып кездестіруім де белгілі. Осыларды және басқа материалдарды зерттеу негізінде, мен әуелі қыркыншы жылдардың алғашқы жартысында «Ариаднаның арқауы» деген пьеса, елуінші жылдардың екінші жартысында «Шоқан Уәлиханов» деген пьеса жаздым. Екі пьеса да баспасөзде жарияланды. Бұл пьесалармен Шоқан Уәлихановтың бай өмірі және аса зор қоғамдық қызметі түгел қамтылмайтын болған соң, ұлы адам туралы роман жазу ойына келдім. Сол мақсатпен, тағы да материалдар іздеп, 1952 жылдың күзінде Омбы қаласына бардым. Сонда, бұрынғы кадет корпусының үйінде, Омбының Михаил Васильевич Фрунзе атындағы Қызыл тулы жаяу әскерлер

училищесі мекендейді екен, начальнигі генерал-майор Леленьков (өкініштісі сол аты есімде қалмапты) жолдас екен. Осы жолдас Омбыдағы кадет корпусының тарихын түсінуге, маған өлшеусіз зор жәрдем көрсетті» [1,746 б.], - дейді.

Белгілі ғалымдар Т.Кәкішев пен К.Ахметтің «Сәбит Мұқанов» атты әдеби – ғылыми ғұмырнамалық еңбегінде «Шоқан Уәлиханов» пьесасындағы Шоқан бейнесін сомдағын Нұрмахан Жантөриннің естелігі келтіріліп: «Сәбең Нұрмаханды үйіне ертіп келіп, 18 жасар Шоқанның күнделігін оқытады... – Сені ертіп әкеліп, бұл күнделікті оқытқанда, сен осыны түсінсін деп едім...Сен Шоқанға офицерлікке қызыққан деп қарама, ел үшін өмірін сарп етіп, шарқ ұрған азамат деп қара. Менің Шоқан бейнесіне қызығуым да осы себепті» [2, 293 б.], - деген деректер келтіріледі.

Шоқан Уәлиханов сынды өмірде болған тарихи тұлғаның көркем бейнесін сомдау қаламгер үшін үлкен табандылықты талап еткен еңбегінің нәтижесі болды. Романда Шоқанның ата - тегі, ол кездегі саяси әлеуметтік тарихи жағдай, ел тұрмысы, белгілі тарихи тұлғалардың ел билеу ісіндегі жүргізген саясаттары, қарапайым адамдар арасындағы қарым – қатынас, яғни Шоқанның өсіп – өнген ортасы жан-жақты қамтыла отырып суреттелген. «С.Мұқанов баяндауының бір ерекшелігі тарихшылардай дерек, құжат қуып кетпей, Шоқанның арғы-бергі аталары тұсында жасаған қазақтың атақты, кейде жергілікті аумақта ғана даңқы шыққан ақын, жырауларды әңгіме арқауына тартып, ұлттық рухани дүниесінен хабар беріп отыруы» [4,153 б.].

Роман Шоқанның туып өскен жері Құсмұрын және Күнтимес жер атауларының тарихына тоқталып, оны ел аузында сақталған аңызбен

байланыстырады. Бұдан ары оның арғы атасы Абылай хан жайы, оның мұрагері Уәлі туралы сөз болып, әжесі Айғанымның ел басқару ісіндегі елеулі істері баяндалады.

Жазушы Шоқанның ерекше дарын иесі болатындығына дүниеге келмей жатып болжам жасайды, сонда шешесі Зейнеп аяғы ауыр кезде бүркіттің миына жерік болады «Зейнеп бүркіттің миына жерікті. Және қолдағы бүркіт емес, тағы бүркіттің!... Оны қайдан табу керек?» «Уәлінің Бурабай тауындағы Қызылағашта тұратын бәйбішесінен туған Бікән есімді ұлы, Бікән бүркітші еді». «- Бүркіттің және тағы бүркіттің миына жеріген жас келіннен ұл туса, қырағы алғыр болар ма? – деп дәмеленді Бікән, - біздің тұқымның еңсесі түскен туын болашақта сол көтетер ме?» [1, 142 б.].

Балаға есім қою рәсімі де әдеттегіден ерекше көрініс тапқан. Баланың есімін Шыңғыс үйінде қонақтап жатқан Қалқай ишан қояды. «Болашақтың Мұхаммед-Ханафиясы болар ма екен?» – деген тілекпен Қалқай ишан Зейнептен туған ұлдың атын – Мұхаммед-Ханафия қойды. Былай да шолжың Зейнептің бұл есімге тілі келмей сәбиін «Қанаш» деп кетті былай жұрт «Шоқан» деп кетті» [1, 218 б.].

Бір ерекшелігі, романда Шоқанның дүниеге келген күнінен бастап оның болмыс бітімі, барлық әрекеттері, іс қимылы арғы атасы Абылаймен байланыстырыла суреттеледі. Қазақтың жас балаға көпті көрген қариялардан бата алу дәстүрімен Шоқанның әкесі Шыңғыс үйіне қонақ болып түскен бір кездері «Абылай ханның туын ұстаған» Тұрсынбай батырдан «шөбереңе бата бер» деп сұрайды. Баланы қолына алған батыр жылап қоя беріпті, мәнісін сұрағанда: «– Жыламағанда қайтейін! – депті Тұрсынбай, – мынау балаң, аумаған Абылай ағам ғой!...», -депті [1, 221б.]. Осыдан былайғы уақытта да Шоқанға тілі шыға бастаған тұста да ағасы Шепе оған «Әбәй баласымын» (Абылай баласымын) дегенді аузына салып, өзі де зерек бала есейген шағында Абылайдың кім екенін байыппен ұғып, «асылың қара қазақтан артық» дегенді санасына сіңіріп өседі.

Баласын Омбыға апара жатқанда әкесі ашуланған баласының көз ұшқынынан тағы да сол Абылайдың бейнесін көреді: «Сол кезде Шыңғыстың көзі баласының, көзіне түсіп кетсе, ағы қып-қызыл боп, жел үрлеген шоқтай жайнай қалған екен. Қанға құмартқанда Абылайдың көзі осылай жанады дейтін еді. Одан кейін Уәлімен бірге туысқан, Кенесарыға жақтас болған он үш жасында кісі өлтірген, өзі соғыста өлген Мәмке батырдың көзі жауға шабарда осылай қып-қы-

зыл болып кететін еді. «Қатты ашуланғанда Шоқанның көзі де сөйтеді» дегенді Шыңғыс естіген, көруі осы жолы ғана.

Шыңғыс баласының көзі қызарудан шоши қалды, себебі, «көздері қызара қалған шақта, Абылай да, Мәмке де ойға алғанын істемей тынбайды, ондай халде, тірі адамды өкіртіп отырып қолынан бауыздауға тайынбайды» деп естіген. Бала болғанмен, Шоқанды сөйтеді десетін» [1, 336].

Шоқан кадет корпусын бітіргеннен кейін Гасфорттың тапсырмасымен Батыс Сібірге жол тартады. Сонда Батыс Сібірлік архивты басқарушы «Бұғы Бабаймен» (бурят М.М.Баргузин) болған әңгімесінде ол Шоқанның бет сипатының бір кездері бала кезінде өзі көрген хан Абылайға ұқсас екендігін айтып береді: «Иә, келіпсің Абылайға. Әсіресе мұрын жағы кең, шеке жағы қысық, көзін, мен қалың қабағын, келіпті. Бірақ, сенің өңің одан қуқылдау. Оның беті алабұртып, кара-күреңденіп тұратын, – деді» [2, 17 б.].

Шоқанның бала кезіндегі тентектік әрекеттерін жазушы «есті» тентек деп суреттейді. Шынында да Шоқан бала болса да әкесінің ел басқару ісіндегі жұмыстарына байыппен қарап, өз әкесінің жақтастары кім, қарсыластары кім екенін жақсы айыра алады. Сондағы оның сотқарлық істері сол әкесінің қарсыластарынан «кек алу» мақсатында болатын.

Әкесі Шыңғыстың «үмітімді ақтар осы болар» деген сенімін жазушы бірнеше мысалдармен тізбектеп көрсетеді. Біріншіден, әкесі Жаманқұл ақынға «Едіге» жырын айтқызғанда соны алты жастағы Шоқан қағаз бетіне түсіріп алады. Екіншіден, Балқожа биге қатысты (Ыбырай Алтынсаринның атасы) әңгіме болғанда мұқият тыңдап отырған жеті жастағы Шоқан «Кенесарыдан қашып Тобылдың суына батып кеткен Балқожа би ме?» деп бірақ айтады. Үшіншіден, бірде Қыпшақ Избасты бимен сөз таластырып отырған Керейден шыққан Тоқсан биге тоғыз жастағы Шоқан «Керейдің атасы-кер жорға ит» деп сөзден тосылдырады. Сөзінің «кесектігіне» таң қалған жұрт сол кезде –ақ Шоқанның ділмарлығына қайран қалысады.

Шоқанның осы бір алғырлығын Омбыға келген кезінде алғаш танысқан досы Күргерей (Григорий Потанин) бірден байқайды да, ол әзілдеп Шоқанның әкесіне «мына қалпымен оқу шыдатпас» дейді. Шынында да Шоқан кадет корпусына қабылданған күннен бастап-ақ өз қатарластарынан оқ бойы озық екенін өзінің білімімен дәлелдеп шығады. Бірде патшаның жарлығымен «киногородец» яғни бұратана халыққа соғыс өнерінің теориясы мен тактикасы үйретілмейтін

болғанын естігенде Шоқан намыстанып, оқуын тастап та кетпек болады, бірақ оны бұл райынан қайтарған осы сабақтардан дәріс берген полковник К.К.Гутковский болды. Ол Шоқанның ерекше зеректігін байқап, оның өзінше жеке дайындалуы үшін кітаптар береді, түрлі түсті карталарды түсіндіреді. Бұл салада да Шоқан алдына жан салмайды, осы алған білімі оның саяхатшылық қызметінде кәдеге жарайды. Кадеттегі оқуын бітірер тұста Шоқанға үлкен жауапкершілігі бар іс тапсырылады. Ол үлкен үлкен парадта кадетті бітірушілердің атынан сөз алады. Бүкіл дүйім жұртты аузына шешендігімен аузына қаратқан Шоқан өз елінің арман мұқтажын айтып, сол жолда қызмет ететінін жасырмайды. Бүкіл дүйім жұртты аузына қаратады.

Романның екінші кітабы Шоқанның кадетті бітіргеннен кейінгі Гасфорттың адъютанты болып тағайындалған қызметімен басталады. Қай жұмысты тапсырса да оның бойынан жауапкершілікті байқаймыз, іскерлігін көреміз. Алғашқы кітапта «есті тентек» Шоқанның небір қылықтарына куә болсақ, екінші кітапта Шоқанның бейнесінен енді есейген, елінің ертеңіне алаңдаулы, ненің болса да байыбына барып, бағамдай алатын көркем бейнені көреміз. Жазушы Шоқанның Атбасар жәрмеңкесін ұйымдастыруға қатысуы оның халқы алдындағы беделінің арта түсуіне көп септігін тигізгендігін суреттейді. Осы тұста Шоқан жәрмеңкеге келген небір ақындардың өлеңдерін шамасы келгенше бір кездегі кадетте алған музыкалық біліміне сүйене отырып нотаға түсіреді, жалпы жәрмеңкеде ұйымдастырылған ойын-сауықтарды суретке салады. Бір өкініштісі осы құнды қолжазбаларынан айырылып қалады.

Сондай-ақ романның бірінші кітабында Шоқанның Г.Потанинмен достығы суреттелсе, екінші кітапта оның Ф. М. Достоевскиймен

достық қарым-қатынасы суреттеледі. «Семейге келе, Москвадағы туған ағасы Михаил Михайловичке жазған хатында – «бұл жақтан, өзгелер түгіл, туған бауырым – сенен де жақын дос таптым!» – деп жазған еді, Шоқан туралы. Бұл «ала тіл» емес, жан сыры еді» [2,506 б.]- деп баяндайды Ф. М. Достоевский өзінің ағасына жазған хатында.

Романда Шоқанның тағыда бір құрмет тұтқан адамы - ол Бурят Доржи Банзаров еді. Білімі жағынан да, ой топшылауы жағынан да ол Шоқанды қатты таңқалдырады, қызықтырады. Тіпті екеуінің мүддесі де ұқсас. Банзаровпен болған әңгімеде Шоқан Шыңғысхан туралы тың деректер естиді және одан қалған «Алтын топшы» деген күнделікті аудару туралы ұсыныс түсіп жатқанын, қиналса көмек сұрайтынын айтады. Шоқан мұндай игілікті істі аяқсыз қалдырмауын өтініп, әр уақытта онымен осы жайында хабарласып тұруын өтінеді. Бірақ «Банзаровтың өліміне Шоқан шын жүректен қайғырды. Сібірлік шығыстық елдердің тағдыры жайында ойланатын тірі адамдардан оның кездестірген бірінші байсалды кісісі – Доржи Банзаров. Ол түйіндерін таба алмағанмен, бұл мәселеде оның білетіні ұшан-теңіз» [2,704 б.], -еді.

Жазушы С.Мұқановтың «Аққан жұлдыз» романын жазуға үлкен дайындықпен келгенін байқаймыз. Романда нақты өмірде болған тарихи бейне сомдалғандықтан, ондағы кейіпкерлер де өмірде болған адамдар. Романның өн бойында Шоқан айналасында өмір сүрген адамдар суреттеледі.

Шоқанның бейнесін ашу үшін жазушы оның ата-тегін, тәлім-тәрбие алған отбасын, өсіп-өнген жерін, білім алған ортасын, қызмет жасаған жерлерін сол кездің тарихи жағдайымен байланыстыра отырып, көркем тілмен айшықты суреттей алған.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мұқанов С. *Аққан Жұлдыз. 1 кітап. кітап.kz*
2. Мұқанов С. *Аққан Жұлдыз. 2 кітап. кітап.kz*
3. КәкішевТ., Ахмет К. *Сәбит Мұқанов: әдеби – ғылыми ғұмырнама. –Астана:Фолиант, 2009, - 352 б.*
4. Ахмет К.С. *Сәбит Мұқанов – ғұлама ғалым. Монография.-Алматы: Білім, 2010.- 392 б.*

ӨНЕРТАНУ ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ АҚТ

Мұқышева Назира

Кинотанушы, өнертану кандидаты, ҚазҰӨУ «Өнертану» кафедрасының доценті
arizan.kino@mail.ru

ҚАЗАҚ КӘСІБИ КИНТЕОРИЯСЫ: БЕЛГІЛІ КИНОТАНУШЫ Б. НӨГЕРБЕКТІҢ «ЭКРАННО-ФОЛЬКЛОРНЫЕ ТРАДИЦИИ В КАЗАХСКОМ ИГРОВОМ КИНО» АТТЫ МОНОГРАФИЯСЫНДАҒЫ ҒЫЛЫМИ МӘСЕЛЕЛЕР

Түйін: Автор бұл мақалада белгілі кинотанушы Бауыржан Рамазанұлы Нөгербектің 2007 жылы шыққан «Экранно-фольклорные традиции в казахском игровом кино» монографиясы туралы баяндайды. Монографияда көтерілген өзекті мәселелерге сараптама жасалады. Қазақ кинотану ғылымы, кино сыны, кино тарихы салаларындағы мәселелерді нақтылап, мысалдармен талдап, жан-жақты қарастырып, ғылыми тұжырымдар жасайды.

Резюме: Статья посвящена монографии известного киноведа Бауыржана Рамазанұлы Нөгербек «Экранно-фольклорные традиции в казахском игровом кино», которая была выпущена в 2007 году. Анализируются актуальные проблемы, которые были исследованы в научной монографии. Конкретно обозначив актуальные проблемы в области киноведения, кинокритики и истории казахского кино, на основе многочисленных примеров, делаются научно-исследовательские выводы.

Summary: The article is devoted to the monograph of well-known film critic Baurzhan Ramazanuly Nogerbek “Screen-folklore traditions in Kazakh feature film”, which was released in 2007. Analyzes the actual problems, which were studied in a scientific monograph. The research conclusions was made by specifically denoting the actual problems in the field of film studies, critics and the history of Kazakh cinema, which are based on many examples.

Киносыншы мен кинотанушының, кино тарихшысының өмірі мен шығармашылығы кино өнерімен тығыз байланысты. Елдің, ұлт кинематографы тарихының даму кезеңдерін, жетістіктері мен кемшіліктерін айқындайтын, болашағын болжап, бағыт-бағдар беретін киносыншы мен кинотанушының, кино тарихшысының атқаратын қызметі орасан зор.

Қазақ кинотану ғылымы, киносыны, кинотарихы саласы дегенде ең алдымен өнертану кандидаты, профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Қазақ Ұлттық өнер университеті «Өнертану» кафедрасының меңгерушісі Бауыржан Рамазанұлы Нөгербектің есімі бірден ойға келері анық. Ол – қазақ киносы туралы сүбелі зерттеу еңбектерімен қоса, жиырма жылдан астам уақыттан бері

кинопедагогика саласын бірге алып келе жатқан ұлағатты ұстаз. Бауыржан Рамазанұлы Нөгербектің қазақ ұлттық киносына және оны зерттеу саласына сіңірген еңбегі ұшан-теңіз. «Когда оживают сказки» [1], «Кино Казахстана» [2], «На экране «Казахфильм» [3], «Экранно-фольклорные традиции в казахском игровом кино» [4] монографияларының, «Қазақ киносының тарихы» оқулығының («Қазақ анимациялық киносының тарихы» бөлімінің авторы) [5], 280-ге жуық мақаланың авторы. Еңбектері көптеген шет тілдеріне аударылды.

Бауыржан Рамазанұлы Нөгербектің мақалаларында, баспасөз беттеріне берген сұхбаттарында, монографияларында айтқан тұщымды ой-пікірлері, теориялық тұжырымдары ұлттық кино өнеріміздің бүгіні мен келешегі үшін атқаратын қызметі өте

зор. Оның еңбектері шын мәніндегі қазақ кәсіби кинотеория саласының негізін қалады деп айтуға толық негіз бар. Осы ретте кинотанушының ұлттық анимациялық кино туралы зерттеген «Когда оживают сказки», қазақ көркемсуретті киносындағы экранды-фольклорлық дәстүрлеріне тарихи-теориялық тұрғыдан баға беріп, ұлттық кино өнерінің қалыптасуы мен даму кезеңдері туралы тың көзқарас қалыптастырған «Экранно-фольклорные традиции в казахском игровом кино» атты монографияларын ерекше айтуымыз керек.

Әрине, Б.Р. Нөгербектің қай еңбегі болса да қазақ кинотану саласы үшін маңызы зор екені даусыз. Солардың ішінен мақаламыздың басты нысаны ретінде 2008 жылы «RUAN» баспасынан жарық көрген «Экранно-фольклорные традиции в казахском игровом кино» атты монографиясын алып отырмыз. Ең алдымен, бұл монографияның қазақ ұлттық киносының қалыптасуы мен даму тарихын ғылыми тұрғыдан жүйелі түрде зерттеген ірі теориялық еңбек екеніне назар аударуымыз қажет.

Қазақ киносы туралы алғашқы монография 1966 жылы жарық көрді. Бұл – кинодраматург Қабыш Сирановтың «Киноискусство Советского Казахстана» атты еңбегі болатын [6]. Осыдан тек қырық екі жыл өткен соң ғана қазақ киносының қалыптасуы мен даму кезеңдері тарихи-ғылыми тұрғыдан зерттелген Бауыржан Рамазанұлының «Экранно-фольклорные традиции в казахском игровом кино» монографиясы жарыққа шықты.

Әрине, екі монографияның арасындағы кезеңде «Очерки истории казахского кино» [7] жинағы, кинотанушылар К. Әлімбаева мен К. Айнағұлованың «Тенденции развития казахского кино» [8], Қ. Сирановтың «Шакен Айманов – кинорежиссер и актер» [9], К. Смайыловтың «Кино осылай туады» [10] сияқты қазақ киносындағы мәселелер тақырып аясы ретінде алынған еңбектер әр жылдары жиі болмаса да, жарық көріп отырды. Дегенмен, бұл аталған еңбектердің көпшілігінде қазақ киносындағы мәселелер эссе, рецензия, публицистика, шығармашылық портрет т.б. жанрларында көрініс тапты. К. Әлімбаева мен К. Айнағұлованың авторлығымен жарық көрген «Тенденции развития казахского кино» атты еңбекте қазақ көркемсуретті және деректі киносының тек белгілі бір кезеңдері ғана қарастырылды. Әрине, қазақ киносының қалыптасуы мен даму кезеңдеріне тарихи-теориялық зерттеу тұрғысынан объективті көзқарас аталған еңбектерде кездесе бермейді.

Отандық кинотану саласында қалыптасқан бұл мәселе туралы Бауыржан Нөгербек «Экранно-фольклорные традиции в казахском игровом кино» монографиясының кіріспесінде кеңес үкіметі жылдарындағы қазақ кинотану саласының кинематографиялық үдерістің көшбасы болудан

гөрі, оның соңынан тек ілесіп отырғанын, негізінен мерзімдік баспасөз беттеріне жарияланған очерктік-баяндау жанрымен ғана шектеліп отырғанын атап өтеді [4, 12 б].

Сонымен, «Экранно-фольклорные традиции в казахском игровом кино» монографиясының қазақ кинотеориясы, киносыны, кинотарихы үшін атқаратын қызметі қандай? Ең алдымен айтпағымыз – аталмыш монографияның авторы күні бүгінге дейін ең бір өзекті болып келген төмендегі маңызды үш сұрақтың жауабын іздейді:

1. Кеңес үкіметі жылдарында тарихи-революциялық және тарихи-биографиялық жанрларда түсірілген қазақ фильмдерінің көркемдік-эстетикалық құндылықтары бар ма?

2. Кеңестік қазақ киносын бүгінгі күн тұрғысынан қалай бағалауымыз керек: кеңестік тоталитарлық фильм моделінде айқын көрініс тапқан идеологиялық өнер ретінде ме әлде ұлттық фольклордың дәстүрлері сақталынған және дамыған өнер ретінде ме? Кеңестік тоталитарлық фильм мен фольклорлық киношығарманың арасында генетикалық байланыс бар ма?

3. Кеңес үкіметі жылдарындағы және одан кейінгі кезеңдегі қазақ ұлттық киносының, Ш. Айманов, М. Бегалин, А. Қарсақбаев, С. Қожықов фильмдері мен «жаңа толқын» киносы шығармаларының арасында байланыс бар ма?

Осы үш сұрақты уақыттың өзі сүзгіден өткізіп барып, алдыңғы қатарға алып шығады. Бұл сұрақтардың жауабын табуда автор көптеген белгілі кинотеоретиктердің, кино тарихшыларының пікірлеріне кеңінен шолу жасайды. Олардың кейбірімен келісе, ал кейбірімен теориялық көзқарас тұрғысынан пікір-сайысқа түсе отырып, өзіндік теориялық ұстанымын алға тартады. Автордың өзі жоғарыдағы үш сұрақтың жауабы «кинематографиялық дәстүрлер мен кинодағы экрандық-фольклорлық дәстүрлердің өзара байланысында жатыр» дейді [4, 9 б].

Б. Нөгербектің пікірінше қазақ киносының аға буын өкілдері мен «жаңа толқын» киносы өкілдерінің шығармашылығы арасында бір қарағанда ешқандай байланыс, сабақтастық жоқ секілді көрінеді. Алайда, актер ойыны мен сюжеттің басымдылығы, таза жанрлық фильм түсіруге деген талпыныс тұрғысынан С. Апрымовтың (кейбір фильмдері), Т. Теменовтың («Адамдар арасындағы бөлтірік»), А. Әмірқұловтың («Отырардың күйреуі») және қазақ киносының аға буын өкілдері фильмдерінің арасында ұқсастықтар бар екеніне назар аударады [4, 20 б].

Монография авторы кеңестік және посткеңестік кезеңдердегі қазақ көркемсуретті киносын фольклорлық және тоталитарлық фильм модельдеріне сәйкес шартты түрде фольклорлық, тоталитар-

лық, тоталитарлық емес және анти тоталитарлық фильм деп төрт топқа бөліп қарастырады. Автордың пікірінше, фольклорлық фильмді кеңестік және посткеңестік кезеңдердің екеуінен де көруге болады. Ал, тоталитарлық және тоталитарлық емес фильмдер кеңес үкіметі жылдарында түсірілді, ал анти тоталитарлық фильм негізінен қазақ киносының тек посткеңестік кезеңіне ғана тән болды [4, 22 б].

Монография авторы жоғарыда аталып өткен төрт топқа нақты қандай фильмдерді енгізуге болатыны туралы былай деп баяндайды: «Фольклорлық фильмдердің қатарына ұлттық эпостар бойынша экрандалған фильмдерді, фильм-ертегілерді, фильм-эпсаналарды, сондай-ақ фольклор шығармаларының желісімен түсірілген немесе цитата ретінде қолданған киношығармаларды айтуға болады. Олардың арасынан ең бір сәтті шыққан «Махаббат туралы аңыз», «Қыз Жібек», «Құлагер», «Жол», «Аңшы» және тағы басқа фильмдерді атап өтуге болады. Тоталитарлық фильм ең алдымен кеңес үкіметі жылдарында тарихи-биографиялық және тарихи-биографиялық жанрларында түсірілген киношығармаларды қамтиды... Ал, тоталитарлық емес фильм кеңестік тоталитарлық фильмнің эстетикасымен сәйкес келе бермейтін шығармаларды біріктіреді. Бұл топтың фильмдерінде кейіпкерлер әлемін жағымды немесе жағымсыз деп нақты бөлінгенін көрмейміз... Қазақ киносындағы тоталитарлық емес фильм моделін Ш. Аймановтың, М. Бегалиннің, А. Қарсақбаевтың көптеген шығармаларынан кездестіруге болады, ал жылдары С. Нарымбетов, Қ. Салықов және т.б. режиссерлердің шығармашылығында айқын көрініс табады.

Анти тоталитарлық фильм бағытында түсірілген фильмдердің барлығында кеңестік жүйеге деген қарсылық көрініс тауып отырды, яғни олар кеңес идеологиясы таңып берген мифтерді ыдыратты. Қазақ анти тоталитарлық фильм моделі 1980 жылдардың соңында алғаш пайда болады. Анти тоталитарлық фильм эстетикасы, әсіресе, С. Апрымов, Д. Өмірбаев, Ә. Қаракұлов т.б. шығармаларында айқынырақ көрініс тапты» [4, 22-23 бб].

Тоталитарлық фильм туралы жан-жақты зерттеулерінде монография авторы белгілі кинотанушылар Н. Зоркаяның, Ю. Богомоловтың, К. Разлоговтың, А. Силадидің (Венгрия) т.б. теориялық еңбектерінен сілтемелер жиі келтіріп отырады. Бауыржан Рамазанұлы қазақ көркемсуретті киносының жалпы даму схемасын кеңестік тоталитарлық фильмнен тоталитарлық емес фильмге және анти тоталитарлық фильмге дейінгі эволюциялық жолы деп қарастыруға болады дейді [4, 41 б]. Сондай-ақ, 1960-1970 жылдары аса белсенділікке ие болған жанрлық фильмдерде, «батырлықты дәріптеуден» гөрі қарапайым адамдардың өміріне басымырақ

назар аударатын киношығармаларда революция тақырыбы мен кеңес киносының эстетикалық заңдылықтары қатаң сақталмаған, сондықтан оларды тоталитарлық емес фильм ретінде қарастыруды ұсынады [4, 41 б].

Тоталитарлық фильм моделінің дәстүрлі жанрлары ретінде қарастырып отырған тарихи-революциялық және тарихи-биографиялық фильмдердің қазақ киносының барлық кезеңдерінде, тіпті тәуелсіздік алған жылдарға дейін түсіріліп келгенін, алайда бастапқыдағы мағынасынан біртіндеп айырыла бастағанына айрықша мән береді. Яғни, кеңес үкіметінің идеологиясын қатаң сақтаған дәстүрлі тарихи-революциялық және тарихи-биографиялық фильмдер біртіндеп өзгеріске ұшырайды. Осы ретте монография авторы ресей кинематографистері қазақ жерінде түсірген алғашқы тарихи-революциялық фильмдерде («Бүліншілік», «Жұт», «Дала әндері», «Қаратау құпиялары», «Жау сокпағымен», «Амангелді», «Райхан») саяси-идеологиялық сарынның тікелей көрініс тапқанын, кейінірек тарихи-революциялық фильмдегі революция тақырыбы біртіндеп тарихи-биографиялық фильмдерде («Абай әндері», «Жамбыл», «Оның уақыты келеді») бейнеленгеніне назар аударады [4, 45 б].

Монография авторының пікірінше, қазақ киносының даму кезеңінің жаңа белесі 1953 жылы түсірілген «Махаббат туралы аңыз» (реж. Ш. Айманов) фильмінен басталады. Өйткені, бұл шығармада революция тақырыбы, большевиктер мен азамат соғысы батырларының бейнесі, ұжымдастыру мүлдем кездеспейтінін атап өтеді [4, 45 б].

Бұдан кейінгі жылдары қазақ киносында тарихи-революциялық тақырыптағы шығармалардың түсірілуі біртіндеп азая бастайды. Есесіне, тың жерлерді игеру тақырыбындағы фильмдерге басым назар аударылады. Монография авторының пікірінше, бұл шығармаларды да тоталитарлық фильм деп атау керек, өйткені, олардың барлығы жоғарғы жақтан арнайы нұсқаумен жүзеге асқан фильмдер екенін атап өтеді.

Қазақ тарихи-революциялық фильмінің даму тарихындағы ерекшеліктердің бірі ретінде шығарманың негізіне тарихи оқиғалар мен тарихи тұлғалардың өмірі алынғанымен, олардың бейнесі мен өмірі сценарий жазу кезеңінде айтулы өзгерістерге ұшырағанына, биографиялық фильм параметрлерінің тарихи-революциялық фильмге айналып кеткендігіне назар аударады. Бұл жағдайда революция ісінің куәгерлері немесе қатысушылары көркемдік және идеологиялық тұрғыдан жалпылама көрініс тапты дейді кинотанушы [4, 47 б].

1960-1970-1980 жылдардағы қазақ киносындағы тарихи-революциялық жанрдың ерекшеліктері туралы Б.Р. Нөгербек былай деп жазады: «В 1960-жылдары қазақ көркемсуретті киносына та-

рихи-революциялық жанр қайта оралады да, ұлттық кинематографтың көрнекті фильмдерінің бірі «Қилы кезең» фильмі (1966) түсіріледі. Аталмыш жанр 1970 жылдары бәсеңдейді, алайда Ш. Аймановтың «Атаманның ақыры» (1970) соңғы фильмінде тарихи-революциялық жанрды қай жаңғыртуға деген сәтті талпыныс сезіледі. 1980-жылдары О. Сүлейменовтың сценарийі бойынша түсірілген «Соңғы асу» (1981) фильмінде революцияға қарсы кейіпкерлер бейнесінің тереңдей түскенін және кеңестік тарихи-революциялық жанрдың өзгергенін көреміз. Революцияның таптық жаулары бұл фильмде жағымсыз, зұлым, қатігез болып көрінбейді. «Соңғы асу» шығармасын А. Қарсақбаевтың «Қилы кезең» фильмінде алғаш көрініс тапқан тарихи-революциялық фильм кейіпкерлері әлемінің өзгеріске енуі тұрғысынан кинематографиялық ізденістің соңы деп қабылдауға болады» [4, 47 б].

Қазақ киносындағы кеңес үкіметінің алғашқы жылдарынан бастап, кейінгі бірнеше онжылдықтарда әркімде даму және түрлену сатыларынан өткен тоталитарлық фильмнен түбегейлі арылу процесі тек 1990 жылдардың басымен тұспа-тұс келгені және оның басты себебі ретінде қоғамда белең алған саяси өзгерістер, ҚСРО-ның ыдырауы, идеологиялық институттардың, совет үкіметінің символдары мен мифтерінің келмеске кетуі туралы құнды пікірін білдіреді.

Ұзақ жылдар бойы алғашқы қазақ ұлттық фильмін анықтауда түрлі-түрлі пікірлер айтылып келгені белгілі. Отандық өнер, соның ішінде кинотану саласы үшін өте маңызды болып табылатын бұл мәселені «Экранно-фольклорные традиции в казахском игровом кино» монографиясының «Советский тоталитарный фильм и проблемы изучения истории казахского кино» атты бірінші бөлімінің «Вопросы историографии казахского кино» атты үшінші тарауында кеңінен қарастырып, тарихи деректерге, фильмографиялық фактілерге сүйене отырып, ғылыми тұрғыдан тұңғыш рет жүйелі түрде баға беріп, тұщымды көзқарасын білдірген Бауыржан Рамазанұлы болды.

Монография авторы кинотанушы, кинодраматург Қабыш Сирановтың «Киноискусство Советского Казахстана» (1966) атты монографиясында «Амангелді» фильмін («Ленфильм», сц.авт.: Б. Майлин, Ф. Мүсірепов, В. Иванов; реж.: М. Левин, 1938) қазақ киносының тұңғыш ұлттық фильмі деген пікірімен келіспейтіні және ұлттық фильм деп аталуының негізгі факторлары туралы нақты ғылыми дәлелдер келтіреді. Б. Нөгербектің пікірінше, ұлттық фильм деп аталу үшін негізгі үш фактор болуы тиіс. Олар: фильмнің тақырыбы ұлттың өмірімен байланысты болуы тиіс, өзінің техникалық базасы болуы керек және авторлары жергілікті ұлттық киномамандарынан болуы қажет. Егер, осы

үшеуі де бір фильмнен табылып жатса, онда ол шығарманы ұлттық деп атауға бұлтартпас негіз бар дейді кинотанушы. Осы ретте «Амангелді» фильмінің сценарийін жазуға қазақ әдебиетінің өкілдері, актерлері қатысып, тақырыбы мен кейіпкерлері қазақ халқымен байланысты болғанымен, оны толықтай алғашқы қазақ фильмі деп айта алмаймыз дейді. Өйткені, фильм ресей киностудиясында («Ленфильм») түсірілген және режиссері жергілікті ұлттан емес (ресейлік кинематографист).

Автордың пікірінше «Амангелді» «Бүліншілік», «Дала әндері», «Жұт», «Қаратау құпиясы», «Райхан» фильмдерінің қатарында тұруы керек. Әрине, бұл фильмдердің түсірілу жұмысына қазақ әртістері мен әдеби кеңесшілері, кейінірек сценаршы-драматургтер тартылды. Бірақ, олар бәрібір Ресей кинематографистері тарапынан Қазақстан материалына түсірілген шығармалар болып табылады. Өйткені, ұлттық киноөндірісінің базасы мен ұлттық режиссерлердің, операторлардың болмағанын ұмытпауымыз керек. Сондықтан, жоғарыда аталған фильмдер туралы сөз болғанда, тек ұлттық кино өнерінің пайда болуына себепкер болды немесе қазақ, орыс мәдениет қайраткерлерінің арасындағы өзара шығармашылық байланыс деп қана қабылдауымыз керек» деп жазады [4, 64 б].

Біз жоғарыда монография авторының ұсынған ұлттық фильмнің негізінде болуы тиіс үш фактормен таныстық. Осы тұста, әсіресе ұлттық мамандарға келгенде пікірін тағы да нақтылай түседі: яғни, фильмнің режиссері жергілікті ұлттан болуы керек екенін баса айтады. Тек, сонда ғана (тақырып және техникалық базаны қосқанда, әрине) фильмді толыққанды ұлттық шығарма деп атауға негіз бар дейді. Осы ретте кинотанушы төмендегідей схеманы ұсынады:

1. Фильмнің тақырыбы – «Бүліншілік» (1928)
2. Тақырыбы мен мамандар (түгелі емес) – «Амангелді» (1938)
3. Тақырыбы, база және мамандар (түгелі емес) – «Абай әндері» (1945)
4. Тақырыбы, база, мамандар (толығымен) – «Махаббат туралы аңыз» (1953) [4, 67 б].

Көріп отырғанымыздай, кинотанушы қазақ ұлттық киносының алғашқы қарлығашы ретінде «Махаббат туралы аңыз» (реж. Ш. Айманов, К. Гаккель) фильмін ұсынып отыр. Өйткені, фильм қазақ ұлттық фольклорының негізінде жергілікті киностудияның (Алматы көркемсуретті және хроникалық-деректі фильмдер студиясы) базасында түсірілген. Қазақ киносы мен театрының актерлері ойнаған және өте маңыздысы, режиссері – қазақ. Сонымен, кеңес үкіметінің идеологиясы мен саясатының нәтижесінде дүниеге келген және кеңестік дәстүрлі тарихи-революциялық фильм болып табылатын «Амангелді» емес, ұлттық эпостың

негізінде түсірілген және көркемсуретті кинорежиссураға алғаш түрен салған Ш. Аймановтың алғашқы шығармасы «Махаббат туралы аңыз» фильмін қазақ ұлттық киносының тұңғышы деген қорытындыға келеді. Бауыржан Рамазанұлының қазақ ұлттық киносының алғашқы шығармасы туралы нақты жүйеге келтіріп, дәлелдеп берген осы теориялық көзқарасының өзі ұлттық кино саласының болашағы үшін зор қызмет атқаратыны сөзсіз.

Бауыржан Рамазанұлы монографияның «Модели экранно-фольклорных связей в кино» атты екінші бөлімінде фольклордың анимациялық киноға тигізетін әсерінің маңызды ерекшеліктерін қарастырады. Автордың пікірінше, фольклордың анимациялық киноға әсері тек тақырыбы мен жанры тұрғысынан ғана емес, бейнелеу тәсілдері жүйесімен де ерекшеленеді. Яғни, анимациялық бейнені қалыптастыруда халық ертегілері, эпсаналар мен аңыз-әңгімелер сияқты фольклордың тағы да басқа көптеген жанрларына тән бейнелеу тәсілдері қолданылады. Сондай-ақ, анимациялық кино мен фольклор шығармаларында бейнеленетін уақыт пен кеңістіктің арасында ұқсастық өте көп екендігіне назар аударады [4, 79 б].

Монография авторы фольклор шығармалары мен анимациялық киноның арасындағы байланыс туралы ойын әрі қарай тереңдете түседі. Автордың пікірінше, фольклор дәстүрлерін тек анимациялық кинодан ғана емес, көркемсуретті киноның кейбір жанрларынан да, соның ішінде кеңестік тарихи-революциялық және тарихи-биографиялық фильмдерден, бүгінгі антигиталитарлық фильмнің көптеген модельдерінен де көруге болатынын атап өтеді [4, 104 б].

Осы ретте айта кететін мәселе – анимациялық кино өнеріндегі теориялық мәселелер туралы қазақ кинотану саласында бірінші болып қолға алған да Б.Р. Нөгербек болатын. Кинотанушының 1984 жылы жарық көрген «Когда оживают сказки» атты қазақ анимациялық киносын теориялық тұрғыдан талдап берген монографиясынан кейін де әлі күнге дейін бірде бір ғылыми еңбектің жарық көрмегені белгілі. Жалпы, әлемдік кинотану ғылымында анимациялық кино туралы жарық көрген тұщымды еңбектердің саны аса көп те емес. Осы ретте Бауыржан Рамазанұлының қазақ анимациялық киносы туралы зерттеулерінің, осы саладағы маңызды-маңызды деген мәселелерді теориялық тұрғыдан пайымдаған салмақты ойлары тек қазақ кинематографы үшін ғана емес, әлемдік кино өнері үшін де маңызы зор екенін атап өтуіміз керек.

Қазақ киносының тарихында ұзақ жылдар бойы ақиқатын күтіп жатқан көптеген маңызды мәселелердің аз болмағаны белгілі. Солардың бірі – «Амангелді», «Райхан», «Абай әндері» фильмдері мен олардың сценарийіне қатысты болатын.

Бұл фильмдер туралы Қабыш Сирановтың «Киноискусство Советского Казахстана» (1966), «Шакен Айманов – кинорежиссер и актер» (1970) атты еңбектерінде, кейінгі жылдары жарық көрген «Очерки истории казахского кино» (1980) атты ұжымдық жинақта және тағы да басқа көптеген жеке мақалаларда жазылғанымен, олардың ұлттық кино тарихында алар орны туралы жүйелі түрде зерттеліп, жазылған еңбектердің жоқтың қасы деуге болады. Осы ретте кинотанушы Бауыржан Нөгербектің «Экранно-фольклорные традиции в казахском игровом кино» атты монографиясының «Экранно-фольклорные традиции в казахском советском тоталитарном кино» деп аталатын үшінші бөлімінде жоғарыда аталған және тағы басқа еңбектерге сүйене отырып, «Амангелді» (1938), «Райхан» (1940), «Абай әндері» (1945) фильмдерін жанжақты әрі ыждағатты зерттеу нысанына алынғаны туралы ерекше атап өту керек.

Осы бөлімде кинотанушы кеңестік идеология мен құйтыртқы саясаттың нәтижесінде бұрмаланған «Амангелді» фильмі сценарийінің авторларына (Б. Майлин, Ғ. Мүсірепов) қатысты дәйекті деректер келтіре отырып, олардың қазақ ұлттық кинодраматургиясында алатын орнына әділ бағасын береді. Монография авторы қазақ кинодраматургтерінің экранға тек қолына қылыш ұстаған көтерілісшіл емес, ойшыл әрі зиялы кейіпкерді алып шығуда үлесі зор екендігіне назар аудартады. Алайда, бұл талпыныстың толық орындалмай қалуының басты себебі ретінде фильмнің кеңестік дәстүрлі тарихи-революциялық және тарихи-биографиялық фильм моделінің шеңберінен шыға алмағандығынан деп атап өтеді кинотанушы [4, 115 б]. Осы ретте тағы бір айта кететініміз – автор аталмыш бөлімде «Дала әндері» фильмінің сценарий авторларының бірі Бейімбет Майлин болуы мүмкін» деген тағы бір үлкен маңызды зерттеудің ұшын шығарады [4, 106 б].

Бауыржан Рамазанұлы қазақ әдебиетінің классигі М. Әуезовтің кинодраматургиядағы алғашқы еңбегі болып табылатын «Райхан» киносценарийі мен осы сценарий бойынша түсірілген «Райхан» фильміне тоқталып өтеді. Фильмнің басты кейіпкері Райханның әдеби сценарийдегі бейнесі «шығыстың азат етілген әйелі» ұғымынан алшақ кете алмағанына, іс-әрекеттері мен сөздерінде оның жеке басының ерекшеліктері көрінбейтініне, есесіне өзге кейіпкерлердің бейнесі анағұрлым ұтымдырақ шыққанына назар аударады. Монография авторы осы ретте «Райхан» фильмінің сценарийі кеңестік тоталитарлық фильм заңдылықтарының кинодраматургияға тигізген әсерінің жарқын мысалы екендігін атап өтеді.

Әрине, Бауыржан Рамазанұлы қазақ кинотану саласында бұрын-соңды әртүрлі мағынада айтылып

та, жазылып та келген «Абай әндері» фильмінің қазақ киносының тарихындағы алатын орны туралы зерттеулерін бұл монографияда да назарынан тыс қалдырмайды. Кинотанушы бұған дейін қалыптастырып қалған қазақ ұлттық кинематографиясының тұңғыш шығармасы туралы пікірлердің тарихи тұрғыдан дұрыс болмай келгендігін «Абай әндері» фильмі туралы тұщымды ойларымен дәлелдейді. Автордың пікірінше – Алматы көркемсуретті және деректі-хроникалық фильмдер студиясы өзінің жұмысын «Абай әндері» фильмімен бастады. Сондықтан да, осы шығармамен ұлттық кинематография дүниеге келді деуге толық негіз бар. Бауыржан Нөгербектің бұл пікірі қазақ киносының тарихына, жалпы отандық кинотану ғылымына тың серпіліс алып келді. Өйткені, кинотанушының тек бұл ғана емес, жалпы аталмыш монографияда көрініс тапқан дәйекті пікірлері мен теориялық зерттеулері ұлттық кино өнеріміздің қалыптасу және даму тарихына қатысты бүгінгі күн тұрғысынан тың көзқарасты қалыптастырғаны белгілі.

Қазақ әдебиетінің классигі М. Әуезовтің «Райхан» киносценарийінен кейінгі кинодраматургиядағы тағы бір еңбегі – «Абай әндері» фильмімен тығыз байланысты. Монография авторы жазушының қаламынан шыққан «Абай әндері» киносценарийі мен фильмді салыстыра отырып, әдеби сценарий мен экрандық нұсқаның арасында айтулы айырмашылықтар бар екеніне мән береді. Алайда, әдеби сценарийдің қазақша нұсқасындағы кейіпкерлерінің шұрайлы тілі, астарлы, мазмұнға бай диалогтары орыс тіліне аударылып, экранға көшкенде алғашқы ерекшеліктерінен айырылып, жұтаң болып шыға келгенін атап өтеді [4, 147 б].

Сонымен, кинотанушы Бауыржан Рамазанұлы Нөгербек «Экранно-фольклорные традиции в казахском игровом кино» атты монографиясының «Экранно-фольклорные традиции в казахском советском тоталитарном фильме» атты бөлімінде 1930, 1940, 1950 (әсіресе, алғашқы жартысында) жылдары түсірілген қазақ фильмдеріндегі революционерлер мен большевиктердің, азамат соғысы бағырларының, Абай, Жамбыл сияқты тарихи тұлғалардың экрандық бейнесі дәстүрлі кеңестік тарихи-революциялық және тарихи-биографиялық фильм моделінің шеңберінен шыға алмады деген қорытындыға келеді.

Бауыржан Нөгербектің қазақ кинотану ғылымына тың серпіліс алып келген тағы бір қыры – қазақ кеңестік дәстүрлі тоталитарлық фильм моделіне ұқсамайтын, көркемдік, философиялық арнасы мүлдем бөлек ұлттық тоталитарлық емес фильмдерді анықтап, оларға жан-жақты талдау жасап, бір жүйеге келтіруі болды. Біз қарастырып отырған монографияның «Преломление экранно-фольклорных традиции в казахском нетоталитарном кино»

атты төртінші бөлімі тақырыбы айтып тұрғандай, тұтасымен қазақ киносы тарихындағы 1950 жылдардың ортасынан басталған жаңа бетбұрыстың ерекшеліктеріне арналады.

Автор 1953 жылы «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» дастаны бойынша түсірілген «Махаббат туралы аңыз» (сц.авт.: Ғ. Мүсірепов, реж.: Ш. Айманов) фильмінің қазақ ұлттық киносының тарихында алатын орнына кеңінен тоқтала отырып, қазақ киносының орыс кинематографы сияқты өзінің алғашқы қадамын ұлттық фольклорды, театр өнерінің дәстүрлерін игеруден бастағанын атап өтеді [4, 174 б].

Қазақ кинотану саласының алғашқы кезеңінен бастап, ұзақ жылдар бойы «Махаббат туралы аңыз» фильмінің «көркемдік құрылымы, эстетикасы театр өнеріне тым жақын» деп сын көзіне жиі алынғаны белгілі. Алайда, Бауыржан Нөгербек «Ресей, Франция, тағы басқа елдердің алғашқы фильмдері де театрлық қойылымдардан еш айырмашылығы болған жоқ. Сондықтан, «Махаббат туралы аңыз» фильмінен кинематографқа тән эстетикалық ерекшеліктерді талап етудің қажеті жоқ» деп жазады [4, 175 б].

Сонымен, кинотанушы әрбір кинематографиялық мектеп кино өнерінің барлық даму кезеңдерінен өтеді, сондықтан «Махаббат туралы аңыз» фильм-спектаклін қазақ ұлттық кинорежиссура-сының басы екенін дәлелдейтін кинематографиялық шығарма деп қабылдауымыз керек дейді. Монография авторы тұңғыш қазақ ұлттық фильмі ретінде Шәкен Аймановтың кинорежиссурадағы тырнақалды еңбегі «Махаббат туралы аңыз» шығармасын атау керек деген пікірін дәлелдеу барысында орыс және шетел кино өнерінің тарихына үнемі жүгініп отырады.

Бауыржан Нөгербектің қазақ кинотану ғылымына сіңірген орасан зор еңбегінің тағы бір қыры – 1950 жылдардың екінші жартысы мен 1960-1970 жылдардағы қазақ киносының жалпы бағыт-бағдарын, кинодраматургиядағы, кинорежиссурадағы, актерлік өнердегі т.б. шығармашылық ізденістер мен тың жаңалықтарды ғылыми зерттеудің сүзгісінен өткізе отырып, дәстүрлі кеңестік тоталитарлық фильмнің тоталитарлық емес фильм моделіне көшудегі ерекшеліктерін назарынан тыс қалдырмауы болды. Осы ретте «Оның уақыты келеді» (1957, реж. М. Бегалин), «Қилы кезең» (1966, реж. А. Қарсақбаев), «Тұлпардың ізімен» (1964, реж. М. Бегалин), «Ана туралы аңыз» (1963, реж. А. Карпов), «Атамекен» (1966, реж. Ш. Айманов), М. Әуезовтің шығармалары бойынша экрандалған «Қараш-Қараш оқиғасы» (1968, реж. Б. Шәмшиев), «Көксе-рек» (1973, реж. Т. Өкеев), «Шыңдағы шынар» (1965, реж. С. Қожықов) фильмдерін жан-жақты талдау нысанына алады. Автордың пікірінше, бұл

шығармалардың барлығында қазақ халқының ұлттық болмысы, мінез-құлқындағы ерекшеліктер, рухани әлемі, өмір сүру салты, әрине ең бастысы ұлттың тағдыры көрсетілген. Сондықтан, бұл фильмдердің алдыңғы онжылдықтарда түсірілген шығармалардан ерекше айырмашылығы бар. Бір сөзбен айтқанда, кеңес үкіметінің идеологиясы мен саясаты таңған модельден алшақ жатқан фильмдер.

Кеңес үкіметі жылдарындағы және одан кейінгі кезеңдегі қазақ ұлттық киносының, Ш. Айманов, М. Бегалин, А. Қарсақбаев, С. Қожықов фильмдері мен «жаңа толқын» киносы шығармаларының арасында байланыс бар ма деген теориялық маңызды сұрақтың жауабын табу – «Экранно-фольклорные традиции в казахском игровом кино» монографиясының авторы өзінің алдына қойған үш мәселенің бірі болғанын жоғарыда айтып өткен болатынбыз. Кинотанушы аталмыш мәселеге қатысты ғылыми тұжырымдарын монографияның «Антитоталитарный фильм поссоветского периода» атты бесінші бөлімінде ұсынады. Шын мәнінде, отандық кинотану ғылымында қазақ киносының аға буын өкілдері мен «жаңа толқын» киносы өкілдері шығармашылығының арасындағы байланыстың болуы не болмауы осы монографияда тұңғыш рет ғылыми тұрғыдан қарастырылып, жүйеге келтірілді.

Монография авторы 1980 жылдардың соңы мен 1990 жылдардың басындағы қазақ киносы мен елдегі, қоғамдағы саяси, экономикалық ахуалды тығыз байланыста қарастырады. Әрине, тек халықтың әлеуметтік өміріне ғана емес, елдің өнері мен әдебиетіне, мәдениетіне тікелей әсер еткен қоғамдағы өзгерістер фильмдердің эстетикалық-көркемдік жағына да ықпал еткенін, сондай-ақ киноөндірістің, дубляждың, прокаттың т.б. жағдайын назардан тыс қалдырмайды. Бұл ретте автор тек «жаңа толқын» киносы өкілдерінің ғана емес, басқа да режиссерлердің шығармашылығына кеңінен тоқталады.

Автордың пікірінше, «жаңа толқын» режиссерлерінің шығармашылық қолтаңбасының өзі әртүрлі екенін көруге болады. С. Апрымов, Д. Өмірба-

ев, А. Әмірқұлов, Ә. Қаракұлов, Р. Нұғымановтың әрқайсысының фильмдерінің кейіпкерлері мен стилистикасына талдау жасай отырып, «жаңа толқын» режиссерлерінің фильмдерін стильдік ұқсастықтан гөрі, кейіпкерлері, тақырыбы мен тоқсаныншы жылдардағы әлеуметтік өмірді бейнелеу жағы біріктіреді әрі ол шығармалар кеңес киносының кейіпкерлеріне мүлдем ұқсамайтын кейіпкерлер мен таза авторлық режиссерлік киноның стилистикасын алып келді деп тұжырымдайды [4, 275 б]. Кинотанушы тек «жаңа толқын» режиссерлерінің ғана емес, Б. Қалымбетов, Д. Манабай, С. Нарымбетов, Е. Шынарбаев, К. Салықов, А. Айтуаров, Е. Болысбаев т.б. режиссерлердің де фильмдерін де назардан тыс қалдырмайды және ол шығармалар антитоталитарлық фильм моделіне сәйкес келеді деп жазады [4, 271 б].

Белгілі кинотанушы, өнертану докторы, профессор В.И. Фомин «Экранно-фольклорные традиции в казахском игровом кино» монографиясы авторының тарихи деректер мен оқиғаларды талдауда қатаң логиканы ұстанғанын және бұл ұстанымның кең ауқымдағы материалды тарихи-теориялық тұрғыдан ғылыми жүйеге келтіруге емін-еркін мүмкіндік бергенін атай отырып, былай деп жазады: «У Б.Р. Нөгербекта очень цепкое и развитое аналитическое мышление, позволяющее ему логично и доказательно развернуть широкую картину исторического процесса, сложного взаимодействия разнокачественных и разноуровневых факторов обстоятельств».

Сонымен, белгілі кинотанушы, профессор Бауыржан Рамазанұлы Нөгербектің «Экранно-фольклорные традиции в казахском игровом кино» монографиясы – қазақ жерінде түсірілген алғашқы көркемсуретті фильмдерден бастап, ұлттық кино өнерінің күні бүгінге дейінгі даму тарихы экранды-фольклорлық дәстүрлер тұрғысынан жан-жақты әрі терең зерттеуге ие болған ірі теориялық еңбек. Бұл монографияның қазақ кинотану ғылымы, кино сыны, кино тарихы үшін атқаратын қызметі ұшан-теңіз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Нөгербек Б.Р. Когда оживают сказки: мультипликационное кино Казахстана. – Алма-Ата: «Өнер», 1984
2. Нөгербек Б. Кино Казахстана. Сборник статей, рецензий, эссе. – Алматы: Национальный продюсерский центр, 1998
3. Нөгербек Б. На экране «Казахфильм». – Алматы: RUAN, 2007
4. Нөгербек Б. Экранно-фольклорные традиции в казахском игровом кино. – Алматы: RUAN, 2008
5. Нөгербек Б. Қазақ анимациялық киносының тарихы // Нөгербек Б.Р., Наурызбекова Г.К., Мұқышева Н.Р. Қазақ киносының тарихы: оқулық. – Алматы: ИздатМаркет, 2005
6. Смаилов К. Киноискусство Советского Казахстана. – Алма-Ата: «Казахстан», 1966
7. Очерки истории казахского кино. – Алма-Ата: «Наука», 1980
8. Айнагулова К., Алимбаева К. Тенденции развития казахского кино. – Алматы: «Ғылым», 1990
9. Сиранов К. Шакен Айманов – кинорежиссер и актер. – Алма-Ата: «Жазушы», 1970
10. Смаилов К.С. Фильм осылай туады. – Алматы: «Өнер», 1981

Mashurova Aida Abdrahmanovna

PhD Kazakh National Academy of Arts. T.Zhurgenov
Almaty city, +7 701 250 1831, aidamashur@gmail.com

HISTORICAL GENRE IN CINEMATOGRAPHY

Түйін: Мақалада «Тарихи кино» көркемсуретті кинематограф жанры ретінде қарастырылған. Жанрдың пайда болуы, дамуы мен оның негізгі бағыттарын зерттеуді басты нысанаға алып отыр. Жоғарыда аталып өткен жанр аясында тарихи оқиға немесе сол замандағы кез-келген тұлға көрсетілген. Киножанр теориясының даму жолдары күрделі эволюциялық жолмен тепе-тең, сонау сурет пен археологиялық құрыстардың өзара байланысы бүгінгі күндегі кинотілінің дамуына өз ықпалын тигізді. Сондай-ақ, совет дәуіріндегі кинематограф пен орталық Азия елдері мен қазақ көркемсуреттіфильмдерінің негізгі бағыттары болып саналады.

Түйін сөздер: кинематограф, тарих, теория, тарихи жанр, ұлттық-патриоттық тақырып, тарихи-революциялық кино, поджанр

Резюме: В статье рассмотрен жанр игрового кинематографа «Историческое кино». Его основные направления, моменты зарождения жанра, а так же развитие. Историческое событие либо какого-то деятеля того времени, которое показывается в кинокартинах вышеуказанного жанра. Теория киножанров, сложный эволюционный путь, который был пройден начиная от простых заимствований из живописи и археологических реконструкций до системы современного киноязыка. Основное магистральное направление советского кинематографа, в том числе казахского и центрально-азиатского игрового кино.

Ключевые слова: кинематограф, история, теория, исторический жанр, национально-патриотическая тема, историко-революционное кино, поджанр

Summary: The article is about a genre of cinematography "The historical cinema". Its main directions, the inception of the genre, as well as evolution. The historical event or some figure of the time, which is shown in the movie above the genre. Film genre theory, complex evolutionary path that has been passed from simple loans of paintings and archaeological reconstructions to the system of modern film language. Main mainstream of Soviet cinema, including Kazakh and Central Asian feature films.

Key words: cinema, history, theory, historical genre, national-patriotic theme, historical and revolutionary cinema, subgenre

Born in 1895 and having passed certain stages, as a result of searches, experiments, owing to technical and art development, the cinema looked for own means of expression. Existing in interrelation with other arts, absorbing the general characteristics of art works, it looked for its cinema forms and genres. "The concept of a film genre was created with the statement of the Hollywood studio system. It helped to systematize production and facilitated promotion of cinema into the market", - notes Ronald Bergan [1, 115].

It is worth mentioning that the system of genres in a cinema is mostly borrowed from literary studies, so for example, "the novel became the film novel, the story – the film story, the drama – the film drama, the comedy – a comedy film, etc., etc." [2, 50].

Reflecting and discussing about genres, bringing up concerns of genre purity idea, about specifics of the genre material organization, many cinematographers hold the general opinion that "there is a continuous process of genre enrichment in the modern art" [3, 44]. "It is very difficult to lay modern film works in a framework of any well-shaped genre classification, - writes the script-writer Evgeny Gabrilovich. - The problem of genre definition or "genre combination", as any

other problem, is connected with a form and can be considered as the part of the common artwork dependent on identity and skill of film production creators... as a matter of practice, I had to observe how a single genre scenario is transforming on its way to cinema screens. Quite often it is being improved, but sometimes it loses integrity and harmony of the script concept ..." [4, 45]. The film director, the screenwriter, the People's artist of the Russian Federation, Alexander Mitta (Robinowitz), facing genre problems in the practical work, specified that "the genre disciplines the artist" and "demands to be extremely precise" when selecting genre design methods. Analyzing various methods in film process, A. Mitta emphasizes, "in any work ... equivalent are the most various methods". At the same time he writes: "When analyzing the movie... during its creation, it is necessary to differentiate the main and collateral methods, to separate external from the internal... Most often we see how one genre will crystallize a bigger form, but does not categorically dissociate from others, and rather subordinates, adapts "alien" but necessary elements for the needs" [5, 48-49]. Noting poly-genre constructions, the author suggests to pay attention to "sense of proportion and taste", demanding "keen intuition", and also explains that

"essential is the plasticity of transitions from one method to another, a thread of communications" [5, 48-49].

The cinema can be divided into such following types as documentary cinema, theatrical (fictional, feature) cinema, animation cinema and scientific cinema (science fiction, scientific research, educational). Each type of this art is subdivided into various genres, which also have their respective sub-genres. "For a historical genre of feature cinema, the following sub-genre development is characteristic: historical and household, battle, historical-revolutionary, retro" [6, 30].

It is known that any group or classification in works of art is conditional as one single genre can synthesize with other genre. "Keeping the wealth of material and sensual completeness, - notes S. M. Eisenstein, - the real event can, at the same time, be and epic on content disclosure, and dramatic on its plot development, and lyrical on that degree of perfection ..." [7, 86].

Since our work considers only one direction, which is the theatrical feature cinema, so it may be said that it consists of the following groups:

- drama (including comedy, adventure and psychological films);
- the lyrical;
- musical cinema;
- epic (historical).

The film epic, the film novel, the film story which cornerstone the monumental, large literary work, belong to an epic genre. Their general feature is "the narrative beginning, multilateral reflection of historical events in connection with human destinies, deep penetration into an inner world of the main characters" [8, 24]. The movies produced in the thirties of the last century can serve as an example: "Alexander Nevsky" by Sergey Eisenstein along with Dmitry Vasilyev; "Peter the First" by Vladimir Petrov, "Bogdan Khmelnytsky" by Igor Savchenko, "Ivan the Terrible" by Sergey Eisenstein, "Minin and Pozharsky" by Vsevolod Pudovkin and Mikhail Doller.

The historical movie. In the first years of cinema it was found (first in primitive forms) that the historical film had the inherent ability to, visually and with convincing clarity, fix the recreated images of the past times. That was the necessary esthetic prerequisite of development of the historical movie... "Reconstructions of the past" coincided with basic art searches and statement of serious semantic issues [9, 156]. So the main stages of theoretical and practical idea formations of a historical genre in fictional cinema corresponds to stages of motion picture art

development in the Soviet and Post-Soviet period, period of independence of the republics in the Central Asian region.

With the change of a socio-political order and mankind's spiritual progress, the historical movie in art searches, semantic tasks and esthetic views - were transforming gradually. During the Soviet period of the 1920s, the emphasis was put on historical-revolutionary subject (S. Eisenstein's film trilogy: "Strike", 1924; "Battleship Potemkin", 1925. "October", 1927; "Mother" by Vs. Pudovkin, 1926; "Zvenigora" A. Dovzhenko, 1928). As for Hollywood cinema that period favoured the trend, which received the conditional "cloak and dagger" name (D. Fairbanks in the "Mark of Zorro", 1920, "Three musketeers", 1921, "The Thief of Baghdad" 1924).

Aspiration to synthesis, which is: the appeal to literary works, music, the smooth use of sound, color, search of new art and esthetic forms, judgment of motion picture art theory - all this allowed to discover and develop versatility of motion picture art, determining a cinema phenomenon.

Let's pay attention to the fact that genres "have no sharp borders", they look to sort of "diffuse, merge, pass from one state to another" [10, 19] which leads to a new genre. Therefore classification of a historical genre in feature films has the principle which is conditionally subdivided into the following groups;

- sword-and-sandal film;
- "cloak and dagger film";
- supercolossal film;
- biopic (biographic movie).

Let's focus the attention on a historical genre. A genre which was initially borrowed from the fine arts which is one of its main genres. It is known, "traditional genres of painting – a historical genre, battle, lifestyle, a portrait, a landscape, a still life painting etc." [2, 50].

This genre implies some historical event or some figure of that time which is shown on the screen or painted on the canvas. "The protagonist is the main acting character expressing the main idea, a subject, the content of this or that work embodying an author's plan and the art concept" [11, 14].

I.L. Dolinsky, in his article "Historical Movie and Screen Adaptation of Literary Classics" notes that "national and patriotic subject is main central in the best film works . The historical truth there is combined with art fiction, a component that makes any feature film impossible [12, 273].

In this regard, noteworthy is the statement of the American historian, the literary critic Hayden

Whyte claiming that «Like the historical novel, the historical film draws attention to the extent to which it is a constructed or, as Rosenstone calls it, a “shaped” representation of a reality we historians would prefer to consider to be “found” that have been established by historians’ investigation of the record of the past. But the historical monograph is no less “shaped” or construction than the historical film or historical novel. It may be shaped by different principles, but there is no reason why a filmed representation of historical events should not be as analytical and realistic as any written account» [13, 1195-1196].

Drawing a parallel between the Soviet period of a cinema and foreign cinema, we can note the identity of interest in historical subject. So, for example, in France and Great Britain, interest in historical subject, in the historic figure, was treated as "its impetuous idealization as an exclusive and powerful personality uplifted over human interests (A. Hans "Napoleon", 1927, France), or, most often, contracting its activity to specifically private sphere (A. Korda "Private life of Henry VIII", 1933, Great Britain)". The Italian movies based on "antique plots" ("Cabiria" by director of G. Pastrone, 1914) differed in scope and bright spectacular expressiveness. Their experience was inherited by the American cinema ("Ten precepts" C. B. DeMille, 1923; "Ben Hur" of F. Niblo, 1927). [13, 157].

It should be noted, thanks to acting and characters created by actors, a hero emerged on the screens revealed in individual and unique properties of his personality.

A special attention is drawn to the investigation of a revolutionary-hero character in the cinema of the 1950s - 70s. Director's criteria became the issues of protagonist interpretation that would open up his political views as well as the social exquisiteness constructed on contradictions and difficulties of this development.

Consistently working in a historical-revolutionary genre, many directors throughout different years created the movies in the cooperation with cinematographers of the socialist countries which played an essential role in creation of this genre. Those were "History lesson" by L.O. Arnshtamp (1957), "Aleksa Dundic" by L.D. Lukov (1958), "Red bells" by S.F. Bondarchuk (1982) and many others.

"The given examples demonstrate that the appeal to art experience", and also collaborations with "other countries did not lead to washing out of a national diversity to ideological eclecticism", but led to "creative search", the solution of "political problems, as set-forward with time" [14, 18-19].

In the same years, the historical and biographic cinema gains the momentum in parallel with historical-revolutionary subject. This subject will be discussed in the following article.

Summarizing the studied material, it should be noted:

- the theory of film genres is, first of all, a difficult evolutionary way which was passed beginning from simple borrowings from painting and archaeological reconstruction to a system of modern film language;

- the world cinema fund created at the end of the XIX century and within the XX century proclaims that – there is a synthetic art form which is possessing informative potential, having social and esthetic value, promoting "magic" impact on the cinema-goer;

- continuously seizing new means of film making, relying on experience and traditions of theater, painting, music, traditions of literature, the outstanding film directors such as Melies, Griffith, Chaplin, Eisenstein, Pudovkin, Dovzhenko, Kuleshov, Vertov became the original innovators who left an indelible mark in formation and development of world motion picture art and film genres;

- establishment of the historical movie, marked the Soviet historical-revolutionary, historical and biographic movies of the 20th years shot in historical and chronological as well as epic genres;

- particular attention to the identity of the revolution fighter is characteristic for the 1930s. The main objective becomes the display of "the person in his real originality, in the expected qualities calculated according to the logic of social regularities and in surprises, even whims of individual psychology and behavior, in complex transitions from one state to another" [10, 19].

- historical-revolutionary, historical and biographic movies - make the main trend of the Soviet cinema, including the Kazakh and Central Asian feature films.

References

1. Bergan R. *Cinema. Complete Encyclopedia / Tr. from English. TA Grablevsky*. - M.: OOO "Publishing Astrel, 2008. - 512 p. – P. 115.
2. Freilich S.I. *The theory of cinema from Eisenstein to Tarkovsky: a textbook for high schools*. - 4th ed. - M.: Academic Project Foundation "Mir", 2007. - 512 p. – P. 41, 50.
3. Julius Reisman. *Reflections on the genres. Material. I. Shilova // Movies and time. Issue 2 / Researching Institute of Theory and History of State cinema of the USSR; Editorial Board.: D.S. Pisarevsky (Rep. Ed.), and others*. - M.: Art, 1979. - 225 p.] – P. 44.
4. Eugene Gabrilovich. *Reflections on the genres. Material. I. Shilova // Movies and time. Issue 2 / Researching Institute of Theory and History of State cinema of the USSR; Editorial Board.: D.S. Pisarevsky (Rep. Ed.), and others*. - M.: Art, 1979. - 225 p.] – P. 45.
5. Mitt A. *Reflections on the genres. Material. I. Shilova // Movies and time. Issue 2 / Researching Institute of Theory and History of State cinema of the USSR; Editorial Board.: D.S. Pisarevsky (Rep. Ed.), and others*. - M.: Art, 1979. - 225 p.] – P. 48-49.
6. Makiyenko MG *Artistic space and time in the historic movie: disser- ... On comp., scientists PhD of Philosophy degree: 09.00.04 - Aesthetics - Moscow: Moscow State University of Culture and Arts, 2011. - 144 p. – P. 30.*
7. Eisenstein S.E. *Pride [1940] // fav. manuf.* - M.: Art, 1964. T. 5. – P. 86.
8. *History and Theory of Film: educational and methodological complex / aut.- compiler N.P. Sokolova; Dep. of Cult. Tyumen State Academy of Culture and Arts. - Tyumen: RIC TGAKI, 2007. - 240 p. – P. 24.*
9. *Cinema. Encyclopedic Dictionary. Edited by S.I. Yutkevich. - Moscow: Soviet Encyclopedia, 1986. - 640 p. – P. 156, 157.*
10. Yurenev R.N. *The innovation of the Soviet cinema*. - M.: Prosveshenie, 1986. - 192 p. – P. 19.
11. Nogerbek B.B. *Evolution and transformation of image of the hero in the Kazakh feature films (1930s - 2000s): disser- ... On comp. scientists PhD of Philosophy degree: 17.00.03 - Almaty KazNAA them. T.Zhurgenov, 2012. - 133 p. – P. 14.*
12. *A brief history of the Soviet cinema. Editor V. Ryazanov. - M.: Art, 1969 - 616 p. – P. 273.*
13. Hayden White. *Historyography and Historiophoty. // The American Historical Review. – Oxford: Oxford University Press on behalf of the American Historical Association, Dec., 1988. - Vol. 93, No. 5. - pp. 1193-1199. – PP.1195-1196.*
14. *Vaysfel'd IV Our multinational cinema and world screen. - M.: Knowledge, 1975 - 136 p. – P. 18-19.*

Крыкбаева Сара Мукашевна

өнертану кандидаты, ҚР мәдениет саласының үздігі, ҚазМемқызПУ-дың қауым.проф.м.а
87078202466, sarakm@yandex.ru

Қалдыбаева Гулмария Ауелхановна

ҚазМемқызПУ-дың аға оқытушысы, Алматы к.,
+7 701 551 7798, Cool.gulmaria@mail.ru

ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ КИІМІНІҢ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАН БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ МЕН ӘЛЕМДІК КӨРКЕМ ӨНЕРДЕГІ КӨРІНІСІ

Түйін. Бұл мақалада қазақ халқының ұлттық киімдерінің әлемдік көркем өнерде алатын орны және қазіргі костюм үлгілерінің дәстүрлі киімдерден айырмашылығы мен ерекшелігі, жалғастығы басты мәселе ретінде қарастырылады.

Резюме. В статье рассматривается место казахского национального костюма в мировой художественной культуре, а также особенности и отличия между моделями современного и традиционного костюма как актуальной проблемой.

Summary. In the article the place of the Kazakh national suit is examined in a world artistic culture, and also features and differences between the models of modern and traditional suit as issue of the day.

Әлемдік өркениеттің дамуындағы қазақ мәдениетінің, оның ішінде қазақ халқының ұлттық киімдерінің орнын анықтау маңызды өнертанымдық проблема болып табылады. Қазақ костюмі ұлтымыздың көркем мәдениетінен ерекше орын алатын бұйым.

Қазақ костюмдері халықтың тұрмыстық қажеттіліктеріне байланысты туындаған, адамды ыстық пен суықтан қорғауға, әсем етіп көрсетуге арналған мүмкіндік пен шеберлер еңбегінің нәтижесі ретінде танылады. Біз ақсақалын ардақтаған салт-жоралғысын салмақтаған жұрттың ұрпағымыз. Қазақтың ұлттық костюмінің қалыптасуын мен дамуы зерттеудегі маңызды проблема қазақ киімінің ежелгі формаларының үлгілерін табу мен оның көркемдік ерекшеліктерін өнертанымдық тұрғыда тану, оларды әлем халықтарына таныстыру, даму жолдарын көрсету – қазақтың өнертанымдық зерттеулеріне үлес қосатын ерекше бағыт болып табылады.

Қазақ ұлттық костюмдері туралы шет ел этнограф-суретшілері салған бейнелері, ежелгі киім үлгілерінің көне нұсқалары, археологиялық қазба жұмыстарының негізінде табылған алтын адам киімі, қазақ арулары мен батырларының дәстүрлі киімі үлгілері, Ш. Уәлиханов салған Боранбай, Тезек төренің ұлттық киімдері, «Абайды оқығанда» атты көркем графикадағы ерлер мен әйелдердің, байлар мен сұлтандардың, сал серілердің мерекелік киім үлгілері, қазақ эпосындағы Гүлбаршын, Құртқа, Баян сұлу, Айман-Шолпан, Қыз Жібек сынды сұлулардың киімдері алғашқы нұсқа ретінде ұсынылады. Егеменді Қазақстан дизайнерлері Б.Асанова, Қ.Нұрқаділова, Б.Исмаилов, А.Кауменова А.Бәпани, Ж.Сахиева, Л.Жағамбаевалардың ұлттық

салт-дәстүр мен көркемдің дәстүрге негіздерген киімдерді дизайнерлік жобалау бағыттары анықталады.

Қазіргі Қазақстан бейнелеу өнерінде қазақы киім үлгілерін тек дизайн саласында ғана емес, театр, сценография, хореография, кино, сәндік-қолданбалы өнерде де көркемдік-синтездің жаңаша қырларымен бай көрініс табуда. Қазақы киім үлгілерінің өркениет мәдениетінің қай саласында болмасын жаңаны жасауда құнарлы рухани негіз болатындығына күмәнданбаймыз, қайта олардың күн санап мәні мен мазмұнына деген қызығушылықтың арта беретініне сенімдіміз. Өнер уақыт пен кеңістікке сәйкес ұдайы дамуда болатын құбылыс болғандықтан, оның мәдени кодтары мен архетиптері ұдайы ашылып, қайта оянып, айналымда жаңарып, құнарланып, жаңғырып отыратындығы белгілі.

Өркениет барлық мәдениеттердің жетілген деңгейі дейтін болсақ, өзінің ішкі заңдылықтарымен оның қандай болмасын түрлерін өз деңгейінде жоғары көтеруге, әлемдік мәдени айналымға жеткізуге, таратуға мүмкіндігі бар. Бірақ, оны үйлесімді локалды түрде тетіктерін іске қосу, көркем жүйе ретінде зор талғаммен бағамдай біліп, қозғалысы мен дамуын тоқтатпау ұлт өкілдерінің шығармашылықтық қарқынды ізденісін қажет етеді.

Бұл жерде айта кететін нәрсе әлемдік жоғары тексерілген технологиялар мен дәстүрді байланыстыру, шендестіру. Нәтижесінде, ұлттық нақышы мен мәні қанық жоғары өнімді киімдерді сұранысқа сай қамтамасыз ете білу.

Сондықтан, біз айтып отырған тетіктер жүйелі түрде ғылыми-шығармашылықтық зертханалардан өткізілген мәдени-теориялық

деңгейдегі ғылыми-сараптамалық зерттеу материалдарымен қамтамасыз етілуі керек.

Киімдегі ұлттық рәміздер мен нышандар мемлекеттік мәдени бағдарламалармен байланысты басымдылықтаға жауапты іс болғандықтан, ұлттық киім өндірісінің тұрмыстық қарапайым түрлеріне дейін қолға алынатын шаралар қабылдануы қажет.

Мұның жарқын мысалы, Тәуелсіздігімізді алып, мемлекеттік рәміздер мен нышандарымызды жолға қойған іс-шаралар біздің әлемдік қауымдастықта ұлттық ерекшелігімізді көрсетіп тұр. Мәселе, тек осы иігілікті істерді логикалық шегіне дейін жүзеге асыруда. Бұл, әрине халықтық шығармашылық пен көркем-кәсіби айналысатын жеке кәсіпкерлерді, мамандар жұмысын жою емес, мемлекеттік ұлттық идеяға сәйкес топтастыру саясатына ұласуы керек. Тек сонда ғана, жаппай жұмылып істелінген жұмыс нәтижесі халық игілігіне айналып, жаһандану, локализациялау үдерістері мемлекетіміздің ұпайына шешіледі деген ойдамыз.

Бүгінгі күнде оқу орындарынан бастап, театр, сценография, хореография, кино, бейнелеу өнері және т.б. шығармашылықтық мекемелерінде дәстүрлі киім үлгілерінің қолданыс аясы кең түрде орын алған. Сонда, қазіргі Қазақстан өнері көп векторлы бағытпен қолдануда болашақта ұлттық келбетсіздікке ұшырамайды ма? деген сауал туындайды.

Әлде, стильдік, құралдық мақсатта өріс алуының өзінде мән бар ма? Ал, дәстүрлі киім театр, сценографияда белгілі бір драмалық әрекетті бейнелеуге бағытталып, спектакльдің өзіндік көркем шешімі басты орында тұрғандықтан этнографиялық материалдар көмекші құрал есебінде ғана қолданыс табады.

Көрермен сахнада ұлттық киімнің мәнінен гөрі спектакльдің ойынынан ғибрат алады. Мысалы, М.Әуезов атындағы академиялық қазақ драма театрындағы «Айман-Шолпан», «Қамар сұлу», «Қарагөз», «Қобыланды», «Қазақтар», «Томирис» атты қойылымдар театрдың негізгі бағыты қазақтың болмысы мен ділі тануға, оның ішінде дәстүрлі киімді де жақсы меңгергендігін көрсетеді. Абай атындағы Опера және балет театрының «Ер Тарғын», «Қыз Жібек», «Абай» қойылымдары төл мәдениетіміздің сазды музыкасы мен биінде дәстүрлі киімдеріміздің сан жетпес бейнелі образдарға бай келбетіне ие. Бұл қуантарлық жай. Ал, жанашылдыққа қандай қадам жасалып, ұлттық киімнің жалауы қандай киноларымызда желбіреп, мерейі тасыды? Біз ойланатын, қолданбай тұрып талдап, талғайтын талай нәрселеріміз бар. Бүгінгі күнге екшеп, өз-

герте жаңартып киіндіретін ұлттық киіміміз әлі де уақытпен модерндік талқыға түсіп, жаңғыра дамитын кездері алда.

Хореография-би саласы әлемде адамды тән мен рухтың бірлігіне ұмтылуда біршама ұлттық киімдерімізді трансформациялап үлгерді. Кешегі мамандар бізден Еуропаға кетіп, қайта оралып, «Тілеп пен Сары қызды» қойды. Американдық сценограф мамандар қазақ киімен биге арнап, психологиялық ізгілік пен зұлымдық рухта ерекшелеп, ұлттық нақыштан гөрі өркениеттік мәдениетке бұрды. Бірақ, қазақ киімі сахнада жарасты, жоғары талғамда көрінді. Ойланып қарасак, біз кейін шегіне алмайтын үдерістер көп, сондықтан, өркениеттік мәдениет тұлпарына ұлттық нышанды жарасымды жасау-жабдығын жаба білсек, біз уақыттан қалып қоймағанымыз. Демек, жаңару, жасару арқылы өркениетке ұмтылу өзімізге байланысты. Адақанның алды жөн, арты соқпақ екенін естен шығармасак, жол табатынымызға сенім мол. Кеңес үкіметі тұсында бейнелеу өнері шығармаларының «түрі ұлттық, мазмұны социалистік» болғандықтан ұлттық қолтаңба ізденістері ұлттық тақырыптың ізденістерінен көрініс тапқаны ақиқат.

Қазақтың көрнекті ғалымы, этнограф, зертеуші Ш. Уәлиханов кезінде Боранбай, Тезектөре портреттерінде ер адамдардың ұлттық киімдегі көріністері бейнеленген. М.Әуезовтың «Абай жолы» романында Абайдың, Құнанбайдың, Айғанымның тағы басқа да көптеген кейіпкерлердің киім үлгілеріне тартымды суреттеме берген. Осы роман кейіпкерлерінің көркем образы халық суретшісі Е.Сидоркиннің «Абайды оқығанда» атты көркем графикалық шығармасында шынайы көрсетілген. Мұнда ерлер мен әйелдердің, байлар мен сұлтандардың, сал-серілердің мерекелік киім үлгілері шынайы бейнесімен көз тартады. Қазақ арулары мен батырларының, сал-серілерінің, би-болыстарының ұлттық костюмдерінің көне үлгілерін анықтауда, кино мен театр өнері сурет шеберлерінің орны бөлек. Солардың ішінде Ш.Аймановтың «Қыз Жібек» фильміндегі ұлттық костюмі ерекше көз тартады. Бұл фильмдегі көріністерде Қыз Жібек пен Төлегеннің, Шеге мен Қаршығаның, жауынгерлер мен арулардың киім үлгілері сол уақыт тыныс тіршілігінен хабардар етіп, көрушіге ерекше әсемдік сезімін сыйлайды. Сондай-ақ «Көшпенділер» фильміндегі жауынгерлердің киім үлгілері бабаларымыздың ерлігімен қатар әсемдік талғамын жоғары болғанын паш етеді. «Ақан сері» фильміндегі сал-серілердің киім үлгілері ұлттық костюм жасаудағы қазақ шеберлерінің жоғары талғам иесі болғандығын

айғақтайды. Сонымен қатар даңықты суретші Қ. Телжановтың «Көкпар», белгілі суретші А.Тұрсыновтың «Аударыспақ» атты кескіндемелік шығармаларында ұлттық ойындарға қатысқан ер жігіттердің киімдері, қазақтың басқада дәстүрлі киім үлгілері молынан көрініс табады.

Қазақ арулары мен батырларының дәстүрлі киімі үлгілері қазақтың батырлар жырларында шеберлікпен сомдалған. Бұл жырларға арқау болған Айман - Шолпан, Қыз Жібек, Құртқа, Гулбаршын киген ұлттық костюмдер қазақ сұлуларының қайталанбас бейнелері асқақтата көрсетілген. Сол сияқты Алпамыс, Қобыланды, Ер Тарғын, Төлеген сынды батырлардың сипаттаған киімдері ұлттық көркемдік дәстүр үлгісін көрсетеді.

Халқымыздың киім киюдегі өзіндік ерекшелік, қазақ арулары мен батырлары киімдер үлгісінің бірқатары кеменгер халық суретшілері Ә.Қастеев [1] пен О.Таңсықбаев сынды көрнекті суретшілердің өнертанушылық, көркем шығармашылық бағыттағы ізденістерінің нәтижесі болып табылады.

Ә.Қастеевтің 1930 жылдардағы “Көк камзолды қыз”, “Қыз ұзату”, “Келін түсіру”, Тігін үстінде» (1927), «Мектеп» (1930), «Қарындасының портреті» (1932), “Қос құрбы” және т.б. шығармалары мен О.Таңсықбаевтың 1938 жылғы В.В. 1938 Валихановтың “Қалқаман мен Мамыр” опера балет спектакліне декорация жасауы бірден көрерменнің көңілін жаулап алды. Сол жылдары Орал Таңсықбаев қазақ эпос жырларының бейнелі образдарына сахналық киім үлгілерін даярлауда өзіндік қолтаңбасымен ерекшеленді. Сахналық киімдердің ұлттық дәстүрлік кілтін тапқан суретші сахна артистерінің киім кию мәдениетілігіне, киімнің түрі және пішініне жан бітірді. О.Таңсықбаевтың «Қалқаман - Мамыр» опера балет спектакліне декорация жасауынан желбіршекті қос етек көйлек киген қыздардың бейнелі кескіндерін дала табиғатымен үндестіріп, көркемдік ерекшелігімен алғаш рет сахна төріне шығарды [2].

Қос шеберлердің арасындағы бейнелеу өнері тәсіліндегі бірізділікті ауқымды пішін, көлемді кеңістік шешімін табудағы ортақ заңдылықтардың бар екендігін көрінеді.

Дәстүрлі қазақ киім өнеріне тән потенциалды көркем динамикалы мүмкіндіктер қазақ суретшілерінің шығармашылығында ұлттық киім үлгілері нақышы ішкі үйлесімділікпен кескінделіп, үлкен үлес қосты. Бейнелеу өнері қазақ киім үлгілерінің реалистік бедерін кескіндеме, театр, графика тұрғысынан бірқатар үн қоса, қанық көркемдей білді. Ә. Қастеев, А. Ғалымбаев,

Г. Исмаилова, Қ. Тельжанов, А. Шаяхметов, А. Ақанаев, Е.Сидоркин, К.Баранов, Қ.Телжанов, Т.Ордабеков, З. Түсіпова, И. Исабаев, Қ. Кәметов және т.б. шығармашылығы, сәндік-қолданабалы өнерде гобеленде Қ. Тыныбеков, Ф. Зәуірбекова, кейіннен Ә. С. Бапановтар киіз, тоқымада әсемдік әуезін жаңғырта білді.

С. Бапанованың киіз киім топтамасында көне киім үлгілерінің ұлттық бөлшектерін бояу түсінің ерекшелігінде және қазіргі болашақ жастарымыздың талғамына орай киім кию мәдениетінің дәстүрімен сабақтастырылып, тігіссіз киім пішу және кесте тігу амалдары кеңінен қолданылды. Сауле Бапанованың киім топтамасында тік және кең етектегі камзол тәрізді пальтолар, бешпент, камзолдар басым. Бас киімдердің пішіндері көбінесе түп тұлғаға бағыттталып, қарапайымдылығымен ерекше, дәстүрлі қалыптасқан мәдениеттің салттық, әдет-ғұрыптық көрінісі эстетикалық тұрғыдан шешімін табады.

Дегенмен, таза бейнелеу өнері шығармашылықпен шұғылдандыра станоктық кескіндеме кетіп, немесе таза декоративизмде белгілі бір деңгейде ұлттық әйел киімінің мәнін ашып беруге қабілетсіз. Бұл жағдайда, таза сәндік-қолданабалы өнер мен киім дизайны, сценография саласы ғана етене шұғылданып, ұлттық әйел киімінің нышандары мен белгілерін дамытуға, трансформациялауға, модернизациялауға қабілетті.

Мәселенің қолданабалылығы турасында теориялық курстар қажет. Қазіргі таңда көркем мәдени өзгерістің осы салалардан басталатынын және зор ықпалды екендігін бүгінгі уақыт көрсетіп отыр. Көп жағдайда пішін мен мазмұн арасында пайда болатын қақтығыстың шешімі ұлттық дәстүрдің ұпайына еншіленбейтіндігі анық.

Өндірістік мәдени орындар бұл мәселені кәсіби тұрғыдан әзірге терең мән бере жолға қойған жоқ. Кино, театр, дизайн саласы батысқа еліктеуден әлі арылып, төл тума киімдегі нақыштарды бейімдеуде. Бұрынғыларды атағанда «Қыз-Жібек», «Амангелді», «Батыр Баян» және т.б. болса, ендігі атышулы «Көшпенділер» фильмі өзінің кино технологиясында қазақ ұлттық киімінде жасанды материалдарда жоғары орыналу деңгейімен көрінді. Бірақ, әлі таза ұлттық киімнің көсегесін көгертіп, жұртты тамсандырған фильмдер жоқтың қасы.

Өнердің көркемдік кейіпкерлеріне дүниетанымының қандай идеялары, сезімдері мен принциптері жүзеге асырылатынын түсінуге бағытталған ұмтылыс, әсіресе дәуірлер тоғысында, мәдениет кезеңдері алмасар сәттерде ерекше орын алады. Сол себепті ХХІ ғасырдың табалдырығын аттаған сәтте, біз өткен ХХ ғасырдың

90-шы жылдары Қазақстанның көркем өнеріне не әкелгені, оған біздің қандай үлесіміздің бар екендігі туралы ойланбай тұра алмаймыз. Өткен жүзжылдықта түрлі инновациялармен қатар дербес мәдени феномен ретінде кәсіби көркемөнер мен сәндік-қолданбалы өнерінің ұлттық мектебі қалыптасты және өмірден өз орнын тапты. Оның қазіргі өнерінің бір түрі Contemporary art бағытымен де байланысы бар екенін айту керек. Себебі, қазіргі көкейкесті өнер бүгінгі мәдени болмысымызды «қазір» және «осы» мезетте тануға бағытталған. С.Баялиев, М.Нарымбетов, А.Меңлібаева, С.Сүлейменовалар жасаған киімдегі ұлттық үлгі өзгеше көркем тілде байланыс орнатты. Нәтижесінде, бейсаналы құбылыстар пішіннің сиықсыздығына, ажарсыздығына, мәнісіздік арқылы мән іздеу үдерісінде дисгармонияға әкелді.

Өнер өзінің мәнерлеу құралдары мен тәсілдері жүйесінде адам өміріндегі, оның ішкі дүниесіндегі өзгерістерді сөзсіз түрде көрсетеді, көп жағдайда оны уақытынан озып сипаттайды, алдын алады, сол себепті әлеуметтік тұлғаның даму динамикасын үйлестіреді және белгілі бір арнаға бағыттап отырады. Оның дамуының әр сатыларында алдыңғы қатарға түрлі басым идеялар шығады.

Қазіргі киім дизайн саласындағы ұлттық киімдердің сыртқы пішімінің тұрақтылығын сипаттайтын кеңдік, масштабтылық, жоғарыдан төменге қарай бой түзеген көрінісі дамудың тіктік бойымен емес, көлбеу бойымен бет алуы семантикалық кодтардың жойылуына, костюмнің композициялық шешімін көбінесе дисгармонияға жол беретіндігін көруге болады. Бұл ұлттық дүниетанымдық көзқарастың жеткіліксіздігінен, ғасырлар бойы жинақталған ішкі істеліктің үзілуінен туындаған нәрсе. Сондай-ақ, киім әрлеуде мата түрлері мен түстерінің үйлесімі, киім түрлерінде кездесетін ою-өрнек нақыштарын

мақсатсыз қолдану, әшекейлердің адамның жас ерекшеліктеріне сәйкес келмеуі тәрізді мәселелер олқылық көрсетеді.

Ұлттық әйел киімінің өн бойындағы ою-өрнек нақышының мәтіндік оқылуы киімнің сыртқы бітімімен композициялық ой құрап, мәнді өтпелілігі біртұтастылық пен реттілікке ие емес. Өнер әсемділікке, мәдениеттілікке баулиды, қоғамдық өмірдің қай саласы болсын ықпал етеді. Қазір өндіріске әсемдікті ендіретін киім дизайн саласы кеңінен өріс алуда. Ұлттық пішіндердің үлгілеріндегі сарындар бойынша қазіргі заман киімін құрастыруды екі бағытқа, яғни халық үлгілеріне еліктеу, үлгілерді стилизациялау деп бөледі.

Қазіргі сән туындыларын әшекейлеп безендіру элементтерін қарап отырып, олардың көбінесе ұлттық мұраларға сүйеніп жасау қазіргі заман талабына бағытталды дейміз. Әлбетте, бұрынғыға қарағанда киім тұрмыстық қажеттіліктен асып, адамның эстетикалық талғамын қанағаттандырып, көңіл-күйіне әсер етіп, күнделікті адамның ой-қиялын, сезімін, рухын өз өнерімен тығыз байланыстыратын деңгейге ұмтылатын тәрізді. Бірақ, киім өнері тікелей табиғи қажеттіліктерден пайда болып, қазақ елінің мәдени-рухани қырларының өркендеуіне себеп болған. Ұлттық сананы қалыптастыру үшін адам бойына ұлттық сезімді оятып, өз еліне деген сүйіспеншілікті өркендету қажет.

Адам өмірінің өзегіне айналып, бірлігін қалыптастырып отырған шығармашылық қатынас ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, атадан балаға мирас болып, салт-жораларда, табиғи заңдылықтарда, мәдени мұраларында сақталып жалғасын табуда. Халықтық мәдениет қаншалықты көне болса, оның тарихи тамыры да тереңдей түседі. Бүгінгі уақыт болмыс ерекшелігін көрсетуге ұмтылатын болғандықтан, ұлттық киімнің де атына заты сай болуын талап етеді.

Қолданылған әдебиеттер

1. Кастеев А. Альбом. – Алма-Ата: Өнер, 1986. – 258 с.
2. У.Т. ансыкбаев: Воспоминание. Документы / Сост.: М.В. Мюнци, Н.Р. Ахмедова, Н.И. Глазкова, Е.Я. Тансыкбаева. – Т.: Из-во лит. Искусства, 1988. – 176 с.
3. Изобразительное искусство Советского Казахстана // Альбом. Құраст. И.П.Юферова, алғы сөз мақаласының авторы Б.К. Барманқұлова. – Алма-Ата: Өнер, 1989. – 264 с.

Крыкбаева Сара Мукашевна

өнертану кандидаты, ҚР мәдениет саласының үздігі, ҚазМемқызПУ-дың қауым.проф.м.а
87078202466, sarakm@yandex.ru

ДӘСТҮРЛІ САЛТ-ЖОРАНЫҢ КИІМДЕ БЕЙНЕЛЕНУ КӨРІНІСІ

Түйін. Бұл мақалада киімнің рухани-мәдени және материалдық байланысы, дәстүрлі салт-жораның сабақтастығы, ұрпақ тәрбиесіндегі мәні сипатталады.

Қазіргі таңда сәндік-қолданбалы өнерді оқыту арқылы халықтық киімдерді меңгеру аса қажет. Ұлттық өнерде киім пішіні, өрнегі адамның ой санасынан туындап, белгілі бір жағдаймен байланысты көрініс табады.

Резюме. В статье рассматривается духовно-культурное и материальное связи, непрерывности традиционные обычаи и ритуалы, значение воспитания поколения.

Изучение народной одежды в процессе преподавания декоративно-прикладного искусства является необходимостью сегодняшнего дня. В национальном искусстве покроя одежды, орнамент рождается в человеческой фантазии и в известных обстоятельствах находит свое применение.

Summary. In the article the spiritually-cultural is examined and material to connection, to continuity traditional customs and rituals, value of education of generation.

A study of folk clothing in the process of teaching of the decoratively-applied art is the necessity of today. The national art of tailoring clothes, ornaments born into the human imagination, and in certain circumstances, finds its application.

Тарихи көне ұғымдар мен түсініктер көшпелілер мәдениеті мен өркениетінде көбінесе өзіндік көркем бейнелі нақышта кескінделіп, адамзаттың философиялық ой-танымының көркемдігін мәдени-рухани құндылығын байыта түсті. Республикамыздың дәстүрлі мәдени-рухани мұраларын зерттеп, сақтап, әлемдік мәдениеттер қатарынан көрсете білу қазіргі маңызды міндеттердің бірі.

Әрбір мемлекеттің қоғам мүшесі бүкіл әлемге өзінің ұлттық тілін, әдет-ғұрпын, материалдық мәдениетін, ұлттық болмыс ерекшеліктерін танытатын ел мұрагері, жақтаушысы, сақтаушысы екені этнографиялық ғылымда дәлелденген.

Шынында да, қоғам өзгерсе, адам өзгереді, онымен бірге санамыз мәдениетіміз де өзгеріске ұшырауы ықтимал.

Қазақтың дәстүрлі киімінің тарихи дамуы әр дәуірдің кезеңдерімен байланысты бірнеше ірі жіктемелерде қалыптасқаны белгілі. Қазіргі таңда дәстүрлі киімнің құндылығын тек бағалап қана қоймай, оның мәнін түсінуге тырысамыз, өйткені киім бөлшектерінің жүйесін құрастыру өте кең әрі көптүрлі. Халқымыздың ұлттық мәдениеті мен рухани мұраларын киім өнері арқылы ұрпақ санасына сіңіру аса қажет.

Қазақтың дәстүрлі киімдері өзінің көркемдік сипатымен, сәнімен, сан ғасырлық тарихтың иісін сақтап, бедерін жеткізгені тарихи деректемелерден белгілі. Қазақтың киімдері жайлы жазылған еңбектер Ә.Марғұлан [1], Ө.Жәнібеков [2], Х.Арғынбаев [3], С. Қасиманов [4], А.Құралұлы [5], Ә.Табылдыев [6], Р.Төлеубекова [7], С.Ұзақбаева [8], С.Қалиев [9], М.Смаилова [9], Аюбаев Қ. [9], Н.Әміреев [9], С.Асанова [10] т.б.

Дәстүрлі киім халықтың өмір сүруінің жаңа экономикалық, саяси талаптарына қатысты өзгерсе де, өз сипатын пішіндерінде, ою-өр-

нек нақышында, көне әшекейлерінде сақтаған. Киімнің алғашқы қызметі адам денесін қорғау болса, кейіннен жыныстық, әлеуметтік жағдайына және жас ерекшелігіне, эстетикалық, этикалық тәрбие беру секілді қызметтері дәстүрлі салт-жоралық, рәсімдермен сабақтастығы айқын көрініс тапқан. Ұрпақ тәрбиесіне ата-бабаларымыз көптеген ырым, тыйым, амал тәсілдерді киімдермен байланыстырған. Киімді оң қолдан бастап киіп, сол қолдан бастап шешу, оң қолдан бастап кию жақсы ырым болып саналады. Бұл қағида баланың қимылын епті болғанын жақсылыққа бағыттағанын тілеген болар. Қазақта оң деген сөзі жақсылық нышанын білдірген. Кері, теріс, жаман деген сөздер антоним ретінде қолданыс табады.

Киімнің жағасын баспаған. Киімді желбегей жамылмаған, өйткені аруақтар ғана жеңсіз кебінін желбегей жамылып, үйге кіреді деп, үрейлі ырымға жатқызған. Екі қолы жоқ адамда киімді желбегей жамылып жүреді.

Тозбаған киімді тастауға болмайды. Қазақ халқында тозбаған киімді тастау жаман ырым. Егер оны адам кигісі келмесе, біреуге сыйлау керек. Мұнда халықтың ұқыптылығы үнемділігі, киім ісмерінің еңбегін бағалағаны білінеді.

Көне түркі тілінде кеп «қалып» (форма) қазіргі қырғыз тілінде де «кеп» сөзінің бір мағынасы – «қалып, киім маска». Сондықтан белгілі ғалым Р.Сыздықтың «Кеп түбірінен жасалған «кебенек» сөзі «киім» дегенді білдіреді», - деген дәлеліне сүйене отырып, «кебіс» сөзінің түбірі де кеп болуы деп топшылауға болады [11]. Даладан үйге кірген кезде кебісті шешіп, оң жақ босағаға қатарластырып, тұмсығын отқа, сірі өкшесін іргешеге қаратып қояды.

Бас киімді тебуге, лақтыруға, теріс киюге болмайды. Жақсылықтың бәрі адамның маңдай-

ына жазылады, сондықтан да бас киімнің орны ерекше. Бас киімді әрқашан таза, ұқыпты ұстап, босағаға емес, төрге ілген. Бас киім туу бастауының, өмірлік күштің өзара байланысын анықтайды. Мәселен, шала туылған баланы әкесінің тымағына немесе киім қалпаққа салып 40 күн бойы ұстап, киіз үйдің жоғары белдеуіне іліп қою, бұл баланың шалалығын жетілдіреді деген сенім және баланың өмірлік бастауы мен әке арасындағы байланысты қамтитын салттық ғұрып. Бөтен адамға бас киім бермейді және айырбастамайды. Адам басы кемиді деп саналған.

Бас киімді сыйға тарту өте үлкен құрмет саналатын. Бас киім үйдің құты, отбасы құты деп дәріптелген. Бұл тәлім адамның ой қабілетін басының сау амандығымен байланысты болғанын көне заманнан қазақ халқы білгенін айғақтайды. Денсаулыққа қазақ халқы өте үлкен зер салған.

«Бірінші байлық денсаулық», «Дені саудың тәні сау» деп рухани және материалдық байланыстың негізін тәттің саулығы арқылы да ерекше мән берген. Баланы туғанынан бастап тұзды сумен шомылдырып, маймен сылап, жеңі ұзын, ұшы бітеу көйлек кигізіп қоятын. Ондай көйлектен бала қолын аузына салып сормайтын. Бұл да баланың денсаулығына жасалған әрекеттер. Балаға ат қойғанда, әке - шешесі, атасы, әжесі, жас нәрестенің өнегелігі үлкендерге ұқсасын деп, дарынды, өнерлі, ақылды ақсақалдарға аузына түкірткен. Азан шақыртып атын қойғызып, қарияның шапанының етегіне орап, батасын алған. Бұл ырым ата-анасының баладан күтер үміті зор екенін көрсетеді.

Сонымен, адам баласының, оның ішінде қазақ халқының дүниеге келіп, бірте - бірте өсу жолында да олардың киімдері өзгеріп, жаңа оң алып отырған. Н. Шаханованың еңбегінде бала туған сәттен бастап, ит көйлек киетінін, одан қыркынан шыққаннан соң балалар киіміне ауысатындығын айта келіп, одан кейін олар өскен сайын, жастарына жас қосылған сайын киім түрлері де өзгеріп, атаулары түрленіп отыратындығын (мәселен, жастық шақ, келіншек, әйел, ер адам киімдері) нақты сипаттап көрсетеді [12, 54-55 бб.]

Баланы бесікке салу рәсімі кезінде бесіктің үстіне жеті киім – кешек (шапан, кебенек, тон, т.б.) жабумен және кебенек пен қамшы – ел қорғайтын батыр болсын деген игі тілекті білдірсе керек.

Ұрпақсыздық пен баласының аз болуы бақытсыздық болып саналған, бедеу әйел мен оның киіміне қатысты көптеген тыйымдар да бар. «Ертеде бедеу әйел қайтыс болғанда, оның көйлегі, тоны, кілемі, саукулесі, көйлегінен құрайтын мүліктері әкесіне немесе қалың мал берген адамға киімі «құт» саналады, ол өлгеннен соң да оның киімі отбасына «құты» қамтамасыз етеді деп есептелді [13, 67 б.]

Аяғы ауыр әйел «ұл табамын» десе ер адамның қару –жарағын, шалбарын, ырымдап басына жастанып жатқан. Ал қыз тапқысы келсе қызыл ала шыт, әйелдің көйлегін, жүзік, сырға, алқа т.б. әшекей заттарын жастанып жататын болған.

Шалбар мен етікті тұрып киюге болмайды. Оларға соғыс кезінде ғана тұрып киетін болған. Кебіс сөзінің мағынасы парсы тіліндегі: «кәф» аяқтың табаны деген мағынасымен байланыстырылып, қазақ тілінде «табандық киім» деп дәлелдейді.

«Сұлуынан жылуы» деп киімге деген қоятын бірінші талап дененің саулығына қызмет етуі болған және тазалыққа да өте үлкен мән берген. Сұлулық көркемдіктің бір көрінісі. Әдемілікке, сұлулыққа, көркемдікке құштарлық - мұсылмандықтың белгісі. Тендесі жоқ көркем – ол адам.

Киімдегі көркем дүниетанымның ұлттық белгілерінен екі нәрсе табуға болады. Бір жағынан, ол халықтың ұлттық сипаттының ерекшелігін анықтайды. Екінші жағынан, осы сипатқа ие дүниетанымдық пішінді қалыптастырады. Дүниетанымдық пішін ішкі бірлікпен, біртұтастылықпен анықталса, ол раужды сипатқа ие, ал ажыраса одан алшақтап кетсе, ұлттық бірлік өлшеуінің қалыптасуда дисгармонияға ұласады.

Көшпелілердің өмір салтының тұрмыс – қажеттілігінен туындаған негізгі киімдер: аң терісінен тігілетін тон, күләпара, тымақ, солға қаурсынатын шапан, жейде, көйлек, тар балақты шалбар, былғары етік, байпақ.

Мәселен, киім тігісін сол жаққа қарату, шапанды, камзолды кестемен әрлеу, түрлі түсті жолақтар салу, кимешектің етек жақтарын кестелеу түрік – қыпшақ елінің этникалық тобына тән болса, кішкене балалардың, қыздардың, шешен - жыраулардың бас киімдерін үкімен әшекейлеу қазақ халқына, оның ата - бабаларына тән болған.

Әрбір халық тарихтың қайталанбас жаратылысы болғандықтан оның бет – бейнесі де, рухани бітімі де өзінше болған. Халқымыздың дәстүрлі мәдени талғамы, наным – сенімі ұлттық рухани ізденістер талабына сай болып, қазақ халқының мәдени болмысына айналуы тарихи – мәдени қажеттілік болып табылады.

Сан ғасырлардан бізге келіп жеткен скиф - сақ тайпаларының алтын бұйымдары мен ою – өрнектері, көшпелілер мәдениеті, ежелгі қазақ руларының эстетикалық көзқарастары, ерекше талғамдары мен шеберліктері сол кезеңдегі адамдардың дүниетанымдық болмысы мен көзқарасын топшылауға мүмкіндік береді. К.Ақышевтың зерттеулерінде көне дәуірдегі Жетісу сақтарының өмірі мен тұрмысын танытатын, Есік қорғанынан табылған сақ көсемінің киімі мен сән - салтанаттық бұйымдары да осының айғағы. Оның шошақ төбелі бас киімінің маңдай тұсына

орнатылған теке мүйізді, қанатты қос аттың бейнесі рәміз ретінде көрініс береді.

Көне заман тайпалары қанатты аттардың бейнесі арқылы күн мен от құдайларын бейнелеген. «Алтын адам» тек көсем ғана емес, оның шошақ төбелі бас киімі мен қол астындағы айнасы, ұзын өрмелі қамшысы және киімінің түсі қандай қоғамдық топтың иесі және батырлық пен ерліктің, мықтылық пен байлықтың иесі екенін айқындайды. «Алтын адам» киіміндегі дененің осы бөлігі ерекше мәнге ие. Көшпелілер идеологиясынан туындаған сақтардың «аң стилінде» дүниетанымдық көрініс заңдылықтары тұтастай қалыптасып, бейнелердің ерекше композициялық шешімінде құрылған.

Халықтың ұлттық өнері таза өнер ол ешқандай идеологияға бағынбайды. Өнер - өндірістің күрделі саласымен байланысқан рухани шығармашылық.

Қазақтың дәстүрлі киімдерінде этникалық тарихы мен экономикалық, әлеуметтік және табиғи ортаның ерекшеліктерінен туындайтын көне дәстүрлер адамның дене мүшелеріне сәйкес бас киім, иықты киім, белді киім, аяқ киім деп жіктеледі. Жас және жыныс ерекшеліктеріне қарай: сәби киімі, бала киімі, бозбала киімі, бойжеткен киімі, қалыңдық киімі, келіншек, бәйбіше киімі, күйеу, жас жігіт, ақсақал киімдері деп жіктеледі.

Бала туғанда ит көйлек пен басына тақия кигізіп, қырқынан шыққан соң адал жейде, содан соң келе кішкентай бешпент, шапан, шалбар тігіп кигізген. Тұмар үкі қадайды және бала шапаны бешпентінің иығына әсіресе адам көзіне оңай түсе бермейтін киім бөліктеріне жейденің жағасына, бешпенттің ішкі қолтығына тұмар тігіп қоятын болған. Балалардың кепештеріне үкі тағып сәндеп, аяқтарына жұмсақ былғарыдан кішкентай мәсі, бопыш, бөйтік (теріден тігілген аяқкиім) кигізіп, өрнектеп, маржандармен әшкейлеген. Бұл көз сұқтан сақтандыру рәсімі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Маргулан А. *Қазақское народное прикладное искусство. Алма-Ата: Өнер, 1991.* - 304
2. Джанибеков У. *Құлтура қазақсаго ремесла. Алма-Ата, 1982.* - 144 с.
3. Арғынбаев Х. *Қазақ халқының қолөнері. Алматы: Өнер, 1987.* - 128 б.
4. Қасиманов С. *Қазақ халқының қолөнері. Алма-Ата: Қазақстан, 1995*
5. Құралұлы А. *Қазақ тиымдар мен ырымдар. Алматы: «Өнер», 2000.*
6. Табылдиев Ә. *Әдеп әліппесі. Алматы «Рауан», 1997*
7. Төлеубекова Р. *Бала тәрбиесіндегі халықтық педагогика. Алматы: Республикалық баспа кабинеті. 1996.*
8. Ұзақбаева С. *Тамыры терең тәрбие. Алматы: «Білім», 1995*
9. Қалиев С., Смаилова М., Аюбаев Қ., Әміреев Н. *Қазақ халқының тәлім- тәрбие тарихынан. Алматы: «Рауан», 1992.*
10. Асанова С. *Қазақтың ұлттық киімдері. Алматы: «Ата мұра», 1995.*-208 б.
11. Алмауытова Ә. *Қазақ тіліндегі атауларының мәдени – танымдық уәжділігі // ҚР ҰҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. №5, (141). Қыркүйек – қазақ 2003 ж. (111 б.).*
12. Шаханова Н. *Мир традиционной культуры казахов(этнические очерки). - Алматы: Қазақстан, 1998. - 184 с.*
13. СамашевЗ. Жетібаев Ж. *Қазақ петроглифтері. – Алматы: «Иль – Тех-Кітап», 2005. – 134 б. (74 б.).*

Киім кию мәдениеті арқылы эстетикалық талғамды дамытып, ол ұрпақ тәрбиесіне зор ықпал еткен. Әр адамның отбасылық жағдайы киімінен көрінетін, отбасы болу үшін киім арқылы міндет, парыздарды да арқалауы керектігін көрсететін. Қыз бала басына орамал салуға тыйым салынатын. Тек үйленгеннен соң орамал салатын. Өнерпаздар, сал-серілер, ақындар да әрдайым ерекше сәнді киініп жүрген.

Үйлену салтында күйеу мен қалыңдықты ерекше әсем киіндіруі жаңа отбасы құрған жастарға халқымыз өте үлкен үміт артқанын көрсетеді.

Қоршаған ортаның табиғат әсерінен адам денесін суықтан қорғап, киіммен жауып келген қазақ халқының киімі басқа ұлттардан өзгеше, өзіндік қасиетке толы. Кез-келген шығармашылық, жаратушылық әрекет өмірлік қажеттіліктермен ғана емес, ғұрыппен де мақұлданған.

Сондықтан түркі халықтарының дәстүрлі мәдениетінде кез - келген рационалдық білім, иррационалдық түсініктер, практикалық іс - әрекеттер мифтік ғұрыппен бөлінбейтін тұтастықта болып, қолөнер саласында кез - келген затты өндірудің технологиялық процесі міндеті түрде рәсімге айналған. Қазақтың дәстүрлі киімі ата-бабамыздың көзі, бізге олардан жеткен материалдық мәдениеттің көрсеткіші. Қазақтың дәстүрлі киімі басқа ұлттардан өзгеше, өзіндік қасиетке толы.

Қазіргі таңда мәдениетті кию білімділіктің белгісі. Киіміне қарап кісіні, елімізді танытуға болады. Өнердегі мұрат сан алуан амалдармен жүзеге асатын идея мен бейненің үйлесуі. Сондықтан да киімдегі рәмізді белгілер ерекше анықталған мұраттағы идеяның нақты көрінісінің формасы.

Адам өмірінің өзегіне айналып, бірлігін қалыптастырып отырған шығармашылық қатынас ұрпақтан - ұрпаққа жалғасып, атадан балаға мирас болып, салт - жораларда, табиғи заңдылықтарда, мәдени мұраларында сақталып жалғасын таба түсуде.

Сагимбаев Адилгали Абдигалиевич

кандидат педагогических наук, доцент, член Союза Дизайнеров Казахстана

Тналина Нурслу Халиловна

Старший преподаватель кафедры «Дизайн», член Союза Художников Республики Казахстан
Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, г. Актюбе,
Sagimbaev_AA@mail.ru

О РОЛИ НАРОДНОГО ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОГО ИСКУССТВА НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Түйін. Бүгінгі кезеңде бүкіл әлем тарихи біртұтас жаһандық үрдіс ретінде қарастырылатыны белгілі. Мындаған жылдар бойы әлем Ұлы Жібек Жолын тек халықаралық сауда-саттық құралы ретінде қарастырып, қана қоймай, оны тарихи стильдердің қалыптасуы мен түрлі сән салаларының дамуы ретінде де қабылдады.

Халық өз көркемөнер туындыларын жасап шығарушы, сонымен қатар талғампаз қалың тұтынушыларға өнімдерін нарықта ұсынушы да болды. Бүгінгі жаһандану кезеңдерінде халық колонерінің дамуына оның өміршеңдігіне, сабақтастығына себепкер қазақтың дәстүрлі өнерінің дінгегі саналатын – ауыл және дәстүрлі өнеріміз туралы ғылыми мақалада баяндалады.

Резюме. Глобализация как объективно – исторический процесс рассматривает мир как целостность. Здесь история предстает как единый, разворачивающийся во времени процесс, проходящий определенные этапы. Смена этих этапов знаменует основные поворотные пункты истории.

Великий Шелковый путь был не только инструментом международной торговли, но и фактором, интересующим стили и направления моды. В разных местах при раскопках памятников на Великом Шелковом пути археологи находят подтверждения интеграции не только материальной, но и духовной культуры. Искусство музыки, танца, зрелищных представлений и произведения искусства не требовали перевода и не знали границ. Особо следует отметить мощный поток философских воззрений, транслировавшихся дорогами Великого Шелкового пути.

Ключевые слова: Декоративно-прикладное искусство, народное прикладное искусство, монументально – декоративное искусство, народное и художественное творчество, материальная и духовная культура, исторический процесс, современный этап, эстетическая ценность, предметы быта, технология производства.

Summary. In the scientific article, globalization is examined, as an objective historical process that examines the world as integrity. Moving we in time are given by common presentation of main turning point to history.

Great Silk Way was not only the instrument of international trade but also was a factor, historical styles and direction of fashion.

People - was the creator of national arts and crafts, when people, that lived in the same location and did products not only for their own necessity but also for a market. Mainly the productive centers of the Kazakh traditional folk art were occupied in whole auls, and they were - by the cradle of handicrafts.

Введение

В результате функционирования Великого Шелкового пути впервые в истории появилась тенденция к сближению культур в процессе интенсивных и регулярных мирохозяйственных связей. Вдоль всего маршрута Великого Шелкового пути происходила постепенная унификация культурных компонентов.

Великий Шелковый путь стал каналом, по которому шел постепенно обмен в области культуры и искусства, знаний и идей, традиции и обычаев. Известно, что по Шелковому пути распространялись не только сами товары, но и информация об их производстве и существовании. И прежде всего народное искусство изначально связано с трудовой деятельностью человека, представляющую собой одновременно материальную и духовную культуру[1]. В основе своей оно имеет мифологическое, поэтическое отно-

шение к миру, характеризуется этическим переживанием мира, коллективность творчества, связью с бытом. Это искусство развивается как коллективное творчество на основе преемственности и традиции, являющейся формообразующим началом, связывающим современность с прошлым. Этнический характер образа определяется самим типом творчества, коллективным методом работы, основанном на подобности, повторе и вариации. Благодаря этому образная структура народного искусства сохраняет изначальный образ, входящий в синтез с его вариантами и новыми элементами [3].

Декоративное искусство – одна из главных областей пластических искусств [наряду с архитектурой, изобразительными искусствами]. Вместе с тем это особый род художественного творчества, отличающийся по своим целям от станкового и монументального искусства. Декор-

ративное искусство вместе с архитектурой формирует окружающую человека материальную предметно – пространственную среду, внося в нее эстетическое, образное начало. Оно включает широкий круг художественных предметов, изображений и символов, вносящих художественную организацию во все сферы жизни разделяется на:

- монументально – декоративное искусство, (непосредственно связанное с архитектурой и с декоративными рельефами), архитектурный декор, витражи, мозаики на фасадах, фонтаны, парковая скульптура;

- декоративно – прикладное искусство (бытовые художественные изделия);

- оформительское искусство [художественное оформление празднеств, экспозиции на выставках и в музеях, городских витрин и т.д.].

Декоративно-прикладное искусство – вид искусства, имеющий свой особый художественный смысл и свою декоративную образность и вместе с тем непосредственно связанный с бытовыми нуждами людей. В единстве того и другого – его сущность и специфика.

Основная часть

Для казахского народа – кочевнического этноса системообразующим элементом национальной духовной культуры стали музыкально – поэтическое, литературное творчество и народные ремесла. Культурно творческая самоидентификация казахского этноса как одного из древнейших народов осуществлялось через искусство. Казахский фольклор как многовековая традиция существования синкретичной культуры, объединяющий художественно – претворенную мифологию, народную мудрость, искусство и правила нравственности в их становлении, стал основой самоидентификации казахского менталитета. Именно выросшая из фольклора литература взяла на себя функции осмысления социальной жизни, нравственной оценки, духовной критики и исканий. Она в большей степени выполняет роли: мировоззренческую, критическую, воспитательную и пропагандистскую.

Духовные изменения, происходящие в обществе, подвергающемся модернизации, состоит в расширении сферы действия социальной регуляции. Происходит обогащение и в то же время объединение духовной жизни, дифференциация субкультур и поиск новых принципов интеграции.

Как вид художественного творчества декоративно-прикладное искусство окончательно складывается при выделении ремесла в самостоятельную отрасль производства. До промышленного переворота все изделия выполнялись

вручную мастером и его подмастерьями: кузнецами, гончарами, швеями, которые и были основоположниками декоративного искусства в момент его отделения от ремесла. Общественное разделение труда уже на стадии мануфактуры, развитие промышленности привели к тому, что польза красота, функция и украшение производимых предметов стали заботой разных специалистов. В период развития машинного производства, для того чтобы сохранить “эстетическую ценность изделий”, приглашается художник, в задачу которого входит не производство продукта в целом, а лишь его украшение: художник стал как бы “прикладывать” свое искусство к готовому продукту. Так с расширением промышленного производства возникает художественная промышленность, где находит себе место, метод прикладного искусства – отделка изделий росписью, резьбой и инкрустацией и т.д.

Выполненные талантливой и умелой рукой вещи, всегда высоко ценились и тщательно оберегались. Можно указать на многочисленные примеры памятников искусства казахских народных мастеров и умельцев. Эти памятники представляют собой орудия труда, и охоты из особо прочной стали, отчасти инкрустированные из золота, серебра и бронзы. Предметы быта различного назначения, которые служили, не только жизненно - практическому назначению, но и удовлетворяли эстетические потребности и воспитывали в человеке художественный вкус.

Предметы декоративно-прикладного искусства являются ценными историческими памятниками, по которым мы можем судить не только о жизни и наших далеких предков, но и о художественном направлении времени. И они вместе с тем, несут черты национальных традиции, тем самым выражают особенности национальных черт. В них наряду с новым, оригинальным решением той или иной стороны предмета творчески используются традиции народного искусства: форму предмета либо материал и технику его обработки, либо художественные сюжетные или орнаментальные мотивы декорирования [6].

Место народного искусства в степени культуры определяется функциями: родовой, обрядовой, памятной и т.д. (рис. 1).

Воспроизводство народно-ценностного начала определяет непреходящую роль народного в культуре, его современность.

Изделия казахских народных мастеров и вся его деятельность не существует отдельно от школы. Школы народного мастерства – национальные, региональные, краевые – функционируют благодаря преемственности.

Рис. 1 Бронзовый светильник.
Находка близ г. Алматы VIII в. до н.э.

“Преемственность – это не просто передача потомкам того, что в свое время передано от предшественников, но и обогащение этого опыта собственными творческими достижениями. Изделия народных художественных промыслов ценятся и потому, что они сохраняют творческий характер труда художника – мастера, результатом которого будет неповторимое произведение искусства”, утверждает В.Ф. Максимович [2, С.38-39].

Одним из важных условий существования и развития традиционного народного искусства является массовость. Широкий диапазон возможностей изготовления и применения изделий декоративно - прикладного искусства позволяет привлекать людей практически всех возрастных групп к участию с различной трудовой и художественной подготовкой. Именно поэтому народное искусство так массово, так близко и понятно всем, так увлекательно и доступно.

Народные художественные промыслы – особая форма бытования народного декоративно - прикладного искусства, когда издавна живущие в одной местности и занимавшиеся одним видом художественного ремесла мастера изготавливали, те или иные изделия не для собственных нужд, а для рынка. В основном, центры изготовления предметов казахского традиционного народного искусства располагались в целых аулах, которые являются колыбелью народного промысла. В основном городские новшества и преобразования происходили медленно из-за географической удаленности аулов от больших городов. Это и стало причиной того, что в таких местностях сохранялись древние традиции национальной культуры. Только там, сохраняя вековые традиции изготовления изделий народного декоративно-прикладного искусства, люди из поколения в поколения передают свой опыт и секреты мастерства своим ученикам.

Жизнь художественных промыслов, с одной стороны, подчиняется экономическим законам, с другой – на нее оказывают влияние социально - психологические законы, формирующие новую художественную потребность, вкус, моду, оценку. Экологические и социально-психологические законы, в конечном счете, тесно связаны между собой и взаимообусловлены. На практике же эта связь приобретает порой неожиданные формы, дает самые удивительные результаты. Она, например, порождает так называемые противоположные моды, вкусы, идеи, стили.

Очень часто проявление противоположных общественной жизни порождает борьбу и заключает в себе источник движения всех жизненных форм.

Применительно к нашему предмету это значит, что промышленность и ремесло порождают вещи с совершенно противоположными свойствами. В частности принцип стандартизации в корне противоположен принципу уникальности, индивидуальности. В одних случаях художественные промыслы существуют на базе давно сложившихся ремесел. В них и художественные приемы, и формы предметов и техника изготовления являются традиционными, который существует, и по сей день в таком виде, каком они сформировались несколько столетий назад.

На сегодняшний день изделия ручного труда вновь обретают свою ценность и превосходство над серийными промышленными образцами. Недаром у всех народов всегда ценилась ручная работа как источник эмоциональной духовности. Среди таких известных видов рукоделия, как вышивание, вязание, валяние, плетение и т.п., особое место занимает, к примеру на сегодняшний день, шитье из лоскутов [пэчворк от англ. patch – заплатка или кусочек ткани, лоскут; work - работа] корни которого уходят в далекое прошлое [4].

В настоящее время к шитью из лоскутков относятся как к отличительному и своеобразному виду искусства. Художественные изделия в стиле “пэчворк” по праву заняли достойное место среди произведений декоративно-прикладного искусства во многих странах мира. Экспозиции музеев таких стран, как США, Германия, Швеция, Швейцария, Австралия содержат целые коллекции изделий, выполненных в стиле лоскутной техники. Эта техника используется у многих народов и имеет свои самобытные особенности. “Курак” – интересный и яркий вид художественного творчества казахов – известен очень давно (рис.2). Для традиционного казахского “курака” характерно орнаментальное решение с преимущественным использованием геометрических элементов.

Рис.2 Лоскутное панно. Творческие работы студентов АРГУ им.К.Жубанова, каф. «Дизайн», руководитель ст. преп. Тналина Н.Х.

Композиция строилась на соотношении локальных контрастных цветовых элементов, носит ярко выраженный декоративный характер и исполняется традиционными швами. И лоскутное шитье, и валяние войлока с различными стилизованными орнаментами, издавна было любимым занятием казахских женщин. Через узоры они выражали свое представление о прекрасном. Первый “курака” был сделан примерно в VIII-IX в.в. Он был найден при раскопках древнего г. Тараз, через которую пролегал Великий Шелковый путь. У казахов в лоскутном шитье – “курака” очень много символики. Самый распространенный узор составлялся из лоскутов квадратной и треугольной формы. Так, например, “журавли” и “кончик ножа” выполняли функцию оберега [5].

Многие мастера работают на базе местного сырья в городах и сельских местностях. Это резчики по кости, дереву, по коже, по войлоку и т.п.

Рис.3 автор Тналина Н.Х..
Юбилейное сувенирное изделие из войлока

С точки зрения организации производственного процесса, деятельность современных художественных промыслов представляет собой мелкосерийное производство, в котором в большой или меньшей степени участвует ручной труд. Во многих из них существует кооперационное разделение труда, и каждый мастер выполняет только одну определенную операцию. Тем не менее, это не означает снижение художественной ценности данной вещи. К примеру, мастера декоративно-прикладного искусства устраивают различные выставки-ярмарки, и к вниманию любителей и ценителей искусства, они выставляют различные виды изделия прикладного искусства, на который с каждым годом растет спрос и интерес.

Стоит отметить, что в Актюбинской области проводятся ежегодные выставки изделий декоративно-прикладного искусства, уже ставший традиционной, где съезжаются мастера-прикладники из различных регионов области и республики. Эти выставки проводятся в рамках государственной программы “Культурное наследие”, при взаимодействии ФЕЦА “Евразия” и казахстанского общественного фонда “OUR HERITAGE”, министерства культуры и информации Республики Казахстан.

Выводы

Художественная промышленность – это промышленное производство серийных и массовых художественных изделий, сочетающих утилитарные и эстетические качества составляющих существенную часть бытовой материальной и художественной культуры общества. Выше мы уже говорили о том, что с расширением промышленного производства возникает художественная промышленность.

В современных промыслах создание той или иной вещи осуществляется по эскизам худож-

ников, хорошо знающих технику и технологию производства. Областью художественной промышленности является производство предметов быта: посуда, ковры, одежда, обувь, игрушки, ювелирные украшения и т.д. Многие из них выпускают в качестве собственно художественных произведений и могут быть отнесены к декоративно-прикладному искусству. Наряду с методами декоративно-прикладного искусства в сфере производства используются методы дизайна [особенно в проектировании мебели и т.д.], его развитие предоставляет возможность придать художественные качества изделиям промышленности. Однако традиционно к художественной промышленности относится лишь то производство, высшей целью которого служит создание произведений искусства и которое осуществляет промышленное тиражирование художественных образцов.

В современных условиях – постиндустриального общества потребления роль эстетического фактора повышается. Необходимо отметить, что

декоративно-прикладное искусство - это, прежде всего, народное искусство, которое помогает увидеть некоторые вещи по-новому, понять красоту окружающего мира. Изделия народных мастеров отличаются глубоким чувством материала, органическим единством утилитарности вещи с ее декором, национальным колоритом.

Влияние декоративно-прикладного искусства во всех формах художественный промышленности, деятельности отдельных мастерских, индивидуального творчества профессионалов и любителей возрастает. Таким образом более значимыми становятся связи, проложенные еще тысячи лет назад по Великому шелковому пути, которые объединяют культуры, искусство и художественное производство. Народные ремесла являются выражением материальной и духовной культуры народа. В синкретичности ремесла и искусства, т.е. в неразрывности материального производства и духовной культуры лежит ключ к пониманию истинного характера народного творчества.

Литература

1. Галимжанова А.С., Глаудинова М.Б., Кишкашбаев Т.А., Муратаев К.К., и др. *История искусств Казахстана, Учебник, Алматы: ИздатМаркет, 2006.- 248с.*
2. Максимович В.Ф. *Народные художественные промыслы: Научно – методическое пособие для преподавателей и студентов высших и средних учебных заведений – М.: Флинта, 1999.- 64с.*
3. Гумилев Л.Н. *Ритмы Евразии: Эпохи и цивилизация / Лев Гумилев – М.: АСТ Москва, 2005. -606 с. (историческая библиотека).*
4. Чеймберз Ш. *Азбука лоскутного шитья, М.: Ниола-Пресс, 2006.-283 с.*
5. Нурланова К. *Символика мира в традиционном искусстве казахов // Кочевники. Эстетика (познание мира традиционным казахским искусством) – Алматы: Галым, 2007.- 264с.*
6. Байдилдаулы Ш. *Казахские орнаменты, Астана: Онер, 2006.-160 с.*

ПКІР - РЕЦЕНЗИЯ - REVIEW

Г.С. Мауленов

доктор юридических наук, профессор

Рецензия на учебник «Криминология», подготовленный доктором юридических наук, профессором Алаухановым Е.О.

2013 году в юридической науке нашей республики произошло знаменательное и историческое событие - в г. Санкт-Петербурге (Российская Федерация) в издательстве «Юридический центр Пресс» был издан учебник «Криминология» (38 п.л., 608 стр.) известного казахтанского ученого-криминолога, доктора юридических наук, профессора, члена Союза писателей и журналистов Республики Казахстан Есбергена Оразулы Алауханова. Учебник стал очередным шагом, ранее им издавалась в России монография, тема: «Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений» (2005 год).

Рецензентами учебника выступили выдающиеся ученые в области уголовного права и криминологии - доктор юридических наук, профессор О.Н. Ведерникова (судья Верховного суда Российской Федерации) и доктор юриди-

ческих наук, профессор К.Р. Абдрасулова (заведующая кафедрой криминологии Ташкентского юридического института).

По устоявшейся традиции структура учебника представлена в двух частях: Общая и Особенная. В содержание Общей части учебника включены: предмет, система, методология криминологии, история ее становления и развития, преступность и ее основные характеристики, причины преступности, личность преступника, организация и методика изучения преступности, прогнозирование и предупреждение преступности, понятие и общая характеристика виктимологии, как одного из направлений криминологии (девять глав).

В Особенную часть учебника вошли шестнадцать глав, рассматривающих криминологическую характеристику отдельных видов и групп преступлений, в т.ч. организованная, коррупционная, женская, воинская, корыстно-насильственная, экономическая, пенитенциарная, неосторожная и др., отдельная глава рассматривает международное сотрудничество в области борьбы с преступностью, особенности организации сотрудничества стран СНГ в борьбе с преступностью.

Следует особо отметить, что наш коллега проявил авторский и порой оригинальный подход к решению некоторых проблем криминологии, изложенные в настоящем учебнике. Так, например, затрагивая проблему причинности в криминологии автор, на наш взгляд, справедливо отмечает, что она является общефилософской проблемой и студенты должны ее освоить не по учебнику криминологии, а по специальной литературе.

Совершенно справедливы высказывания автора и о том, что каждый ученый видит проблему преступности и преступника соответственно своей специальности и создает «свою» теорию о ней, ее причинах и людях, совершивших преступления.

Исследуя развитие криминологии в СССР, в т.ч. и в Казахстане, профессор А.О.Алауханов подчеркивает, насколько труден и непрост был путь развития и признания криминоло-

гии, как науки - от полного непризнания, отвержения, объявления лже наукой до признания в качестве теоретической основы, как для законотворчества, так и для практики борьбы с преступностью.

При раскрытии криминологической характеристики преступлений автором приводятся статистические данные по республике о состоянии, структуре, динамике различных преступлений, конкретные практические рекомендации по их предупреждению.

Кроме того, свое логическое отражение в учебнике профессора Е.О. Алауханова нашли труды, как зарубежных, так и отечественных ученых и экспертов, среди них, Н.М. Абдиров, Н.А. Агыбаев, У.С. Джекебаев, С.Х. Жадбаев, Е.И. Каиржанов, И.И. Рогов, Г.Р. Рустемова, Н.Н. Турецкий и др.

Безусловно, отдельные положения научного труда, на наш взгляд, порой наталкивают специалистов на проблемы творческой дискуссии, в частности, соотношение социального и биологического в личности преступника; социально-психологический механизм совершения конкретного преступления; роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления; понятие и классификация виктимности.

Но, как нам представляется, актуальность затронутых автором сложных криминологических вопросов является ярким достоинством самостоятельности профессора Е.О. Алауханова, как ученого, как автора более чем 20 монографий и учебников в области криминологии.

Особо выделим то обстоятельство, что рецензируемая работа автором посвящена его учителям и наставникам - доктору юридических наук, профессору, академику АЕН РК, Заслуженному деятелю науки и техники РК Елегену Изтлеуовичу Каиржанову и доктору юридических наук, профессору Юлдашу Мустафаевичу Каракетову.

В целом, учебник дает глубокие теоретические знания и пропагандирует криминологические знания. В целом, труд написан по-настоящему творчески, является фундаментальным и привносит значительный вклад в уголовно-правовую и криминологическую науку современного Казахстана.

Издание учебника профессора Е.О. Алауханова «Криминология», в большой степени, выдвигает авторитет казахстанской криминологии на международный уровень и станет всеобщим признанием заслуг многих поколений казахстанских криминологов, сложившихся за последние тридцать лет.

Следует только приветствовать выход Е.О. Алауханова на международную арену и пожелать ему в год его 55-летия со дня рождения продолжить неустанную работу по пропаганде криминологических знаний в нашей стране, не забывая слова знаменитого поэта «...И вечный бой, покой нам только снится!».

Не случайно в предисловии к учебнику наши уважаемые коллеги - российские ученые - доктора юридических наук, профессора З.С. Зарипов и С.Я. Лебедев отмечают, что учебник отличается логической завершенностью идеи, новизной взглядов и перспективой дальнейшего исследования.

Безусловно, изданный учебник, подготовленный профессором Е.О. Алаухановым для студентов и магистрантов (докторантов), преподавателей юридических факультетов, специалистов в области уголовного и пенитенциарного права, криминологии, а также всех заинтересованных лиц найдет широкое применение среди ученых и практиков.

А.Н. Агыбаев

*доктор юридических наук, профессор КазНУ им. аль-Фараби,
заслуженный деятель Казахстана*

ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ТРУД ПО КРИМИНОЛОГИИ

Недавно в Санкт-Петербурге издательством «Юридический центр-Пресс» издан учебник доктора юридических наук, профессора Е.О. Алауханова «Криминология» с объемом 42 п.л. Работа посвящена 20-летию независимости Республики Казахстан.

Преступность и причины, ее порождающие всегда являлись объектом пристального внимания человечества, которое постоянно ищет пути и средства эффективной борьбы с этим социальным явлением. На этой стезе особая надежда возлагалась на государство. Однако со временем стало понятно, что государство самостоятельно не в состоянии решить все возникающие сложные проблемы, что ведущая роль принадлежит обществу и его гражданским институтам. В своем выступлении на заседании Совета Безопасности Республики Казахстан 18 июня 1993 года Президент страны Н.А. Назарбаев отмечал, что «нужно ... поднять на борьбу с преступностью трудовые коллективы, широкую общественность, весь народ, средства массовой информации. Такой опыт у нас был накоплен». Люди разных профессий во все времена задумывались над истоками преступности, над

тем, какие внутренние или внешние силы заставляют человека нарушать уголовно-правовые запреты, даже под угрозой наказания. Естественно, что все они осмысливали вопросы преступности в контексте своего времени и его требований, на том уровне знания, который они застали или которого достигли собственными усилиями.

Как известно, непременным условием успешной борьбы с преступностью является понимание ее детерминантов. Криминология – это наука о борьбе с преступностью, ее детерминантов, которая должна опираться на современные реальности и возможности предупреждения преступлений.

Автор учебника, известный ученый, много работавший в области уголовного права и криминологии, в своем труде постарался изложить разные взгляды и позиции, но при обязательном условии, что они важны, даже необходимы для понимания того, что такое преступность и как с ней бороться.

В учебнике на базе современных подходов к структуре и содержанию криминологий рассматриваются предмет, система, методология и история криминологии, задачи и перспективы ее развития. Анализ преступности, личности преступников, причин и условий преступлений дается как в общем плане, так и применительно к конкретным видам преступлений.

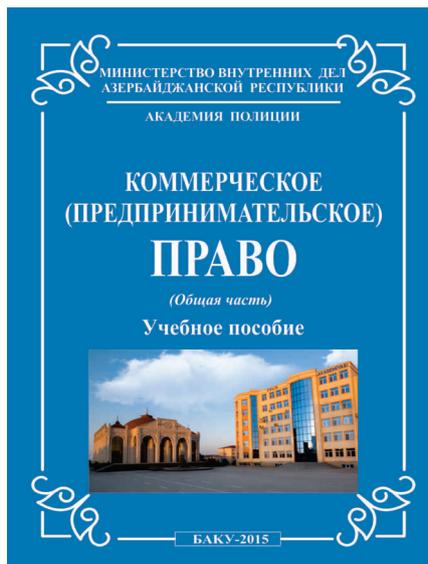
С тех же позиций рассматривается проблема предупреждения преступности. Специально исследованы определенные виды преступности:

преступления против здоровья человека, корыстно-насильственная, организованная, коррупционная, экономическая, рецидивная, женская, пенитенциарная, воинская преступность, преступность террористического характера, преступный оборот наркотиков, международное сотрудничество в области борьбы с преступностью.

Учебник отличается оригинальным подходом автора к решению некоторых проблем криминологии, в ней приводятся статистические данные и привлекается огромное количество научных и литературных источников. Книга написана доступным, образным языком и рекомендована для студентов, магистрантов, преподавателей юридических вузов и специалистов в области криминологии, а также для работников суда, прокуратуры и других правоохранительных органов, интересующихся проблемами предупреждения преступности. Настоящий учебник является фундаментальным трудом в области криминологии.

Алауханов Есберген Оразович,
«Заслуженный деятель Казахстана», доктор юридических наук, профессор
Нурмагамбетов Аманжол Магзумович,
член Конституционного совета РК, доктор юридических наук, академик

**КОММЕРЧЕСКОЕ (ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЕ) ПРАВО:
Общая часть, Том I, Учебное пособие. - Баку, 2015.**

Старшим преподавателем Академии Полиции Министерства Внутренних Дел Азербайджанской Республики, полковник-лейтенантом полиции, доктором философии по праву, членом Российской Академии Юридических Наук было издано учебное пособие по предпринимательскому праву.

Однако при написании рецензируемого пособия по дисциплине «Предпринимательское право» Мамедову Р.Ю. потребовались не только опора на опыт и науку, но и некоторое переосмысливание имеющихся концепций её построения. В форме и содержании пособия ощущается, что подготовка данного труда осуществлялась не только с учетом реалий нынешнего времени, но и с учетом потребностей в преподавании данного курса самого ВУЗа, имеющего несколько иную направленность, нежели предпринимательская деятельность.

В пособии Р.Ю. Мамедова отражены положительные стороны и противоречия в теории, нормативном правовом регулировании и судебной практике, а также воспроизведены результаты интересных и необычных собственных выводов автора, касающиеся проблем, обозначенных в данном педагогическом труде.

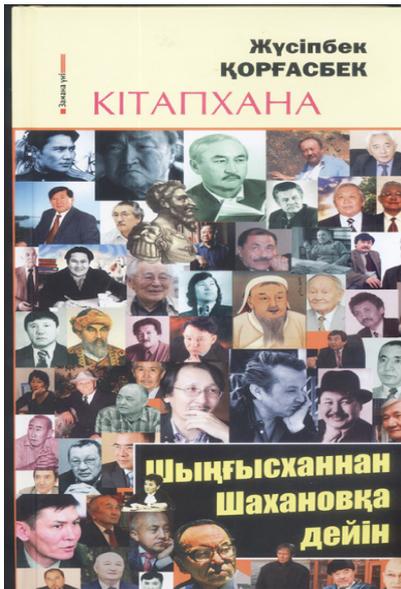
В настоящем учебном пособии, с учетом действующей редакции законодательства Азербайджанской Республики, дано определение коммерческого (предпринимательского) права, его предмета, метода, системы, источников, принципов и субъектов, рассмотрены общие положения коммерческого (предпринимательского) права, место данной отрасли права в правовой системе Азербайджанской Республики, представлена характеристика институтов несостоятельности и банкротства, государственного регулирования предпринимательской деятельности и лицензирования отдельных видов предпринимательской деятельности, рассмотрены вопросы регулирования монопольной деятельности и конкуренции, проведен сравнительно-правовой анализ основных институтов коммерческого (предпринимательского) права Азербайджанской Республики и законодательства зарубежных стран. Кроме того, настоящее учебное пособие включает сами действующие нормативно-правовые акты, необходимые для подготовки к семинарским и практическим занятиям по соответствующим темам.

С точки зрения объема выполненной работы, положений, вынесенных в названия и содержание глав и параграфов труда, научных выводов и практических предложений, книга Р.Ю. Мамедова характеризуется самостоятельностью, обладает некоторой новизной и вносит несомненный вклад в дальнейшее развитие анализируемого учебного курса.

*Есберген Алауханов -
“Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері”, заңгер-жазушы,
ҰҒА-ның “Құрметті академигі”.*

*Сұлтанмұрат Абжалов –
философия ғылымдарының кандидаты, ҚазҰУ-дың кафедра меңгерушісі.*

АЛАШ ЖҰРТЫНА ЖОЛ НҮСҚАЙТЫН «КІТАПХАНА»

Әдебиет әлемінің терең әрі жұмбақ қырларын көрсете білу кез келген жанның қолынан келе бермейтін, энциклопедиялық ізденісті талап ететін еңбек. Көркем туындыларға талдау жасау үшін де көп ізденіс, терең білім қажет қой. Әлем әдебиеті мен қазақ әдебиетінен хабары мол жан ғана кеңінен көсіліп еңбек ете алады, бұл шындық!

Жүсіпбек Қорғасбек журналистика әлемінде шыңдалған тұлға. Ол «Лениншіл жастың» (қазіргі «Жас Алаш») журналистік мектебінен өтіп, тәлім-тәрбие алды. «Қазақ әдебиеті», «Жас Алаш» тәрізді басылымдарды басқарған сәтте азаматтық келбеті одан әрі өсіп, бүгінгі қоғам бейнесін бүкпесіз жазды. Ойға түйген дүниелерін көпшілікке жеткізді, жұртпен бөлісті. Өзі де көп ойланды, өзгеге де ой салды.

Қаламы қарымды мұндай жандар сыртқы ортаға бей-жай қарап жүре алмайды. «Елімнің кешегі келбеті қандай еді?», «Бүгіні қандай?», «Келешегі не болмақ?». Мұндай сауалдар жүрегі елім деп соққан әрбір азаматты ойлантады. Әдеби дүниелердің күш-қуаты аса зор. Ол дүниелер халықтың санасына сілкініс тудыруға қауқарлы.

Жүсіпбектей белгілі журналистіміздің ұлт қайраткерлерімен жүргізген сұхбаттарының өзі бір төбе еңбек. Міне осы сұхбаттар топтастырылып, «Кітапхана» деген атаумен 2014 жылы Хан тәңірі баспасынан жарық көрді. Кітаптың мұқабасындағы «Шыңғысханнан Шахановқа дейін» деген жазбаның өзінен еңбектің ауқымды екенін ұғынасыз. Белгілі жазушы-журналист Жүсіпбек Қорғасбектің «Кітапхана» атты сұхбаттар жинағы бүгінгі қоғамға аса қажетті дүние деп сеніммен айта аламыз. Неге десеніз, бұт туындының халыққа берері мол.

Кітапта А. Сүлейменов, М. Мағауин, Қ. Жұмаділов, Т. Шапай, Қ. Шабданұлы, Ә. Нұрпейісов, О. Сүлейменов, Б. Соқпақбаев, О. Бөкей, Ғ. Мүсірепов, Ш. Мұртаза, Ж. Молдағалиев, А. Мекебаев, М. Мақатаев, М. Шаханов, Б. Момышұлы, Т. Әлімқұлов, Т. Әсемқұлов, Д. Мән, С. Мұқанов, М. Әуезов, Ж. Аймауытов, Т. Әбдікәкімұлы, Ә. Кекілбаев сынды қазақтың маңдайына біткен марқасқаларының шығармашылығына терең талдау жүргізілген.

Жүсіпбек Қорғасбек осы тұлғаларымыз жазған еңбектердің ерекшеліктері, халыққа айтар негізгі ойы жайында ақын-жазушылармен және зерттеуші мамандармен

бірге ой өрбітеді. Иә бұл тұлғалар жайлы қозғалған әңгіменің маңызды болып шығуында сұхбат алушының еңбегі зор. Егер журналистың білімі таяз болса, ол ұзаққа шаба алмайды. Ал Жүсіпбек білімінің тереңдігі арқылы басталған әңгімені жандыра түседі. Кей сәттерде сұхбаттың аяқталып қалғанына өкінгендей әсерде боласың. Жүсіпбек оқырманын жалықтырып алатын шұбалаңқы әңгімеге бармайды. Ол халықтың көкейінде жүрген сауалдарды қойып, оқырманын мәнді жауаппен сусындатады.

Бұл кітапты оқыған көпшілік өзі іздеген көптеген сауалдарға жауап таба алады. Автор қазақ халқының ұлттық мәселелерін жан-дүниесімен сезіне білген. Сұхбатты оқу барысында бұл сөзіме көзіңіз жетіп отырады. Барша қазақ сүйіп оқитын әдеби туындылар қандай жағдайда жазылды?

Оның өмірге келуіне не себеп? Жазушы нені айтты, нені айта алмады? Сұхбатқа қатысушылар арасындағы пікір қайшылығы, олардың бір-біріне қарсы өзара келтірген дәйектері де оқырманды өзіне тарта түседі. «Пікірлердің сипаттары осы, өзің қалағаныңды таңда» деп әрқайсымызға жеке таңдау қалдырып тұрғандай әсер береді.

Сонымен қатар осы еңбекте Аттила, Шыңғысхан тәрізді тұлғалардың жүріп өткен жолы мен жұмбақтары, «Моңғолдың құпия шежіресі» еңбегі де назардан тыс қалмай, тұщымды сұхбаттарға негіз болған.

Шыңғысханның тұлғасына қатысты мәселелер қазақтың қос алыбы М. Мағауин мен М. Шаханов арасындағы пікірталасқа негіз болғанын жақсы білеміз. Шыңғысхан тақырыбының қазақ баспасөзінде кеңінен өрбуіне Ж. Қорғасбек ерекше атсалысты. Осы сұхбаттар арқылы көптеген жаңа тарихи деректер жарыққа шықты.

Тағы бір айта кетерлігі, «Кітапханада» әдебиеттегі мемуар жанрының қазақ әдебиетіндегі бет-бейнесі де айшықталып жазылған. Бұл да тың тақырыптар санатына кіреді.

Ж. Қорғасбек өз сұхбаттарында бір жақтылыққа бой алдырмаған. Ол әр туындыны әділ бағалайды. Шығарманың артықшылықтарын айтқан жанды да, кемшіліктерін айтқан жанды да тыңдай біледі. Әрі әңгіменің еркін формада жүруіне мүмкіндік сыйлаған. Өз кезегінде бұл жағдай сұхбаттарға табиғилық сипат берген, еш жасандылық жоқ. «Кітапхана» сөз мәнін ұғатын тыңдаушысын ғана күтіп тұр.

Тас кітапқа таңба салған сақ бабам,

Қылыш емес, кітап бізді сақтаған.

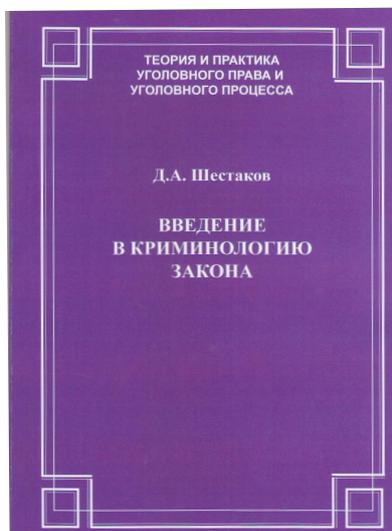
Қанқасапқа түскен кезде салт-санам,

Кітап қана рухымды сатпаған, - деп жырлайды Жүсіпбек. Бұл тұста оның ақындықтан да кенде еместігін байқаймыз. Өлеңнен Жүсіпбектің кітап атты асыл дүниені ерекше қадірлейтіні байқалып тұр. Расында да кітап дегеніміз тақтан да, алтыннан да қымбат дүние. Бүгінгі заман жаңа технологиялар кезеңі деп саналғанымен, кітаптың маңызы ешқашан да төмендемейді. Мұны Жүсіпбектей азаматтарымыз жақсы түсінеді.

Қазақ сөз қадірін бағалайтын халық. Сол халықтың бүгінгі ұрпағы өз түп негізін жоғалтып алмауы тиіс. Біздің дала әнмен, жырмен тербелген дала!

Әдебиет ұлттың рухын оятушы күш екенін естен шығармайық. Кітапханаңыз Жүсіпбек Қорғасбектің «Кітапхана» серия еңбектерімен толықсын, ойлы оқырман!

ЖАҢА КІТАПТАР - НОВЫЕ КНИГИ

Шестаков Д.А.

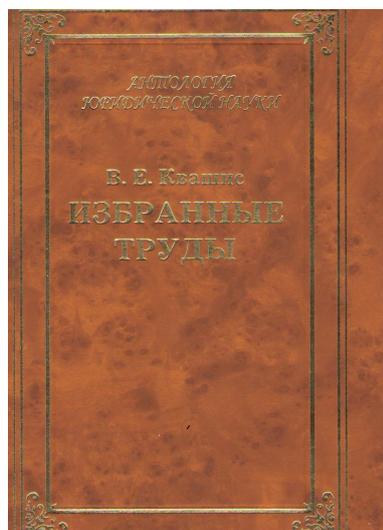
Введение в криминологию закона.

2-е издание, исправленное и дополненное.

Предисловие докт. юрид. наук Г.Н. Горшенкова.

В работе изложены теоретические основы криминологии закона — финальной отрасли невско-волжской научной школы преступных подсистем. Формулируется криминологический подход к понятию преступления, анализируется парадокс преступности закона, предлагается парадигма функций уголовной ответственности, даётся понятие и систематизация криминологического законодательства.

Для преподавателей и студентов высших и средних учебных заведений юридического профиля, практических работников правоохранительных и государственных органов.

Квашиш В.Е.

Избранные труды по уголовному праву и криминологии (1967-2014 гг.).

В настоящий сборник избранных трудов одного из видных представителей отечественной юридической науки В.Е. Квашиша вошли опубликованные в разные годы научные статьи и монографические исследования, посвященные различным проблемам уголовного права, криминологии и уголовной политики, теоретические положения которых остаются актуальными и представляют интерес для современного читателя.

Книга предназначена для научных и практических работников (юристов, социологов и политологов), студентов, аспирантов и преподавателей, а также всех интересующихся проблемами уголовного права, борьбы с преступностью и уголовной политики.

ШЕСТАКОВ Дмитрий Анатольевич

Президент Санкт-Петербургского Международного
Криминологического клуба, Заслуженный деятель науки России,
доктор юридических наук, профессор

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО

Международный научно-популярный журнал «ҚАЗАҚСТАН-НЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ – НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» (Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009, Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.) выходит 6 раз в год. Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: юриспруденция, филология, педагогика, философия, искусствоведение, экономика и естественные науки. Подписка производится в «Қазпошта» и почтовых отделениях Республики Казахстан.

Журнал выходит под научной редакцией Е.О. Алауханова «Заслуженного деятеля Казахстана», доктора юридических наук, профессора, Президента Международного Казахстанского криминологического клуба.

Материалы должны удовлетворять следующим требованиям:

1. Текст статьи должен быть набран в редакторе WORD, шрифтом “Times New Roman”, размер шрифта – 14, интервал – 1. Отступы со всех сторон 25 мм.

2. Материал размещается в следующем порядке: на первой строке – полная информация об авторах (Ф.И.О., научная степень,

звание, должность, учреждение, город, адрес, телефон, факс, E-mail), через строчку – название статьи (заглавными буквами), на следующей – сам текст.

3. В статье обязательно сопровождение ссылок на работы отечественных авторов.

4. Объем материала не менее 3-7 страниц (включая рисунки). Литература в конце основного текста с отступом в одну строку.

5. Статья должна содержать түйін-резюме-summary на казахском, русском и английском языках.

6. Работы, оформленные без соблюдения правил, остаются без рассмотрения. Работы направляемые в журнал, должны быть изложены в сжатой форме и в определенной последовательности.

7. Авторские резюме (аннотации) должны быть: Информативными, оригинальными, содержательными, структурированными, «англоязычными», компактными, но не короткими.

8. Оплата за статью - 10 000 тенге. Платежные реквизиты на оплату организационного взноса высылаются авторам после рассмотрения статьи. Квитанцию/чек об оплате (в формате *. jpg или *.png). Оплату можно будет произвести через Western Union для авторов дальнего и ближнего зарубежья.

Представительство редакция по СНГ:

Москва: доцент Мыктыбаев Т., моб.: +7-926-2190830;

Рязань: проф. Зарипов З.С. моб.: +7-960-5726474;

Краснодар: проф. В.П. Коняхин: моб.: +7-918-443 56 21

Киев: проф. Лиховая С.Я. моб.: +7 380674469485

Харьков: проф. Харченко В.Б, моб.: +7 380932339968

Ташкент: Абдурасулова К.Р., моб.: +7 998 909 63 92 51

Баку: тел.: (99412) 5962144; (99455) 715 63 99;

Душанбе: проф. Бахриддинов С.Э., моб.: + 992907702120

Бишкек: проф. Сыдыкова Л.Ч., моб.: + 996555753058

Главный редактор; д.ю.н., профессор Алауханов Есберген Оразович +7 701 111 8828;

Научный редактор: к.ф.н., доцент Абдиева Роза Серикбаевна +7 701 33 234 07.

Реквизиты:

Каспий банк через терминал (депозит)

ИИН 720703400513

Цифровой код 19720

e-mail: nauka-zan@mail.ru;

web-sait: www.nauka-zan.kz

Адрес редакции журнала:

г. Астана, Алматинский район,

“Қазақстанның Еңбек Ері”, әлемнің үздік скрипкашысы,
Қазақ ұлттық өнер университетінің ректоры,
профессор **Айман Мұсақожаева**

АҚПАРАТТЫҚ ХАТ

“ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ – НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА” Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж. Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз) 2009 жылдан бастап жылына 6 рет шығады.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және **ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған** заңтану, филология, педагогика, философия, өнертану, экономика және жаратылыстану ғылымдары бойынша **басылымдар тізіміне кіреді.**

Журнал «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», Халықаралық Қазақстан криминологиялық клубының Президенті, заң ғылымдарының докторы, профессор **Е.О. Алаухановтың** ғылыми жетекшілігімен шығады. Журналға қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Мақалаға қойылатын талаптар:

1. Мәтін А-4 форматта, барлық шеттерінен – 25 мм қалдырылып, WORD редакторында, «Times New Roman» қаріпінде терілуі тиіс, қаріп өлшемі – 14, жол аралығы (интервал) – 1.

2. Мақаланың рәсімделу тәртібі: автор(лар) туралы толық мәлімет (аты-жөні, ғылыми атақ-дәрежесі, қызмет орны, мансабы, E-mail, факс, телефон, мекенжайы), бір қатардан соң мақала тақырыбы бас әріппен және негізгі мәтін бір қатар тасталып жазылады.

3. Мақалада отандық авторлардың еңбектеріне міндетті түрде сілтеме берілуі керек.

4. Мақалаларға қазақ, орыс, ағылшын тілінде түйін-резюме-summary берілуі керек.

5. Авторлық резюме (аңдатпа): ақпараттық, түпнұсқалық, мазмұнды, құрылымды, ағылшын тілінде қысқа нұсқа түрде берілуі қажет.

6. Материал көлемі 3-7 бет болуы керек. Сілтемелер рет саны бойынша мақаланың соңында беріледі.

7. Жекелеген авторлардың журналда жарияланған мақалаларындағы пікір-ұсыныстары редакцияның көзқарасын білдірмейді. Редакция оқырман хаттарына жауап бермейді, кері қайтармайды. Журнал материалдары басқа басылымдарда көшіріліп басылса, міндетті түрде сілтеме жасалуы керек.

8. Мақала үшін төлемақы - 10 000 тенге. Мақалаңыз қабылданған соң төлемақының түбіртегін редакцияның электронды почтасына жіберу керек. Жақын және алыс шетелдіктер үшін Western Union арқылы төлеуге болады.

ТМД елдеріндегі редакция өкілдігі:

Мәскеу: доцент Мыктыбаев Т., ұялы тел.: +7-926-2190830;

Рязань: проф. Зарипов З.С. ұялы тел.: +7-960-5726474;

Краснодар: проф. В.П. Коняхин: ұялы тел.: +7-918-443 56 21

Киев: проф. Лиховая С.Я. ұялы тел.: +7 380674469485

Харьков: проф. Харченко В.Б. ұялы тел.: +7 380932339968

Ташкент: Абдурасулова К.Р., ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51

Баку: тел.: (99412) 5962144; (99455) 715 63 99;

Душанбе: проф. Бахриддинов С.Э., ұялы тел.: + 992907702120

Бішкек: проф. Сыдыкова Л.Ч., ұялы тел.: + 996555753058

Бас редактор: з.ғ.д., профессор Алауханов Есберген Оразұлы, +7 701 111 8828;

Ғылыми редактор: ф.ғ.к., доцент Әбдиева Роза Серікбайқызы +7 701 33 234 07.

Реквизиттер:

Каспий банк терминал (депозит)

ИИН 720703400513

Цифровой код 19720

Абдиева Роза Серікбаевна

E-mail: nauka-zan@mail.ru;

Веб-сайт: www.nauka-zan.kz

Журнал редакциясының мекен жайы:

Астана қ., Алматы ауданы, Оңтүстік-Шығыс, оң жағалау,

Түлкібас көш., 49 үй

МАЗМҰНЫ

ЗАҒТАНУ – ЮРИСПРУДЕНЦИЯ - JURISPRUDENCE

Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана. «КАЗАХСТАН В НОВОЙ ГЛОБАЛЬНОЙ РЕАЛЬНОСТИ: РОСТ, РЕФОРМЫ, РАЗВИТИЕ»	3
Коняхин В.П. , Феоктистов М.В., Куфлева В.Н. Международная научно-практическая конференция «Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1845 года: концептуальные основы и историческое значение (к 170-летию со дня принятия)»	15
Букалерева Л.А., Сорочкин Р.А. ПРОБЛЕМЫ ИСПОЛНЕНИЯ НАКАЗАНИЙ ЗА КОРРУПЦИОННЫЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ В РОССИИ.....	25
Бойко А.И. ЯЗЫК ЗАКОНОДАТЕЛЯ БОЛЬШЕ, ЧЕМ ЯЗЫК.....	30
Тихонова С.С., Титушкина Е.Ю. ПОНЯТИЕ МЕТОДОЛОГИИ И ВОПРОСЫ КЛАССИФИКАЦИИ МЕТОДОВ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ТЕОРИИ ПРАВА.....	38
Черняков С.А. ВИДЫ МОШЕННИЧЕСТВА, СОВЕРШАЕМЫЕ В СФЕРЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИСПОЛНЕНИЯ ОБЯЗАТЕЛЬСТВ БАНКОВСКИМИ ГАРАНТИЯМИ.....	43
Катцова Т.М. ПОНЯТИЕ И ОСОБЕННОСТИ ОБРАЗОВАНИЯ ОСУЖДЕННЫХ К ЛИШЕНИЮ СВОБОДЫ.....	46
Агыбаев А.Н. УГОЛОВНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА ВЗЯТОЧНИЧЕСТВО.....	48
Сматлаев Б.М. СОБЛЮДЕНИЕ КОНСТИТУЦИОННЫХ ПРАВ ГРАЖДАН ПРИ НАЛОЖЕНИИ АРЕСТА НА ИМУЩЕСТВО В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ (сравнительный аспект).....	57
Аюпова З.К., Кусайнов Д.У. СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНИНА В РОССИИ И КАЗАХСТАНЕ.....	61
Kuanaliyeva G.A. SOME PROBLEMS CRIMINAL AN OFFENSE IN THE SPHERE OF ECONOMIC ACTIVITY OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN.....	65
Қуаналиева Г.А. «ӘДІЛ БІДІҢ ЕЛІН ДАУ АРАЛАМАЙДЫ, ӘДІЛ ПАТШАНЫҢ ЕЛІН ЖАУ АРАЛАМАЙДЫ».....	70
Билялов Б.С. МЕЖДУНАРОДНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН ПО ПРОТИВОДЕЙСТВИЮ ТЕРРОРИЗМУ.....	75
Бытымбаев А.М. ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТЫҢ ОБЪЕКТИВТІК ЖАҒЫ БОЙЫНША ЗАРДАПТЫҢ СИПАТТАМСЫ.....	80
Бекежанов Д.Н., Бейсенбиев М.Ә. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҒНАМАСЫ БОЙЫНША ҚЫЛМЫСТЫҢ ҚАЙТАЛАНУЫ БОЙЫНША ЖАЗА ТАҒАЙЫНДАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	84
Күмісбеков С.К. КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРЫНЫҢ АЛДЫНАЛУДАҒЫ ЖАСӨСПІМДЕРДІ ИМАНДЫЛЫҚ ЖӘНЕ РУХАНИ ЖАҒЫНАН ТӘРБИЕЛЕУДІҢ МАҢЫЗЫ.....	88

Мусина Ж. ЖАҢА ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢНАМАДА МҮЛІКТІ ТӘРКІЛЕУ ЖАЗАСЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ ШЕШІМІН ТАППАҒАН МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	93
Григорьев В. ОБСТОЯТЕЛЬСТВА, ПОДЛЕЖАЩИЕ ДОКАЗЫВАНИЮ ПО ДЕЛАМ О ПРЕСТУПЛЕНИЯХ, СОВЕРШЕННЫХ ПРИ ЧРЕЗВЫЧАЙНЫХ СИТУАЦИЯХ.....	98
Колисных Е.Ю. ОСОБЕННОСТИ ДОГОВОРА ВОЗМЕЗДНОГО ОКАЗАНИЯ УСЛУГ ПО ПЕРЕДАЧЕ ЭЛЕКТРИЧЕСКОЙ ЭНЕРГИИ	101
Колисных Е.Ю. ПРАВОВАЯ ПРИРОДА ДОГОВОРА ЭНЕРГОСНАБЖЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	104
Муканов О.Н., Муканова Г.К. БОРЬБА С ТЕРРОРИЗМОМ И ЭЛЕКТРОННЫЕ СМИ: ГОСУДАРСТВЕННЫЕ ИНТЕРЕСЫ И ЭТИКА ИНТЕРНЕТ-ЖУРНАЛИСТИКИ.....	107
Иманбекова М.М. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУЫН АТҚАРУШЫ ОРГАНДАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ЖАҒДАЙЫ.....	113
Саменова З.Б. К ВОПРОСУ О КЛАССИФИКАЦИИ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ.....	117
Матышова А.М. ЖЕДЕЛ-ІЗДЕСТІРУ ҚЫЗМЕТІНІҢ ЗАҢНАМАЛЫҚ РЕТТЕЛУІНІҢ ДАМУ ЖОЛДАРЫ.....	120
Алембаев К.О. ПОНЯТИЕ, ЗАДАЧИ И ИСТОЧНИКИ УГОЛОВНОГО ПРАВА В СВЕТЕ НОВОГО УГОЛОВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА.....	124
Кожуганова Д.З. АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ РЕФОРМИРОВАНИЯ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	129
Кушжанов Н.В., Жумагазиева Р.Ш. НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ЗАЩИТЫ ПРАВ ИНВАЛИДОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА.....	133
Кушжанов Н.В., Жумагазиева Р.Ш. ПРОБЛЕМЫ ЗАЩИТЫ ПРАВ ДЕТЕЙ-ИНВАЛИДОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН И ЗА РУБЕЖОМ.....	136
Сырлыбаев М. СЛЕДСТВЕННЫЕ ОШИБКИ: ПОНЯТИЕ И ИХ СУЩНОСТЬ.....	140
Мензюк Г.А. ЮРИДИЧЕСКАЯ ПРИРОДА ЕВРАЗИЙСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОЮЗА.....	144
Гаврилова Ю.А. СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ ПРОБЛЕМ РЕФОРМИРОВАНИЯ ОРГАНОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИЕМ И ОХРАНОЙ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ В РК И РФ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНЫХ ОТНОШЕНИЙ.....	148
Булеулиев Б.Т., Османова Д.Б., Кемелбеков С.Т., Егизбаев Н. У. СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ҚЫЛМЫСТАРЫНА ЖАЛПЫ СИПАТТАМА.....	153

ПЕДАГОГИКА - PEDAGOGY

Әліпбек А.З. ЖЕТКІНШЕКТІК КЕЗЕҢ – ЖАС ИНДИВИДТІҢ ТҮЛҒА БОЛЫП ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ АЛҒЫ ШАРТЫ РЕТІНДЕ.....	158
Асетова Ж.Б., Дузбаева К. МҮМКІНДІКТЕРІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАЛАРДЫ ОҚЫТУ МЕН ТӘРБИЕЛЕУДЕ МАРИЯ МОНТЕССОРИ ӘДІСТЕМЕСІН ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ	162

Саденова А.Е., Айтпаева А.С. ШЕТЕЛДІК СТУДЕНТТЕРДІ ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛДЕРІНЕ ПРОБЛЕМАЛЫҚ ОҚЫТУДЫҢ ТҮРЛЕРІ.....	167
Куралбаева А.А. БІЛІМ САПАСЫН ПӘНДЕР ИНТЕГРАЦИЯСЫ АРҚЫЛЫ АРТТЫРУ МӘСЕЛЕСІ.....	171
Омаров Д.К. МҰРАЖАЙ – РУХАНИ-АДАМГЕРШЛІК ТӘРБИЕ ОРТАЛЫҒЫ.....	175
Утегенов Ж.М., Омаров Д.К. МУЗЕЙНЫЕ И ТЕАТРАЛЬНЫЕ ФОРМЫ ВОСПИТАНИЯ ЭТНИЧЕСКОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ СТУДЕНТОВ ВО ВНЕУЧЕБНОЕ ВРЕМЯ.....	178
Кузьменко Ю.П., Андрусенко Р.П. РАЗВИТИЕ МЫШЛЕНИЯ ДЕТЕЙ С ЗАДЕРЖКОЙ ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ С ПОМОЩЬЮ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ.....	181
НА УРОКАХ ПОЗНАНИЯ МИРА	
Кайрлаева Г.Е. БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ҚАБІЛЕТІН ДАМУЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	185
Байкенже Н.К. САМОВОСПИТАНИЕ СТУДЕНТОВ.....	188
Мелдебекова Ү.И., Арабдин М. БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІ ДАЙЫНДАУДА ӘБУ НАСЫР ӘЛ - ФАРАБИДІҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ АДАМГЕРШЛІК ТӘРБИЕСІН ПАЙДАЛАНУ ЖОЛДАРЫ.....	191
Боранбаева А.Р., Мусабекова Г.Т. К ВОПРОСУ О САМООБРАЗОВАНИИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ.....	184
Касымова Р.С., Нурмағамбетова Д. БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ҰЯЛШАҚТЫҒЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖОЛДАРЫН ЗЕРДЕЛЕУ.....	198
Касымова Р.С., Құдайбергенов Е.Т. ОТБАСЫ ТӘРБИЕСІНДЕГІ ӘКЕНІҢ РӨЛІ.....	202
Мынбаева А.К., Ельбаева З.У. МЕКТЕПТІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК САЯСАТЫ АЯСЫНДА ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГ ҚЫЗМЕТІНДЕ АРТ-ТЕРАПИЯ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ ТӘЖІРИБЕСІ	204
Мадалиева З.Б., Мұратхан А. ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ - ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ӘДЕБИЕТТЕРДЕГІ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫ МӘСЕЛЕСІН ЗЕРДЕЛЕУ.....	210
Булатбаева А.А., Бакиров И. МОДЕЛЬ РАЗВИТИЯ ДИДАКТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ВОЕННОГО ВУЗА: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ.....	215
Каденов Е.Т. ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЖОБАЛАУ ӘРЕКЕТІ ДАҒДЫЛАРЫН “ӨЗІН-ӨЗІ ТАҢУ” ПӘНІ АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ МАҚСАТЫНДАҒЫ ТӘЖІРИБЕЛІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖҰМЫСТЫҢ МАҚСАТЫ ЖӘНЕ КЕЗЕҢДЕРІ.....	219
Беркинбаев М.О., Сарыбаева А.Х., Беркимбаев К.М., Пралиева Р.Е. АТОМ ҚҰРЫЛЫСЫ ЖАЙЛЫ ТҮСІНІКТІҢ ДАМУЫНДАҒЫ ТАРИХИ-ҒЫЛЫМИ КЕЗЕҢДЕР.....	225
Қасен Г.А., Мухатаева Д.И. СОДЕРЖАТЕЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ПРОЕКТНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ОБУЧАЮЩИХСЯ: РЕЗУЛЬТАТЫ АНКЕТИРОВАНИЯ.....	229
Сейсенбеков Е.К., Сержанская Е.Л., Моисеева Н.А. ФОРМИРОВАНИЕ ЛИЧНОЙ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ДЕТЕЙ ПОСРЕДСТВОМ НОВЫХ ФОРМ ОРГАНИЗАЦИИ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В УЧРЕЖДЕНИЯХ ОБРАЗОВАНИЯ.....	236

Айтжанова Р.М., Усенова М. МҰҒАЛІМДЕРДІҢ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ.....	239
Касымова Р.С., Нурланқызы Н. ҰСТАЗДЫҢ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІ.....	244

ФИЛОЛОГИЯ - PHILOLOGY

Сырлыбаева Г.Т., Асыллова Р.О. І. ЖАНСҮГІРОВТИҢ СЫН-СЫҚАҚ, ФЕЛЬЕТОНДАРЫНДАҒЫ КІРМЕ СӨЗДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	247
Sadenova A., Tolmacheva D., Ignatova E. INNOVATIVE METHODS OF TEACHING DIALOGICAL FORMS OF COMMUNICATION FOR FOREIGN STUDENTS.....	251
Джакыпбекова М.Т., Бакирова З.А. С.МҰҚАНОВТЫҢ «АҚҚАН ЖҮЛДЫЗ» РОМАНЫНДА ҚОЛДАНҒАН КӨРКЕМДІК ТӘСІЛІ.....	255

ӨНЕРТАНУ - ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ- ART

Мұқышева Н. ҚАЗАҚ КӘСІБИ КИНОТЕОРИЯСЫ: БЕЛГІЛІ КИНОТАНУШЫ Б. НӨГЕРБЕКТИҢ «ЭКРАННО-ФОЛЬКЛОРНЫЕ ТРАДИЦИИ В КАЗАХСКОМ ИГРОВОМ КИНО» АТТЫ МОНОГРАФИЯСЫНДАҒЫ ҒЫЛЫМИ МӘСЕЛЕЛЕР.....	258
Mashurova A.A. HISTORICAL GENRE IN CINEMATOGRAPHY HISTORICAL GENRE IN CINEMATOGRAPHY.....	265
Крыкбаева С.М., Қалдыбаева Г.А. ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ КИІМІНІҢ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАН БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ МЕН ӘЛЕМДІК КӨРКЕМ ӨНЕРДЕГІ КӨРІНІСІ.....	269
Крыкбаева С.М. ДӘСТҮРЛІ САЛТ–ЖОРАНҒЫН КИІМДЕ БЕЙНЕЛЕНУ КӨРІНІСІ.....	273
Сагимбаев А.А., Тналина Н.Х. О РОЛИ НАРОДНОГО ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОГО ИСКУССТВА НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ.....	276

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ

Халықаралық ғылыми-көпшілік журнал

№ 1 (35) 2016 жыл

Бас редактор: «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

*Басуға 05.01. 2016 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 1/8. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 36 б.т. Таралымы 2000 дана. Тапсырыс № 01.*

*Редакция мекенжайы: Астана қ., Алматы ауданы, Оңтүстік-Шығыс, оң жағалау,
Түлкібас көш., 49 үй, web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru*